ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ՋԱՐԹՈՆՔԻ թիւ -6-

ՏԱՐՏԱՆԵԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Գաղուած

ՋԱՆԱԶԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷ

ՏՊԱՐԱՆ «ՋԱՐԹՈՆՔ»

1939 — ՊԷՅՐՈՒԹ

Ա. ՄԱՍ

Ա

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Մեծ պետութիւններու միջեւ կինէն ի վեր գոյութիւն ունեցող վէճերը այնքան սուր բնոյթ առացած էին, որ 28 Յունիս 1914ին Սարայեվօի մէջ Աւստրիոյ գահաժառանգին դէմ գործուած մահափորձը բաւական եղաւ համաշխարհային պատերազմին յանդելու։

Սրհիդուքս Ֆրանսուա Ֆերտինանտի սպանութենէն յետոյ տեղի ունեցած դիւանագիտական բանակցութիւնները անհետեւանք մնացին։

Ոճրափորձէն գրեթէ ամիս մը յետոյ, և մէկ շաբթուան ընթացքին, պատերազմի յայտարարութիւնները իրարու յաջորդեցին։ 1914 Օգոստոսին, Եւրոպայի գլխաւոր պետութիւններն արդէն իսկ ճակատ յարդարած էին,— Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա, Պելժիա, Սերպիա և Մոնթենեգրօ յաջորդաբար պատերազմ հռչակած էին Գերմանիոյ ։ և Աւստրահունգարիոյ դէմ։

Օգոստոսի կիսուն, Ճաքոն, Անգլիոյ դաշնակիցը, միացաւ Համաձայնականներուն։ Երկու ամիս յետոյ, Հոկտեմբերին, Թուրքիա միացաւ երբեակ Զինակցութեան։

Այսպէս, տասը պետութիւններ, որոնցմէ վեցը աշխարհի մեծագոյնները, մտած էին համաշխարհային

պատերազմին մէջ, որ հետզհետէ հակայական համամասութիւններ կ'առնար։ Արդարեւ, չորքերը կը խտանային հետզհետէ, որովհետեւ Պուլկարիա, Իտալիա, Ռումանիա, Փորթուգալ և Միացեալ Նահանգները — առանց հաշուելու Չինաստանն ու հարաւ. ամերիկեան կարգ մը պետութիւնները, հետզհետէ կը միանային պատերազմիկներուն։

Չէզոք մնացած պետութիւնները, բաղդատաբար նուազ կարեւորութիւն ունէին և չէին կրնար գրական միջամտութիւն մը փորձել՝ համաչխարհային ազդեցութեան առաջքը առնելու համար։ Ու պատերազմը հետեւեցաւ իր բնականոն ընթացքին, առանց նոր նախընթաց բնոյթ մը։ Սպանդը չարունակուեցաւ ո՛չ միայն Եւրոպայի անմիջական ռազմաբեմերուն վրայ, այլեւ Ասիոյ ու Ափրիկէի մէջ և ծովերուն վրայ։

1914 Օգոստոսի սկիզբը երբեք Զինակցութիւնը ճակատներու վրայ համախմբած էր 3,400,000, իսկ երբեք Համաձայնութիւնը՝ 5,700,000 հոգի։

Այսպէս, միլիոնաւոր մարդիկ, իրենց ծագիկ հասակին մէջ, ամէն կարգի օգտակար աչխատանքները լքելով զօրանոցները փութացին՝ իրենց երկրի ահմանները պաշտպանութեան պրկուելու համար։ Գրեթէ բոլորն ալ կը յուսային չուսով իրենց առնները վերադառնալ։ Շատ քիչ էր թիւը անոնց, որոնք կը զգային թէ պատերազմը տարիներ պիտի տեւէր և Եւրոպան պիտի վերածէր այնպիսի քաոսի մը, որու մէջէն դժուար պիտի ըլլար ելլել՝ նոյնիսկ պատերազմէն յետոյ։

Զօրաշարժի պատրաստութիւնները հազիւ չորս օր տեւեցին և 7-8 օր յետոյ, զկառավարութիւնները ակնդ ճակատ փոխադրել միլիոնաւոր զինուորներ։ Համախմբումները կատարուեցան համաձայն նախապէս պատրաստուած ծրագիրներու։ Զօրաշարժի սկզբնաւորու-

բանչն գրեթէ երեք չաբաթ յետոյ, բանակները արդէն իսկ գէրք բանած էին իրարու դէմ և պատրաստ՝ վինեւրական ծրագիրներու գործադրութեան։

Օգոստոս 18ին, գերման բանակները իրենց պատրաստութիւնները լրացուցած ըլլալով, սկսան յառաջանալ Ծրանսայի և Գելժիոյ սահմանագլուխներուն։ Հրոկայական բանակներ օրերով մոնու կենաց կեր մղեցին։ Հակառակ նախատեսութիւններու, Գելժիոյ երիտ ամրոցները, Նամիւռ և Լիէժ, երեք չաբաթ դիմադրեցին գերման ուժերուն։ Այս դիմադրութիւնը Ծրանսացիներուն պատեհութիւն տուաւ իրենց ուժերը վերախումբելու և զօրաւոր յարձակողական պատրաստելու։ Մինչ այդ ատեն, Գերմանիա, վատահ իր ծրագիրներու յաջողութեան վրայ, Ֆրանսական ճակատէն ռուսական ճակատ փոխադրեց կարեւոր ուժեր։ Գերման ռազմակոյտը յետագային չատ ատեն վճարեց իր այս սխալ ռազմավարութիւնը, որ ճակատագրական դեր ունեցաւ Մառնի ճակատամարտին մէջ։

Մինչ Գելժիա գրեթէ ամբողջովին թշնամի գերեւման տակ կը գտնուէր և հիւսիսային Ծրանսա ամբողջի վերածուած էր, գերման բանակները չէին կրցած իրագործել իրենց ծրագիրը, որու գլխաւոր նպատակն էր 3 չաբաթէն Բարիզը գրաւել։

Մեւս կողմէ. գժնդակ կռիւներ մղուած էր Ռուսիան, Ծրանսական ճակատէն Արեւելք փոխադրուած բանակներու օժանդակութեամբ, Հինգերորդ և Հարիւրերորդ յաջողեցան ա'չ միայն արեւելեան Բրուսիան մաքրել ռուսական զինուորներէն, այլեւ չահեցան Թաննենպերկի յաղթանակը, որ աննախընթաց երեւոյթներէն մէկը եղաւ մեծ պատերազմին։

Հինտենպուրկ և Լուտենսորֆ Թաննենպերկի մէջ բնաջնջեցին զօր. Սամսօնովի բանակը, գերի բռնելով 90,000 զինուոր և 350 թնդանօթ։ Այսպէս ռուսական Բ. բանակը դադրած էր գոյութիւն ունենալէ և Բլյուխերին կը չտրտնակէր իր յառաջխաղացումը։ Հարուածը այնքան ուժգին եղած էր, որ զ·բ· Սամսօնով անձնասպան եղաւ՝ իր բանակին բնաջնջումը տեսնելով։

Ռուսական այս պարտութիւնը մեծապէս քաջալերեց Գերմանիան, և նոյն աստիճան յուսալքումի առաջ բերաւ դաշնակից երկիրներուն մէջ։ Անգլիոյ և Ֆրանսայի մէջ մանաւանդ, հանրային կարծիքը որոշեցին իսկոյն խորհրդաժողով մը գումարել՝ նոր ծրագիրներ մշակելու համար։

Այս աշխատանքը ամիսներ տեւեց ատկայն, և 1914 տարին վերջացաւ դաշնակիցներուն համար յուսալքումի և պարտութեան նոր դէպքերով։

1 Յունուար 1915ին ատկայն, դաշնակիցները արդէն այլևս գործի լծուելու վրայ էին։ Այդ թուականին էր, որ Անգլիոյ ռազմական նախարարը՝ Լոյտ Ճորճ Պալքաններուն մէջ զինուորական գործողութեանց ձեռնարկելու անհրաժեշտութեան մասին կարեւոր ծրագիր մը ներկայացուց։ Այդ ծրագրին գլխաւոր նպատակն էր Յունաստանն ու Պուլկարիան ստիպել՝ դաշնակիցներուն միանալու։

Այս առթիւ, պիտի պատմեմ հէնքէյ-ևս պատահարից չանհետ յիշատակարժան մը, որ յիշատակուած է «Տարտանէլի Ձանձնաժողով»ի տեղեկագրին մէջ։ Այս երկու ծրագիրներն ալ անհրաժեշտ կը նկատեն Միջերկրական Արեւելքի մէջ անմիջական գործողութեանց ձեռնարկումը։

Բ

ՌՈՒՍԻԱ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ Կ'ՈՒԶԷ

Անգլիոյ ծովային նախարար Ջըրչիլ այս մասին հետեւեալը կը գրէ.

«Դեկտ. 31ին գնդապետ Հենտէյի ծրագիրը ներկայացուցի վարչապետին, ըսելով.

— Բոլորս ալ համաձայն ենք... անձնապես, ես կողմնակից եմ որ Տարտանէլս ծրայ յարձակեմնք պատերազմի յայտարարութենեն անմիջապես յետոյ,.. դժբախտաբար կարելի չեղաւ, եւ այդ օրեն ի վեր, դժուարութիւնները աւելցան- Իմ կարծիքովս, պատերազմաեաց խորհուրդը պէտք է գալ շաբթուամեն օր ցիսս գուվերջնական որոշում մը տալու համար»։

Յունուար 2ին հետեւեալ նամակը ստացայ պատերազմական նախարար լորտ Քիչնէրէն.

«Անշուշտ տեսած Պըքէնընի հեռագիրը՝ Ռուսերուն եւ Թուրքերուն մասին: Կը կարծէ՞ք թէ ծովային գործողութիւն մը Թուրքերը պիտի արգիլէ Ռուսէն կովկաս մեծ քիւով զինուորներ ղրկելէ»։

Ստորեւ պէտք կը տեսնեմ քաղուած մը տալ այն նամակէն, որուն կ'ակնարկէր լորտ Քիչնէր.

«Այս չաբթուան ակիղբը, կ'ըսէր Սըր Պըքէնըն, կովկասի մէջ Ռուսերուն դիրքը սկսաւ լուրջ մտահոգութիւններ պատճառել, որովհետեւ Թուրքերը ձեռնարկած են պաշարողական գործողութեան մը, որ լրջօրէն կը սպառնայ ռուսական ուժերուն։ Կովկասեան բանակի ընդհ. հրամանատարը անմիջականօրէն օգնական ուժ կը պահանջէ, նկատելով որ բազմաթիւ կովկասեան զօրամասեր Գերմանացիներուն դէմ կը կռուին։ Մեծ դուքսը պատասխանած է թէ, առ այժմ կարելի չէ ընթացք տալ այդ պահանջին։

«Այս պայմաններուն մէջ, մեծ դաշտը լուռ Քիչ-ներին կը հարցնէ թէ, կարելի չէ՞ր ուրիշ տեղ մը Թուրքերուն դէմ ու եւ է ոյժ կատարել — զինուորական կամ ծովային — և միեւնոյն տեղն հրազարակ հանել այնպիսի ղրոյցներ, որոնք հետեւանքով Թուրքերը ստիպուին Կովկասի մէջ ներկայիս ռուսերուն դէմ կռուող իրենց ուժերուն մեկ մասը ետ քաշել»:

Նկատի է որ, այն պահուն երբ ռուսիա զօրուածրին դէրքի մատնուած էր Կովկասի մէջ, չէր ուզեր գերմանական ճակատին զինուոր փոխադրել, որպէսզի Գերմանիա չկարենայ ուժեղի նետել Ֆրանսան՝ որեմանեան ճակատին վրայ:

Անգլիա, ոակայն, որ մօտէն տեղեակ էր այս կացութեանը փոխանակ իրեն եղած դիմումին ընդառաջելու, ընդհակառակն, դիմեց իր սովորական դիւանագիտական խաղերուն և սկսաւ կեղծ խոստումներ տալ իր սեփական Դաշնակիցներուն:

Այն օրը, երբ մեծ գօրքին նամակը ղրկուած էր Զբրչիլի լուռ Քիչներ կէսօրին յետոյ անձամբ այցելեց Անգլիոյ ծովային նախարարին, որուն հետ երկար խորհրդակցութիւն մը կատարեց՝ Թուրքիոյ դէմ կատարուելիք ձեռնարկի մը կարելիութեանը շուրջ:

Այս առթիւ պէտք է խոստովանիլ թէ, Զբրչիլ առջին իսկ օրէն չկրեմ պաշտպանը — եթէ ա՛չ յղացողը — եղած է Տարտանելի արշաւանքին: Այս առաջակէտը ունի ն և «Աւատրալիոյ Գաղտնական Գատմութիւն» գործին հեղինակը, որ կ՛ըսէ.

«Այսպէս Տարտանելի ողբերգութիւնը ծնունդ առած է Զբրչիլի մը հիւանդագին երեւակայութենէն, հրեաների վերաբերեալ գործերու կատարեալ տգիտութենէ մը, և համոզելու այն եղերական կարողութենէն, զոր ներհատուկ խանդավառութիւն մը ի գործ է աւելի ծեր եւ աւելի լրջախոհ ուղեղներու

վրայ»։

Որքան մեծ էր Զըրչիլի խանդավառութիւնը, այնքան բուռն էր լորտ Քիչնէրի ընդդիմութիւնը։ Պատերազմական նախարարը, պատերազմը ծագած օրէն ի վեր անհեռուն դաղափար մը կը հետապնդէր. «Անգլիա պէտք է խնայողութեամբ գործածէ իր զինուորները՝ առանց սակայն ռազմանիւթ խնայելու»։ Ուրիչ խօսքով լորտ Քիչնէր կ'ուզէր որ դաշնակիցները զինուոր տրամադրեին, իսկ Անգլիա՝ ռազմանիւթ...։

Արդարեւ, ամէն անգամ որ դաշնակիցներուն օգնելու խնդիրը տեղանի վրայ կուգար, լորտ Քիչնէր միեւնոյն վճռակամութեամբ կը յայտարարէր. «Տրաժադրելի զինուոր չունիմ»։

2 Յունուար 12ին ալ, Ցարտանէլի խնդրին մասին իր ունեցած խորհրդակցութեան ատեն, լորտ Քիչնէր նոյն յանկերգը կրկնած էր, աւելցնելով թէ «չէր կրնար մարդկային նոր զոհողութիւններ պարտադրող ո և է ձեռնարկ նկատի առնել»։

Անգլիոյ երկու նախարարներուն միջեւ տեղի ունեցած այս խորհրդակցութենէն յետոյ, լորտ Քիչնէր իր պաշտօնատունը վերադարձած, և պատերազմական նախարարութեան բարձրաստիճան պաշտօնատարներուն հետ խորհրդակցելէ յետոյ, հետեւեալ նամակը ղրկած էր ծովային նախարարին.

Լորտ Քիչնէրէն Մ. Զըրչիլի

2 Յունուար 1915

«Կովկասի մէջ լրջօրէն Ռուսերուն օգնելու համար մեր կողմէ կատարուելիք ո և է բան չեմ տեսներ։

իրականութիւն է թէ, Կովկասի իրենց բանակը պօ-
րացնելու համար, Թուրքերը քաշած են Էջմիածնի
շրջանին մէջ գտնուող ուժերուն մեծ մասը, որ
հետեւաբար Կովկասեան ճակատ կը փոխադրուի Սեւ
Ծովի ճամբով։ Կովկասի եւ հիւսիսային Պարսկաստանի
մէջ Ռուսերուն կացութիւնը դէշ է։

Ո եւէ տեղ ցամաք հանելու համար պինուտոր չու-
նինք։ Իզմիրի դէմ տեղի ունեցած յոյժ մը ոչինչի
պիտի ծառայէ։ Իակէնտէրունի մէջ արդէն փորձ մը
կատարուեցաւ. երկրորդ փորձ մը մեծ ազդեցութիւն
չպիտի գործէ։ Սուրիոյ ծովեզերքը ո եւ է չահեկանու-
թիւն չի ներկայացներ։

Միակ վայրը, որու դէմ տեղի ունենալիք ցոյց
մը կրնայ դէպի Արեւելք կատարուած թրքական փո-
խադրութիւնները կասեցնել՝ Տարտանէլն է։ Մանա-
ւանդ, եթէ կարելի ըլլայ,— ինչպէս Մեծ Դուքսն
ալ կ'ըսէ — միեւնոյն ատեն գրոյց հանել թէ Պուլղա
ապառնալիքի տակ է։

Ամէն պարագայի մէջ, մինչեւ քանի մը ամիս
մենք չենք կրնար ո՛ եւ է լուրջ գործի ձեռնարկել»։

Ինչպէս կը տեսնուի, պատերազմական նախարարն
ալ կ'սկսէր հետեւութիւն յայտնել Տարտանէլի ար-
շաւանքին։ Այս հետեւութիւնը պարզ ձեւականութիւն
մըն էր ասկայն, որու նպատակն էր նոր յոյսեր տալ
Ռուսիոյ։ Հորս Քիչներ կը խոստանար «քանի մը ա-
միս յետոյ» լուրջ գործի ձեռնարկել։ Մինչ այդ ամ-
կայն, հետեւանքար գէպքերը պահավիժեին եւ Անգլիա
ժամանակ չունենար իր խոստումը գործադրելու։
Այդ պարագային յանցաւորը պիտի ըլլար Ռուսիան
որ չէր կրցած սպասել՝ մինչեւ որ Անգլիա լուրջ
գործի ձեռնարկելու պատրաստուէր...։

Ուրիշ կերպով կարելի չէ բացատրել այն հետա-
քրքրը, զոր Ցունուար Քին լորտ Քիչներ ըրկած էր

փէթէրսպուրկի անգլիական դեսպանին.

«Հաճեցէք հաւատալ մեծ դուքսին, թէ միջոցներ ձեռք պիտի առնենք Թուրքիոյ դէմ ցոյց մը կատարելու համար։ Միայն թէ, կը վախնանք որ մեր կողմէ կատարուելիք ո և է ձեռնարկ չկարենայ լուրջ ազդեցութիւն մը գործել Թշնամիին վրայ, կամ ստիպել զայն որ ետ քաշէ Կովկասի իր ուժերուն մէկ մասը»։

Ինչպէս ըսինք, լորտ Բիչընֆըլտի բրածը պարզ ձեռնակրպակութիւն էր, քանի որ ոչ մէկ լուրջ խոստում կուտար։ Ընդհակառակն կը խոստանար ձեռք առնել միջոցներ՝ որոնց յաջողութեան մասին ինքն անգամ համոզուած չէր։

Մինչ Ռուսիա անձկութեամբ կ'սպասէր Լոնտոնի խոստումներուն իրականացումին, Անգլիոյ պետական վարիչները ակադեմական վիճաբանութիւններ կը կատարէին և ամենահատարակ խնդիրներու համար շաբաթներով կը վիճաբանէին։

Գ

ԼՈՐՏ ՖԻՇԷՐ ԾՈՎԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ԴԷՄ

Յունուարի առաջին շաբաթը «Տարտանէլի Շաբաթ» մը եղաւ Անգլիոյ մէջ։ Բոլոր շահագրգռուող նախարարութիւնները յանձնաժողովներ կազմելով ծրագիրներ պատրաստեցին։

Այս առթիւ ծովային նախարարութեան մէջ ծագած բուռն վէճ մը պատճառ եղաւ որ դարձեալ յետաձգուի Տարտանէլի արշաւանքը։

Ծովային սպայակոյտի նախագահը, լորտ Ֆիշըր բողոքի բուռն նամակ մը ուղղած էր ծովակեր նախարար Չըրչիլի, որ առանց իր կարծիքը առնելու հաւանութիւն յայտնած էր Տարտանէլի դէմ ծովային

պործողութեան ձեռնարկելու:

Բոլորովին անարդար չէր լորտ Ֆիշըրի խոշոքը քանի որ, Անգլիոյ մէջ, ծովային ապահովոյթի նախագահին հրամանով միայն նաւատորմը ճամբայ կըրնայ ելլել և դարձեալ անոր հրամանով միայն թնդանօթները կրնան կրակ բանալ: Այս պայմաններուն մէջ, լորտ Ֆիշըր իր արժանապատուութիւնը վիրաւորուած զգաց և նոյնիսկ ապառնագ հրաժարիլ:

Բարեբախտաբար լորտ Քիչնէր միջամտեց, և բացատրեց թէ խնդիրը հետու է լուրջ բնոյթ մը ունենալէ և թէ, ազմուկին միակ նպատակն է նոր յատկութիւններ ներշնչել Ռուսիոյ, որու կացութիւնը կը վատթարանար հետզհետէ:

Լորտ Քիչնէրի բացատրութիւններէն յետոյ, լորտ Ֆիշըր ո՛չ միայն հրաժարեցաւ, այլ պատրաստեց դրոծողութեան ծրագիր մը որու գլխաւոր գիծերը հետեւեալներն էին.

1. Թուրքիոյ դէմ յարձակումը անհրաժեշտութիւն մըն է, միայն թէ, յարձակողականը պէտք է սկսի անմիջապէս:

2. Ընդհ. ապահովոյթի նախագահ Սըր Ու. Ռոպերթսընը հրամանատար պէտք է կարգել արշաւախումբին:

3. Բոլոր Հնդիկներուն և Սըր Ճօն Ֆրէնչի բանակին մէջ գտնուող 75,000 զինուորներուն տեղ Անգլիայէն հաւաքուած ցամաքային զինուորներ ղրկել և այնպէս մը ցոյց տալ թէ, իբր թէ արշաւախումբը Եգիպտոսի պաշտպանութեան յատկացուած է:

4. Կարելի եղածին չափ արագ կերպով Մարթիլիա փոխադրել այս զինուորները և զանոնք ցամաք հանել Պէսիքայի չրջանը:

5. Ներկայիս Եգիպտոս գտնուող զինուորները յարձակողականի մղել Հայֆայի և Իսկէնտէրունի դէմ:

6. Իրականապես գրաւել այս վերջին ձեւականութիւնը, որովհետեւ քարիւղի տեսակէտով անփոխարինելի կարեւորութիւն ունի։

7. Հելլէնները կելիպօլուի, Պալկարները Պոլսոյ, իսկ Ռուսերը, Սերպերն ու Ռումանացիները Աւստրիոյ դէմ յարձակումի մղել։

8. Միեւնոյն ատեն անգլիական տրէթնօթներուն կողմէ ամբակածել Տարտանէլը։ Միայն թէ, ինչպէս կ՚ըսէր մեծն Նաբոլէօն, «ԱՐԱՓՈՒԹԻՒՆ» — հակառակ պարագային «ՁԱՆՈՂՈՒՄ»։

Այս ծրագրին հեղինակը շատ լաւ գիտէր թէ, տիրող պայմաններուն մէջ, անկարելի էր նոյնութեամբ գործադրել իր ներկայացուցած ուղիները առաջարկները։

Սըր Ուիլեըմ Ռօպէրթսըն, օրինակ, պիտի կը ներկայացնէր իբրեւ թեկնածու Տարտանէլի բանակներուն ընդ. հրամանատարութեան, բուռն կերպով հակառակ էր հեռաւոր շրջաններու մէջ զինուորական գործողութիւններ կատարելու ծրագրին։ Անոր միակ քաղաքականութիւնն էր բոլոր տրամադրելի ուժերը համախմբել գլխաւոր թատերաբեմին՝ Ֆրանքլեգերմանի ճակատին վրայ։ Սըր Ռօպէրթսըն համոզուած էր թէ պատերազմին բախտը հո՛ն պիտի վճռուէր, հետեւաբար հո՛ն պէտք էր կեդրոնացնել բոլոր ուժերն ու զիքերը։

Լաւ ծիշտը, որ պաշտօնին բերումով առնչակատնօրէն և անմիջապէս յարաբերութեան մէջ էր Սըր Ռօպէրթսընի հետ, ուրիշ ոեւէ է անքատէ աւելի տեղեակ էր անոր գաղափարներուն։ Հակառակ ատոր, թեկնածու ներկայացուցած էր պայն, վստահ ըլլալով որ այդ առաջարկը միայն բանական էր Տարտանէլի ծրագիրը ջուրը ձգելու համար.

Միւս կողմէ սակայն, ինչպէս կարելի պիտի ըլլար համոզել Սըր Ռօպէրթսընը որ հաւանի 75 հազար անգլիացի ղրկել Տարտանելք երբ օգնական ուժի պէտքը ա՛յնքան զգալի եր մօտիկ Ծրանտայի մէջ։ Միայն այս պարագան բաւական էր, որ ամէն կողմէ գժգոհութիւններ ու բողոքներ բարձրանային, և նոյնիսկ պատճառ հանդիսանային Սըր Ռօպէրթսընի հրաժարումին՝ իր ապայակոյտի ամբողջական կազմով։

Բացի այս կարգի ներքին բարդութիւններէ, զօրածօֆու և ֆրանսական կառավարութիւնը անմիջապես պիտի բողոքէին և նոր կնճռոտութիւններ պիտի ծագէին։

Ծովային նախարար Զըրչիլ թափանցած եր լորտ Ֆիշըրի նպատակներուն և երբեք չէր ուզեր վէճի բանուիլ տնօր հետ։ Ընդհակառակն, մինչև վերջը օրալիր բարեկամութիւն մը կեղծեց անոր հանդէպ, և նոյնիսկ խորհրդակցութեան դրաւ լորտին ծրագիրը։

Միւս կողմէ սակայն, զգալով որ Տարտանելի ընդդիմութիւնը կրնար օրակարգէն հանուիլ, Զըրչիլ սկսաւ նախարարներն ու դիւանագէտները համոզել։

Ամենէն առաջ հաւանութիւն յայտնողներէն մէկը եղաւ Լոյտ Ճօրճ, որ կ'ուզէր Գալլիանեան պետութիւնները միացնել՝ Թուրքիոյ և Աւստրիոյ դէմ հանելու համար պատերազմ։ Լորտ Գալֆուր եւս համոզուած եր թէ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ձեռք բերուելիք յաջողութիւն մը անփոխարինելի օգուտներ կրնար ապահովել։ Արտաքին գործերու նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյ եւս կոչուած եր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կատարուելիք փորձին։

Նախարարներու մեծամասնութեան հաւանութիւնը ստանալէ յետոյ, Զըրչիլ ուզեց կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնել իր հակառակորդները։ Այս նպատակով, հետեւեալ հեռագիրը քաշեց Միջերկ-

բակաեի դաշնակից նահատակի ընդհ. հրամանատար գեր-ծովակալ կօբտըեի.

«Կը կարծե՞ք թէ կարելի է միմիայն ծովէն ճնշում բռնեցնելով Յարաանելեն անցնիլ: Այս նպատակին պիտի յատկացուին հին զրահաւորներ, ածխաբարձ չոգենաւեր և փոխադրանաւեր:

«Արդիւնքին կարեւորութիւնը նկատի ունենալով, կարելի է լուրջ վնասներու յանձնառու ըլլալ:

«Ձեր կարծիքը հաղորդեցէք ինծի»:

Ջըրչիլ կ'ուզեր որ վերջնական գործողութեանց ձեռնարկելէ առաջ օտացած բլլար բոլոր չհաշըրդըռւած պաշօնատարներու կարծիքը: Այսպէսով, ծովային նախարարը կարելիութիւն պիտի սեւեռեր բոլոր կարծիքները բազդատելէ և անոնց հետեւանքները կշռելէ յետոյ ամենէն նպատակաւոր լուծումի եզրակը գործադրել:

Այսպէս, ամբողջ շաբաթ մը, Անգլիոյ պետական մարդիկը ծրագիրներու քննութեամբ զբաղեցան: Այս առիթով կատարուած վիճաբանութիւններու հետեւանքով, Տարտանելի արշաւանքը նոր կռւօգկիցներ կը չահէր: Պատերազմական խորհուրդը, որ յաջորդական նիստեր գումարած էր միմիայն այս խնդրով զբաղելու համար, լուրջ դժուարութիւններ կը տեսներ Տարտանելի ծրագիրներու գործադրութեան մէջ:

Արդարև, անխափ բոլոր ծրագիրներն ալ՝ զուտ ծովային յարձակումը անբաւական և անօգուտ կը համարէին, սեւեռելով թէ անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ էր առնուազն 100 հազար հոգինոց բանակ մը տրամադրել արշաւախումբին:

Ներկայացուած ծրագիրներուն մէջ մասնաւոր կարեւորութիւն մը սեւեռ գնդապետ Հէնքէյի տեղեկագիրը, որ Պոլսոյ գրաւման առաւելութիւնները քննելէ յետոյ, կ'եզրակացնէր թէ նեղուցներու բա-

ցուամբն վերջ դայնակիցները պիտի ուղեկցային ուսա-
կան նաւահանգիստները ամբարուած հակայական ցո-
րենի մթերքները իրենց երկիրները փոխադրե-
լու։

Հակառակ այս բոլոր լաւատեսութիւններուն, մի-
ակ պատահանատու մարմինը — Պատերազմական
Խորհուրդը —չարունակ կը ձգձգէր խնդիրը և չէր
ուզեր վճռական որոշում մը տալ։

Խնդիրը այս անորոշ վիճակին մէջ էր, երբ Ցուն-
ւար 5ին առաջուեցաւ դեր ծովակալ Կօրսբիի պա-
տասխանը, որ կ'ըսէր.

Դեր. ծովակալ Կօրսբի՝ ծովային նախարարին
5 Յունուար 1915

Չեմ կարծեր որ կարելի ըլլայ անակնկալ կերպով
եւ բռնի ուժով ճնշում մը գործել Տարտանէլի վրայ։

Տարտանէլը կարելի կ'ըլլայ անցնիլ եթէ մեծ թիւով
պատերազմական նաւերու մասնակցութեամբ ընդար-
ձակ գործողութեանց ձեռնարկուի։

Այս յատկանշական հեռագրին վրայ, Պատերազմ.
Խորհուրդը կէսօրէն յետոյ նիստ գումարելով՝ ման-
րամասն կերպով սկսաւ քննել Տարտանէլի արշա-
ւանքին և Մերձաւոր Արեւելքի մէջ առկի ունենալիք
ձեռնարկներուն վերաբերեալ բոլոր ծրագիրները։ Պա-
տերազմ. Խորհուրդին մէջ ընդհ. տպաւորութիւնը այն
էր թէ, բոլորն ալ կը գնահատէին ծրագրին առա-
ւելութիւնները։ Այս պատճառով, մասնաւոր ուշադ-
րութեան և երկար վիճաբանութիւններու առարկայ
եղաւ դեր-ծովակալ Կօրսբիի հեռագիրը, որովհետեւ
հակառակ սիրող կարծիքին, Միջերկրականի նաւա-
տորմին հրամանատարը կը հաւատար թէ, առանց
զինուորական մեծ զոհողութիւններու, և միմիայն
նաւատորմին վառահելով կարելի էր Տարտանէլը անց
նել։ Այսպէս, կարելի պիտի ըլլար մէկ կողմէն Ռու-

ախոյ օգնութեան կոչին դրական պատասխան մը տալ, իսկ միւս կողմէ բոլորովին նոր կացութիւն մը ստեղծել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։

Դ

ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍԱԿԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այն միջոցին, երբ Անգլիոյ ծովային նախարարութիւնը գիշեր ցերեկ Տարտանէլի արշաւանքի ծրագրով զբաղած էր, Արտաքին նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյ դիւանագիտական սակարկութեան մտած էր Ռուսիոյ և Ֆրանսայի հետ։

Լոնտոնի կառավարութիւնը կ'ուզէր որ նախապէս ամէն բան որոշ րլլար դաշնակիցներուն միջև, մանաւանդ որ Տարտանէլի արշաւանքին առթիւ ինքնաբերաբար պիտի վերածարծուէր Պոլսոյ և նեղուցներու տիրապետութեան հարցը։

Այս մասին, սկզբունքային համաձայնութիւն մը գոյութիւն ունէր դաշնակիցներուն միջև։ Զանազան նկատումներով — որոնց մէջ գլխաւոր տեղ կը գրաւէր Ռուսիան ախրացնելու տեսակէտը — Անգլիա հաւանութիւն յայտնած էր որ Պոլիսն ու նեղուցները Ռուսիոյ պատկանին։

Նոյն բանը ըրած էր նաև Ֆրանսա, որովհետեւ երկու մեծ պետութիւնները կ'ուզէին ախրացնել Ռուսիան, որպէսզի այս վերջինն ալ դժուարութիւններ չհանէր Փոքր Ասիոյ բաժանման առիթով Անգլիոյ և Ֆրանսայի կողմէ ներկայացուելիք առաջարկներուն։

Աւելի յետոյ, այս պարագան որոշ կերպով երեւան եկաւ արդէն, երբ բաժանման ծրագիրները ան-

ղանի վրայ նկան։

Հաւանութիւն յայտնելը պատճառ չէր եւրոպան որ ռուսական բոլոր յաւակնութիւնները ընդունուէին։ Այս պատճառով, Սըր Էտուարտ Կրէյ ատիպուեցաւ Խորհրդարանին մէջ ճանրամասն բացատրութիւններ տալ Պոլսոյ եւ նեղուցներու մասին կնքուած համաձայնութեան շուրջ։ Իր հրապարակային յայտարարութիւններով Անգլիոյ Արտաքին նախարարը կը հաստկըցներ թէ, ատորպրուած համաձայնութիւնը ո՛ւ եւ է վնաս չէր հասցներ Մեծն Բրիտանիոյ կենսական շահերուն եւ թէ, Անգլիա կը չարունակէր քննել ընդհանուր իրը բոլոր կողմերով։

Սըր Էտուարտ Կրէյի յայտարարութիւնները խիստ աննպատակ տպաւորութիւն գործեցին Ռուսիոյ մէջ։ Փեթրոկրատի կառավարութիւնը սկսաւ կասկածիլ Անգլիոյ անկեղծութեան մասին, քանի որ ան կը չարունակէր քննել խնդիր մը որ չատոնց լուծուած էր պայմանագիրներու մէջ։

Այս պատճառով, Ռուսիոյ Արտաքին նախարար Մ. Սազանօֆ Լոնտոնի ռուս դեսպանին միջոցով բացատրութիւններ պահանջեց Սըր Էտուարտ Կրէյէն։

Այդ միջոցին, Ռուսիոյ մէջ այն կարծիքը կը տիրէր թէ, Անգլիա դիտուճաւոր կերպով կը յետաձգէր Թուրքիոյ դէմ կատարուելիք ստյոը, որպէսզի Պոլիան ու նեղուցները ռուսական տիրապետութեան տակ չանցնէին։

Սազանօֆ, Լոնտոնի դեսպանին միջոցով վճռական բացատրութիւններ պահանջած էր Անգլիայի իր պաշտօնակցէն։

Ստորեւ կը հրատարակենք Լոնտոնի ռուսական դեսպանին չահեկան տեղեկագիր-հեռագիրը։

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 151

Լոնտոն. 6 Յունուար 1915

Երէկ առաջայ կրէյի մասնաւոր նամակը, որով կը հաղորդէր թէ ծայր աստիճան վշտացած է այն տպաւորութենէն, որ Լուսաստանի մէջ գործած էր իր յայտարարութիւնը և կը խնդրէր որ այսօր իրեն այցելէի։ Ես գինքը գտայ յուսահատ վիճակի մէջ։ Իրեն կարդացի երկու հատուածները 147 թիւ անձնական հեռագրիս, որով Զեզի կը բացատրէի թէ ի՛նչպէս առիլ ոգևորութեան դէպքերը, ինչպէս նաև իմ անձնական կարծիքս՝ կրէյի յայտարարութեան վերջին հատուածի մասին։

Կրէյ ըսաւ թէ չատ լաւ հասկցած եմ իր միտքը։ Ատոր վրայ իրեն կարդացի հեռագրիս այն հատուածը որ կը վերաբերէր անգլիական քաղաքականութեան մէջ կատարուած հիմնական և խոր փոփոխութիւններուն։ Պատասխանեց թէ կատարելապէս հաւանութիւն կը յայտնէ ուղած բացատրութիւններուս և աւելցուց թէ, պատերազմի սկիզբէն իսկ իրեն մեծ զարմանք պատճառած էր այն անբնականոն երեւոյթը, որ Ռուսաստանի պէս հոկայական կայսրութիւն մը կրնայ անկէլէն և վլատիվոստոքէն պատ ծովային ոևէ ելք չունէր։

Իր կարծիքով, այս երեւոյթը այսուհետեւ չի կրնար չարունակուիլ, և նեղութիւններուն խնդիրը պէտք է լուծուի համաձայն մեր քաղաքական և տնտեսական շահերուն։ Կրէյ աւելցուց թէ այդ խնդիրը լուծելու համապատասխան ճիշդ ձեւը կարելի է գտնել խաղաղութեան չրջանին միայն։ Կրէյի այս խօսքերուն վրայ իրեն մատնանչեցի մեր հանրային կարծիքին նոր ու անուղղակի պահանջները։ Ասկէ զատ, հա-

մաճայն երեկ ինծի ըրկուած գաղտնի հրահանգներուն, ընդհանուր գծերով մատնանշեցի այն գօտին, ուր Ռուսաստանի հաստատուիլը անհրաժեշտ է: Այսօր քար առի վրայ քար չմնաց — Միւնիւ և Սաքարիայի գիծերը և ապկլցուցի Թէ, անհրաժեշտ էր երաչխիքներ գտնել Մարմարա ծովի հարաւակողմը: Որոշ կերպով ըսի նաև Թէ, ըստ իս, պէտք չկայ պատրանքներ անուցանելու և Թէ, իմ կարծիքովս, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՅՆՏԵՂ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ ԿՅՈՒՄ ԿԸ ՆՇԱՆԱԿԷ: Կրէյին ըսի Թէ, կը կարծէի որ Անգլիոյ հանրային կարծիքը արդէն իսկ նախապատրաստուած էր այդ գաղափարներուն: Պատասխանեց Թէ անմիջապէս չի կրնար կարծիք յայտնել, բայց յետոյ յայտարարեց Թէ ներկայիս ամկաւաԹիւ են այն Անգլիացիները, որոնք սկզբունքով անկարելի կը համարեն Գոլիսը Ռուսիոյ յանձնել: Ան որոշ առարկուԹիւններ չըրաւ, բայց ապկլցուց Թէ վերջնական կարծիք յայտնելէ առաջ, անգլիական կառավարութիւնը պէտք է տեղեկանայ Ֆրանսայի կարծիքին: Միւս կողմէ սակայն, նոյնիսկ այդ պարագային, այդ խնդրին՝ իսկոյն Խորհրդարանին ներսէ մէջ վիճաբանութիւնը ամէն բանէ առաջ տրնտեսական պայմաններուն խնդիրը մէջտեղ պիտի հաներ, Բացի այդ բոլորէն, չարունակեց կրէյ, Ռուսաստանի հողային ընդարձակումը պիտի արծածէր բովանդակ Թուրքիոյ բաժանման խնդիրը, որ կը պրպռէր բազմաԹիւ պետութիւններու ախորժակները: Ան ըսաւ Թէ, Անգլիա ամենևին ոչնչ չունի փոքր Ասիոյ կամ Սուրիոյ ոև է մասին վրայ, բացի Պարսից ծոցի չրջանին մէջ գտնուող քանի մը կէտերէ, և Թէ անձնապէս երբեք կուսակից չէ որ բաժանումի ծրագիրն իմացուի, որովհետև Թուրքիան դեռ յաղԹուած չէ: Այս պայմաններուն մէջ, ապկլցուց կրէյ, չեմ կրնար Խորհրդարանին մէջ ընել նոր յայտարա-

րութիւն մը, որ անժամանակ պիտի ըլլայ ամէն տեսակէտով։

Մխա կողմէ սակայն, չարունակեց խօսակիցս, հաշտութեան վայրկեանին նկատի պիտի առնուին իրաքանչիւր պետութեան ամբողջական իրաւունքները, առանց հաշուի առնելու թէ ո՛ր ռազմաբեմին վրայ գործած են իրաքանչիւրը՝ առանձին առանձին։ Այդ պարագային, ռուսական չահերու մարզը երբեք կասկածի չպիտի ենթարկուի։

Պատասխանեցի թէ, կ՚ըմբռնեմ այն դժուարութիւնները, որ կը ներկայանան արդէն տեղի ունեցած յայտարարութիւնը լրացնող երկրորդ յայտարարութիւն մը ընելու պատրաստին դէմ։ Աւելցուցի սակայն, վերջին դէպքերուն հետեւանքով, ամէն տեսակ աւելի փափաքելի էր որ աւելի որոշ երաշխիքներ և հաւաստիքներ տրուէին մեր այն ծրագիրներուն մասին, զորս պարզեցի իրեն գաղտնօրէն։ Առանց ուղղակի առարկութիւններ ընելու, ըսաւ թէ այդ խընդրի մասին տակաւին բան մը անդամ չէ փոխանակած Ֆրանսական կառավարութեան հետ և թէ դժուար պիտի ըլլար ռուսական պահանջին դոհացում տալ, առանց Ֆրանսայի հետ նախապէս քննելու և կարծիքի փոխանակութիւն կատարելու։

Նկատելով որ ան դոհ է մասնաւորապար Լեհաստանի մէջ կատարուած յառաջխաղացումէն և միւս ճակատներու ընդհ. վիճակէն, առիթէն օգտուելով ըսի թէ, իմ կարծիքովս պէտք չկար ժամանակ կորսնցնելու։ Այս խօսակցութիւնը խիստ գաղտնի բնոյթ սունէր։ Տեսակցութեան հետեւանքով հաստատեցի և տպաւորութիւն ունեցայ թէ Գոլոսյ մասին մեր ունեցած յաւակնութիւններուն դէմ վերջերս

Երեւան նոյն դժուարութիւններուն ազդիւրը Լոնտոնն ալ Պարիզն է։ Եւ այս պարագան մասնաւոր կերպով կը դժուարացնէ Կրեյի գործը։ Դ'ենթադրեմ թէ, Անգլիա պիտի բաւականանայ անտեսական հրաշխառութիւններ միայն պահանջելով։

ԲԱՆԿԷՆՏՈՐՅ

Այս գազանի թղթակցութիւնը պերճախօս փաստն է դաշնակիցներու միջեւ գոյութիւն ունեցող մըրցակցութիւններուն։ Ռուսիա հաւակցած էր թէ նոր դժուարութիւններու առջեւ կը գտնուէին իր դաշնակիցները։ Իսկ Անգլիա, կը չարաճճակեր կռիւները քնացնելու իր քաղաքականութիւնը և վերջին պահուն յանցանքը կը նետէր Ծրանոայի վրայ։ Նոր պատրուակ մըն էր այս պարագան՝ ձգձգումը չարունակելու և տառնձուած յանձնառութիւններէն խուսափելու։

Այս պայմաններուն մէջ, դժուար թէ Անգլիա անմիջական ձեռնարկ մը կատարէր Թուրքիոյ դէմ, քանի որ Ռուսիոյ և նեղուցներու հաւանական պրաւուցմը կրնար նոր և չատ տեւական վէճերու դուռ բանալ Ռուսիոյ և դաշնակիցներուն միջեւ։ Ցարին կառավարութիւնը բնականաբար նեղուցներու համաձայնութեան գործադրութիւնը պիտի պահանջէր, բան մը որ կապ ունէր Անգլիոյ և Ծրանոայի հնդկական շահերուն նետ։ Լոնտոն և Պարիզ երբեք կատարկիս չէին համաձայնագրին անմիջական գործադրութեան։ Լորտ Կրեյ այդ պարագան մասնաւոր կերպով մատնանշած էր Լոնտոնի ռուս դեսպանին ըսելով թէ իւրաքանչիւր պետութեան շահերու ամրողջականութիւնը նկատի պիտի առնուէր հաշտութեան վերջնականին։

Անգլիոյ այս խուսափողական ընթացքին առջեւ, Ռուսիա որոշ հատատիքներ կը պահանջէր առկայն։

Հաւանական բարդութիւններուն առաջքը առնելու համար, Անգլիա Խոհեմութիւն համարեց — գոնէ ձեւականութիւնը — հաւանութիւն յայտնել Ռուսիոյ կըռկին օրափարդի վրայ դնելով Ցարտանէլի ծրագիրը։

Ե

ԱՐՇԱՒԱՆԴԻ ՆԱՐ ՄՐԱԳԻՐ

Այսպէս, իրկին առնդապին պարծունէութիւնն լըծառնցաւ Ջըրչիլ։ Գաւերագմ. Բարհուրդին Ճաշնուած Ցի նիստէն յետոյ, ծովային նախարարը իր մօտ հրաւիրեց նախարարութեան բոլոր բարձրաստիճան պաշտօնատարները, նոր խորհրդակցութիւն մը կատարելու համար։ Այս կարեւոր ընթացքին, Սըր Էնդրիւ Պէքըն — որ մասնաւոր յիշատակագիր մը պատրաստած է Ցարտանէլի արշաւանքի մասին — բաւական կիրպով դէմ արտայայտուեցաւ Ցարտանէլի դէմ ձեռնարկութիւն ու եւ ի տեսակցել փորձի։ Ասոր միւսարէն ան ի՛տաւալաբկէր տեսակէտ ամրակոծումի մը չնորհիւ տաթիճանական լռութեան պատասխանել Ցարտանէլի ամրութիւնները։

Սըր Ճէքսըն, այս ձեռնարկին եւ մասնաւորաբար Գոլոյ պրաւուման համար անհրաժեշտ կը նկատէր յատկային ուժերու մասնակցութիւնը։

Այս պայմաններուն մէջ, ընդհ. համաձայնութիւն մը պոյացած էր ընդհ. ազգայինոյի պետին եւ այն ծովակալին միջեւ, որ մասնաւոր կերպով պաշտօն ստացած էր Ցարտանէլի արշաւանքի ծրագրին մասին խոր քննութիւն մը կատարելու։ Առկէ զատ, հաւանութիւն յայտնած էր նաեւ Ցարտանէլի պարծողութենանց հրամանատար-ծովակալը։

Ցիշենք որ իրարմէ անջատ այս բարձրաստիճ-

ձան պաշտօնատարները կատարելապէս համաձայն են, Զըրչի երդնեց փութացնել խնդրին լուծումը: Այս նպատակով, ծովային նախարարը հետեւեալ նոր հեռագիրը ղրկեց Միջերկրականի անգլ. նահապետին հրամանատարին.

Ծովային նախարարը՝ դեր-ծովակալ կօրաբնի

6 Յունուար 1915

Այս անդը բարձրագոյն իշխանութիւնները հետեւնութիւն կը յայտնեն Ձեր կարծիքին: Հաճեցէք մանրամասնօրէն հեռագրել թէ Ձեր կարծիքով ի՛նչ արդիւնք կրնան ունենալ ընդարձակ գործողութիւնները, ի՛նչ քանակութեամբ ուժերու պէտք պիտի ունենան, և Ձեր կարծիքով, ի՞նչպէս պէտք է գործածուին անոնք:

Բարձրագոյն իշխանութիւնները, որոնց կ'ակնարկէր Զըրչիլ, ծովային ապայակոյան ու Սըր Հէնրի Ճէքսընը կը կազմէին: Լորտ Ֆիշըր զգուշացած էր կարծիք յայտնելէ, քայց տեսած էր վերի հեռագիրը:

Պատասխանով դեր-ծովակալի պատասխանին, պատերազմ: Խորհուրդը նոր նիստ մը գումարեց Ճնվրցին:

Տարտանէլի ըմաոին նախապէս ներկայացուած բազմաթիւ և այլազան լուծումի եղանակները քննելէ յետոյ, պատերազմ. նախարար լորտ Ֆիշներ առաջին անգամ ըլլալով և բացէ ի բաց ի նպաստ արտայայտուեցաւ Տարտանէլի յարձակումին:

Անգլիական «կապոյտ գիրք»ը հետեւեալ կերպով կը լրացնէ այդ նիստի ընթացքին լորտ Ֆիշների յայտնած կարծիքները:

«Ներկայ պայմաններուն մէջ, ընդհանուր կացութեան քերուժով յարձակողականի համար յարմարա-

գոյն վայրը Տարտանելն է, քանի որ նաւատորմն ալ պիտի կարենայ մասնակցիլ գործողութիւններուն։

«Իմ կարծիքովս, կարելի է 150 հազար հոգինոց ուժով մը գրաւել Տարտանելը։ Միայն թէ, առայժմ կարելի չէ այս մասին վճռական կարծիք յայտնել մինչեւ որ խնդիրը մանրակրկիտ քննութեան չենթարկուի։»

Իր յայտարարութիւնները վերջացնելէ առաջ ըսած ինչնիր չէ մոռցած իր սովորական յանկերդը և հաստատած է թէ «արամադրելի ուժ չունենալով չի կրնար ինքնուրոյն արամադրել». ուրիշ խօսքով, Գաուրատմ. նախարարը հաւանութիւն կը յայտներ միայն ծրագրին, առանց սակայն անոր գործադրութիւնը երաշխաւորելու։

Այս ընդհանուր տնօրէնութեան չրջանին, Ցնվր. 11ին Լոնտոն հասաւ դեր-ծովակալ Կօրսընի պատասխանը։ Այս ծրագիրը մեծ մասով պատրաստած էր դեր-ծովակալութեան ապագայ անդամներէն հարիւրապետ Ճօֆրէյ, որ չատ կարող և հռչակ հանած ծովային հրետանիի սպայ մըն էր։ Կօրսընի ծրագրին պատրաստութեան մասնակցած էին նաև մարտանաւին հրետանիի մասնագէտները։

Միջերկրականի նաւատորմի հրամանատարին ծրագիրը խոր ապշութիւն գործած էր Լոնտոնի մէջ։ Անխտիր, բոլոր չահագրգռուող չրջանակները հաւանութիւն յայտնած էին անոր, հաւատալով թէ կարելի չէր աւելի խնամքով և աւելի մանրամասն գործողութեան ծրագիր մը մշակել։

Ծովային նախարար Մ. Ճըրչիլ այս ծրագրին պատճէնը խնդրեց վարչապետին և այն բոլոր

անձնաւորութիւններուն օրենք մօտէն կը պրպտէին այդ խնդրով։ Ծովային ապահովութեան ու անոր պետք անմիջական հաւանութիւն յայտնելով, վաւերացուցին ծովակալ Կօրբէնի ծրագիրը։ Ջըրչիլ կը հաստատէ թէ ո՛չ ոք հակառակ արտայայտուած է ծրագրին, որ հրապարակային վիճաբանութեան ենթարկուեցաւ օրերով։ Ընդհակառակը, ծովային նախարարութեան ամենէն պատասխանատու անձերն իր յետին մանրամասնութիւններուն մէջ անգամ «ոգեւորիչ» որակած էին դէր-ծովակալին պատրաստած աշխատութիւնը։

Միւս կողմէ պատերազմական նախարարութիւնն ալ մասնաւոր կարեւորութիւն տուած և ակռած էր մանրամասն կերպով քննել ծրագիրը։ Նոյնիսկ այս նպատակով մասնաւոր յանձնաժողով մըն ալ կազմուած էր։ Հակառակ այս զգուշաւորութեան և հակառակ Ջըրչիլի կրկնակ դիմաւորութեան, պատերազմ. նախարար լուռ մինչեւ գաղտնի պահոց վերջը յիշուած յանձնաժողովին եզրակացութիւնները։

Շատ ոչ մէկն յայտնի եղած է թէ, մասնաւոր յանձնաժողովը հաւանութիւն յայտնած է դէր-ծովակալ Կօրբէնի ծրագրին։ Բայց որովհետեւ պատերազմ. նախարարը անձնապէս համաձայն չէր, լուռ մինչեւ չէ հրապարակած յանձնաժողովին տեղեկագիրը՝ պատրուակելով թէ վերջնական որոշում մը տալէ առաջ դաշնակից — մասնաւորաբար ֆրանսական — ապահովութեան հետ ալ կարծիքի փոխանակութիւններ պէտք է կատարուին։

2

«ՔՈՒԻՆ ԷԼԻԶԱՊԵԹ» ԲԵՄԻ ՎՐԱՅ

Վէճեր եւ բանակցութիւններ այս շրջանին, ծովային նախարարութեան ազդակոյին յատկանշական մէկ առաջարկը բոլորովին նոր բնոյթ մը տուաւ խնդրին եւ միեւնոյն ատեն մեծ ազդեցութիւն գործեց որոշումները փութացնելու տեսակէտով։

«Քուէն Էլիզապէթ» զրահատորը, որ 15 մատնաչափ թնդանօթներով զինուած արընթաց հինգ զրահատորներուն լաւագոյնն էր, ճիշդ այդ միջոցին ծով ձգեցուած էր։ Որոշուած էր զայն Միջերկրականի քաղաղ ջուրերը ղրկել՝ առաջին ազդմափորձերը կատարելու համար։ Բոլոր պատրաստութիւնները աւարտած էին, մեկնումի հրամանն անգամ տրուած էր։

Ճիշդ այդ միջոցին ազդայ, ծովային նախարարութեան ընդհ. ազդայակոյին կողմէ յատկանշական առաջարկ մը ներկայացուած էր։ Նկատելով որ «Քուէն Էլիզապէթ» ազդմափորձ կատարելու հրամանը ստացած էր արդէն, ծովային ազդայակոյը խորհուրդ տուած էր Քուէն Էլիզապէթը ղրկել Տարտանէլ՝ թրքական ամրութիւններուն դէմ կատարելու համար իր առաջին ազդմափորձերը։ Այսպէսով, մէկ քարով երկու թռչուն զարնուած պիտի ըլլար։ Նախ Քուէն Էլիզապէթ պարապ տեղը ռումբ վատնած պիտի չըլլար, երկրորդ՝ Տարտանէլի արշաւախումբը զօրացած պիտի ըլլար արդիական զրահատորով մը։

Ծովային ազդայակոյի այս առաջարկը խիստ նպաստաւոր ընդունելութիւն գտած էր անխտիր բոլոր շրջանակներուն մէջ։ Միջերկրականի նաւատորմի

հրամանատար ծովակալ Կօրտըն ևս միտքէն չէր ան-ցուցած թէ Քուբին Էլիզապէթը կարելի պիտի ըլլար իր արամադրութեան տակ դնել։

Քուբին Էլիզապէթի պարագան հրատապ բնոյթ մը առած ու Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը նոր ուսումնասիրութեանց ենթարկուեցաւ։ Այս առիթով, ծովային և պատերազմ. նախարարութեան միջև կըր-կին բանակցութիւններ տեղի ունեցան։

Ծովային նախարարութեան մէջ տիրող ընդհա-նուր տպաւորութիւնը այն էր թէ, 1870—1880ին իւ վեր անգլիական նաւատորմին համար անկարելի եղած էր բռնի կերպով Տարտանէլէն անցնիլ՝ առանց ցա-մաքային ուժերու օժանդակութեան։ Ցամաքային հրետանիներու կատարելագործութիւնը, ականներու և ընդծովեաններու դիւտերուն արագ յառաջդիմու-թիւնը, եթէ ոչ անկարելութեան, առնուազն դժուա-րութեան մատնած էին Տարտանէլի դէմ կատարուելիք հաւանական գործողութիւնները։ Այս բոլորէն զատ, մասնագէտները միաձայնութեամբ այն կարծիքը կը յայտնէին թէ, նաւատորմը խիստ աննպաստ կացու-թեան մը կը մատնուէր ամրութիւններու դէմ պատե-րազմած պահուն Ա թէ «վեց Տնդուանօթներէ բաղկա-ցեալ մարտկոց մը կրնար պատերազմիլ 100 Տնդանօթ-ներով զինուած ըրահաւորի մը դէմ։»

Այս կարծիքները անվիճելիօրէն ճիշդ էին մինչև մեծ պատերազմը, որ սակայն նոր դարագլուխ մը բացաւ մասնաւորաբար նաւամարտներուն մէջ։ Այս պատճառով, Քուբին Էլիզապէթի մասնակցութիւնը յաջողութեան առաւելագոյն հաւանականութիւնները կը ներկայացներ։

Նկատելով որ, Քուբին Էլիզապէթի Տնդանօթնե-րու հատորութիւնը չատ աւելի էր քան. հրետանի-ներու հատորութենէն, անդլ. նաւատորմը ⇐ մասնա-

ամբարտավան Քոռին Էլիզապէթ — պիտի կարենար 11,000 մէթր հեռուէն ամբակոծել թրք. ամրոցները։ Ասոր փոխարէն թրք. ռազմերը երբէք չպիտի կարենային հասնիլ Քոռին Էլիզապէթին, որ պիտի յաջողէր առաջիճանաբար և չատ հեռուէն լուսթեան մատնել Տարտանէլի ամրակոցները։

Այս մեծ առաւելութենէն զատ, ծովային նախարարութիւնը դեր-ծովակալ Կօրաքնի տրամադրութեան տակ կը դնէր նաև կարգ մը զրահաւորներ, որոնք, ըստ օրինի, քանի մը ամիսէն պիտի հանուէին գործօն ծառայութենէ։ Նկատելով ուրեմն որ, այդ զրահաւորները ինքնաբերաբար հրապարակէն պիտի քաշուին քանի մը ամիսէն, ծովային նախարարութիւնը կ'ուզէր Տարտանէլ ղրկել զանոնք։ Այս պայմաններուն մէջ, այդ զրահաւորներուն հաւանական կորուստը ո՛չ մեկ ճնաս պիտի պատճառէր ծովակալութեան։

Ինչպէս կը տեսնուի, Անգլիա ամէն խնդրի մէջ իր օնիական խնայողական հաշիւներով կ'առաջնորդուէր։ Քոռին Էլիզապէթը Տարտանէլ կը ղրկէր ո՛չ թէ ծրագիրը յաջողցնելու, այլ ռազմափորձերու առնելու այդ զրահաւորին սպառելիք ռազմերը աննպատակ չվատնելու և չահ մը ապահովելու համար։ Երկրորդ՝ արշաւանքին մասնակցելու կը ղրկէր զրահաւորներ, որոնք այլևս զուրկ էին պատերազմական արժէքէ և քանի մը ամիսէն պիտի հանուէին գործօն ծառայութենէ։

Երկար ուսումնասիրութիւններէ և վիճաբանութիւններէ յետոյ, վերջապէս որոշուեցաւ ձգել հանուած զրահաւորներ ալ արամադրել Տարտանէլի արշաւախումբին։ Սկզբնական այս համաձայնութենէն

վերջ, Զըրչիլի հրաւերով, ծովային ընդհ. ոպայա-
կոյսը նիստ գումարեց՝ Տարտանելի յարձակողականին
վերջնական յառակապիծը պատրաստելու համար։

Յունուար 13ին պատրաստուած յառակապիծը
ներկայացուեցաւ Գաներալ. Խորհուրդին։ Ժողովէն
24 ժամ առաջ, Զըրչիլ դեր-ծովակալ Կօրընի հեռագ-
րին պատճէնը ղրկած էր Գաներալ. Խորհուրդի գլու-
խաւոր անդամներուն, վարչապետին և Լորտ Քիչնե-
րի։

Նիստ կարեւոր և չահեկան եղած էին Գաներալ.
Խորհուրդին այդ օրուան վիճաբանութիւնները (18
Յնվր. 1915)։ Սըր Մօրիս Հէնքեյ հետեւեալ ամփոփ
տեղեկագիրը պատրաստած էր այդ ուշագրաւ նիստի
մասին։

«Մ. Զըրչիլ ըսաւ թէ, Տարտանելի դէմ գործուե-
լիք յարձակումի մը հաւանականութիւններուն մա-
սին հետագիրներ փոխանակած էր Միջերկրականի
անգլ. նաւատորմի հրամանատար դեր-ծովակալ Կօր-
ընի հետ։ Դեր- ծովակալը այն կարծիքը յայտնած է
թէ, կարելի չէ անակնկալ բռնի ճնշում մը գործել
Տարտանելի դէմ, բայց կարելի է յաջորդաբար գոն-
դել ամրոցները։ Այս իմաստով հետագիր մըն ալ
ներկայացուցած է։ Դեր ծովակալը կ'առաջարկէր
նախ ամրակոծել ներուժին մօտքը գտնուող ամրու-
թիւնները։ Անգամ մը զանոնք գրաւելէ վերջ, գոր-
ծողութիւնները պիտի կեդրոնացնեն ներքին ամրու-
թիւններուն վրայ՝ ծովէն ու ներուժէն յարձակում
գործելով անոնց դէմ։ Այս յառակապիծը կը յենուր
այն իրողութեան վրայ որ, Տարտանելի ամրութիւն-
ները 35նոց հին թնդանօթներով միայն զինուած էին
և չէին հասնէր անգլ. նաւերուն, որոնք տակաւին կըր-
նային իրենց պաշտօնը կատարել՝ առանց թշնամիին
ամրերուն հասողութենէն վախնալու։ Մրացքին այս

մասը զործադրելէ յետոյ, ծանր թնդանօթներով զինուած երեք մարտանաւեր և մօտաւորապէս 12 հին զբաղաւորներ բաւական ծին ծրագրին միւս մասերը յաջողութեամբ զործադրելու։ Այժմէն իսկ կարելի է պահանջուած մարտանաւերը տրամադրել՝ առանց զբաղաւոր ռազմարեմին վրայ մեր ծովային ուժը նուազեցնելու։

«Այս առիթով, Մ. Ջըրչիլ յիշեց անուանները, Triumph, Swiftsur, Goliath, Glory, Canopus, մարտանաւերուն, որոնք մինչև այն ատեն առեւտրական ծամբաներու պաշտպանութեան յատկացուած էին։ Կարելի պիտի ըլլար նաև օգտագործել զրահաւորի «Քիփ»ին պատկանող չորս մարտանաւեր, որոնք մօտ ատենէն պիտի հանուէին զործօն ծառայութենէ։ Երկու օրէն զրահաւորներ, Միջերկրականի մէջ արդէն իսկ պատրաստ կը սպասեն, բուն Մ Ջըրչիլ։ Գալով Ֆուրին Էլիզապեթի, կը պատրաստուէր Ատլանտեան մեկնելու՝ իր առաջին ռազմափորձերը կատարելու։ Հետեւաբար, այս նոր զրահաւորն ալ չատ դիւրութեամբ պիտի կրնար մասնակցիլ Տարտանելի արշաւանքին։ Ծովակալութիւնը, որ մասնաւորաբար զբաղած էր Տարտանելի խնդրով ուշ գնած բոլոր մանրամասնութիւնները, այն կարծիքը ուներ թէ, պատրաստուած ծրագիրը զործադրուելով կարելի պիտի ըլլար գանի մը շաբթուան ընթացքին լուծեան մասնել Տարտանելի Իրգական բոլոր ամրութիւնները։ Այս առաջին արդիւնքը ձեռք բերելէ յետոյ, նպատակը պիտի մատրուէր ականներուն, նաւատորմը պիտի յառաջանար դէպի Պոլիս՝ ոչնչացնելու համար հոն ապատանած գերմանական կէօպէն զրահաւորը։ Ցեղեկագիրները կ'աւելցնեն թէ, գաչտային հրետանիներն ու հետեւակազօրաց հրացանները ու եւ է լուրջ արգելք չէին կրնար հանդիսանալ նաւատորմին գոր-

ծուռնէութեան։»

Այս մանրամասնութիւններու ճշդումէն յետոյ, կարծիքի փոխանակութիւնները չարունակուեցան պատերազմական խորհուրդի անդամներու միջև։ Լորդ Քիչներ այն կարծիքը յայտնեց թէ, կ'արժէր այդ ուղղութեամբ փորձ մը կատարել, մանաւանդ որ կարելի էր իսկոյն հրաժարիլ ծրագրէն, երբ տեսնուէր թէ անօգուտ կը մնար ռմբակոծումը։ Լորդ Տարթանէլի արշաւանքէն առնի կարեւորութիւն կուտար Ադրիանոպի խնդրին և կ'ուզէր որ դաշնակից դուռառարմը Ադրիական ծովուն մէջ ցոյց մը կատարէր, և պատ. նախարարը կը յուսար թէ, նման ցոյց մը բաւական պիտի ըլլար որ Իտալիա միանար դաշնակիցներուն։

Քանի մը հոգի համակարծիք գտնուեցան Լորդ Քիչներին, և պատերազմական խորհուրդը միաձայնութեամբ առաջ հետեւեալ յանձնարարականը որոշեցաւ։

«Ծովակալութիւնը կարելի եղածին չափ արագօրէն պիտի ուսումնասիրէ Ադրիականի մէջ (Քաթարոյի առջեւ կամ այլուր) ազդու գործունէութեան մը կարելիութիւնը, որու նպատակը պիտի ըլլայ ճնշումի բանեցնել Իտալիոյ վրայ։

«Ծովակալութիւնը փետրուարի ընթացքին պիտի պատրաստէ նաւային արշաւանք մը, որու նպատակը պիտի ըլլայ ռմբակոծել և գրաւել Կըլիպօլսի թերակղզին և հասնիլ Գալիա։»

Այսպէս, առաջին անգամ ըլլալով, պաշտօնական հանգամանք կը ստանար Տարտանէլի ծրագիրը և օրէնքի միակ իրաւասու իշխանութիւնը (պատերազմական խորհուրդ) ծովակալութիւնը կ'արտօնէր արշաւախումբ պատրաստելու։

Հակառակ այս բոլորին, այդ ժիջոցին կարելի չէր տակաւին կատարելապէս հասնիլ նկատել

Տարտանէլի Ծրագիրը։ Արդարեւ ինչպէս վերի որոշումէն ալ կը տեսնուի, պատահականաւոր բազմաթիւ անձեր, մէջն ըլլալով նաեւ Լորտ Քիչնէր, բացառիկ կարեւորութիւն չէին տար Տարտանէլի արշաւանքին, և եթէ որոշեցին պատրաստութիւն տեսնել, բոլորովին տարբեր մտածումներ ունէին։

Նկատելով որ ծովային իշխանութիւնները փառերով պինուած կը պաշտպանէին Տարտանէլի ծրագիրը՝ մանրամասն ներկով օգուտները թուելով, Պաերնզմական Խորհուրդը չէր օգներ մանրամասներուն կարծիքը յանտեսել՝ և պատմական պատահականութիւնն մը ստանձնել։ Մանաւանդ որ, ո և է ձախողութեան պարագային, ծովակալութիւնը պիտի ամբաստաներ Պաերազմական Խորհուրդը, ըսելով թէ, նկատի չէր առած մանրամասն կերպով ուսումնասիրուած ծրագիր մը։

Այս պարագաներուն մէջ, Պաերազմական Խորհուրդը ինդզինքը ստիպուած նկատեց փորձ մը կատարելու։ Փորձ կըսենք, որովհետեւ հակառակ մանրամասներուն կարծիքին, չատեր յաջողութեան յոյս չունէին։ Այդ պատճառով էր արդէն որ, Պաերազմական Խորհուրդը առանձին կերպով նկատի չէր առած Տարտանէլի ծրագիրը և օգտած էր զայն կազմել Ադրիանոպոլի մէջ կատարուելիք ցոյցին։

Տարտանէլի առջեւ նաւանակոծ ձախողութեամբ մը պարագային, Պաերազմական Խորհուրդը չատ դիւրաւ պիտի կարենար ինդզինքը արդարացնել՝ յայտնելով թէ իր դէմատար նպատակը եղած էր Ադրիանոպոլի ցոյցը, և ուշադրութիւնները ուրիշ կողմ հրաւիրելու համար էր որ Տարտանէլի դէմ ակնկալած յարձակում» մը կատարած էր։

Ինչպես կը տեսնուի, անգլիոյ զեկավար չրջանակներու մէջ թերահաւատութիւն կը տիրէր և կուզէին նախապէս նահանջի դիծ մը պատրաստել։ Այսպէսով միայն կարելի է բացատրել վարանոտ ընթացքը Գաներալական Խորհուրդին, որ հակառակ Զըրչիլի պնդումներուն չէր ուզած Տարտանելի արչաւանքը անջատել Ադրիականի ցոյցի ծրագրէն։

Իրականին մէջ, Ծովային Նախարար Մ. Զըրչիլ բուռն կերպով պայքարած էր Ադրիականի մէջ ցոյց կատարելու ծրագրին դէմ։ Ընդունելով հանգերձ թէ, Իտալիոյ համակրութիւնը մեծ արժէք ուներ դաշնակիցներուն համար, Զըրչիլ կը պնդէր թէ, Ադրիականի մէջ կատարուած ցոյց մը ո՛ եւ է դրական ազդեցութիւն չէր կրնար գործել Իտալիոյ վրայ, որ շատ աւելի կը հետաքրքրուէր Բրդական հարցով։

Զըրչիլ, հետեւեալ բառերով պաշտպանած է իր այս տեսակէտը.

«...կատարելագոյն կը գնահատեմ Իտալիոյ համակրութիւնը համ անոր պատերազմի մասնակցութեան կարեւորութիւնը։ Միայն թէ, իմ կարծիքովս, Ադրիականի ցոյցերն աւելի Տարտանելի և Թուրքիոյ դէմ տեղի ունենալիք ձեռնարկներն են որ կրնան Իտալիան մեր կողքին պատերազմի մղել։

Առանց խօսելու հակաւատարիական այն զօրաւոր դիւանագէտներուն մասին, որոնք գոյութիւն ունին բավանդակ Իտալիոյ մէջ, Իտալիոյ հանրային կարծիքը կը փափաքի որ պատերազմին մասնակի և նոյնիսկ ամբողջովին չախչախուի Օսմանեան պետութիւնը, որուն հետ տակաւին նոր հաշտութեան դաշինք կնքած է Իտալիա՝ Լիպիոյ տակայն Ափրիկեան Տրիպոլիտանը։

Այս պայմաններուն մէջ, երբ Օսմանեան պետու-

թեան ամրոզջութեան բաժանումը ընդրոյ առաիզայ էր, Իտալիա երբեք չպիտի ուզէր անմասն մնալ և իր դին չառ մը զոհողութիւններու պիտի մասնակցեր պատերազմին»

Զըրչիլ իր պաշտպանողականը վերջացուցած էր հանդիսաւոր կերպով յայտարարելով.

«Այս բոլորէն կը հետեւի թէ ազդակները, որ Իտալիան պիտի մղեն պատերազմին մասնակցելու, կը գտնուին ո՛չ թէ Ադրիականի մէջ՝ այլ Տարտանելի առջեւ...»

Տեսնելով սակայն որ իր պերճախօսութիւնը հետեւանք չունենար և Պատերազմական Խորհուրդը կը շարունակէ վարանոտ ընթացք բռնել, Զըրչիլ նոր գործունէութեան մը լծուեցաւ՝ վախնալով որ անակընկալ դէպքեր կրնան նոր փոփոխութիւններ առաջ բերել սրամտրութիւններու մէջ, ծովային նախարարը որոշեց իսկոյն գործադրութեան դնել Պատերազմական Խորհուրդին որոշումը և անմիջապէս ձեռնարկեց արշաւանքի պատրաստութիւններուն։

Պատերազմական Խորհուրդի նիստէն անմիջապէս յետոյ և առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու, Զըրչիլ հետեւեալ հեռագիրը ղրկեց Միջերկրականի նահատամի հրամանատարին.

Ծովային Նախարարը՝ Դեր Ծովակալ կօրաքնի

15 Յունուար 1915

Ձեր ծրագիրը ներկայացուեցաւ Պատերազմական Խորհուրդին և սկզբունքով վաւերացուեցաւ։

Ո՞ւ եւ է դժուարութիւն չենք տեսներ փետրուար 15ին ձեր սրամտրութեան տակ դնելու համար ան-

հրաժեշտ ծովային ուժերը՝ մեջը ըլլալով նաև Թուրքին էլիզապէթը։

Կտտարելապէս համաձայն ենք ամրոցները աստիճանական լուծքեան մատնելու վերաբերեալ ձեր ծրագրին, ինչպէս Գերմանացիները ըրին Անվերթի մէջ։

Կառաջարկենք ձեզի յանձնել գործողութեանց հրամանատարութիւնը։

Ծովակալ ըլլ Ռօպէք պիտի երկրորդէ ձեզ։

Որքան չուտ կարենաք սկսիլ, այնքան լաւ պիտի ըլլայ։

Մօտ առենէն պիտի առանաք Ծովակալութեան Խորհուրդի պաշտօնական հրահանգները։

Շարունակեցէ՛ք կէտ առ կէտ ճշդել ձեր ծրագիրը։

Է

ՖՐԱՆՍԱ ԵՒ ՌՈՒՍԻԱ ՀԱԻԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ՅԱՅՏՆԵՆ

Սպասելով դեր-ծովակալ Կօրքնի պատասխանին, Զբրչիլ առանց ժամանակ կորսընցնելու, Տարտանէլի ծրագիրը հաղորդեց Ֆրանսայի և Ռուսիոյ։

Ստորեւ նոյնութեամբ կը հրատարակենք անգլ. ծանուցագիրը, որ կը պարզէ ծրագիրը և կը ճշդէ Ֆրանսական նաւատորմին մասնակցութեան բաժինը.

1.— Անգլիական կառավարութիւնը անհրաժեշտ կը նկատէ ծօտիկ ապագային յարձակումի ձեռնարկել Թուրքիոյ դէմ։ Այս առիթով, ծովակալութիւնը որոշած է Տարտանէլի ամրութիւններուն դէմ յարձակում կատարել և եթէ կարելի է, բռնի ուժով անցնիլ նե-

պատճէն։ կը յուսանք թէ կարելի պիտի ըլլայ այս արդիւնքը ձեռք բերել առաջիկայ տարի «ախթէմարթիկ» ծովային ամբակոծութեան մը ենթարկելով ամբոցները։ Գործողութիւնները երեք կամ չորս շաբաթ պիտի տեւեն — եթէ պէտք ըլլայ։ Այս գործողութեան յաջողութեան մեր կարդ մը հին զրահաւորները, ինչպէս նաեւ երկու արդիական մարտանաւեր եւ Քուին Էլիզապէթը, որու 15նոց թնդանօթները կրնան շատ հեռուէն ամբակոծել թշնամի դիրքերը։

Մեր ծրագրին գործադրութեան համար ընդամէնը պէտք են 15 զրահաւորներ կամ զրահապատ մարտանաւեր, 3 թեթեւ յածանաւեր, 16 թորփիլահալածներ, 6 ընդծովեաներ, 1 չրասաւառնակ փոխադրող մարտանաւ, ինչպէս նաեւ մեծ թիւով ականահաւաք եւ օժանդակներ։ Այս բոլորը անհրաժեշտ կը դաւնենք՝ նկատի ունենալով հաւանական կորուստները եւ նեղուցէն անցնելէ յետոյ Մարմարայի մէջ Թուրքերէնման նաւատորմին դէմ պատերազմելու հարկին տակ գըտնըւելու հաւանականութիւնը։

Մեր նաւատորմը Տարտանէլի առջեւ պիտի հասմախմբուի Փետր. 7էն մինչեւ 15 եւ կը յուսանք թէ, կարելի պիտի ըլլայ անմիջապէս յարձակումի ձեռնարկել։ Գործողութեանց ծրագիրը պատրաստուած է Դեր-ծովակալ Կօրաբնի կողմէ որ հրամանատար կարգուած է Տարտանէլի դաշնակից նաւատորմին։

Նկատի ունենալով ձեռնարկին բացառիկ արդիւնքը ու կարեւորութիւնը, ծովակալութիւնը չի փափաքիր որ Միջերկրականի այդ մասին մէջ ոեւէ փոփոխութիւն կատարուի տեղական հրամանատարութեան մէջ։ Ծովակալութիւնը կը յուսայ ապակայն թէ Ծրանուական զրահաւորներու տորմիլիկը, ինչպէս նաեւ

Ֆրանսական թորփիլահալածներ և ընդծովեանները՝ մէջը ըլլալով նաև չրատաւատանականներ փոխադրող նաւեր Ֆրանսացի Դեր-ծովակալի մը հրամանին տակ պիտի գործակցին անգլիական նաւատորմին։

Նկատելով որ կարելի չէ նախատեսել մեզի հանդէպ ցոյց տրուելիք ընդդիմութեան իրական տարողութիւնը, փափաքելի էր որ մեր ծրագրին և ճչգրիտ նպատակներուն մասին յայտնութիւններ չըլլան և անհրաժեշտ է խնդիրը ծայր աստիճան գաղտնի պահել։

2.— Պատերազմական նախարարութիւնը միևնոյն ատեն անհրաժեշտ կը նկատէ փետրուարի ընթացքին պրաւել իսկէնտէրունը և անոր անմիջական մօտակայ չրջանները՝ որպէսզի կարելի ըլլայ ռազմական տեսակէտով կարեւոր այդ չրջաններուն երկաթուղային հաղորդակցութիւնները կտրել։ Եթէ այս գործողութիւնը կատարուի, Իսկէնտէրունի ցամաքահանումը և Բրիտանական ուժերու այնտեղ պահպանումը տեղի պիտի ունենան անգլիական մարտանաւերու միջոցով։ Հաւանական է որ, այլ նպատակին յատկացուելին ներկայիս եգիպտական չջուրերուն մէջ գտնուող անգլիական հին մարտանաւերէն ոմանք։»

Ծովային նախարար Մ. Չըրչիլ մեծ դուքս Նիքոլա Նիքոլայեվիչի ղրկած էր նաև նոյնիսկ ծանուցագիր մը՝ Ռուսիան եւս տեղեակ պահելու համար ճարտանելի ծրագրին։ Ցեռագային իր ստացած բացատրիկ կարեւորութիւնը նկատի ունենալով, ստորև նոյնութեամբ կը թարգմանենք խնդրոյ առարկայ ծանուցագիրը.

Անգլիոյ Ծովային Նախարարէն
Ն. վ. Մեծ Դուքս Նիքոլայի
19 Յունուար 1915

«Ծովային նախարարութիւնը մեծ կարեւորութեամբ և ուշադրութեամբ քննեց այն առաջարկը,

պոր Զևրդ Կայսերական վեհմուԹիւնը ներկայացուցած էր Լորա Քիչների միջոցով, և որ կը վերաբերէր Թուրքիոյ դէմ ծովային յարձակումի մը գործելու ծրագրին։ Այս ԱռիԹով, ծովային նախարարուԹիւնը որոշեց որ, գաշնակիցներուն ընդհանուր շահերուն համապատասխան էր՝ մեծ ճիդ մը գործել և Բրքական ընդդիմուԹիւնը խորտակել։ Ասկէ զատ, նկատի առնուած է նաև երկրորդական ցոյցի մը առաջարկը, որուն մասին Լորա Քիչներ հեռագրով տեղեկուԹիւն հաղորդեց ձեզի։ Խնդիրը իր բոլոր կողմերով քննելէ յետոյ, որոշեցինք Տարտանէլէն անցնելու փորձ մը կատարել՝ մարտանաւերուն միջոցով... (Ծանուցագիրը կը յիշատակէ գործողուԹեանց ծրագիրը, և արշաւանքի համար տրամադրուած ծովային ուժերը)։

Ծովային նախարարուԹիւնը կը յուսայ Թէ, ուր կառավարուԹիւնը զօրաւոր կերպով պիտի գործակցի այս գործողուԹեան՝ պատեհ վայրկեանին վոսփորի նեղուցին բերանը նաւային գործողուԹեանց ձեռնարկելու համար։ Կը յուսանք նաև Թէ, պէտք եղած քանակուԹեամբ զինուորներ պատրաստ պիտի ունենաք՝ գաշնակիցներուն ընդհանուր կառերուն ի նպաստ առիԹէն օգտուելու համար։

Աւելորդ է ըսել Թէ, ուռւսական միջամտուԹիւնը տեղի պիտի ունենայ Տարտանէլի արտաքին ամրուԹեանց խորտակումէն յետոյ, որպէս զի ձախողումի պարագային կարենանք փրկել երեւոյԹները։ Հակառակ այս բոլորին, մենք որոշած ենք ի գին ամէն բանի մինչեւ վերջը հետապնդել այս ծրագիրը և համոզուած ենք Թէ, պատեհ վայրկեանին չատ արժէքաւոր պիտի ըլլայ ուռւս նաւատորմին միջամտուԹիւնը։

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ, թէ խոր ատրքեռութիւն մը գոյութիւն ունի Ֆրանսայի և Ռուսիոյ ուղղուած ծանուցագիրներուն միջև, որոնք ոսկեայն նոյն խնդիրը կը չօշափեն:

Ֆրանսական ծանուցագիրը աւելի սեղմ ոճ մը ունի, և ինչ որ ամենէն ուշագրաւն է, խօսքը անգամ չըներ ռուսական նաւատորմին հաւանական միջմտութեան: Ընդհակառակը, Ջըրչիլ խորամանկաբար լուռ կ'անցնի այդ կարեւոր կէտին վրայէն: Ատոր փոխարէն սակայն, կը ծանրանայ Ֆրանսական նաւատորմի գործակցութեան վրայ, որպէս զի Ֆրանսա չխրտչի և մասնակցի Տարտանէլի Արշաւանքին: Ջըրչիլի այս երկերես քաղաքականութիւնը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուեցաւ, և ինչպէս պիտի տեսնուի յաջորդ գլուխներուն մէջ, Ֆրանսական նաւատորմը ո՛չ միայն մասնակցեցաւ՝ այլեւ ամենածանր կորուստներու մատնուեցաւ Տարտանէլի արշաւանքի ընթացքին:

Առարկելով թէ, Փուրին Էլիզապէթի թնդանօթներու հասողութիւնը անմրցելի է, Անգլիոյ ծովային նախարարութիւնը իր մարտանաւերուն հրամայած էր 11 հազար մեթր հեռուն դիրք բռնել: Գալով Ֆրանսական մարտանաւերուն, ստիպուած էին մօտենալ կրակի գիծին, քանի որ հեռուն կենալով ոեւէ գործ չէին կրնար տեսնել իրենց թնդանօթներով:

Այս ճարպիկ խաղը պատճառ եղած էր, որ Ֆրանսական լաւագոյն մարտանաւերէն ոմանք կնկղմին Տարտանէլի առջեւ: Ճիշդ է որ անգլիական մարտանաւեր ալ կնկղմեցան, բայց ինչպէս տեսանք ասկէ առաջ, անգլիական իշխանութիւնները արդէն իսկ աչքէ հանած էին զանոնք:

Առայժմ չենք ուզեր մտնել այս չահեկան մանրամասնութիւններուն մէջ, որոնք լայնօրէն պիտի պարզուին գարտանէլի պատերազմական գործողութիւն-

ներու նկարագրութեան առեն։

Կը գոցենք ուրեմն այս փակագիծն ալ, չարուշ նակելու համար դէպքերու ամփոփանական զարգացումը։

Ը

ԾՈվԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

Անգլիոյ ծովային նախարարութիւնը ամէն ուղղութեամբ՝ տենդոտ գործունէութեան մը լծուած էր՝ օր առաջ Տարտանէլի արշաւանքին ձեռնարկելու համար։

Մինչ մէկ կողմէն դաշնակիցները — հոգ չէ թէ տարբեր ձեւերով — տեղեակ կը պահուէին ծրագրէն, միւս կողմէ ծովակալութիւնը գիշեր ցերեկ աշխատելով պաշտօնական ու վերջնական յատակագիծ կը պատրաստէր։ Ծովակալութեան բարձրաստիճան և իրաւասու անձերու միջև կատարուած երկարատեւ խորհրդակցութիւններուն հետեւանքով, Ջըրչիլ գրի առած էր հետեւեալ պատճէնը, վաւերացուած ծովակալութեան ընդհ. սպայակոյտին և Լորտ Ֆիշըրի կողմէ.

Լոնտոն. 20 Յունուար 1915

Ծովակալութեան քարտուղարին, նոթաատրմի ընդհ. հրամանատարին, ընդհ. սպայակոյտի պետին,

Տարտանէլի դէմ յարձակումը պիտի սկսի՝ անմի-

ջապէս որ հոն հասնի Քուբին Էլիզապէթը: Ջանք պիտի թափուի ամէն կերպով փութացնելու համար անոր մեկնումը, որպէս զի կարելի ըլլայ Փետրուար 15ին հրակ բանալ Տարտանէլի ամրոցներուն դէմ: Վեթք չկայ յարձակողականի առաջին իսկ օրը հոն հասնիլ բոլոր մարտանաւերը, որովհետեւ այս պարագան կրնայ ծանրակչիռ հանգամանք մը տալ հաւանական ձախողանքին՝ եթէ չկարենանք լռեցնել թշնամի ամրութիւնները: Ինֆադիկէյպըլ և Քուբին Էլիզապէթ մարտանաւերը՝ ընկերակցութեամբ ութ 3 4 զրահաւորներու և «Արք Ռոյըլ» ականահաւաքին, ակզբնական չրջանին համար բաւարար են, մանաւանդ որ Ֆրանսական մարտանաւերն ալ պիտի տրամադրըւին: Նաւատորմին մնացորդ մասը դիրք բռնած պիտի ըլլայ Մալթայի, Աղեքսանդրիոյ և Իակէնտերունի միջև, այնպէս որ կարելի պիտի ըլլայ չուառով Տարտանէլի առջև համախմբել զայն՝ անմիջապէս որ յուսադրիչ յաջողութիւններ ձեռք բերուին:

Անմիջապէս որ Տարտանէլի յարձակումը սկսի, պիտի գրաւենք Իակէնտերունը: Այսպէսով, եթէ չկարենանք Տարտանէլի մէջ յառաջանալ, պիտի կարենանք յայտարարել թէ Տարտանէլի առջև կատարուածը պարզ ցոյց մըն էր, որու նպատակն էր Իակէնտերունի գրաւումին առիթով այլեւս կեդրոնացնել թշնամիին ուշադրութիւնը: Ինչպէս այս երեւոյթը իր մասնաւոր կարեւորութիւնը ունի Արեւելքի մէջ:

Տարտանէլի դէմ կատարուելիք յարձակողական բոլոր պատրաստութիւնները պիտի տեսնուին հաւաքաբար և միաժամանակ կերպով՝ համաձայն 12 և 13 Յունուար թուակիր գրութիւններուս: Ընդհանուր ապայակոյտի պետը արդէն իսկ հարկ հեղաձգամանները տեսած է և մարտանաւերը սկսած են չարժման մէջ մտնել՝ իրենց ստացած հրահանգները գործադրե-

լաւ համար։

Սըր Հէնրի ձէքսըն մասնաւոր կերպով պիտի քննէ այս գործողութեան վերաբերեալ բոլոր խնդիրները և մասնագէտ-խորհրդականի պաշտօնը պիտի ստանձնէ Ծովակալութեան Խորհուրդին մօտ։ Ան, մանրամասն միեւնոյն ատեն պիտի ուսումնասիրէ հակընդդէմ գրաւման ամենայետին մանրամասնութիւնները՝ այս գործողութեան ընթացքին նաւատորմին դերը որոշելու համար։ Սըր ձէքսըն արտօնուած է այս խնդիրներու մասին ուղղակի Պատերազմական նախարարութեան հետ չփման մէջ մտնելու եւ իր յարմար դատած եղանակով մասնագիտական ծրագիր մշակելու։

Անմիջապէս որ ինֆլէքսիպըլ զրահաւորը փոխանորդէ «ինֆլէքսիպըլ»ին, դեր-ծովակալ կօրաքն պիտի կարենայ Մալթա երթալ՝ «ինֆլէքսիպըլ»ի նորոգութեան անձամբ հսկելու, ինչպէս նաև ականներուն դէմ նաւատորմին պաշտպանութեան համար հարկ եղած նախազգուշական միջոցները ձեռք առնելու համար։ Դեր-ծովակալը Տարտանէլ պիտի վերադառնայ Փետրուար 12ին, եւ «ինֆլէքսիպըլը» պիտի միանայ Մեծ Նաւատորմին։

Դեր-ծովակալ սը Ռոպէք, կարելի եղածին չափ շուտով իր գրօշը պիտի ծածանեցնէ արշաւախումբին տրամադրուած զրահաւորներէն մէկուն վրայ և Մալթա պիտի մեկնի, դեր-ծովակալ կօրաքնի հետ վերջնականապէս ճշդելու համար գործողութեանց մանրամասնութիւնները։

Վ. Ս. ՉՐՉՒԻԼ

Բաւական չհամարելով միայն ծովային իշխանութեանց վերջնական հրամաններ տալ, Չըրչիլ միեւնոյն ատեն կուզէր ցամաքային բանակին գործակցութիւնը

ապահովել, այդ նպատակով, նոյն իսկ հետեւեալ նամակը ուղղեց պատերազմական նախարար Լորտ Քիչներին.—

Մինչեւ որ Տարտանելի ռմբակոծումը գործնականապէս չկոխ, չենք կրնար վճռաբար ըսել թէ, ի՛նչ քանակով պիտի ստանան գործերը։ Ամէն պարագայի մէջ, և ամէն հաւանականութիւն նկատի առնելով լուրջ ձեռնարկ պէտք է գործուչանանք։ Այս պատճառով, ծովակալութիւնը որոշած է գործողութեանց առաջին շրջանին սահմանափակ թիւով — այսինքն պէտք եղածին չափ միայն — մարտանաւեր տրամադրել և նաւատորմին ձնացորդ մասը պահել Մալթայի, Աղեքսանդրիոյ և Իակէնաէրուն մէջ։ Այսպէս, անմիջապէս որ պէտք եւեռնուի, մեծ դիւրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ բովանդակ նաւատորմը Տարտանելի առջև համախմբել։

Միայն թէ, անգամ մը ևս կ'ուզենք Ձեր ուշադրութեան յանձնել այն պարագան թէ, բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ Իակէնաէրուն դէմ տեղի ունենալիք գործողութիւնները կատարուին Տարտանելի ռմբակոծումին հետ միաժամանակ կերպով։ Մանաւանդ որ, ձախողանքի պարագային, պիտի կարենանք գոհացում տալ հանրային կարծիքին, յայտարարելով թէ Իակէնաէրուն դրաւման վերաբերեալ մեր ծրագիրը երեւան չհանելու համար էր որ պարզ ծոյց մը կատարեցինք Տարտանելի դէմ։ Կ'ենթադրեմ թէ խնդրին այս երեսոյթը իր բացառիկ կարեւորութիւնը ունի Արերելքցիներուն համար։

Կանայի՞ք ուրեմն խնդիրը այս ձեւով կարգադրել և տեղեկացնել, թէ ո՛ր թուականին Ձեզի համար հնարաւոր պիտի ըլլայ Իակէնաէրուն գործողութեան ձեռնարկել։ Մենք մտադիր ենք Փետրուար 15ին կրակ բանալ Տարտանելի առջև։

Ց. Գ.— Ներկայ գրութեան պատճէնը ղրկած եմ վարչապետին՝ զայն տեղեակ պահելու համար խնդրեն։

Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը, այլեւս հաստատուած էր իր բոլոր կողմերով։ Գլխաւոր ձեռնհասութիւնները իրենց հաւանութիւնը յայտնած էին, իսկ ծովակալութիւնը վերջնական ու պաշտօնական հրահանգներ տուած էր նաւատորմին։ Այսպէս, Յունուար 20ին Անգլիոյ մէջ ընդհանուր համաձայնութիւն գոյացած էր Տարտանէլի արշաւանքի ծրագրին շուրջ։ Բայց ծովային, պատերազմական ու արտաքին նախարարութիւններէն, Պատերազմ. Խորհուրդը իր որոշումը տուած էր։

Այս ընդհանուր համերաշխութեան մթնոլորտին մէջ էր որ, լորտ Ֆիշըր կրկին սկսաւ բուռն կերպով քննադատել Տարտանէլի արշաւանքը, նկատելով որ իր ներկայացուցած ծրագիրը չէր գործադրուած։ Լորտ Ֆիշըր հրապարակով կը յայտարարէր թէ, Տարտանէլի դէմ տեղի ունեցածը ո՛ եւ է փորձ դատապարտուած էր ձախողելու, եթէ առաւցիօրէն չգործադրուէր նախապէս իր ներկայացուցած մանրամասն ծրագիրը։ Ասկէ զատ, լորտ Ֆիշըր անխոհեմութիւն կը համարէր Քուրին էլիզապէթի նման կարեւոր ռազմանաւը ներս անջատումը Մեծ Նաւատորմէն, որ կրնար յանկարծական վտանգի մը մատնուիլ պերմանի նաւատորմին կողմէ։

Վերը յիշուած երկու գլխաւոր պատճառները առաջ քշելով, լորտ Ֆիշըր սկսաւ բացէ ի բաց պայքարիլ Տարտանէլի ծրագրին դէմ։ Հակառակ լորտին բուռն ընդդիմութեան, արշաւանքի պատրաստութիւնները առաջ կը տարուէին փութով եւ նաւատորմը

արդէն իսկ ակսած էր համաթմբուիլ պատերազմական գործողութեանց շրջանակին մէջ։

Ռուսիա յուսահատութեան մատնուած

Երբ Անգլիոյ մէջ պարզ ծրագրի մը չուրջ ամիսներով ակադեմական վիճաբանութիւն կը կատարէին, անդին Ռուսիոյ մէջ յուսահատութիւնը մեծ համեմատութիւններ կը առանար։ Հակառակ կատարուած մեծ զոհողութիւններուն, արեւմտեան ճակատին վրայ ռուս բանակները ո՛չ մէկ լուրջ յաջողութիւն ձեռք բերած էին։ Ընդհակառակը, գերմանական և աւստրիական ճակատներուն վրայ յաճախ նեղ ու ժխնդակ կացութեան կը մատնուէին ռուսական բանակները։ Գալով կովկասեան ճակատին, հոն ալ վարդապոյն չէր կացութիւնը։ Ճիշդ չէ որ այդ ճակատին վրայ տեղական յաջողութիւններ կ'ունենային ռուս բանակները, բայց ընդհ. ապայակոյտը մեծ յոյսեր չէր դրած ձեռք բերուած արդիւնքներուն վրայ։ Նոյնիսկ մեծ գուբա Նիքօլա Նիքօլայեվիչն անգամ յոյսը կտրած էր կովկասեան ճակատէն և այն կարծիքը ունէր թէ «Էրզրումի պրաուձն իսկ բաւական չափով ըլլար թշնամին ջախջախելու» համար։

Ընդհանուր յուսալքումի այս շրջանին էր ահա, որ Անգլիա Ռուսիոյ կ'առաջարկէր զինուոր տրամադրել՝ Վոսփորի նեղուցին առջև գործողութեանց ձեռնարկելու համար, երբ Ռուսիա իր նեղ կացութիւնը պարզելով կը խնդրէր որ դաշնակիցները ճնշուած մը գործէին Թուրքիոյ վրայ...։

Ո՛նչքան տարօրինակ էր նաև Վոսփորի դէմ ցոյց կատարելու մասին Անգլիոյ կողմէ Ռուսիոյ ներկա-

յայտնած առաջարկը։ Տարօրինակ այն պատճառով, որ ռուսական տրէթնօթներու չինուերիւնը տակաւին ա-ւարտած չէր և Սև Ծովի ռուսական նաւատորմը իր վիճակի չէր պատերազմելու Թրքական նաւատորմին դէմ, որ զօրացած էր Կէօպէնի և Պրէսլաուի նման երկու դարաւոր ջրմէջ արժէքաւոր զրահաւորներով։

Առանց պատճառի չէր սակայն որ Անգլիա անհանգարթացրելի և անպարծադրելի պահանջներ կ'ընէր Ռուսիոյ։ Լոնտոնի դահլիճը ուրիշ ոչ ոքէ աւելի մօտէն տեղեակ էր Ռուսիոյ զինուորական և ծովային կացութեան։ Իակ եթէ Ռուսիոյ ուժերէն վեր պահանջներ կ'ընէր, պարզապէս կ'ուզէր նեղ կացութեան մատնել զայն՝ երբ յաջողութեամբ պսակուէր Տարտանէլի արշաւանքը։ Այդ պարագային Ռուսիա ի'նչ երեսով պիտի կարենար նեղուցներու և Պոլսոյ մասին կինքըեան համաձայնագրին գործադրութիւնը պահանջել, երբ ինքը ո'չ մէկ մասնակցութիւն ունեցած էր զինուորական և նաւային գործողութեանց մէջ։ Մէկ խօսքով, Անգլիա տեղեակ ըլլալով Ռուսիոյ անձուկ կացութեան, անկարելի պահանջներ կը ներկայացնէր՝ նեղուցներու և Պոլսոյ խնդրին վերարծարծումին համար գետին պատրաստելու նպատակով։

Մեծ դուքս Նիքօլա ըմբռնած էր Անգլիոյ յետին միտքերը և փեթերսպուրկի անգլ. դեսպանը իր մօտ հրաւիրելով կէս-պատնական, կէս-աղաչական բերանացի ծանուցագիր մը տուած էր անոր։

Դեսպան Սըր Ճօրճ Պըքէնըն Յունուար 25ին ծանօթագիր հեռագրով մը Լոնտոնի արտաքին նախարարութեան կը հաղորդէր Մեծ Դուքսին յայտարարութիւնները։ Արտաքին Գործոց նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյ, գնահատելով խնդրին կարեւորութիւնը, հեռագիրը յղած էր ծովային նախարարութեան, հետեւեալ մակագրութեամբ.

«Ահաւասիկ ռուսական պատասխանը Տարտանէլի մասին։ Ան կը հաւաստէ թէ, որքան որ Ռուսիա իւ վիճակի չէ մեզի օգնելու, կատարելապէս հաւանութիւն կը յայտնէ գործողութեան ծրագրին և Մեծ Դուքսը մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէ անոր յաջողութեան։ Պէտք է առիթէն օգտուիլ՝ ապրելու համար Օկտաեօրի վրայ և միևնոյն ատեն համոզել զայն թէ պէտք է մինչև վերջը յարատեւենք, որովհետև ծրագրէն հրաժարումի պարագային ծայր աստիճան դժգոհ պիտի ՚ըլլար Ռուսիան։ Ասկէ զատ պէտք է բացատրել անոր թէ, նման հրաժարում մը խիստ աննպաստ ազդեցութիւն պիտի գործէ նաև գինուորական ընդհանուր կացութեան վրայ, որ ներկայիս մեր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան է»։

Պէտք չենք տեսներ մեկնաբանելու այս տողերը, որոնք թափանցիկ կերպով ցոյց կուտան իրենց տակ ապաստանած յետին նպատակները։ Միայն թէ, Ռուսիոյ տրամադրութիւններուն մասին մեր յայտնած կարծիքը հաստատելու համար, անհրաժեշտ կը նկատենք ատորեա նոյնութեամբ հրատարակել նաև փետերսպուրկի անգլ. դեսպանին հեռագիրը.

Սըր Ճօրճ Պըքէնըն՝ Սըր Էտուարտ Կրէյի

25 Յունուար 1915

Զօրավար Ուիլըմա ինծի ըսկած է Տարտանէլի ծրագրին վերաբերեալ Մեծ. Դուքսին մէկ յիշատակագիրը. որու պարունակութիւնը հետեւեալն է.—

Ցիշատագիրը նախ կը պարզէ թէ, Ռուսիա դաշնակիցներու օժանդակութեան դիմած եր՝ որովհետև չէր ուզեր արեւմտեան ճակատը տկարացնել և այդ ճակատի իր զօրքերը արեւելեան ճակատ փոխադրել։ Այս պատճառով. օգնութեան կոչր երբեք նկատի չէր առած Ռուսիոյ մասնակցութիւնը Թուրքիոյ դէմ կա-

տարուելիք ոեւէ գործողութեան։

Ասկէ զատ, ռուսական տրէթնօթներու չինուածքները դեռ չեն աւարտած եւ Ռուսիա արդիական ընդծովեաններ չունի։ Գալով արագընթաց թորփիլանաւերուն, անոնց թիւն ալ չատ սահմանափակ է։

Այս պայմաններուն մէջ, ռուսական նաւատորմը պատերազմական արժէքի տեսակէտով կը հաւասարի թրքական նաւատորմին, այն ալ եթէ ամբողջական կազմով հրապարակ եկլէ։ Ասկէ զատ, ռուսական մարտանաւերը չորս օրուան բաւելու չափ միայն ածուխ ունին, իսկ ձմեռ ատեն, տեւական փոթորիկներուն պատճառով, Սեւ Ծովի մէջ անկարելի կը դառնայ ածուխի հայթայթումը։ Մանաւանդ որ վոսփորի նեղուցին ամենաաճոխ ռուսական ծովային կայանը 24 ժամ հեռաւորութիւն ունի։

Միւս կողմէ Վոսփորի թրքական ամրոցներուն թնդանօթները քանակի եւ որակի տեսակէտով ռուսական մարտանաւերու թնդանօթներուն վրայ անքաղդատելի առաւելութիւններ կը ներկայացնեն։

Այն պարագային, երբ Իմիէրաթրիցա Մառիա տրէթնօթը, ինչպէս նաեւ արդիական ընդծովեաններ ու արագընթաց թորփիլանաւեր զօրացնեն Սեւ Ծովի ռուսական նաւատորմը, կասկած չկայ թէ, կացութիւնը հիմնովին կը փոխուի։ Դժբախտաբար սակայն, այս օգնական ուժերը կարելի չպիտի ըլլայ Սեւ Ծովի ռուսական նաւատորմի հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ դնել՝ Մայիսէն առաջ։

Դաշնակիցներու կողմէ Տարտանէլի դէմ տեղի ունեցած յարձակումի պարագային Ռուսիա ազդու օժանդակութիւն մը կրնար ընել՝ զինուորներ ցամաք հանելով։ Դժբախտաբար, նման օժանդակութիւն մը

անկարելի է, որովհետև այդ պարագային, Ռուսիա ստիպուած պիտի ըլլայ երկու զօրաբանակ քաշել գլխաւոր ռազմաբեմէն։

Յիշատակագիրը մանրամասն կերպով պարզել կուտայ ռուս բանակներու վիճակը և Ռուսիոյ ընդհանուր կացութիւնը, կ'եզրակացնէ թէ հակառակ իր բոլոր փափաքին Ռուսիա ի վիճակի չէ դաշնակիցներուն օգնելու։

Յիշատակագիրը կ'աւելցնէ նաև թէ, Մեծ Դուքսին կարծիքով, ծրագրուած ձեւով Թուրքիոյ դէմ տեղի ունենալիք զինուորական գործողութիւն մը մեծ օգուտներ պիտի ունենայ դաշնակիցներուն դատին, բայց կարելի պիտի չըլլայ Թուրքերը ջախջախել կովկասի մէջ, նոյնիսկ եթէ Ռուսները գրաւեն Էրզրումը։ Սակայն վոխարէն, Թուրքիոյ դէմ տեղի ունենալիք ծովային գործողութիւն մը մեծ ազդեցութիւն պիտի գործէր գլխաւոր ճակատին վրայ, անդամալուծութեան պիտի դատապարտէր Թուրքիան և միւս կողմէ դիրքերու ճշդումի տեսակէտով ճակատագրական ազդակ մը պիտի ըլլար Գալլիանան չէզոք պետութիւններուն համար։

Ինդրոյ առարկայ յիշատակագիրը ինծի յանձնած միջոցին, Զօրավար Ուիլհըմա ըսաւ թէ մասնաւոր խօսակցութեան մը ընթացքին Մեծ Դուքսը բերանացի կերպով նաև պարզած էր կացութիւնը, պնդելով թէ Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք յարձակողականը հակառակ ազդեցութիւն պիտի գործէ Թուրքիոյ և Գալլիանան պետութիւններուն վրայ։

Ռուսիոյ այս պատասխանը նոր վիճաբանութիւններու դուռ բացաւ Անգլիոյ մէջ։ Լորտ Ճիչըը, որ արդէն սկսած էր հակառակ արտայայտուիլ Տարտանէլի ծրագրին, Մեծ Դուքսին պատասխանը իբր պէնք գործածելով կը պնդէր թէ, առանց վոափորի

կողմին առաւելական ճնշումի մը կատարելու, Տարտանելի դէմ յարձակումը ո՛և է ուրիշ արդիւնք պիտի չտար նոյնիսկ։

Լորտ Ֆիշըր այն առաջին կը յամառէր իր առաջակէտին վրայ, որ կառավ րոպիւնը ստիպուեցաւ արտակարգ նիստի հրաւիրել դահլիճը։ Մինչ այդ, վարչապետ Մ. Էսքուիթ առանձին տեսակցութիւններ ունեցած էր Մ. Չըրչիլի և լորտ Ֆիշըրի հետ։ Առաջինը, իր բոլոր ուժով պաշտպանած էր Տարտանելի ծրագիրը և անոր անմիջական գործադրութեան անհրաժեշտութիւնը։ Գալով լորտ Ֆիշըրի, ան վճռաբար և կտրուկ կերպով դէմ արտայայտուած էր ծովային գործողութեան, յայտնելով թէ անգլ. նաւատորմին ընդհանուր վիճակը թոյլատու չէր նման փորձի մը, և թէ հակառակ դիք չէր որ կարեւոր մարտանաւեր գլխաւոր ռազմաբեմէն հեռանային։ Լորտ Ֆիշըր կ'ըսէր նաև թէ Գերմանիա կրնար օգտուիլ այս կացութենէն և անակնկալ ծովային գործողութեան մը ձեռն արկել։ Բոլոր այս պատճառաբանութիւնները առաջ քշելով, լորտ Ֆիշըր բացէ ի բաց կը պայքարէր Տարտանելի ծրագրին դէմ։ Նոյնիսկ, աւելի առաջ երթալով, կը սպառնար հրաժարիլ եթէ գործադրուէր այդ ծրագիրը։

Հակառակ լորտ Ֆիշըրի ներկայացուցած փաստարկութեան, վարչապետ Մ. Էսքուիթ, որ լաւ էր ճանչնար կողմերը, յարեցաւ Չըրչիլի տեսակէտին՝ ա՛լ աւելի զայրացնելով ծովային ապստամբութեան նախագահը։

Վարչապետը ծովային նախարարին կոչմը անցած էր այն պատճառով որ, ճիշդ այդ միջոցին Ֆրանսական ծովային նախարարութիւնը պատասխանած էր Չըրչիլի ծանուցագրին, յայտնելով թէ, Ֆրանսական նաւատորմը պիտի գործակցէր անգլիական նաւատորմին։ Այս պայմաններուն մէջ Մ. Էս-

քուխիթ կը կարծէր թէ, Ֆրանսական նաւատորմին դործակցութիւնը մեծապէս պիտի թեթեւցնէր Անգլիոյ բեռը և թէ, Անգլիա սահպաւած պիտի չըլլար իր Մեծ Նաւատորմը զգալի կերպով ակարացնելու։

Նկատելով սակայն որ, Լորտ Ճիլըր և անոր կառավիցները նոյն ուժգնութեամբ կը պնդեն իրենց տեսակէտներուն վրայ, վարչապետը անհրաժեշտ նկատած էր Պատերազմական Խորհուրդն ու Նախարարաց Խորհուրդը խառն նիստի մը հրաւիրել։

Անգլիոյ պատասխանատու իշխանութիւններուն մասնակցութեամբ գումարուած այս խառն նիստի ընթացքին վիճաբանութեան դրուեցան Ռուսիոյ և Ծըրանաայի պատասխանները, ինչպէս նաև Տարտանէլի ծրագրին թեր ու դէմ յայտնուած բոլոր կարծիքները։

Նկատելով որ, խառն նիստի ընթացքին արուած որոշումները ճակատագրական դեր մը ունենալու էին պատերազմի գալիքներուն վրայ, ատոր կը հրատարակենք ա դ պատմական նիստին առանձնաբութիւնը, որ դրի առնուած է գնդապետ Հէնքէյի կողմէ.—

Ծովային նախարար Մ. Չըրչիլ էսաւ թէ, Մեծ Դուքս Նիքոլային և Ծրանսական ծովային նախարարութեան հաղորդած էր Տարտանէլի յարձակողական ծրագիրը։ Մեծ Դուքսը խանդավառութեամբ պատասխանած էր, ապելցնելով թէ այդ յարձակողականը մեծ օգտակարութիւն կրնայ ունենալ Ռուսիոյ համար. Ֆրանսայի ծովային նախարարն ալ նպաստաւոր պատասխան մը ղրկած և իր գործակցութիւնը խոստացած էր։ Այս նպատակով, Ֆրանսայի ծովային նախարարութիւնը սկսած էր պատրաստութիւն տեսնել՝ փետրուարի կիսուն ծովային գործողութեանց ձեռնարկելու համար։ Մ. Չըրչիլ, այս տեղեկութիւնները հաղորդելէ յետոյ հարցուց թէ, Պատերազմական Խորհուրդը

կարեւորութիւն կուտար այս ծրագրին, որու դործադրութիւնը որոշ պոհպունութիւններ եւ վտանգներ կը պարտադրէր։

Լորա Ֆիշըր ըսաւ թէ, իր կարծիքով այդ խընդրին վիճաբանութիւնը յարմար չէ այսօր։ Լորան աւելցուց թէ, այդ մասին իր անձնական տեսակէտը արդէն իսկ պարզած է վարչապետին։

Վարչապետը պատասխանեց թէ, նկատի ունենալով մինչեւ հիմա ձեռք առնուած միջոցները, կարելի չէ առկախ ձգել խնդիրը։

Ասոր վրայ, պատերազմական նախարար Լորա Ֆիշըր յայտնեց թէ, անձնապէս կենսական կարեւորութիւն կ'ընծայէ ծովային յարձակաւմին։ Լորան աւելցուց որ, եթէ ան յաջողէր, հակայական օգուտներ ապահովուած պիտի ըլլար դաշնակիցներուն դաեմին։ Պահանջեց որ, ըսաւ ան, եթէ կարելի չըլլայ ապահովուած օտուտները ապահովել, ծրագիրը կը նախատեսէ իսկոյն դադրեցնել գործողութիւնները։

Դահլիճի անդամներէն Լորա Պալֆուր՝ ըսաւ թէ, Տարտանէլի դէմ տեղի ունեցած յաջող յարձակողական մը հետեւանքները պիտի ըսայ.—

Ա.— Թուրքը բանակը երկուքի պիտի բաժնուէր։

Բ.— Պուլկարը մեր իշխանութեան տակ պիտի մտնէր։

Գ.— Ռուսիա պիտի կարենար մեզի ցորեն տրամադրել եւ տեւական կերպով զատեսաղէնի միջոցը հասցնել։

Դ.— Ռուսական առևտուրը որ արտածուքներու պատերազմին հետեւանքով մնռնալ վիճակ մը ստացած է, պիտի վերականդանանայ։

Ե.— Դաշնակիցներուն առջև Դանուբի ուղղու-

թեամբ նոր ճամբայ մը բացուած պիտի ըլլայ։

Բոլոր այս կարեւոր պարագաները թուելէ յետոյ, Լորա Գալֆուր եզրակացուց թէ, կարելի չէր առնել արդիւնաւոր ձեռնարկ մը նախատեսել։

Արտաքին գործերու նախարար Սըր Լիտեւարտ կրէյ ըսաւ թէ, քաղաքական տեսակէտով ալ մեծ օգտաններ պիտի ունենար Տարտանէլի արշաւանքը, որովհետեւ ամեն բանէ առաջ Գուլկարիան պիտի ստիպէր պատերազմին դադրեցնելու։

Ծովային նախարար Մ. Զըրչիլ ըսաւ թէ, Մի-ջերկրականի ձախողութեան պատասխանատուութիւնը ձեռնարկին յաջողութեան մասին խոր համոզում յայտնած էր՝ ասելնելով թէ երբ չարտաթէն, կամ առաւելագոյն մէկ ամիսէն կարելի պիտի ըլլար կատարեալ յաջողութեամբ գործադրել զայն։

Մ. Զըրչիլ ըսաւ նաեւ թէ, անհրաժեշտ մարտանաւերը արդէն իսկ ճամբայ ելած էին դէպի Տարտանէլ։

Պատասխանելով Մ. Գալֆուրի, ծովային նախարարը յայտարարեց թէ, ատոմրիական ընդծովեանները պիտի չկարենան Տարտանէլ հասնիլ։

Ապա վրայ, Լորա Հալտան հարցուց թէ, Թուրքերը ընդծովեաններ ունի՞ն։

Մ. Զըրչիլ պատասխանեց թէ, որքան որ գիտէ Թուրքերը ընդծովեայ չունին եւ թէ, չի կարծեր որ ամբակոծման ընթացքին մեծ վնասներու ենթարկուին։ Ծովային նախարարը աւելցուց սակայն թէ, ականներու հաւաքումի ընթացքին վտանգներու հաւանականութիւնը թերեւս աւելնայ։

Ծովային նախարարը այն կարծիքը յայտնեց թէ, իրական դժուարութիւնները ծայր պիտի տային՝ արտաքին ամրութիւններու քանդումէն յետոյ, երբ նա-

ամատրամը ստիպուեր ուղղակի նեղուցին անցնիլ։

Մ. Զըրչիլ այս առիթով քարտէսին վրայ բացատրութիւններ առաւ պարծողութեանց ծրագրին մասին։

Ինչպէս այս տեղեկագրէն կը հասկցուի, Զըրչիլ յաջողած էր համոզել դահլիճի անդամներուն մեծամասնութիւնը՝ մէջը ըլլալով նաև վարչապետ Ս. Էսքուիթը։

Տարտանէլի արշաւանքին միակ համոզուած հակառակորդը պարձեալ Լորտ Ֆիշըրն էր։

Պատմական տեղեկագիրը լուռ կանցնի այդ պատմական նիստի ընթացքին Լորտ Ֆիշըրի և Մ. Զըրչիլի միջև ծագած բուռն վէճին վրայէն։

Ծովակալ Նախարար Մ. Զըրչիլ ասկէ, պատասխանելով իր դէմ եղած քննադատութիւններուն; իր Յիշատակներուն մէջ (էջ 106) հնահետաքրքրութեամբ կը նկարագրէ վէճը, որ ժամանակին այնքան աղմուկ հանեց համաշխարհային մամուլին մէջ։

«Այն պահուն երբ Լորտ Ֆիշըր ըսաւ թէ, պէտք է յանձնել Տարտանէլի վիճաբանութիւնը, վարչապետը պատասխանեց թէ անկարելի էր ինծի տալ երկար տարի առկախ ձգել՝ նկատի ունենալով միևչև հիմա ձեռք առնուած միջոցները։

Մ. Էսքուիթի այս վճռական յայտարարութեան վրայ Լորտ Ֆիշըր ոտքի նյաւ և հեռացաւ ժողովարանէն։

Պատերազմական նախարար Լորտ Քիչնըր անմիջապէս հետևեցաւ Լորտ Ֆիշըրի՝ անոր մատնութիւններուն տեղեկանալու համար պատասխանելով Լորտ Քիչնէրի հարցումներուն, Լորտ Ֆիշըր յայտարարած է թէ այլևս պիտի չմասնակցի ժողովին և թէ ուշած է հրաժարիլ ազգայինոյտի պետի պաշտօ-

նէն։

Ասոր վրայ Լորա Փիչնէր բացատրած է թէ Տարտանէլի արշաւանքը որոշուած էր նոյն ինքն վարչապետին կողմէ և թէ ոեւէ նախարար հակառակ չէր արտայայտուած ծրագրին։ Լորա Փիչնէր աւելցուցած է նաև թէ այդ ճգնաժամային վայրկեաններուն Լորա Փիչըր ծանր պատասխանատուութիւններ ունէր իր հայրենիքին հանդէպ և ոեւէ կերպով չէր արդարանար՝ եթէ հրաժարէր իր պաշտօնէն։

Պառերազմական նախարարին այնդուէներուն առջև տեղի տալով Լորա Փիչըր ժողովարան վերադարձաւ և չտրունակեց մասնակցիլ նիստին։»

Վերջին պահուն պոյացած այս համաձայնութեան չնորհիւ, տարակարծութիւնները անգամ մը եւս հարթուեցան, ու ծրագրին, գլխաւոր հակառակորդը Լորա Փիչըր դադրեցաւ Տարտանէլի արշաւանքի ծրագրին դէմ պայքարելէ։

Լորան, սակայն յետոյ այս պարագան խոստովանած է Տարտանէլի յանձնաժողովին, հետեւեալ բառերով.

«Երբ վերջնական որոշումս տուի, այլեւս երբեք կրկին չուզեցայ։ Մանաւանդ որ ծովային նախարարութեան բոլոր մասնագէտները Մ. Զըրչիլի կողմը կը բռնէին և ես մինակ մնացած էի՝ իրեւ հակառակորդ»։

Յունուար 28ը պատմական օր մը եղաւ ուրեմն։

Այդ օրուընէ սկսեալ, Տարտանէլի արշաւանքը պաշտօնապէս և վճռաբար որոշուեցաւ, ու դահլիճին և Պառերազմական Խորհուրդին հաւանութեամբ ծրագրին պործադրութիւնը յանձնուեցաւ ծովային նախարարութեան։

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԸ ԿԸ ՀԱԿԱՌԱԿԻՆ ՌՈՒՍԻՈՅ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ

Մինչ Անգլիոյ Ծովային Նախարարութիւնը վերջնական պատրաստութիւններ կը տեսնէր՝ Տարտանէլի ծրագիրը գործադրութեան դնելու համար, Ռուսիա Ֆրանսայի կը դիմէր՝ առկախ խնդիրներու մասին վճռական համաձայնութեան մը յանգելու համար։ Մանաւանդ որ, Լոնտոնի Ռուսական դեսպանը հեռագրած էր թէ, Անգլիայէն աւելի Ֆրանսան էր, որ կը հակառակէր Պոլսոյ և նեղուցներու վերաբերեալ ռուսական պահանջներուն։

Այս պայմաններուն մէջ, Փեթրոկրատի կառավարութիւնը որոշեց դիմել ուղղակի Բարիզի դահլիճին։

Այս նպատակով Հրահանգներ տրուեցան Բարիզի ռուս դեսպան Մ. Իզվոլսքիի, որ մասնաւոր տեսակցութեան մը ընթացքին, Ֆրանսայի Արտաքին գործերու նախարար Մ. Տէլքասէի պարզած էր ռուսական տեսակէտը։

Ստորև կը հրատարակենք Բարիզի ռուս դեսպանին հեռագիրը, որ մանրամասն կերպով կը նկարագրէ իր տեսակցութիւնը.

Բարիզի ռուս դեսպան Ա. Պ. Իզվոլսքին արտաքին գործերու նախարար Ս. Դ. Սազանօֆին

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 113 Գատճէնը Լոնտոն

Սաազայ Զեր 879 և 887 թիւ հեռագիրները

Ասկէ առաջ, 197 թիւ հեռագրովս արդէն ձեզ հաղորդած էի Տելքասէի տեսակցութիւնը Վրաստանի նախագահներուն հետ։

Ներկայ պայմաններուն մէջ, դժուար է ապահովել որ այսուհետեւ կառավարութիւնը անմիջապէս կարենայ պատել հանրային կարծիքին վրայ այն ուղղութեամբ, որ լիովին համապատասխանէ մեր շահերուն։

Տելքասէի հետ ունեցած տեսակցութեանս ընդհանուր բնոյթ տալէ եւ պզտիկ մանրամասնութիւններու մասին ձեւաւորուած ճշդումներ ընելէ յետոյ, անձնապէս այն կարծիքը ունիմ թէ, մինչեւ որ լիազօրուած չըլլամ մեր պահանջները լիովին եւ մանրամասն կերպով բացատրելու եւ յայտնելու թէ ի՛նչ երաշխիքներ մատուցած ենք տալ՝ միջազգային առեւտուրին, Տելքասէի հետ ունենալիք տեսակցութիւնը նոր կարծիքի փոխանակութիւն վտանգաւոր միտին կ՚ըլլայ։ Մանաւանդ որ, այդ պարագային ֆրանսական դահլիճը կրնայ պէտք տեսնել նախապէս այս խնդիրներուն մասին բանակցութեան մտնելու Լոնտոնի հետ, ինչ որ անժամանակ եւ վտանգաւոր է ներկայիս։

Գաղափարներ ունիմ կարծելու, որ Տելքասէի ինծի ըսած խօսքերը արձագանգ են անոր խօսակցութիւններուն, զորս վերջերս ունեցած է անգլիացի նախարարներու եւ քաղաքական գործիչներու հետ։ Ուրեմն, աւելի քան երբեք կը ցաւիմ որ ան Լոնտոն այցելելէ առաջ առիթ չունեցաւ ձեզի հետ տեսնուելու։ Յարմարդ չկայ թէ, խնդրին հանգոյցը կը գտնենք Լոնտոնի մէջ եւ ո՛չ թէ հոս՝ ինչպէս կը կարծեն ամանք։

Եթէ, ինչպէս կ՚եզրակացնեմ Ձեր հեռագրէն, Տոլսոյ եւ ցեխուցներու գրաւումը տեղի պիտի ունենայ առանց մեր մասնակցութեան այդ հանգամանքը չափազանց անցպատս պայմաններ կը տեղծէ

այնիսկ հսկայական կարեւորութիւն ունեցող խնդիրը մեր օգտին լուծելու համար։

Այս պայմաններուն մէջ, կը կարծեմ թէ սովորական դիւանագիտական ճամբաները բաւական չեն, և կը չարունակեմ կարծել որ արդի արտակարգ հանգամանքները յամառօրէն կը պահանջեն որ Դուք անմիջապէս լուսաբանական հաղորդագրութիւններ ուղղէք Տէլքասէի և Սըր Էտուարտ Կրէյի հետ՝ ս'չ միայն Պոլսոյ և նեղուցներուն, այլեւ Փոքր-Ասիական Տնկոստանի ափափայի մասին։

Ամէն պարագայի, մինչեւ որ Ձեզմէ ճշդրիտ և որոշ հրահանգներ չստանամ, պիտի խուսափիմ այս նիւթի մասին Տէլքասէ հետ ոեւէ նոր առնչակցութիւն և խօսակցութիւն ունենալէ։

ԻԶՎՈԼՍԿԻ

Բարիզի դեսպանին հեռագրէն կը հասկցուի թէ, հակառակ պաշտօնական հաւաստիքներուն, ռուս կառավարութիւնի չէր հաւատար դաշնակիցներու անկեղծութեան։ Բոլորովին անտեղի չէին Ռուսիոյ այս կասկածները, քանի որ Անգլիա և Ֆրանսա իրարու վրայ կը նետէին բեռը, և կ'զգուշանային ռուսական պահանջներու մասին երաշխիքներ տալէ։ Մօտէն անեղակ ըլլալով դաշնակիցներուս այս մտայնութեան, ռուս կառավարութիւնը խոհեմութիւն սեպած էր Պոլսոյ և նեղուցներու համաձայնութեան մասին նոր պնդումներ չընել, վախնալով որ դաշնակիցները կ'օգտուին իր ներքին դէպքերէն և ոեւէ ձեւով կը փորձեն խուսափիլ իրենց ստանձնած յանձնառութիւններէն։

Արդէն Բարիզի ռուս դեսպան Իզվոլսկին ալ նոյն կարծիքը կը յայտներ՝ ապելցնելով թէ յարմար

չէր նկատեր այդ խնդրին չուրջ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարին հետ ու եւ է նոր վիճաբանութիւն կատարել։ Բոլոր այս դէպքերը անգամ մըն ալ կը հաստատեն այն իրողութիւնը, թէ տակաւին պատերազմի սկզբնական չրջանին իսկ խոր տարակարծութիւններ գոյութիւն ունէին դաշնակիցներուն միջեւ։

Յաճախ, ամենատագնապալի օրերուն անգամ, չահերու հակամարտութիւնը դժուարին կացութիւն կը առեղծէր դաշնակիցներուն համար։ Ամէն անգամ սակայն, Անգլիա կը յաջողէր լուծումի եղանակ մը գտնել՝ գրեթէ միշտ օգտուելով բոլոր վէճերէն։ Ֆրանսա և Ռուսիա ակամայ տեղի կուտային Անգլիոյ առջեւ, որովհետեւ բոլոր հանգոյցներուն լուծումը Լոնտոնի ձեռքը կը գտնուէր։ Ֆրանսա չէր կրնար դժգոհութիւն պատճառել Անգլիոյ, որու անմիջական օժանդակութեան պէտք ունէր՝ արեւմտեան ճակատին վրայ։ Նոյն պայմաններուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Ռուսիան, որ չատ աւելի դժուա՛ կացութեան մատնուած էր։ իր կղզիացած վիճակին հետեւանքով։

Բրիտանական կայսրութեան վարիչները ճարտարօրէն կը չահագործէին դաշնակիցներու տկարութիւնը, միչտ իրենց ձեռքին մէջ պահելու համար զինուորական և քաղաքական խնդիրներու լուծման բանալին։

Ռուսիոյ կոչին առիթով Անգլիոյ բռնած դիրքը որոշ կերպով երեւան կը հանէ Մեծն Բրիտանիոյ քաղաքականութեան այդ հիմնական դիծը։

Աւելորդ պիտի չըլլայ ուրեմն թուել Տարտանէլի ծրագրին ստացած նոր երեւոյթները, որոնք մերկապարանոց կերպով երեւան կը հանեն այդ արշաւանքին հետ կապ ունեցող դէպքերու բոլոր գաղտնի ծալքերը։

ԺԱ.

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը վերջնական ձեւ ստացաւ 1915ին միայն, մինչդեռ մօտաւորապէս վեց ամիս առաջ օրակարգին վրայ կը գտնուէր ան:

Պարզ դիպուածի արդիւնք չէր այս յետաձգումը. ո՛չ ալ անձնական հակառակութեանց հետեւանք: Անոնք որ կը հակառակէին անմիջական յարձակողականի նկատի ունէին պատերազմին ընդհանուր վիճակը, որ կը չարունակէր մտահոգիչ և անորոշ բնոյթ մը ունենալ:

Տարտանէլի պատերազմին անցնելէ առաջ, անհրաժեշտ է ընդհ. ակնարկ մը նետել եւրոպական ռազմաբեմերուն կացութեան վրայ՝ լաւագոյն կերպով կարենալ վերլուծելու համար յետագայ դէպքերը:

Առանց վարանելու կարելի է ըսել թէ, 1915 տարին աղիտաբեր եղաւ թէ՛ դաշնակիցներուն և թէ թուրքական աշխարհի համար: 1915ի ընթացքին գործուած սխալներու հետեւանքով, կարելի չեղաւ ամրապնդել պինուորական գործողութիւնները, որոնք ընդհակառակը հակայական ծաւալ ստացան հետզհետէ:

1915ի պատերազմը՝ աշխարհի ժողովուրդներուն համար ֆիզիքական, բարոյական եւ նիւթական ուժերու իրական սպառում մը եղաւ: 1915էն սկսեալ դէպքերը իրարու յաջորդեցին չարժանկարի արա-

դուբեանը և ո՛չ ոք յաջողեցաւ հակակշռել զանոնք, կամ արգելք հանդիսանալ անոնց գլխաւ պատյատ տալու թաւալումին: Կառավարութիւններն ու ժողովուրդները ամէն տեղ գլուխ ծռեցին ազէտին առջեւ: Առաջիններըը՝ հակայական ընդունելներ ունեցան յաճախ, իսկ ժողովուրդները, տաժանքին պատմութեան մէջ աննախընթաց կերպով ու չատ հեղ անմիտաւեցան կամ բնաջինջ եղան: Այսպէս, Գելմիոյ, Սերպիոյ, Ռումանիոյ և Մօնթենեկրոյի նման փոքր ժողովուրդներ, դրեթէ ամբողջովին թշնամի սիրապետութեան տակ ինացին, կամ ստիպուեցան դարաւոր օճախները լքել: Մէկ խօսքով Արեւմուտքի և Արեւելքի ժողովուրդներուն համար անլուր ազէտներու, զրկանքներու, ողբերգութեանց տարին եղաւ 1915ը: Այդ ու օրերուն, պատերազմիկ ժողովուրդներու ապանդը այն ատիճան ընդարձակ համեմատութիւններ ստացաւ, որ հիմէն տարուց մարդկային ընկերութեան չէնքը: Արդարև, տակաւին այսօր, այդ աղէտի օրերէն 24 տարի յետոյ, մարդկութիւնը չատ աննչան կերպով միայն կրցած է դարմանել տրդի քաղաքակրթութեան կրած հնաւանները՝ ու թերեւս ամբողջ դար մը պէտք ըլլայ՝ վերանորոգելու համար մեծ պատերազմին ահաւոր աւերները:

1915ի առաջին օրերուն, կառարնալ յուսալքումի կը տիրեր բոլոր պատերազմիկ կառավարութիւններուն մօտ, որովհետեւ հակառակ նախատեսութիւններուն, հակառակ երկու կողմերու թափած զերմարդկային ճիդերուն, տակաւին ո՛չ պարտուող կար ու չ յաղթական: Այս պայմաններուն մէջ, կ'ենթադրուեր թէ, պատերազմը պիտի վերջանար մէկ կամ միւս կողմի ամբողջական ընաջնջումով: Այդ պարագային իսկ, յաղթականն այ պարտուածին չափ ուժասպառ և ապառած պիտի ըլլար ամէն տեսակէտով: Ու նման պա-

ձառ մը տեւէ երաչխաւորութիւն պիտի չպահովէր նոյնիսկ յարձանակին։

Կը հետեւի թէ, բոլոր գեղեցիկ յոյսերը, հերոսական զոհերուն թիւները եւ փառապանծ յանդգնութիւնները ո եւ է փոխարինութիւն պիտի չդանէին եւ ժողովուրդները պիտի ընկճուէին անխնայ, որքան չտրունակուէր արդիական տնող պատերազմը։

Տարեվերջին, մեծ պատերազմիկները Արեւմուտքի մէջ կատարեալ անելի մը մասնուած էին՝ ծովի թէ ցամաքի վրայ։ Գերմանի նաւատորմը իր ամրացած նաւահանգիստներէն ազատանած էր եւ հակառակ կատարուած այլազան փորձերուն, դաշնակիցները չէին կրցած զայն բաց ծով հանել։ Գերմանի ծովային ուժը տարեմին, տակաւին անվիճար կը մնար եւ մասնաւորաբար անգլիական ծովային իշխանութիւնները մեծ մտահոգութեան մէջ էին եւ կը վախնային որ աղիտալի անակնկալի մը առջեւ պիտի գտնուին օր մը։

Նոյնքան մտահոգիչ էր նաեւ ցամաքային բանակներուն կացութիւնը։ Ռազմաբեմը հետզհետէ ընդարձակուած եւ հակայական համեմատութիւններ առացած էր։ Արեւմտեան ռազմաբեմին վրայ, ճակատը կ'երկարէր Ալպեան լեռներէն մինչեւ ծով՝ անհնար դարձնելով զինուորական ո եւ է ազատ շարժում։

Այս պայմաններուն մէջ, դաշնակից նաւատորմի հրամանատարները խոհեմութիւն համարած էին պաշարման սեղմ օղակի մը մէջ առնել Գերմանիան։ Միւս կողմէ, ցամաքային բանակներու հրամանատարութիւնն ալ կ'որոշէր բացառիկ ճիգեր թափել թշնամի ճակատը ճեղքելու համար։ Աչխարհի առեղծուածէն իր վեր այդքան երկար եւ չտրունակական ճակատի վրայ երբեք պատերազմ տեղի չէր ունեցած։ Երկու կողմէն, միլիոնաւոր մարդիկ արդիական սերիչ զէնքերով

պինուած, կը պաշտպանէին ճակատ մը, որու երկարութիւնը 600 քիլոմէթրի կը հասնէր։ Զուխցեքիոյ տահմանէն սկսեալ մինչեւ հիւսիսային ծով երկարող այս գիծը, երկու կողմէն պաշտպանուած էր միլիոնաւոր թշդանօթներով, բազմաթիւ թանգերով, գընդացիրներով և օդանաւերով։

Զանձրացած այս սպառողական վիճակէն, գերմանները դերագոյն ճիգ մը փորձեցին՝ ֆրանսական ճակատը ճեղքելու համար։ Զարհուրելի պարտութեամբ վերջացաւ սակայն այս փորձը, որովհետեւ դաշնակիցները գիտական վերջին եղանակներով ամրացուցած էին իրենց պաշտպանութեան գիծերը, որոնց առջեւ հնձուեցան յարձակող բանակները։

Աւելի քան քառասուն տարիէ ի վեր, պատերազմիկ բանակները սուինաւոր յարձակումի չէին ըրած, որովհետեւ պատերազմի այդ ձեւը յարձակողին համար չատ սուղի կը նստի արդիական պատերազմներու մէջ։ Ֆրանքւգերման պատերազմի ընթացքին, գերմանացիները իրենց մեծ յաղթանակը ապահոված էին պաշարողական ընդարձակ գործողութիւններով, զոր ուղղած էին ֆրանսական բանակներու երկու թեւերուն դէմ։

Ռուսաճաթոն պատերազմի ընթացքին, դարձեալ նման ռազմավարութեան մը հետեւանքով էր որ ճապոնները մեծ յաղթանակներ ապահովեցին։ Այսպէս, Լիաօ-Եանկի մէջ, զօրավար Կուրոքիի բանակը պաշարեց ռուսական բանակին ձախ թեւը, և Մուքտէնի մէջ զօրավար Նոկիի բանակը — որ՝ այդ նպատակով մասնաւորաբար փոխադրուած էր Փորթ-Արթիւրէն— պաշարեց ռուսական աջ թեւը։

Այս անգամ սակայն, այնքան երկար ու չարաչար էր ճակատը, որ հնարաւոր չէր պաշարողական ու եւ է զօրավարութիւն փորձել ֆրանսայի կամ

Ցլանտուի մէջ, ասկէ գատ, տահմանակից չէզոք երկիրներու գոյութիւնը թոյլ չէր տար ճակատներու երկարումը ու հակայական երկու բանակներ աչք աչքի գիրար կը դիտէին առանց որոշապէս գիտնալու թէ ի՛նչպէս պիտի աղատին անել կացութենէն։

Այս ճգնաժամային վայրկեաններուն մէջ, ֆրանսական բանակներու սպայակոյտը որոշեց վճռական փորձ մըն ալ կատարել և առանց նիատի առնելու տիրող աննպատակ պայմանները, ակաւ ընդհ. յարձակողականի պատրաստութիւն տեսնել։ Հետեւանքը այն եղաւ որ յարձակող դաշնակիցները եռապատիկ աւելի վնասներ կրեցին քան Գերմանները, որոնք իրենց ամրացած դիրքերէն կը բնաջնջէին ամբողջական բանակներ։

Ճակտրդ սերունդները երբեք չպիտի ըմբռնեն թէ ի՛նչպէս գանուած են զօրավարներ որ առանց խղճահարութեան տասնեակ մահուան դիրկը նետած են իրենց տրամադրութեան տակ գտնուող միլիոնաւոր երիտասարդները։ Հաշմանդամ աչխարհը, ուր կ՛ապրինք մեռնք ներկայիս, իր մորթին վրայ կը կրէ այսօր այդ անհաւատ աղէտներուն հետեւանքները։

Ճիշդ է, որ պատերազմները չարդելով ու ապանդով կը չահուին։ Պէտք չէ մոռնալ սակայն թէ, մեծ են միայն այն զօրավարները, որոնք չարդէ և ապանդէ խուսափելով՝ կ՛աչխատին ռազմավարութեամբ, աւելի ճիշդ ինուորական արհեստի նրբութիւններով յաղթանակ չահիլ։ Գատմութեան մէջ, գրեթէ բոլոր մեծ ճակատամարտները, որոնք պետութիւններու անկախութիւն, իսկ զօրավարներուն անմահ անուն ապահոված են, ռազմավարութեամբ չահուած են։ Այսպէս, յաճախ պատահած է որ նոր, արագ ու անակըն-

կալ ռազմավարութեան մը չնորհիւ թշնամին պարտութեան մատնուի։ Եւ նման յաղթանակներ անբաղդատելիօրէն աննշան վնասներ պատճառած են յաղթողներուն։ Մարդկութեան երախտապիտութեան կ'արժանանան այն զօրավարները միայն, որոնք իրենց գինուորական արուեստին կը վատահին՝ խնայելու համար մարդկային կորուստները։ Իսկ անոնք որ գինուորականութիւնը կը չփոթեն սպանդին հետ, անուն մը միայն կը թողուն պատմութեան մէջ։

Պատերազմի ատեն այլազան են ռազմավարական ձեւերը, որոնց չատ քիչերը միայն կը գործադրուին ռազմաբեմերուն վրայ։ Բացի զուտ գինուորական բնոյթ ունեցող ռազմավարութիւններէն, կան նաեւ ժամանակի, դիւանագիտական, գիտական եւ հոգեբանական ռազմավարութիւնները, որոնք տեղի կ'ունենան ռազմաբեմերէն դուրս։ Բոլորը սակայն մէկ նպատակ կը հետապնդեն.— սպանդէն տարբեր ճամբաներ գտնել՝ նպատակին հասնելու համար,

Իրականին մէջ ռազմավարութիւնն ու դիւանագիտութիւնը իրարմէ տարբերութիւն չունին։ Դիւանագիտական ճարտարութեան մը հետեւանքով կարելի է յաճախ նոր դաշնակից մը չահիլ։ Նման յաջողութիւն մը, պարագային համաձայն, չատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի, քան պատերազմի դաշտին վրայ չահուած յաղթանակ մը։ Իսկ եթէ կարելի ըլլայ սեղմ գործակցութիւն մը ապահովել դիւանագէտներուն եւ գինուորականներուն միջեւ, այդ պարագային յաջողութեան հաւանականութիւնները չատ աւելի կը զօրանան։

Ընդհ. պատերազմի սկզբնական շրջանին, դիւանագիտական, և գինուորական ուժեր է լուրջ կապակցութիւն չունեցր դաշնակիցներուն միջեւ, որոնք անչատօրէն կը գործէին՝ համաձայն իրենց սեփական չա-

հերուն և տեղակէտներուն։ Դաշնակիցները չատ ուշ անդրադարձան այս սխալին ու տարիներ յետոյ միայն մխիթարին բանակներուն ընդդէմ. հրամանատարութիւնը և սկսան պիւանագիտական գործունէութեան հաւաքական ծրագիր մշակել: Մինչ այդ սակայն, միլիոնաւոր կեանքեր հնձուեցան ծովին ու ցամաքին վրայ։

ԺԲ

ՌՈՒՍԻԱ ԱՌԱՆՑ ՋԷՆԻԻ

Արեւմտեան ճակատի անկապատ կացութեան փոխարէն, դէպքերը կը գահավիժէին արեւելեան ճակատին վրայ։

1914ին, Գերմանացիները իրենց բանակներուն չորս հինգերորդը Ֆրանսական ճակատին վրայ համախմբած ըլլալով, քանի մը զօրաբանակ միայն ձգած էին արեւելքի ճակատը՝ սահմանը պաշտպանելու համար։ Մոռնի ճակատամարտի ամենէն տաք օրերուն, դաշնակիցները մեծ բաներ կ'ակնկալէին Ռուսիայէն, յուսալով որ ռուս բանակները չուտով պիտի յարձակին չախչախել արեւելքի գերման ուժերը և քանի մը օրուան ընթացքին պիտի կարենան Գերմանիոյ ներսերը յառաջանալ։ Մասամբ արդարացան այս յոյսերը և զօրաշարժի յայտարարութենէն սկսեալ, 15 օրուան ընթացքին, ռուս բանակները հակայական յաջողութիւններ ձեռք բերին Արեւելքի մէջ՝ ստիպելով Գերմանիան որ, կռիւի ամենէն տաք վայրկեանին արեւմտեան ճակատէն երկու զօրաբանակ փոխադրէ Արեւելք։

Ռուսիոյ այդ օժանդակութիւնը ճակատագրական դեր խաղաց Մառնի ճակատամարտին մէջ և Բարիզին հետ փրկեց նաև դաշնակիցներու պատիւը։ Այս քաջութիւնը չատ աւելի նուաճ ըսակից Ռուսիոյ ծարին բանակները որքան յառաջացան, իրենց դէմ գըտան — թիւով թէեւ քիչ — բայց գիտականօրէն և կարգապահութեան տեսակէտով պատրաստուած բանակ մը, որ խուճապի մատնեց անկազմակերպ ռուս բանակները։ Գանդրինգ ռուսական զօրաբաժիններուն դէմ Գերմանիա ունէր ընդամէնը 14 զօրաբաժին միայն, որոնց գլուխը կը գտնուէր սակայն Հինտէնպուրգի նման կորովի զօրական մը և փորձառու սպայակոյտ մը, որ մասնակցած էր Լիէժի գրաւումին, Թանէնպէրգի (25—31 Օգոստոս) և Մազուրեան լիճերու (5—15 Սեպտ.) պատմական կռիւներու ընթացքին, Հինտէնպուրգ և Լուտէնտորֆ չախչախեցին Սամսոնօֆի և Րէննէնքամբֆի բանակները։ Այն աստիճան անհաւատալի թուեցաւ այս պարտութիւնը, որ դաւաճանութեան վերագրուեցաւ ան։ Պատմութիւնը անշուշտ պիտի լուսաբանէ այդ չհեկեան պարագան։

Ռուս բանակները, որոնք գերման ուժերուն առջեւ պարտութեան մատնուած էին, աւստրիական ուժերուն դէմ լուրջ յաղթանակներ կը չահէին և կը չարաչարակէին յառաջանալ Գալիցիոյ մէջ։ Այդ չըրջանին, եր որ ծարին բանակները կը գրաւէին Լէմպէրգը, նոր խանդավառութիւն առեղծելով դաշնակից երկիրներուն մէջ։

Անակնկալ պարագայ մը սակայն կրկին չուարեցուց մի մատնեց դաշնակիցները։ Ռուսիա պատերազմի մտած էր 5.000 թնդանօթներով և 5 միլիոն ռուսերով։ Պատերազմի առաջին երեք ամիսներու ընթացքին, ժիլլին հաչուով, ան սպաւած էր օրական 45 հազար ռուսը։ Ասոր փոխարէն, ռուսական գօր-

ծաքաններըը ամսական 35 հազար ռումբ միայն կրնա-
յին պատրաստել, այնպես որ, 1914 Դեկտեմբերին,
Ռուսիա ունէր 800 ռումբ միայն, որ հազիւ երեք
չաբաթ կը բաւէր։ Այսպէս, այն միջոցին երբ ռում-
բերը ամէն տեղէ պէտք ունէին իրենց ծա-
նըը հրետանիին. ռումբի չդոյութեան պատճառով
պիտի չկարենային օդառիլ բնդանօթներէն։

Նոյնքան ծանրակչիռ հանգամանք ստացած էր
նաև զէնքերուն պահեստը։ Երեք ամիս տեւող չարու-
նակական ու կատաղի կռիւներուն ընթացքին, Ռուսիա
զանազան ձեւերով կորնցուցած էր աւելի քան մէկ
միլիոն հրացան։ Զէնքի պահեստը, որ հինգ ու կէս
միլիոնի կը հասնէր պատերազմի յայտարարութեան
օրը, չորս միլիոնի իջած էր։

Գալով մարդկային կորուստներուն, 1915ի սկիզ-
բը Ռուսիա կորնցուցած էր ընդամէնը 1 միլիոն 350
հազար զինուոր (սպաննուած, վիրաւոր և գերի)։
Կայսրութեան զօրանոցները լեցուն էին կայտառ զին-
ուորներով և 800,000 մարզուած զինուորներ պատ-
րաստ էին ճակատ մեկնելու, բայց... զէնք չկար։
Ռուս բնդանօթները լռութեան դատապարտուած էին,
իսկ զինուորները՝ ստիպուած էին ռազմանեթի և
զէնքի սպասել։ Կացութիւնը այս տխուր գոյնով կը
ներկայանար դաշնակիցներուն, պատերազմի առաջին
Ծնունդի գիշերը։

Այս առիթով կ՛արժէ ծանրանալ կարեւոր պարա-
գայի մը վրայ։ Անկազմակերպութիւնն ու անկարգա-
պահութիւնը այն աստիճանի հասած էին Ռուսիոյ
մէջ, որ պատերազմական նախարար զօրավար Սու-
խոմլինովն անգամ տեղեակ չէր բանակին ընդհ, կա-
յսրութեան։ Նոյնքան անտեղեակ էր փեթրոկրատի ընդհ.
ոգեյակութիւնը, որ հետեւեալ կերպով կը պատմէր

զօրավար Ժօֆրէի հարցուբերուն. «Ռազմանէքի խընդիրը մտահոգիչ բնոյթ չունի»։ Գալով մեծ դուքս Նիքոլային՝ պատերազմական գործողութիւններով այնքան կլանուած էր, որ չէր կրնար տեսնել ահաւոր վտանգը։

Անգլիացի գնդապետ Նօքսը միայն, որ ռուս սպայակոյտին մօտ բրիտանական գործակալի պաշտօնը կը վարէր, վտանգը մօտէն տեսած և մանրամասնօրէն տեղեկագրած էր իր կառավարութեան։ Գնդապետ Նօքսի հեռագիրները ռուսմբի մը տպաւորութիւնը գործած էին Անգլիոյ մէջ։ Անգլիական պատերազմ. Խորհուրդը մանաւանդ նիստ գումարելով, խորհրդակցած էր Ռուսիոյ կացութեան մասին և յանգած այն եզրակացութեան թէ՝ կացութիւնը ծայր աստիճան վտանգաւոր բնոյթ մը ստացած էր։

Ուշագրաւ է սակայն, որ կացութեան ծանրակշիռ բնոյթը գնահատելովը հանգերձ, Անգլիա ո՛ւ և է դրական միջոցի մասին չէր խորհեր։ Ընդհակառակը, կարծես կը փափաքէր որ ռուսական կայսրութիւնը առանձին ձեայ՝ գերմանական կազմակերպուած և դէրակշիռ բանակներուն հետ։

Անգլիա անկարելի կը նկատեր ո՛ւ և է անմիջական օգնութիւն հասցնել Ռուսիոյ և յոռնուժի իբր միջոց՝ հետեւեալ գարմանը միայն կը խորհէր.

«Պատերազմ. Խորհուրդը քննելէ յետոյ Ռուսիոյ կացութիւնը, յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ, Ռուսիա իր յոյսը պէտք է դնէ միմիայն իր ընդարձակ երկրին վրայ։ Ռուսական կայսրութեան ընդարձակածաւալ հողերը դիւրաւ պիտի կարենային ապաստան ընծայել նահանջող ռուս բանակներուն։ Երկրին ներսերը նահանջելով՝ Ռուսիա թերեւս հնարաւորութիւն ունենար ինքզինքը վերագտնելու։ Մանաւանդ որ, մինչ այդ, ռուսական գործարաններն ալ անհրա-

ժեչտ քանակութեամբ թնդանօթ և ռազմամթերք պիտի կարենային ապահովել բանակներուն։ Այսպէս, ինչպէս Նափոլէօնի օրով (1812), ռուս բանակները պիտի յաչողէին անվթար վիճակի մէջ երկրին ներսերը քաշուիլ՝ հոն հրաւիրելով նաև թշնամին։ Միայն թէ, անհրաժեշտ է նոր յոյսեր տալ ռուս ժողովուրդին, որպէսզի այդ դառն փորձութեան օրերուն, բարոյալքուած չունենայ ան։ Այս պատճառով, դաշնակիցները պէտք է բացառիկ միջոցներ թափեն՝ ռուս կառավարութիւնն ու ժողովուրդը չլացնելու համար յաղթանակի հեռապատկերներով։

Անգլիոյ ծովային նախարարին կողմէ գրի առնուած այս տողերը ո՛չ մէկ կասկած կը ձգեն անոնց վաւերականութեան մասին։ Այս տողերէն, մարդ ակամայ զարմանք կը զգայ մեծ պետութիւններուն վարիչներուն հանդէպ։

ԺԴ

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Այն պահուն, երբ դաշնակիցները մտահոգիչ կացութեան մատնուած էին եւրոպական գրեթէ բոլոր ռազմաբեմերուն վրայ, կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային Օսմանեան կայսրութեան մէջ։

Կ'արժէ հարեւանցի ակնարկ մը նետել Թուրքիոյ ընդհ. կացութեան վրայ, ամբողջացնելու համար պատերազմիկ երկիրներու ընդհ. պատկերացումը։

Մեծ պատերազմի ընթացքին Օսմ. կայսրութեան գլուխը կը գտնուէր «Միութիւն և Առաջդիմութիւն» (Իթթիհատ վէ Թերաքքը) Կոմիթէին ձեռքը։ Իրականին մէջ սակայն այս, կազմակերպութիւնը կը ներկայացնէին Թալէաթ և Էնվէր փաշաները։ Առաջինին ծագումը չատ մթին էր և այլազան պատմութիւններ չրջան կ'ընէին անոր մասին։ Ոմանք պուլկար գնչուհի մը կը նկատէին զայն, իսկ ուրիշներ փոմաք կը կոչէին։ Այս գրոյցներուն մէջ միակ իրականութիւնը այն է, թէ Թալէաթ հարապատ Թուրք չէր։ Այս կարծիքը կը հաստատուի նաև այն իրողութեամբ որ, հարազատ Թուրք մը պիտի վարանէր իր երկրին հասցնել այն վնասները, որոնց պատճառ հանդիսացաւ Թալէաթ իր իշխանութեան տեւողութեանը ամբողջ ընթացքին։ Օսմ. կայսրութեան այս Մեծ նպարտօրը կեանքի պայքարին մտած էր Էթիրնի մէջ՝ իբրեւ պարզ թղթատարական գրուիչ, և աւելի յետոյ դարձած էր հեռագրական պաշտօնեայ։

Այդ չրջանի Թուրք քաղաքական գրեթէ բոլոր էմիրներուն նման նոյնպէս ծագումի առնչեր նաև պա-

ռերազմական նախարար Ինվեր փաշան։ Հապիւ 32 տարեկան այս երիտասարդը փառասիրութեան գերի մը եր պարզապէս։ Ան պարապուքներին մէկը նշած եր 1908ի յեղափոխութեան, որ մարդկային չատ քիչ կեանք արժած եր։ Ասկե զատ, մասնակցած եր 1912ի Տրիպոլիտանեան պատերազմին, ինչպէս նաև 1910ի Գալքանեան պատերազմին։ Այս կռիւներէն ո՛չ մէկը սակայն գոհացուցած էին փառասիրութիւնը Ինվերի որ կ՛ուզէր 20րդ դարու Նափոլէոնը դառնալ։

Պէտք է ընդունիլ սակայն թէ, յանդգնութիւնը ռերազան պիծն եր Ինվերի, և իր այդ յատկութեան չնորհիւ եր որ ան յաջողութիւններ ունեցաւ, Թուրքիոյ նման անկազմակերպ երկրի մը մէջ։

Կը պատմուի թէ, Ինվերի աչխատասենեակը զարդարուած եր նկարներովը Նափոլէոնի և Ֆրէտերիք Մեծի, որոնց վրայ խոր հիացում ունէր։ Ինվեր, որ մինչև այն աստն օգտուած եր բախտէն նպաստաւորուած տագնապներէ, պատրաստ չէր ամենայանդուգն արկածախնդրութիւններու գիրկը նետուելու, համոզուած ըլլալով որ ճակատագիրը Նափոլէոնի կամ Ֆրէտերիք Մեծի դերը վերապահած է իրեն։ Ուրիչ կերպով խորհելի չէ բացատրել ընթացքը այդ երիտասարդին, որ 26 տարեկանին մասնակցած եր Ապտիւլ Համիտի դէմ ուղղուած յեղափոխութեան։

Բռնակալ սուլթանին անկումի օրերուն, Ինվեր պաչտօնով Պերլին կը գտնուէր։ Գերմանիոյ կայսրը Վիլհելմ, իր խորաթափանց ակնարկով Ինվերի մէջ տեսած եր գործիք մը, որ պիտի կարենար օգտակար ըլլալ Գերմանիոյ ծրագիրներուն և նպաստել անոնց գործադրութեան։ Այս նպատակին հասնելու համար, Գայզէրը աչխատեցաւ ամէն կերպով սիրաչահիլ Ինվերը,

որ տարիներով Գերմանիոյ մայրաքաղաքը ապրեցաւ իբրեւ գինուորական կեդրոն:

Իր այս հանգամանքին բերումով, ան մօտէն չփոխադրուեցաւ գերման գինուորականներու հետ, որոնց հանդէպ խոր համակրանք տածել սկսաւ: Այնպէս որ, Գուլիս վերադարձին, ան թուրք ըլլալէ առաջ Գերմանացի մըն էր՝ զգացումներով և գաղափարներով: Այնքան տպաւորուած էր Գերմանիայով, որ իր տեսածները ուզեց նոյնութեամբ ընդօրինակել, և ուրիշներուն օրինակ հանդիսանալու համար սկսաւ իր պեխերն անգամ վիլհէմի վերաբերեալ պեխերուն նմանցնել...

Երբ պատերազմական նախարար եղաւ, Գուլսոյ գերման դեսպանը՝ վանկենհայմ սկսաւ գրգռել անոր երիտասարդական փառասիրութիւնները՝ Գերմանիոյ բացարձակ աջակցութիւնը խոստանալով անոնց իրականացումին մէջ: Այս պայմաններուն մէջ, Ենվէրի Պատերազմական նախարար անուանումը գերմանական ճշմարիտ յաղթանակ մը եղաւ:

Նախարարի աթոռին վրայ բազմած իսկ օրէն, Ենվէր ձեռնարկեց բանակին կատարեալ ու արմատական վերակազմութեան: Այս նպատակով առանց վարանելու պաշտօնանկ ըրաւ 268 սպաներ, որոնց հաւատարմութեան մասին կասկածներ կային:

Ենվէրի ծրագիրները մատնոցութիւն պահանջեին նոյնիսկ Թալէաթի, որ կատարեալ և ինքզինքին համար միայն կ'ուզէր աշխատիլ: Նկատելով սակայն որ զօրաւոր բանակի մը պէտք ունէր միշտ, ստիպուեցաւ համակերպիլ Ենվէրի, և դառնալ Գերմանիոյ կողմը: Այսպէս, Թուրքիոյ ճակատագիրը այլեւս կապուած էր Գերմանիոյ բախտին՝ առանց կարծիքը կամ հաւանութիւնը առնելու ժողովուրդին, որուն մեծամասնութիւնը — պատերազմներէ պարտա-

ած — խաղաղութիւն միայն կը բազձար։

1914ին, Գերմանները արդէն իսկ ամբողջ կերպով հաստատուած էին Թուրքիոյ մէջ, ուր զինուորական բարեկարգիչ մարմին մըն ալ ունէին, գլխաւորութեամբ Լիման Ֆօն Զանտէրս փաշայի։ Այս կացութեան չնորհիւ, Թուրք բանակը ամբողջովին գերմանական հրամանատիճան սպաներու ձանմիջական հակակշռին և հրամանին տակ կը գտնուէր, այնպէս որ երբ պատերազմը սկսաւ, Թուրքիա գրեթէ ինքնաբերաբար յորձանքին մէջ մտաւ։

Նոյն պատճառներուն հետեւանքով էր դարձեալ որ Կէօպէնն ու Պրէսլաուն անարգել անցան Տարտանէլի նեղուցէն, որ Սեպտեմբեր 27ին գոցուեցաւ աշխարհի առջեւ։

Կ'արժէ յայնօրէն անգրադառնալ Տարտանէլի փակման մանրամասնութիւններուն, որովհետեւ այդ գէպքը սկզբնաւորութիւնը եղաւ հետագայ աղիտաբեր պատերազմներուն, որ տեղի ունեցաւ Թերակղզիի վրայ։

Ժ.Դ

«ԿԷՕՊԷՆ» ԵՒ «ՊՐԷՍԼԱՈՒ» ՏԱՐՏԱՆԷԼԷՆ Կ'ԱՆՑՆԻՆ

«Կէօպէն» և «Պրէսլաու» զրահաւորներուն գործունէութիւնը մեծ աղդեցութիւն գործեց Թուրքիոյ միջազգային քաղաքականութեան վրայ։ Գերմանիա, որ ամէն կերպով պատերազմի պատրաստուած էր, 1914ի գարնան Միջերկրական ղրկած էր այդ երկու կարեւոր զրահաւորները, որոնց այնքան հակայակ

գեր պիտի կատարեին ապագային:

Գաներալ-Պ յայտարարութենէն առաջ, և Աւըստրիոյ դահաժառանգին սպանութենէն անմիջապես յետոյ, Պերլինի մէջ Գայզեր Վիլհելմի նախագահութեան տակ դումարուած էր կայսերական Խորհուրդ մը:

Գոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմ, որ Պերլին հրաւիրուած էր այդ մթնոլորտին, մասնակցած էր այդ կարեւոր ժողովին և մանրամասն տեղեկութիւններ առած էր Թուրքիոյ ընդհ. կացութեան մասին:

Կայսերական ժողովին մասնակցած են կարեւոր պետութիւններու մօտ ծառայող դրեթէ բոլոր դեսպանները, ինչպէս նաև զինուորական և ծովային ատաչախոյի պետերը (մարշալ ֆօն Մօլթքէ և ծովակալ ֆօն Թիրփից): Հրաւիրեալներուն մէջ կը գտնուէին նաև գերման ճարտարարուեստի պետերը և կարեւոր երկաթուղային ընկերութիւններու տնօրէնները:

Վիլհելմ, Գերմանիոյ այս կարեւոր ջիղերը հաւաքած էր, հասկնալու համար թէ «պատրա՞ստ» էին պատերազմին»: Դեսպաններն ու զինուորականները հաստատական պատասխան տուած են այս հարցումին, իսկ ճարտարագործները պահանջած են որ երկու չաբաթ յետաձգուի պատերազմը, որպէս զի ժամանակ ունենան օսար արժեքուղթերը ծախելու եւ գերմանական արժեքուղթերը ինչնուն դրամի վերածելու:

Գայզերը տուաւ պահանջուած պայմանաժամը, որու ընթացքին միջազգային սակարանը հակայական ցնցումներ կրեց՝ առանց երբեք դիանալու թէ ի՛նչ էր տագնապին բուն պատճառը:

Փոցտամի կայսերական ժողովէն յետոյ, Գերմանիա նիւ սկսաւ ուժ տալ իր պատրաստութիւններուն, և որպէս զի Բչնամիները քնացնէ, նախապատերազմական ջլալաւան միջոցներ ձեռք առաւ:

Նախ վիլհելմ կայսրը. այցելութեան ելաւ գեպի Նորվեկիա, վարչապետ Գլիման Հօլվեկ արձակուրդ առաքաւ, իսկ դեսպանները իրենց պաշտօններուն գլուխը վերադարձան։

Ճիշդ այդ մթնոլորտի էր, որ «կէօպէն» և «Գրէֆլաու» զրահաւորները հրաման առացան Միջերկրական մեկնելու։ Հետեւեալ թէ, պատերազմի յայտարարութեան պահուն անոնց Միջերկրական գտնուիլը պարզ դիպուածի մը արդիւնքը չէր։ Ընդհակառակը, ծովային սպայակոյտը յարմար դատած էր որ անոնք գտնուին Թրքական ջուրերուն մօտ, ուր կարեւոր գործողութիւններ տեղի պիտի ունենային։

«Գէօպէն»ը ամենավերջին տիպով հզօր յածանաւ մըն էր։ Անոր ընկերը, «Գրէֆլաու», թէեւ նուազ մեծ, բայց ծայրաստիճան արագընթաց էր և մեծ դեր կրնար խաղալ այդ ջուրերուն մէջ։

Երբ Գերմանիա իր պատերազմական գործողութիւնները լրացուց և պատերազմ հռչակեց, (4 Օգոստոս 1914), «կէօպէն»ն ու «Գրէֆլաու»ն կը գտնուէին Իտալիոյ Մեսինա նաւահանգիստը, ուրկէ ածուխ կ'առնէին։ Նոյն օրը, գիշերուան ժամը 5ին, գերման ծովակալութիւնը հետեւեալ անթել հեռագիրը կը ղրկէր «կէօպէնի հրամանատար ծովակալ Ջուխոնի.

«Նորին կայսերական վեհափառութիւնը կ'ուզէ իմանալ թէ, կէօպէն ու Գրէֆլաու պիտի յաջողին նաւերնիս մը բռնել»։

Այս հեռագիրը, խիստ գժուարին կացութեան կը մատներ գերման զրահաւորները։ Իտալիա, որ առհասարակ չեզոք էր, չէր կրնար իր նաւահանգիստները

մէջ պատերազմիկ ուրկիրներուն պատկանող զրահաւորներ պահել։ Այդ պատճառով. 24 ժամ պայմանաժամ տրուած էր ծովակալ Ջուլիօնի՝ իտալական ջուրերէն հեռանալու համար։ Իտալական բազմաթիւ թորփիլահածներ Մեսինայի նաւահանգիստին մէջ կը հսկէին գերմանն զրահաւորներուն, սոխակով զանոնք որ յորդեն Իտալիոյ չէզոքութիւնը։

Տագնապալի կացութեան մատնուած էին գերմանն զրահաւորները, որովհետեւ, Մեսինայի նաւահանգիստէն դուրս, Օթրանթոյի նեղուցին մէջ, անգլիական յածանաւեր պահակ կեցած էին և կեղծ անթել հեռագիրներով ծովակալ Ջուլիօնի կը հրամայէին աւստրիական փօլա նաւահանգիստը ապաստանիլ։

Միւս կողմէ, անգլիական նաւատորմը փակած էր հաւանական փախուստի բոլոր ճամբաները՝ պահակ զրահաւորներ զետեղելով Ճիպրալթարի նեղուցին և Սուէզի ջրանցքին առջեւ։

Այս պայմաններուն մէջ գերմանն զրահաւորներուն առջեւ փրկութեան միակ ճամբայ մը կար... Տարտանելը։ Գերմանն ծովային նախարարութիւնը արդէն նախատեսած էր այս պարագան և ճիշդ այդ պատճառով էր որ Միջերկրական ղրկած էր «Գէօպէն»ը, որ նախապէս երկու անգամ Պոլիս յայցելած ըլլալով բոլոր ճամբաները գիտէր և անոր նաւաստիներն ու ըսպաները ծանօթ էին Տարտանելին։

Մինչ Գերմանիա նախապէս ապահոված էր փրկութեան ճամբան, անգլիական ծովային իշխանութիւնները երբեք այդ ուղղութեամբ միտք չէին յոգնեցուցած. կարծելով որ Թուրքիա Թոյլ պիտի չտայ պատերազմիկ պետութեան մը պատկանող զրահաւորներու ազատ մուտքը՝ Տարտանէլէն։

Իրականին մէջ, 1856ին ստորագրուած Բարիզի դաշինքը, ինչպես նաև 1871ին կնքուած Լոնտոնի

դաշնագիրը կ'արգիլէին պատերազմական նաւերու անցքը Տարտանէլէն։ Նոյն դաշնագիրներու համաձայն, բացառութիւն կը կազմէին այն մարտանաւերը միայն, որոնք խաղաղութեան ժամանակ մասնաւոր առաքելութիւնը կը յանձնայինն։

Նկատելով որ Թուրքիա չէզոք երկիր մըն էր, դաշնակիցները կ'ենթադրէին թէ ան պիտի յարգէր միջազգային դաշինքները և թոյլ պիտի չտար որ 24 ժամէն աւելի երկար մնան իր ջուրերուն մէջ. Ասոնք գերմանական զրահանաւերը. մանաւանդ որ, պատերազմի այդ օրերուն «Կէօպէն»ի և «Պրէսլաու»ի հանդէպ ունէր բացառիկ բարեացակամութիւն պատերազմի յայտարարութեան մը համաձայ պիտի նկատուէր։

Միջազգային դաշինքներու անբռնաբարելիութեան վստահելով, անգլիական նաւատորմը պէտք ունցաւ չէր տեսած Տարտանէլի ճամբան փակել։ Մինչդեռ նման հեռատեսութիւն մը կրնար չատ դժուարին կացութեան մատնել գերմանական զրահանաւերը և թոյլ չտալ որ Գերմանիա զրեթէ բոնի պատերազմի յորձանքին մէջ քչէ Թուրքիան։

Գերմանիա օգտուեցաւ դաշնակիցներու այս սխալէն և յաջողեցաւ ատոյգ քաղաքականութեամբ ազատել իր երկու կարեւոր զրահանաւերը։

Այս մանրամասնութիւնները ապագայ պատմաբերին թողլով, չարունակենք դէպքերու ընթացքը, որ ճակատագրականօրէն պիտի յանգէր Տարտանէլի արշաւանքին։

Երբ լրացաւ Իտալիոյ կողմէ տրուած 24 ժամուան պայմանաժամը, «Կէօպէն» և «Պրէսլաու» Մէքինայի նաւահանգիստէն ճամբայ ելան և սկսան արբնթաց յառաջանալ Ջրանցքին վերի կողմէն։ Երբ հասան Սիւրթիվէնթօ հրուանդանին առջեւ, իրենց դէմ գըտան անգլիական «Կլաչուեսթր» եղերապահը։ Վաթ-

ձալով որ այդ նաւը կրնար անգլ. նաւատորմը օգնութեան կանչել, «կէօպէն» և «Գրէյլաուս» անդադար կօրծանէութեան մէջ դրին իրենց անթեղները, որոնք օկեան անձրդուչնակ ալմուկներով խանգարել մրնոլորտը և թոյլ չտուին որ «կլաչուէթր»յաջողի օգտագործել իր անթել հեռագրի գործիքը։ Գերմանացիներուն այսհնարքը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուեցաւ։ «կէօպէն»ի և «Գրէյլաուս»ի անթելները այնքան ալմուկ կը հանէին և հաղորդակցութիւնները կը խանգարէին, որ «կլաչուէթր» չի կրցաւ տեսէ որեէ հեռագիր հասցնել անգլ. նաւատորմին, որուն հասած հեռագիրները անկապակից, անիմաստ և անհասկնալի բառերէ միայն կը բազկանային։

Ինչպիսի այս հանճարեղ գիւտին, գերմանի զրահաւորները իրենց արագութեամբ ժամանակ չտեսան և մինչ անգլ. նաւատորմը ամենց մասին տեսէ ինչ լուր չունէր, «կէօպէն» և «Գրէյլաուս» յաջողեցան չրանցքէն դուրս ելլել և ատլանտիկ ծովը եջնել։

Մինչ «կլաուչէթր» չատ ուշ միայն կրցաւ դէպքը հաղորդել բրիտանական նաւատորմին, որ Ափրիկեան բերանը համախմբուած էր՝ կարծելով թէ Աբտատրիական նաւահանգիստները պիտի ապատանին գերմանական զրահաւորները։

Հակառակ «կլաուչէթր»ի հեռագրին, անգլ. նաւատորմի հրամանատարը չի կրցաւ գնահատել կացութիւնը և կարծեց թէ վերջնականապէս իր ձեռքը ինկած են գերմանի զրահաւորները, քանի որ Ծարատանելի նեղուցը գոց պիտի գտնեն իրենց առջեւ։

Այս սխալ տեսակէտէն առաջնորդուած, անգլ. նաւատորմի հրամանատարը քանի մը ժամ յետոյ միայն սկսաւ հետապնդել իր թշնամին, որ արդէն բաւական ժամանակ չտուած էր։

«կլաչուէթր» առաջին իսկ վարկածին ենթադրած

եր «Կէօպէն»ի և «Գրեմլաուս»ի, որոնց նեռ կախուի անգամ բռնուած էր Շոնիականի մէջ, բայց չէր կըրցած ոեւէ յաջողութիւն ձեռք բերել, որովհետեւ իրմէ շատ աւելի արագընթաց էին իր հակառակորդները:

Մինչ Թրքական ջաւրերուն մէջ այս կարեւոր դէպքերը տեղի կ'ունենային, Գալաց մէջ ո՛չ ոք տեղեակ էր իրական կացութեան: Գերման դեսպան Վանկենհայմը միայն տեւական կերպով հաղորդակցութեան մէջ էր ծովակալ Ջուխոնի հետ և անձկութեան պահեր կ'անցնէր, վախնալով որ Անգլիացիներուն ձեռքը կ'իյնան Գերմանիոյ երկու կարեւոր մարտանաւերը:

Գերման դեսպանատունը «Գօրքօվատօ» անուն գլխանաւ մը ուներ Վոսփորի մէջ: Այդ չոդենաւին անթելին միջոցով եր որ Վանկենհայմ յաջողեցաւ հետեւեալ կարեւոր հրամանները տալ ծովակալ Ջուխոնի.

«Անմիջապես ու Տաւօսաճիլի ճեղուցը հասնիք, վար առէ՛ք գերման դրօշը եւ ամօր տեղ թրքական դրօշ պարզեցէք, որովհետեւ այդ վայրկեանին սկսեալ օսմ. նաւատորմիղն մաս կը կազմեն Կէօպէնի ու Գրէօլաուսի»:

Վայրկեանի ապաւորութեան մը արդիւնք չէր գերման դեսպանին այս հրամանը: Եւ արդէն դեսպանը երբեք չկրնար համարձակէր նման ծանրակշիռ պատասխանատուութիւն մը ստանձնել, եթէ նախապէս հաւանութիւնը ստացած չըլլար իր պետութեան:

Վանկենհայմի հեռագիրը կը հաստատէ սակայն թէ, Փօլտամի կայսերական Գործուղեալը նախատեսած

էր այս պարագան և հարկ եղած լիազօրութիւնը աըւած՝ Պոլսոյ իր դեսպանին։

Այսպէս, Թրքական դրօշ պարզելով և Թրքական նաւատորմին մաս կազմելով, «Կէօպէն» և «Պրէսլաու» այլեւս ենթակայ չէին միջազգային դաշինքներու արգելքին, և ազատօրէն կրնային նեղուցէն անցնիլ՝ իբրեւ՝... Թրքական մարտանաւեր։

Այս առիթով պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ, վանկէնհայմ դիտցաւ ճարտարօրէն չահագործել կարգ մը դէպքեր, որոնք մօտէն կը չահագրգռէին Թուրքիոյ հանրային կարծիքը։

Այդ դէպքերուն մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ Անգլիա ապսպրուած երկու Թրքական զրահաւանրանոցներու խնդիրը։

Երբ պատերազմը ծագեցաւ, Թուրքիա անգլիական նաւարաններուն մէջ ունէր երկու «տրէթնօթ»ներ (Սուլթան Օսման և Րէշատիյէ), որոնց չինուելիքը աւարտելու վրայ էր։ Թուրքիա մեծ յոյսեր կապած էր այդ մարտանաւերուն, որոնց վոխադրժէքին մեծ մասը ապահովուած էր ժողովրդական նուիրատուութիւններով։ Նաւատորմի Ընկերութիւնը (Ջօնանմա Ճէմիյէթի) նուիրահաւաքումի դիմած էր ամէն տեղ և յաջողած էր վճարել վերջին մանրավճարներն անգամ։ Եւ յիրաւի, Թուրք նաւագներ Անգլիա գացած էին տրէթնօթները Պոլիս բերելու համար։

Ճիշդ այդ միջոցին ռակայն վրայ հասաւ պատերազմը, և Անգլիա բրիտանական ծովակալութեան տրամադրութեան տակ դրաւ Թուրքիոյ համար չինուած տրէթնօթները՝ առանց վերադարձնելու վճարուած 5 միլիոն անգլիական ոսկին։

Անգլիոյ այս ընթացքը խիստ անպատեհ տպաւորութիւն գործեց Թուրքիա և հանրային կարծիքին

պայրոյթ պատճառեց։ Վանկէնհայմ, անմիջապէս օգտագործեց այս անակնկալ առիթը և Թուրքիոյ պետական վարիչներուն հասկցուց թէ Գերմանիա, իբրեւ հաւատարիմ բարեկամը Օսմ. կայսրութեան, կ՚ուզէ գտնել այդ ապօրէն յափշտակութիւնը։

Պետութեան վարիչներուն և հանրային կարծիքին այս հոգեկան վիճակին մէջ խիստ նպաստաւոր ընդունելութիւն գտաւ Վանկէնհայմի առաջարկը։

Անմիջապէս պրոյց եղաւ թէ, Թուրքիա գնած է «Գէօպէն»ն ու «Պրէսլաու»ն, որոնք Օսմանեան՝ նաւատորմին միացած էին՝ Անգլիոյ կողմէ գրաւուած երկու տրէթնօթներու տեղ։ Զրոյցները հետզհետէ պաշտօնական բնոյթ առացան, ու այն օրը, երբ գերմանեան նաւերը Տարտանէլէն ներս կը մտնէին, «Իթտամ» հակայական խորտիբներու տակ պաշտօնական առաջադիր մը կը հրատարակէր այդ «գնում»ի մասին, զոր կ՚որակէր Կայսերական կառավարութեան մեծ յաղթանակը։

Այսպէս, անվերադարձ կերպով նեղուցէն ներս կը մտնէին գերման զրահաւորները, կրկնակ օգուտներ ապահովելով Պերլինի կառավարութեան։ Նախ, Գերմանիա, գրեթէ բուն ինքզինքը բարեկամ—եթէ ոչ դինակից—կը դարձնէր Թուրքիոյ։ Երկրորդ փախուստի և փրկութեան ապահով ճամբայ մը կը գտնէր իր երկու մարտանաւերուն համար, որոնք «Եաւուզ» և «Միտիլի» անուններով մկրտուած՝ պիտի կարենային տեւականօրէն թրքական ապահով ջուրերուն մէջ ձեալ՝ թուրք դրօշին պաշտպանութեան տակ։

Անմիջապէս որ մարտանաւերը Պոլիս հասան, թուրք նաւաստիներ զետեղուեցան անոնց մէջ, առանց ակայն դուրս հանելու գերման նաւաստիները, որոնք շարունակեցին իրենց գործօն ծառայութիւնը։ Եւ յարմարելու համար իրենց թուրք պաշտօնակիցներուն

րուն, անոնք ալ սկսան կարմիր ֆէս կրել՝ գերման ծովայիններու գլխարկին փոխարէն։

Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հէնրի Մօրկընթաու իր «յիշատակներ»ուն մէջ կը պատմէ.

«Ոչ մէկ խելացի մարդ խոհրուեցաւ. պրահաւարտներու այդ առուծախէն։ «Գէօպէն»ը և «Գրէսլաու»ն կրնային անուն փոխել, և գերման նաւապետը կըրնային ֆէս կրել, բայց ամենքս ալ, առաջին իսկ վայրկեանին, այն գիտակցութիւնը ունէինք թէ. կեղծիք մըն էր այդ վաճառուրմը։ Անոնք որ տեղեակ էին երկրին եւմատկան կացութեան, չէին կրնար հաւատալ թէ, Թուրքիա իրապէս գնած կրնար ըլլալ այդ նաւերը։

Վանկէնհայմ միշտ «մեր նաւերը» կը յորջորջէր զանոնք։ Գալով թալէաթ պէյի, օր մը երկարօրէն ինծի բացատրեց թէ, իրենց չէին վերաբերեր անոնք։

«Գերմանները այդպէս կը ձեւացնեն, բաւ ան ինծի. ամէն պարագայի մէջ, մեր մասին եա չատ գոհ եմ, որ անոնք հոս գտնուին, որովհետեւ, Գերմանները յաղթեն պատերազմին մէջ« այլեւս անոնց մասին պիտի չխորհին։ Իսկ երբ պարտուինք, պիտի չկարենան զանոնք մեր ձեռքեն առնել։

Ամերիկեան դեսպանին այս հաւատացումէն կը հետեւի թէ. Օսմանեան պետութեան վարիչները, ոչ չէ թէ իրարմէ տարբեր նկատումներով, հաշտուած էին գերման զրահաւորներու գնումին պաղտիրին հետ։

Հակառակ այս բոլորին, վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշա դաշնակից դեսպաններու բողոքներուն կը պատասխանէր՝ հաւատացնելով թէ «Եավուզ»ն ու «Միտիլլի»ն Գերմանիոյ չէին պատկաներ, այլ մաս կը կազմէին ազգային նաւատորմին։

Մ. Մօրկընթաու, այս մասին չահեկան պատմու-

թիւն մը կ'ընէ իր յիշատակներուն մէջ։

«Կէօպէն» օր մը վոսփոր ելաւ և Խարխեց ռազմական գնապատասխան դէմ (Գէօյիւք Տերէի առջեւ։) Սպաներն ու նաւաստիները կամրջակին վրայ չարաչեցան՝ թշնամի գնապատին ճիշդ դէմը։ Հանդիսաւորապէս հանեցին իրենց ֆէսերը, եւ անոնց տեղ դրին գերմանական պատկները։ Նուագախումբը նաւապետ Յոյչլանտ Իւպէռ ալլէս (Գերմանիա ամէն բանէ վեր) քայլերգը և Տի վախթ տի Ռայն (Պահակութիւն Հռենոսի վրայ) ազգային երգը։ Նաւաստիները խմբերգով կը մասնակցէին այս երգերուն։ Այսպէս, քանի մը ժամ ցայգանաւատ հրամցնելէ յետոյ գերմանական գերատակները, եւ կրկին դրին իրենց ֆէսերը։ Աւելի յետոյ «Կէօպէն» վերցուց խարիսխը և ցուցակը հարուստ գարձնելով վերադարձաւ իր կայանը՝ մինչ ռուս գիւանագէտին ականջին տակաւին կ'արձագանգէր գերմանական ռազմերգերուն գոռ ձայնը։

Գերման նաւաստիներուն այս ցոյցը մեծ վրդովումի մատնած էր օտար գնապանները, մասնաւորաբար մրտահոգ էին գաշնակից պետութիւններուն գնապանները, որոնք հնարաւոր դիմում մը կատարեցին Մեծ Եպարքոսին մօտ՝ բացատրութիւններ պահանջելու համար անկէ։

Դժբախտաբար մինչեւ այսօր տակաւին օրօշ կերպով յայտնի չէ թէ Սայիտ Հալիմ փաշա ի՛նչ պատասխան տուաւ գնապաններուն։ 1918ի գինադադարէն յետոյ Օսմ. երեսփոխանական ժողովը պատերազմի մասնակցութեան խնդիրը լուսաբանելու համար քննութեան մը ձեռնարկեց թէեւ, բայց կարելի չեղաւ մուր ունացած կարեւոր կէտերը լուսաբանել,

որովհետեւ գլխաւոր պերակատարներուն մեծ մասը հեռացած էին երկրէն։ Այս պայմաններուն մէջ կարելի չեղաւ խորացնել քննութիւնները եւ մինչեւ այսօր որոշ կերպով լուսաբանուած չեն գաղտնիքները։

Ընդհակառակը, քննութիւնները հաստատած են թէ դահլիճի անդամներուն մեծամասնութիւնը տեղեկութիւն անգամ չունէր դէպքերէն։

Հանրօգուտ Ընկերութեան նախարար Զիւբիւք Սուլոս Մահմուտ փաշա, եւ Ներքին Գործոց նախարար Մէհմէտ Ալի պէյ օրինակ, յայտարարած են թէ ոեւէ տեղեկութիւն չունէին անցուդարձերէն, եւ թէ երբ նախարարաց Խորհուրդին մէջ բացատրութիւն պահանջեցին պատերազմական նախարարէն, այս վերջինը հանգիստաւոր կերպով հետեւեալ խուսափողական պատասխանը տուած էր.

«Զինուորական իշխանութիւնները մինչեւ այսօր ոեւէ գործունէութիւն չեն սկսեցած՝ առանց դահլիճին հաւանութիւնը առանալու։»

Իսկ երբ հաւատանք դնենք Մօրկընթաուի, երկիրը շատ աւելի ծանրակչիռ բնոյթ ստացած էր նախարարաց Խորհուրդին մէջ, ուր Մեծ Եպարքոսն ու Ծովային նախարար Ճէմալ փաշա յայտնապէս դէմ արտայայտուած էին գերմանի զրահաւորներուն «Գըոնում»ին։

«Զրոյց չըլլացաւ թէ, կ'ըսէ Ո, Մօրկընթաուս, նախարարաց Խորհուրդի այն նիստին մէջ, ուր գերմանի զրահաւորներուն «գնուամ»ի ուղղումը տրուեցաւ, տարակարծութիւններ կային նախարարներուն միջեւ։ Կ'երեւի թէ, Մեծ Եպարքոսն ու Ծովային նախարարը ընդվզած էին այդ «չինցու» գնուամին դէմ, եւ պահանջած՝ որ ան իրական ըլլայ։ Վիճաբանութիւնը իր

քարձրագոյն կէտին հասած ըլլալով, էնվէր, որ Գերմանիոյ գործիքն էր, յայտարարած էր թէ գործնականապես իրականացուցած է արդէն այդ գնումը։ Իր յայտարարութեան յաջորդող լուռութեան մէջ, այդ եռիտասարդ Նափոլէոնը, տարճանակը հանած և սեղանին վրայ դրած է ըսելով.— «Եթէ հոս կայ մէկը որ կը փափաքի ընդդիմախօսել այս գնումին, պատրաստ են անոր պատասխանելու»։

Ցայտնի չէ թէ ո՛ր աստիճան վաւերական է այս մանրավէպը։ Իրականութիւն է սակայն որ, այդ թուականէն սկսեալ Օսմանեան Նաւատորմը կանցներ Գերմանիոյ Հրամանատարութեան ձեռքը՝ քանի որ նաւատորմի Ընդհ. Հրամանատար կը կարգուէր Ծովակալ Ջուխօնը։ «Կէօպէն» և «Պրէսլաու» թուրքէ գերման ուժերուն գործնապէս կազմահովէին Սեւ Ծովի գերակշռութիւնը և գերման ծովային իշխանութեան դիւրութիւն կ'ընծայէին՝ ի հարկին ճնշում բանեցնելու Թուրքիոյ վրայ։

Գերմանիա հաշիւով քայլ կը նետէր ամէն մարզի մէջ։ Օսմանեան Պետութեան ծովային ուժը ձեռք ձգելէ չատ առաջ, ան անուղղակի կերպով՝ իշխած էր նաև ցամաքային բանակին չնորհիւ Լիման Ֆոն Զանտէրս փաշայի նախագահութեան տակ գործող գերմանական զինուորական մարմինին։

Ասկէ զատ ամէն ըզիչեր եւրոպական ճեպընթացը Պերլինէն Պոլիս կը փոխադրէր զինուորական և ծովային մասնագէտներ, որոնց թիւը չուռտով հասաւ 3800ի։

Այն միջոցին երբ «Կէօպէն» ու «Պրէսլաու»ն Պոլիս կը հասնէին, Օսմանեան Պետութեան մայրաքաղաքին մէջ գոյութիւն ուներ անգլիական Ծովային պատուիրակութիւն մը, գլխաւորութեամբ Ծովակալ Լիմփըսի որ անմիջապէս ետ ճամբուեցաւ անձայն,

անչուք:

Անգլիական պատասխանատուները մեկնաբանեցին յետոյ, Գերմանները ձեռք անցուցին անգլիական «Արմըթրօն էնտ Վիքըրս» ընկերութեան նաւարանը, ուր գերման մասնագէտներ սկսան նորոգել Թրքական մեծ ու պզտիկ մարտանաւերը՝ պատերազմելու վիճակի մէջ դնելով զանոնք:

Այսպէս, Գերմանիա յամր քայլ վտանգ քայլերով պատերազմ կը դարբնէր Թուրքիոյ մէջ, առանց մտահոգուելու դաշնակից դեսպաններուն ներկայութենէն:

Արդարեւ, անոնց աչքին առջեւ, Գերմանները սկսան ամրացնել Տարտանէլի նեղուցը՝ պատրաստ գտնուելու համար դաշնակիցներուն կողմէ տեղի ունենալիք ո եւ է հաւանական յարձակումի դէմ: Այս առնգապին գործունէութեան հետեւանքով, պատահեցաւ անխուսափելին, և Սեպտեմբեր 27ին, Տարտանէլի նեղուցը փակուեցաւ պաշտօնապէս:

Լիման Ֆօն Զանտէրս փաշայի հաճոյքին, այս պատմական դէպքը տեղի ունեցած է հետեւեալ պարագաներուն տակ.

«Թրքական Թորփիլահալած մը անցած ըլլ Տարտանէլէն և փորձած Եգէական մտնել»: Անգլիական մարտանաւերը սակայն, որ նեղուցին բերանը պահակ կը սպասէին, կեցուցած և խուզարկած էին Թորփիլահալածը, որ իր մէջ գերման նաւաստիներ կը պարունակէր: Անգլիացի ծովակալը թոյլ չէր տուած որ Թորփիլահալածը իր ճամբան շարունակէ, և հրամայած էր որ ետ գառնայ: Հնազանդելով այդ հրամանին, Թորփիլահալածը վերադարձած էր Տարտանէլ և խնդիրը պարզած Տարտանէլի ամրութեանց ընդհանրապետ Զօրավար Վէպէր փաշայի: Գերմանացի Զօրավարը, Անգլիոյ այս ընթացքը փոխադարձելու

համար հրամայեց անմիջապես փակել նեղուցը։

Վեպեր փաշայի հրամանը դարձադրուեցաւ իսկոյն և 30 վայրկեան յետոյ, ականներ և ցանցեր զետեղուած էին նեղուցին մէջ և մարած էին փարոսներուն լոյսերը՝ ամբողջ աշխարհի յայտարարելով թէ ո՛և է նաւ չի կրնար մտնել Տարտանէլէն։

Սայիտ Հալիմ փաշայի դահլիճը, այս անգամ ալ անակնկալի եկած էր, և դեսպանն յետոյ միայն տեղեկացած էր իրականութեան։

Անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէթ իր մեծ պաշտօնակիցներուն հետ անմիջապէս ներկայացաւ Մեծ Եպարքոսին, բացատրութիւն պահանջելու համար անկէ։ Այդ պահուն երբ դեսպանները Բ. Դուռը կը հասնէին, նախարարաց Ժողովրդը արտակարգ նիստ կը գումարէր, և կը խորհրդակցէր օրուան խնդրին՝ Տարտանէլի փակուժին մասին։

Սայիտ Հալիմ փաշա սոխպուեցաւ խոստովանիլ թէ ճիշդ էր նեղուցին փակման լուրը և առանց պատասխան տանելու գաշնակից դեսպաններուն բաղձքին հրաժեշտ առաւ և անոնց գրկեց ելմտական նախարար ճավիտ պէյը, որ յայտարարած է թէ, «Դահլիճին համան ալ անակնկալ մըն էր խնդիրը, որու մասին ճիշդ այդ պահուն կը վիճաբանէր»։

Մինչ դահլիճն ու դեսպանները անակնկալի եկած էին այսպէս Սուլթանը, որու ատրպագրութիւնը անհրաժեշտ էր նեղուցը փակելու համար, տեղեկութիւն անդամ չունէր անցուդարձերէն։

Հետագայ դէպքերը ցոյց տուին թէ, դահլիճը իրական ոչ մէկ ըօրութիւն և հեղինակութիւն ունէր քանի որ չէր կրցած Տարտանէլը վերաբանալու սախպել դերմանացիները։ Այս իրողութեան հետեւանքով

չորս տարի չարունակ փոխ Ասպ Տարտանելը՝ թաղր հանդիսանալով զինուորական և նաւային գործողութիւններուն։

Տարտանելի փակումը տմենեն աւելի անմիջական օգնեց ազդել Ռուսիոյ ընդդ. կացութեան վրայ։ Այս կարեւոր անցքին փակումով ռուսական հոկայական կայսրութիւնը կզգիտցուեցաւ իր դաշնակիցներէն և տարի մը յետոյ պատճառ եղաւ Ռուսիոյ պարտութեան, որ նպաստեց յեղափոխական չարժումի իրականացումին։

Ռուսիա, հինէն ի վեր մեծ կարեւորութիւն կուտար նեղուցներուն խնդրին, որովհետեւ կայսրութեան ապագային հետ կապ ուներ ան։ Այդ պատճառով էր արդեն որ դաշնակիցներուն հետ կատարուած բանակցութեանց ընթացքին ան մինչ աւադ կարեւորութիւն տուած էր նեղուցներուն հարցին։ Դաշնակիցները, Ռուսիան օիրաչահելու համար, սկիզբը հաւանութիւն յայտնած էին անոր պահանջներուն և ձոյն իսկ ստորագրած էին նեղուցներու և Զօլոյ համաձայնութիւնը, որմէ խուսափելու հնարքներու մասին կը մտածէին հիմա։

Նիքօլա ցարը և մեծ դուքսը, քանիցս դիմած էին դաշնակիցներուն՝ պարզելով Ռուսիոյ աչքատեսական խիստ անպատաս կացութիւնը։ Արդարև, քարտէսը ցոյց կուտայ թէ, ռուսական հոկայական կայսրութիւնը՝ ծովային չորս ելքեր միայն ունի աշխարհի հետ հաղորդակցելու համար։ Պատերազմի պարագային սակայն այդ ճամբաներն ալ գրեթէ անօգուտ կը դառնային, ինչպէս պատահեցաւ մեծ պատերազմին։

Առաջին ելքը՝ Վալթիկի ճամբան, փակուած էր գերմանն նաւատորմիղի գոյմէ։ Երկրորդը՝ Արխանկելն է, Սառուցեալ Ովկիանոսի նաւահանգիստը, որ տար-

ան մեծ ազդեցութեան տակ էր Ռուսիոյ կեդրոնին հետ կապուած կը մնայ Անկէ պատճառով Ռուսիոյ կեդրոնին հետ կապուած է միջին երկար երկաթուղիով մը, ինչ որ մեծ դժուարութեան կը մատնէ հաղորդակցութիւնները։ Նոյնքան անօգտագործելի էր երրորդ ելքը՝ Նաղաղականի վլատիվոստոք նաւահանգիստը, որ նոյնպէս ամառնապատ վիճակի մէջ կը գտնուի տարուան երեք ամիս։ Երուն և որ կեդրոնին հետ կրնայ հաղորդակցիլ 5000 մղոն երկարութեամբ օդպերիական գրեթէ նախնական երկաթուղիով։

Ինչպէս կը տեսնուի, Ռուսիոյ երեք գլխաւոր ծովային ելքերը անգործածելի կը դառնային մանաւանդ պատերազմի չրջանին։ Կը մնար միայն չորրորդ և վերջին ճամբան. որ անթազդատելիօրէն անվտանգ էր և որ հաղորդակցութեան անմիջական դիւրութիւններ ունէր Ռուսիոյ սրտին հետ։ Այդ նեղ գօտին Տարտանէլն էր, ուրկէ 180 միլիոն ժողովուրդներու արդիւնաբերութեան պաշարները կը հոսէին Եւրոպա։ Տարտանէլը առեւտրական մայր երակն էր Ռուսիոյ, որ իր արտածումներուն և ներածումներուն 90 0/0ը կը կատարէր այդ ճամբով։

Փրկութեան միակ ապահով գօտին փակելով, Գերմանիա տնտեսական և զինուորական բուռն հարուած մը տուած կ'ըլլար Ռուսիոյ, զայն կղզիացնելով աշխարհէն։

Յափանելով ռուսական արմիքին արտածումը, Գերմանիա Ռուսիան զրկեց ելեւմտական ուժէն, որ էական պայմաններէն մէկն է յաջողութեան։ Եթէ կարեւորը տակաւին զինուորական հարուածը եղաւ, որ տեղի ունեցաւ Տարտանէլի փակումով, դաշնակիցներուն համար անկարելի դարձաւ զէնք և ռազմանիւթ հասցնել Ռուսիոյ, որու կացութիւնը յուսահատական էր, ինչպէս տեսանք տակը տալէ։

Տրուած ըլլալով այս հակայական արդիւնքները, դիւրաւ կարելի է ըմբռնել թէ ինչո՛ւ համար Գերմանները այնքան մեծ կարեւորութիւն կուտային Տարտանելի խնդրին և նոյնիսկ կը համարձակէին կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնել Թուրքիան։

Այս անգամ ալ, Գերմանիոյ հաշիւները ճիշդ ելան և Տարտանելի փակումը մեծ չուարթամի մատնեց Ռուսիան, որ սկսաւ Վլատիվոսթոքի և Արխանկելի հետաւոր ելմտերուն ընդհայն վատահիլ։ Եւ գէպքերը առիլ կ'առնէին այն չրջանին, երբ Թուսիոյ մէջ պինուարները զէնք և ռազմանիւթ չուռնէին՝ նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան համար։

Արդարանալի ըլլայ կամ ո՛չ, պէտք է խոստովանիլ թէ Տարտանելի փակումը փայլուն յաղթանակ մը եղաւ Գերմանիոյ համար, որ [illegible] չըրջանէն սկսեալ Թուրք բանակն ու նաւատորմը ձեռք անցնելով յարմար վայրկեանին փակեց նեղուցը՝ անչարժութեան մատնելով իր ամենէն մեծ թշնամիներէն մէկը։

Նեղուցի փակումէն յետոյ, տարօրինակ տեսարան մը պարզեց Պոլսոյ նաւահանգիստը։ Ռուսական, ռումանական և պուլկարական առեւտրական նաւեր խարխափած էին հոն, որովհետեւ չէին կրնար ազատիլ հեռանալ երբեք։ Եւ որովհետեւ կացութիւնը տակաւին չէր պարզուած և յոյս կար թէ, Օսմ. Կառավարութիւնը պիտի յաջողէր նեղուցը վերաբանալ։ Սեւ Ծովէն հասած այդ բազմաթիւ նաւերը դրեթէ ամիս մը Պոլսոյ առջեւ սպասեցին՝ դժուարութեան մատնելով «Շիրքէթի Խայրիէ»ի չոգենաւերը, որոնք մեծ դժուարութեամբ կրնային ճամբայ գտնել օտար նաւերու բազմութեան մէջէն։

Ամիս մը յետոյ [illegible], բոլոր նաւերը իրենց նաւահանգիստները վերադարձան՝ տմայացնելով վոս-

փորն ու անոր չրջակայ ՝ջուրերը, որոնք չորս տարի օտար նաւ չհիւրընկալեցին. ՝քայց վկայ եղան պատմութեան ամենէն եղերական դէպքին, որ կը կոչուի՝ ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄ։

ԺԷ

ՕՏԷՍԱՅԻ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒՄԸ

Նեղուցներու փակումը թէեւ կատորուած իրողութեան մը առջեւ դրած էր Թուրքիան, բայց այս վերջինը տակաւին վարանումի մէջ էր՝ պատերազմի մասնակցութեան խնդրին մասին։ Նոյնիսկ, դահլիճի անդամներուն մէջեւ լուրջ տարակարծութիւններ գոյութիւն ունէին, և չատեր կը սպառնային հրաժարիլ՝ պատերազմի մասնակցութեան պարագային։

Այս կարգէն էին մասնաւորաբար Մեծ Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա, ելմտական նախարար Ճավիտ պէյ, հանրօգուտ չինուածքներու նախարար Զիւրիւքսուլու Մահմուտ փաշա (Չէրքէզ), առեւտրական և երկրագործական նախարար Պուսթանի էֆ. (քրիստոնեայ արաբ) և թղթատարական ու հեռագրական նախարար Պ. Ոսկան Մարտիկեան։

Երբ պատերազմը հռչակուեցաւ, վերը յիշուած նախարարները անմիջապէս գործադրեցին իրենց ըստ պատեհականի և հրաժարեցան դահլիճէն։ Մեծ Եպարքոսը միայն չարուեստակեց իր պաշտօնը, որու փառ-

քերէն մեծ հանդէս կը պատրաստէր եւ չէր ուզեր պրկուիլ անկէ։

Փակագիծի մէջ յիշեցինք այս պարագան, քանի որ ասոնց համար կը թուի, թէ Գերմանիոյ չանգերուան Թուրքիա ապրելն անձնատուր չէր եղած եւ դահլիճի անդամներն անգամ հակառակ էին պատերազմի մտնելու։

Տարտանէլի փակումէն յետոյ տեղի ունեցած ամենէն կարեւոր դէպքը եղաւ «Գոլիաթ»ներուն ջնջումը, որ տեղի ունեցաւ Հոկտեմբեր մէկին։ Հակառակ դեսպաններուն բողոքներուն, դահլիճը կօրոշի ընթացք մը ըլլալ առանց այդ խնդրին մէջ։ Իրականին մէջ, օտար դեսպաններուն ազդեցութիւնը չատ բան կորանցուցած էր իր հմայքէն եւ Օսմ. Կառավարութեան նոր վարիչները դիմել կարեւորութիւն անգամ չէին տար անոնց բողոքներուն, զորս ձեւականութիւն կամ յայտ կը նկատէին յաճախ։

Աւար փոխարէն ապահովել կը զօրանար Գերմանիոյ ազդեցութիւնը։ Մասնաւորաբար նեղուցներու փակումէն յետոյ տնտեսական դժուարութեան մը լծուելով դեսպան վոնկենհայմ, ի գին ամէն բան Թուրքիան մղելու համար ընդհ. պատերազմին մէջ։

Ճարտարօրէն պատրաստուած դէպքերը մեծապէս դիւրացուցին Գերմանիոյ ծրագիրներուն իրականացումը։ Ծովի մէ յատակի վրայ, գերման իշխանութիւնները ամէն ճիգ կը թափէին դրացի պետութիւններու եւ Թուրքիոյ միջեւ գինակցութիւններ ստեղծելու համար։ Այս նպատակին ստացուրդուած, ծովակալ Ջուխոն ռազմափորձի համար յաճախ Սեւ Ծով կը գրկէր «Գէօպէնն» ու «Պրեսլաու»ն, յուսալով որ ռուսական նաւատորմը անոնց վրայ կը յարձակի եւ պատերազմի ասիթ մը կը ստեղծուի։

Մյուս կողմէ, պարսկական և կովկասեան վախճանները վրայ պատահական ընդհարումներ տեղի կ'ունենային թրքական և ռուսական սահմանապահներու միջև։ Այս բոլորին գումա, Հոկտեմբեր 10էն քանի մը նոր ընդհարումներ եւս տեղի կ'ունենային եգիպտական սահմանին վրայ, ուր համախմբումներ կը կատարուէր երկուստեք։ Հոկտեմբեր 20ին օրինակ, խռմբ մը պէտուիներ սահմանը անցնելով կռիւ բռնուած էին անգլիացի զինուորներու հետ։

Անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէք այս մասին յաճախ բողոքած էր վարչապետին, որ ամին ամբողջ ընթացքին պատասխանած էր թէ Թուրքիոյ համար «եգիպտական սահման» գոյութիւն չունէր։ Այսիւ Հալիմ փաշա այսպէսով հասկցնել կ'ուզէր թէ, կառավարութիւնը Օսմ. պետութեան մաս կը նկատէ Եգիպտոսը, և թէ Թուրքիա առժամեայ կը նկատէ զոնոր կողմէ կ'առնուէր թէ. ինդիրը ծանրակչիռ բնոյթ չունէր։ Ընդհակառակը, կ'ըսէր ան, «մենք Սինաիի թերակղզիին վրայ խրամներ, կը չինենք՝ անգլիոյ հետ պատերազմի մը հաւանականութիւնները նկատի առնելով։ Անգլիացիները սակայն կ'ուզէին քանդել այդ ըխրամները իսկ պէտուինները երբեք միշտ կ'ընդդիմանային Անգլիացիներու այդ կարգի ձեռնարկներուն»։

Հակառակ այս պաշտօնական բանաձեւին, իրականին մէջ զինուորական գործողութեանց պատրաստութիւնները մեծ թափով առաջ կը տարուէին բոլոր սահմաններուն վրայ։ Գերման իշխանութիւնները յայտնապէս ճիգ կը թափէին, ի գին ամէն բանի դրացիներուն հետ վէճի բռնուելու համար։

Այս հոգեբանական վայրկեաններուն մէջ, գերմանիոյ կողքին պատերազմի մասնակցելու գազափարը հետզհետե հող կը ձգաներ պետական շրջանակներուն

մէջ։ Իսկ Գերմանիա ամէն վայրկեան նոր հորիզոններ կը պատկերացնէր Օսմ. կայսրութեան վարիչներուն առջեւ, վառ պահելու համար անոնց փառասիրութիւնները։

Թալէաթ փաշա, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ կացութիւնը։

«Այդ շրջանին, Սայիտ Հալիմ փաշա իր մօտ հրաւիրեց էնվէր փաշան, Հալիլ պէյը և ինծ (Թալէաթ)։ Մեծ եպարքոսը հաղորդեց մեզի թէ, գերման դեսպան վանկէնհայմ Պերլինի կառավարութեան անունով հետաքրքրական պայմաններով Գերմանիոյ հետ զինակցութիւն առաջարկած է Օսմ. Պետութեան։»

Թալէաթ փաշա իր յիշատակները կը շարունակէ՝ հետեւեալ խորհրդածութիւնները ընելով.

«Մեծ եպարքոսին ներկայացուցած առաջարկը շրջօրէն քննութեան առնուեցան, բոլորս ալ համաձայն էինք թէ, Օսմանեան Պետութեան կեանքը կարելի պիտի ըլլար փրկել՝ եթէ յաղթինք եւրոպական մեծ ազգի մը հետ դաշնակցիլ։ Քանուեցան անձերը, որոնք դիտել տուին թէ, Գերմանիոյ առաջարկը արդիւնք էր պատերազմի վտանգի։ Այս դիտողութիւնը ճիշդ էր թէեւ, բայց նոյնքան որոշ էր թէ, առանց այդ վտանգին ո՛չ մէկ եւրոպական պետութիւն պիտի ուզէր դաշնակցիլ տակաւ Թուրքիոյ հետ։ Այս պայմաններուն մէջ, ամեն բան աչք առնելով Գերմանիոյ զինակցութեան առաջարկին փարեցանք՝ իբրեւ ազատարար գօսի մը։

Միւս կողմէ նկատի ունէինք նաեւ ուրիշ հաւանականութիւն մը, եւ կենթադրէինք որ, եթէ պատերազմ տեղի չունենար իսկ, դարձեալ չահաւոր եզած պիտի ըլլայինք, որովհետեւ առանց կռուելու չահած պիտի ըլլայինք զօրաւոր զինակից մը, ու-

այսպէսով պետութիւնը փրկուած պիտի ըլլար մեծ հոգսերէն։ Ժողովը որոշեց նաեւ որ միւս նախարարներուն տեղեկութիւն չտրուի այս մասին, եւ վարչապետը անձամբ վարէ դիւանագիտական բանակցութիւնները։

Ինչպէս կը տեսնուի, Օսմանեան Պետութեան այդ տեսնի վարիչները Երկրին կեանքին հետ կապ ունեցող խնդիր մը գաղտնի կը պահէին նոյնիսկ դահլիճի անդամներէն՝ տեղեակ ըլլալով որ չատեր հոգատարկ են պատերազմի մասնակցութեան։

Թալէաթ փաշայի խոստովանութիւնը կը հաստատէ նաեւ թէ, Սայիտ Հալիմ փաշա երկերես քաղաքականութիւն մը կը հետապնդէ այդ միջոցին։ Մէկ կողմէ խազաղասիրութեան եւ չէզոքութեան հաւատաթիւք կուտար գաշնակից դեսպաններուն, միւս կողմէ գաղտնօրէն զինակցութեան ընթացքը արգելացնել կը ջանար յեղելով հետեւեալ կէտին վրայ.

«1914ի սկիզբը, կ'ըսեն անոնք Թալէաթ փաշայի, Սայիտ Հալիմ փաշայի եւ ձէմալ փաշայի բերնով, ծայր աստիճան աննպաստ կացութիւն մը ստեղծուած էր Օսմ. Պետութեան համար։ Երկրին ներսը, գոյութիւն ունէին անջատողական ձգտումներ իսկ գուրսէն՝ կարգ մը պետութիւններ կը պատրաստուէին այս առիթէն օգտուելով Թուրքիոյ վրայ յարձակելու եւ հոզեր խլելու»։

Նախագահութեան ձեւը ինչ որ ալ ըլլայ, իթթիհատականներու ընդունարդարացման գլխաւոր նպատակը ունեցած է այս իմաստը։ կը հետեւի թէ, օր-

ման վարիչները պատերազմին մէջ միայն փրկութիւն կը տեսնէին, և կ'ենթադրէին թէ, եթէ չպատերազմին իսկ, ուրիշներու յարձակումներուն պիտի ենթարկուին։ Աւելի յետոյ այս տեսակէտը շատ աւելի որոշ կերպով պաշտպանուած է՝ արդարացնելու համար օրուան իշխանութիւնը։

Բոլոր փաստաթուղթերը և դէպքերը ցոյց կուտան սակայն թէ. իթթիհատականներու առաջ քայծ այդ գլխաւոր պատճառականութիւնը չ'արդարացներ դահլիճին ընթացքը։

Եթէ ընդունինք իսկ թէ պատասխօրէն ճիշտ էր պետական տեսակէտը, ամէն պարագայի մէջ պետութեան պարտականութիւնը պէտք էր ըլլար պատերազմէ տարբեր ճամբաներ որոնել՝ ակնարկուած ձգտումներուն ու մտադրութիւններուն առաջքը առնելու համար։

Թալէաթ փաշայի յիշատակներուն հրատարակութեան առթին թուրք թերթեր և ձեռնհաս անձեր հրապարակով վիճեցան այս մասին։ Մնծամասնութիւնը այն կարծիքը յայտնեց թէ, իթթիհատական դահլիճին ընթացքը արդարանալի չէր ո՛և է ձեւով։

Գիտնուեցան անձեր, որոնք աւելի առաջ գացին և ընդունեցին թ լէաթ փաշայի յիշած «ահեղ պատրուակները» և հարցուցին.

«Եթէ ճիշտ էին այս բոլորը, ինչո՞ւ համար կառավարութիւնը ո ևէ է փորձ չըրաւ նորքին դժգոհութիւնները բառնալու և պետական մեքենան կանոնաւորելու համար»։

Այս հրապարակային վիճաբանութիւնը յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ, առնղծուած անհապաղ կացութեան մը առջև պատասխանատուն նոյնին քն Միութիւնն և Յառաջդիմութիւն կոմսաակցութիւնն էր։

Թէև թ փաշա այս պատրուակն խոստովանած կ'ըլ-

լայ, երբ կը յայտարարէ թէ, «որոշուեցաւ Գերմանիոյ զինակցութեան առաջարկը գաղտնի պահել մինչ նախապատրաստութիւնները»։ Շատ բնական էր այս վերապահումը որովհետեւ ակնարկուած նախապատրաստութիւնները արդէն իսկ յայտնած էին թէ պիտի հրաժարին իրենց պաշտօնէն եթէ պատերազմ հռչակուի։

Առանց այդ սպառնալիքին ալ, Թալէաթ էնվէր և Ճեմալ չպիտի ուզէին կուսակցական գաղտնիքներ հաղորդել դահլիճի անդամներուն, որոնց մէջ քրիստոնեաներ ալ կային։

Ամէն պարագայի մէջ, այլեւս որոշ էր թէ, Սայիտ Հալիմ փաշայի գահլիճը անուանական դոյութիւն մը միայն ունէր և երկիրը կը կառավարուէր ուղղակի «Իթթիհատ» կուսակցութեան կեդրոնական Մարմինին կողմէ։

Այս սխալ պետական ըմբռնումը պատճառ եղաւ արդէն, որ օտարները հետզհետէ կասկածելի վերաբերում մը ցոյց տան Օսմանեան պետութեան հանդէպ։

Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութիւնը որոշած կը թուէր վերջին փորձ մը կատարել իր գիրքը ամրացնելու համար։ Իսկ այս մարզին մէջ կուսակցութեան յաւակնութիւնները ամենէն աւելի կը փայփայէր Գերմանիան) զինուորական ու քաղաքային պատգան առաջնորդութիւններով վերջնականապէս իրեն կապելու համար Թուրքիան, որ յետագային պիտի կոչուէր «Էնվէրլանտ» (Էնվէրի երկիր)։

Օսմանեան կայսրութեան տրուած այս նոր անունը ինքնին փաստ մըն է թէ, Գերմանիա թուրք ժողովուրդին աւելի կարեւորութիւն կուտար Իթթիհատի վարիչներուն և մասնաւորաբար Էնվէրի, որ կացութեան բացարձակ տէրն էր այդ միջոցին։

Այս նման դէպքեր տեւական կերպով յաջորդեցին իրարու և այն օր Թուրքիա ինքզինքը քայլ մը

աւելի մօտեցած տեսաւ Գերմանիոյ՝ մինչեւ որ պատահեցաւ անխուսափելին։

Գերմանացիները, որոնք առիթ կը փնտռէին Սեւ Ծովի մէջ կռիւի բռնուելու, օգտուեցան Պայրամի տօնէն՝ գործադրութեան դնելու համար երկար ատենէ ի վեր իրենց փայփայած ծրագիրը։ Նկատելով որ Պայրամի առիթով թուրք նաւազները արձակուրդ ստացած են, Ծովակալ Զուխոն Սեւ Ծով ղրկեց թուրք նաւատորմը՝ Ռուսիոյ դէմ յարձակումի մը գործելու նպատակով։

Ծովակալ Զուխոնի հրամանը գործադրուեցաւ կէտ առ կէտ և Հոկտեմբերի վերջին օրը, Օսմանեան նաւատորմին պատկանող Թորփիլանաւեր Օտէսայի նաւահանգիստը մտած և ընկղմած էին «Տօնէց թնդանօթաձիգը սպաննելով անոր նաւազներուն մէկ մասը։ Ասկէ զատ, Թորփիլանաւերը անակնկալի բերած էին Օտէսայի առջեւ գտնուող երկու տրէթնօթները և ծանր վնասներ պատճառած էին անոնց։

Այս անակնկալ յարձակումին առթած չփոթութենէն օգտուելով, Թորփիլանաւերը ընկղմեցին նաև ֆրանսական դրօշ կրող «Փորթուկալ նաւը և մեկնումի տեղ իրենց թնդանօթները ուղղեցին քաղաքին վրայ՝ քանդելով չաքարի երկու գործարաններ և ուրիշ շէնքեր։ Ռմբակոծման հետեւանքով Օտէսայի նաւահանգիստի քնակչութենէն բաւական անձեր ալ մեռան և ժողովուրդը անօրինակ յուզումի և խուճապի մատնուեցաւ։

Օտէսայի ռմբակոծման լուրը կայծակի արագութեամբ հասաւ Պոլիս։ Մանրամասնութիւններ չկային թէեւ։ բայց այլազան ղրոյցներ չրջան կ'ընէին հրապարակին վրայ։ Ոմանք կ'ըսէին թէ, ռուսական նաւատորմը Սեւ Ծովի մէջ անակնկալ յարձակումի մը գործած էր թրքական մարտանաւերուն վրայ, ուրիշ-

ներ կը պնդէին թէ, ռուս մարտունակութիւնը փորձած են ամբակոծել Սեւ Ծովի թրքական նաւահանգիստները, և այդ առիթով քոռան նաւամարտ մը տեղի ունեցած է ռուս և թուրք նաւատորմիղներուն միջեւ։

Այս հանգամանքը շրջանները մեծ համակրութիւններ առաջացած էին ժողովուրդին քովին մէջ։ Կարգ մը նախարարներ շրջանները լսած և Բ. Դուռ փոխադրուած էին, առանց հոն գտնելու սակայն նպատակը։

1918ի գիւնադարձէն յետոյ, Օսմ. Կրեսի, Ժողովին կողմէ կազմուած քննիչ յանձնաժողովին առջեւ կատարուած հետեւեալ մանրամասնութիւնները կը հաղորդեն այս մասին.—

Հանրօգուտ չինութիւանց նախարար Զիւրիւք սուլթան Մահմուտ փաշա կամաւորչին վրայ հանդիպած էր ապստամբութեան ապացոյցները, որոնք նախարարին մոտացած և յանձնաժողովին տեղեկութիւններ հաղորդած էին Սեւ Ծովի նաւատորմի մասին։

Այս առիթով հետեւեալ խոստովանութիւնը տեղի ունեցած է ապացոյցները և նախարարին միջեւ, որ բանէ մը տեղեկութիւն չունէր։

— Սեւ Ծովի նաւատորմի մասին նոր տեղեկութիւն մը առա՞ք։

= Ո՞ր նաւատորմին։

—Մեր և ռուսական նաւատորմերուն միջեւ տեղի ունեցած նաւամարտի մասին։

Տեսանելով որ նախարարը հաղորդչին տեղեկութիւն չունի, ապացոյցները ապացուցած են.

—Կ'ըսուի թէ ռուս նաւատորմը յանկարծակի կերպով յարձակումի դիմած է մեր նաւերուն վրայ, կ'ըսուի թէ նաւամարտը կը շարունակուի սակայն...

Ջիւրիւք սուլու Մահմուտ փաշա առանց ուրիշ հարցում ուղղելու ապաներուն, անմիջապէս կառքը նստած՝ վերադարձած է Բ. Դուռ. Մեծ Եպարքոսը կամ նախարարները տեսնելու և բացատրութիւն պահանջելու համար:

Այն պահուն, երբ Հանրօգուստ Շինուածեանց նախարարը Մեծ Եպարքոսին սենեակը կը մտնէր, հոն կը տեսնէր Թալէաթ և էնվէր փաշաները որոնք կը խօսակցէին... Պայրամի մասին: Բաւական երկար ատեն իր պաշտօնակիցներուն խօսակցութիւնը լսելէ յետոյ, Մահմուտ փաշա հրաժեշտ կ'առնէ անոնցմէ, առանց իր լսած վրդովիչ լուրերու մասին հարցում ընելու համարձակութիւնը ունենալու:

Հանրօգուստ Շինուածեանց նախարարը խոստովանած է թէ չէ համարձակած այդ մասին հարցում ուղղել, մտածելով որ եթէ լուրը ճիշտ ըլլար, դահլիճի անդամները անպայման այդ ծանրակշիռ դէպքերուն մասին պիտի խորհրդակցէին և Պայրամի մասին պիտի չվիճէին...

Իրականին մէջ սակայն, Մեծ Եպարքոսն ալ տեղեկութիւն չուներ անցած դարձածէն. այդ պատճառով, քիչ յետոյ Թալէաթ գէյէն և էնվէր փաշայէն բաժնուելով իր ապարանքը մեկնած էր հանգստանալու համար:

Միւս կողմէ, կացութեան անտեղեակ կը թուէր նաեւ ծովային նախարար Ճէմալ փաշան, որ այդ միջոցին Թղթախաղի բռնուած էր Բերայի «Սէրքըլը տ'Օրիան» ակումբին մէջ (ներկայիս Սինէ Օբէրայի շէնքին վրայ): Երբ Սեւ Ծովի դէպքը հաղորդեցին իրեն, ծովային նախարարը անմիջապէս ելաւ սեղանէն և ծայր աստիճան դրգռուած ձեւով մը բաւ.

— Բացարձակապէս տեղեկութիւն չունիմ և նը-

[illegible]

Հաւանաբար ճիշտ էին այս խօսքերը, քանի որ առանց ծովային նախարարի հրամանին նաւատորմը չէր կրնար պատերազմական գործողութեան ձեռնարկել:

Բոլորովին անտեղի չէր սակայն ծովային նախարարին վրդովումը: Իր պաշտօնին բերումով, ան ամենէն աւելի մօտէն յարաբերութեան մէջ էր գերմանական ծովային իշխանութիւններուն հետ և նկատած էր թէ անոնք կ'աշխատէին կրկին կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնել Թուրքիան: Այս պատճառով, ճէմալ փաշա անմիջապէս մեկնեցաւ ակումբէն և ուղղուեցաւ Բ. Դուռ սակայն ո՛չ ոք գտաւ սակայն:

Մինչ նախարարները այսպէս զբոյցներու միջոցներով կը տեղեկանային օրուան կարեւոր դէպքին, չանեկան կացութիւն մը կը պարզուէր Ելմաական Նախարարութեան մէջ:

Ճավիտ պէյ հազիւ ներս մտած էր պաշտօնատունէն, երբ իրեն ներկայացաւ անգլիացի խորհրդական Սըր Ռիչարտ Կրէվֆօրտ և գրեթէ առանց յառաջաբանի ըսաւ.

- Նկատելով որ եգիպտական սահմանին դէմ ձեր կողմէ գործողութիւններ կատարուած են, անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէթ բոլոր անգլահպատակներուն հրամայեց մեկնումի պատրաստութիւն տեսնել՝ ամէն հաւանականութեան դիմաքրաւելու համար:

Ելմաական Նախարարը մեծ դարմանքի մատնուեցաւ և անմիջապէս հեռաձայնով փնտռեց Մեծ Եպարքոսն ու Ներքին Նախարարը: Պատասխանուեցաւ սակայն, թէ Սայիտ Հալիմ փաշա և Թալէաթ պէյ սահմանին պաշտօնատեղին չեն վերադարձած:

Գնահատելով կացութեան ծանրակշիռ քնոյթը, Ճավիտ պէյ [illegible] Դատական Նախարար Իպրահիմ

գէյի, իր լաւ լուրերուն մասին կարծիքի փոխանակութիւն մը կատարելու համար անոր հետ։

Մինչ ձավիտ պէյ իր պաշտօնակիցը կը հրաւիրէր միասին Մեծ Եպարքոսին այցելելու և բացատրութիւններ առնելու, Իպրահիմ պէյ կը պատասխանէր.

— Ես ալ նոյն բանը պիտի առաջարկէի քեզի, որովհետեւ չատ աւելի կարեւոր խնդիրներու մասին պէտք է բացատրութիւն պահանջենք Մեծ Եպարքոսէն։

Ձավիտ պէյ չէր կրնար ըմբռնել թէ պատերազմի հաւանականութենէն աւելի կարեւոր դէպք կրնար պատահիլ ունենալ։ Այդ պատճառով ծայր աստիճան վրդովումի մատնուեցաւ և իր պաշտօնակցին հետ ուղղուեցաւ դէպի Սայիտ Հալիմ փաշայի ապարանքը։

1918ի զինադադարէն յետոյ կազմուած քննիչ յանձնաժողովին տեղեկագիրը կ'ըսէ թէ, կարելի չէ եղած աւելի մանրամասնութիւններ առանալ երկու նախարարներու միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութեան մասին։

Յետագային, անշուշտ պիտի պարզուին այդ պատմական օրուան ընթացքին տեղի ունեցած դէպքերու բոլոր մանրամասնութիւնները։ Այդ հոգը ձգելով ապագայ պատմագրին, չարունակենք դէպքերու արձանագրութիւնը՝ իրենց ժամանակագրական կարգով։

Երբ երկու նախարարները Պոլսէն կը մեկնէին Եէնիքէօյ՝ Սայիտ Հալիմ փաշայի ապարանքը երթալու համար, անոնցմէ առաջ Մեծ Եպարքոսին կ'այցելէր անգլիական դեսպանը։

Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան կողմէ հրապարակ հանուած գրքին մէջ հրատարակուած 176 թիւ փաստաթուղթը, հետեւեալ բառերով

կը նկարագրէ այն տեսակցութիւնը, որ Հոկտեմբեր 29ի առաւօտն, Եէնիշիհիրի ապարանքին մէջ, տեղի ունեցած էր Սայիտ Հալիմ փաշայի և Պոլսոյ անգլիական դեսպանին միջեւ։

— Վախմուրթիւն, ըսած է դեսպանը, կացութեան և իչխանութեան տէր չէք։ Դահլիճին մէջ տարակարծութիւն պղտութիւն ունի և ամէն մարդ տեղեակ է այս վիճակին։ Այն պարագային երբ Պաապերազմ, նախարարը Եգիպտոսի դէմ զինուոր ղրկելու ձեռնարկէ, դուք ի վիճակի չէք նման ձեռնարկ մը արգիլելու։

Այս պայմաններուն մէջ, կառավարութիւնը պէտք է իր ուժը ցոյց տայ՝ ետ ղրկելով գերման զինուորական մարմինը։ Հակառակ պարագային, հաւանական ու եւ է պէպքի առեն անցագիրներս պիտի պահանջեմ։

Դեսպանը աւելցուցած է նաեւ, այն միջոցին երբ գերմանները ծանր պարտութիւններ կը կրեն Վիթուլի վրայ, Թուրքիա կ'ուզէր պատերազմի բռնուիլ Դաշնակիցներուն հետ։

Այս կարճ ճառէն յետոյ, որ տեսակ մը քերանացի ծանուցագրի հանգամանք ունէր, դեսպանը մեկնած է Եէնիշիհիրէն, առանց պատասխան ստանալու Մեծ Նպարքոսէն, որ անհրաժեշտ չուարտումի մատնուած էր։

Բայց պրուած էր որ, այդ օրը տեւական յուզումներու օր մը պիտի ըլլան Սայիտ Հալիմ փաշայի համար։ Արդարեւ, քիչ յետոյ Էնվէր փաշա և Թալէաթ պէյ Մեծ Նպարքոսին հեռաձայնեցին ըսելով թէ «Մեծ Նպարքոսը անպայման պէտք է ր. Դուռ գայ կէսօրէն յետոյ»։ Ինչպէս կը տեսնուի, ներքին և պատերազմական նախարարները այլեւս ուղղակի կը հրամայէին Մեծ Նպարքոսին։

Կէսօրէն յետոյ ժամը 3ին, Սայիտ Հալիմ փաշա պայրամի հանդիսաւոր ղոնելով այցելեց Բ. Դուռ, ուր իր դէմը գտաւ Պատերազմական Նախարար Էնվէր փաշան, որ հետեւեալ բառերով բացատրեց իր հրաւէրին պատճառը.

— Մեր անթել հեռագրի կայանէն Պերլին ղրկուած հեռագրէ մը կը հաստատուի թէ Սեւ Ծովի մէջ ընդհարում մի տեղի ունեցած է մեր և ռուսական նաւատորմին միջեւ։

Դարձեալ կը չուարի Սեծ եպարքոսը և բացատրութիւններ կը պահանջէ դէպքին մասին։ Ահա՛ Էնվէր փաշայի խուսափողական և անորոշ պատասխանը.

— «Դէպքը տեղի ունեցած է նեղուցէն դուրս, Ռուսները թնդանօթ արձակեր են. մերիններն ալ ստիպուեր են փոխադարձել»։

Դէպքերը բոլորովին տարբեր ձեւով տեղի ունեցած էին սակայն, և ինչպէս տեսանք ակէ առաջ, Գերմանացիները մտած էին Օտեսայի նաւահանգիստը՝ ամբակոծելով քաղաքն ու ռուս նաւատորմը։

Տեսնելով, որ Պատերազմական Նախարարը չուզեր կացութեան մասին ճշդրիտ տեղեկութիւններ հաղորդել, Սայիտ Հալիմ փաշա անմիջապէս ռուս դեսպանատունը կը ղրկէ թարգման Էսատ Ֆուատ պէյը՝ պաշտօնական տեղեկութիւն առնելու համար։

Ռուս դեսպանատան մէջ, Էսատ Ֆուատ պէյի կը պատասխանեն թէ, Մ. Կիրս Շիչւիի կողմը պատերազմ գացած է։ Ը. Դրան թարգմանը կատաք նամակով Շիչւի կ'ուղղուի և Թաքսիմի մարզարանին առջեւ կը հանի ռուս դեսպանին, որ գեղեցիկ օդէն օգտուելով. հետիոտն պատյտ կը կատարէր ընկերակցութեամբ դեսպանատան խորհրդական Կուլջեվիչի։

Ֆուատ պէյ անմիջապէս կատաղի՛ է և կը

մօտանալ դեսպանին, բայց նկատելով որ Մ. Կիրաքականը ծանր է. և բարձրաձայն ֆրանսերէն խօսակցութիւն մը կրնայ անցորդներուն ուշադրութիւնը գրաւել. խնդիրը կը պարզէ Մ Կուլքեվիչի, որ ռուսերէնի կը թարգմանէ Ծուատ պէյի խօսքերը։

Դեսպանը կը հարցնէ թէ ո՞րքէ ատացած էին տեղեկութիւնը, «Բաղաքին մէջ այդ մասին զանազան զրոյցներ չրջան կ'ընեն» պատասխանած է Ծուատ պէյ։

— Երբեք հաւանական չեմ նկատեր, ըսած է դեսպանը, մանաւանդ որ, եթէ նման դէպք մը տեղի ունեցած ըլլար, կ'ենթադրեմ թէ անպայման տեղեկութիւն կը տրուէր ինծի։ Իմ կողմէս բարեւ խօսանցէք Մեծ Եպարքոս փաշային, թող անհոգ ըլլայ։

Ռուս դեսպանին այս «հանդարտեցուցիչ» պատասխանը հազիւ հասած էր Մեծ Եպարքոսին, երբ նոր մը կրկին տակնուվրայ ըրաւ բոլոր ենթադրութիւնները։ Օտեսայի անգլիական հիւպատոսին կողմէ Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան ուղղուած հեռագիր մը կըսէր թէ, Օսմ. նաւատորմը ռմբակոծած էր Օտեսան։

Այլեւս կարելի չէր կասկածիլ թէ. Գերմանացիները թուրք նաւատորմի զարմակուրգէն օգտուելով նոր կատարուած իրողութեան մը առջեւ դրած էին Օսմ. Պետութիւնը։

Սայիտ Հալիմ փաշա իր մօտ հրաւիրեց նախարարները, և կացութիւնը պարզելէ յետոյ, հանդիսաւորապէս կրկնեց թէ որոշած է պատերազմ չընել, աւելցնելով թէ, պատրաստ է իշխանութիւնը յանձնելու անոնց՝ որ ուժ կը զգային պատերազմի պատասխանատուութիւնը ստանձնելու։ Ինչեր փաշա հասկնալով Սայիտ Հալիմ փաշայի ակնարկութիւնը, կրկին կը հաստատէ թէ նախապէս տեղեկութիւն չուս-

նէր դէպքէն։ Առ այժմ միջադէպը կը փակուի, առժամեայ կերպով։

Սեւ Ծովի միջադէպին յաջորդ օրը, 30 Հոկտեմբեր, Պայրամի առիթով, ընդունելութիւն կար պալատին մէջ։ Այդ հանդիսաւոր ներկայութեան, նախարարաց Խորհուրդը նիստ գումարեց Բ. Դրան մէջ՝ նախագահութեամբ Շէյխ-ի-Իսլամին։

Այս նիստէն յետոյ, Ինվէր փաշա և Թալէաթ պէյ այցելեցին ծովային նախարարին Շիւլիի ապարանքը և օրուան դէպքերուն մասին խորհրդակցութիւններ կատարեցին ճէմալ փաշայի հետ։

Ծովային նախարար ճէմալ փաշայի առընին մէջ կատարուած խորհրդակցութիւնները դարձան Օսէսայի ռմբակոծման շուրջ։

Նախարարները պէտք տեսած էին ճէմալ փաշայի այցելել, որովհետեւ այդ միջոցին յամառօրէն պրոյց կը չրջէր, և եւրոպական թերթերն իսկ կը գրէին թէ, ծովային նախարարը խիստ ապշուած էր Սեւ Ծովի դէպքէն և որոշած էր հրաժարիլ։

Դժբախտաբար կարելի չէ եղած պաշտօնական ոևէ տեղեկութիւն առնել ճէմալ փաշայի առընին մէջ կատարուած խորհրդակցութեան մասին։ Որոշ է սակայն, որ նախարարները յաջողած են համոզել ճէմալ փաշան, որ չարտօնակեց ծովային նախարարի իր պաշտօնը։

Երեւոյթներէն դատելով, ճէմալ փաշա ամենէն աւելի կուսակցական նկատումներով տեղի տուած էր։ Արդարեւ, յետագայ դէպքերը ցոյց տուած էին թէ, ծովային նախարարն ալ Ինվէր և Թալէաթ փաշաներուն չափ վտանգաւոր էր, և մեծ յաւակնութիւններ կը տածէր։ Ամենէն աւելի այս նկատումն էր, որ ճէմալ փաշան մղած էր հրապարակը պարապ չձգելու իր մրցակիցներուն դէմ։

Այսպէս, երբ կարելի եղաւ ձեռքը փաշայի հրաժարումին առաջքը առնել, նախարարները պալատ փութացին՝ Սուլթան Ըէշատի ներկայանալու և գայթամը չնորհաւորելու համար։

Այս հանդիսէն քանի մը ամիս առաջ էր միայն Մեծ Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշան, որ գրով մը հաղորդած էր թէ, անակնկալ ակարութեան մը հետեւանքով, պիտի չկրնար Սուլթանին ներկայանալ այդ օրը։

Օգտուելով բոլոր նախարարներու ներկայութենէն, Հանրօգուտ Շինութեանց նախարար Ջիւրիւքսուլու Մահմուտ փաշա առաջարկեց ընդունելութեան արարողութենէն անմիջապէս յետոյ, Նախարարաց Խորհուրդը նիստի հրաւիրել՝ կացութեան մասին խորհրդակցելու համար։

Թալէաթ պէյ, ճարպիկ ազդմավարութեամբ մը յաջողեցաւ ջուրը ձգել Մահմուտ փաշայի այս առաջարկը. ըսելով. «կէսօրէն յետոյ ուրիշ Մեծ Եպարքոսին պիտի այցելենք՝ պայրամը չնորհաւորելու համար։ Հետեւաբար, լաւագոյն է, որ Նախարարաց Խորհուրդը գումարուի՝ Սայիտ Հալիմ փաշայի նախագահութեան ատկ։»

Ներքին գործերու նախարարին գտած այս լուծումի եղանակին վրայ, նախարարները հեռացան պալատէն՝ կէսօրէն յետոյ Մեծ Եպարքոսին ապարանքը հաւաքուելու համար։

Մինչ ո՛չ կռնակցական նախարարները նախարարաց Խորհուրդին համար պատրաստութիւններ տեսնելու կ'երթային, անդին, Թիթիհատական նախարարները կարեւոր ժողով մը կը գումարէին երեսփոխանական ժողովի նախագահ Խալիլ պէյի նշանաթաչի ապարանքին մէջ։

Ջինափաղարէն յետոյ երեսփոխանական ժողովին ծրդ ճիւղին կողմէ կազմուած քննիչ յանձնաժողովը չէ կրցած ոեւ է որոշ տեղեկութիւն առանալ այս ժողովին մասին, որ սակայն ճակատագրական դեր մը ոանեցաւ Օսմանեան կայսրութեան եւ անոր մաս կազմող ժողովուրդներուն համար։

Պաշտօնական վաւերաթուղթերու չգոյութիւնը կը ստիպէ մեզ դիմել Թալէաթ փաշայի. որ իր «յիշատակներ»ուն մէջ հետեւեալը կ'ըսէ այս մասին.

«Հոն, (Խալիլ պէյի քնակարանին մէջ) չատ նեղը դրի էնվէր փաշան, որ յամառօրէն պնդեց թէ, նախապէս ոեւ է տեղեկութիւն չուներ Սեւ Ծովի դէպքի մասին։ Էնվէր փաշա, նոյնիսկ երդումդ ըրաւ?...»։

Թալէաթ փաշայի այս քանի մը տողէն զատ ոեւ է մանրամասնութիւն գոյութիւն չունի իթթիհատական նախարարներու գումարած ժողովի մասին։ Եւ որովհետեւ օտար աղբիւրներ ալ չկան. մեզի կը մնայ լուռ անցնիլ այս կէտին վրայէն ալ՝ ապաւինելով որ պատմութիւնը լուսաբանէ զայն։

Կէսօրէն յետոյ, նախարարները յաջորդաբար հաւաքուեցան Մեծ Եպարքոսին ապարանքը։ Անոնցմէ առաջ հոն հասած էին նաեւ գաղնափից պետութիւններու դեսպանները, որոնք Պոլսոմի ոսկը չնորհաւորած եւ կարճ տեսակցութիւն մը ոանեցած էին Մեծ Եպարքոսին հետ։ Դեսպաններու մեկնումէն յետոյ, նախարարաց խորհուրդը նիստ գումարեց։

Թալէաթ փաշա, իր «յիշատակներ»ուն մէջ կ'ըսէ թէ, «նախարարներու մեծամասնութիւնը հակառակ էր անմիջապէս պատերազմի մասնակցութեան։ Մեծ Եպարքոսին գլխաւորութեամբ, [illegible] նախարարներ ալ որ, կը շարունակէ Թալէաթ փաշա, [illegible]

պէս դէմ էին պատերազմի մասնակցութեան, և կը պահանջէին որ Թուրքիա չարունակէ իր չեզոքութիւնը։

Ասոր վրայ, Էնվէր ու Թալէաթ փաշա խօսք առնելով, երկարօրէն կը բացատրեն թէ, «անհրաժեշտ է անմիջապէս պատերազմին մասնակցիլ։ Հակառակ պարագային, կ'ըսեն անոնք, պիտի ջրկուինք այն բոլոր առաւելութիւններէն և չհներէն, որ մեզի կ'ապահովէ Գերմանիայ հետ կնքուած պինակցութեան դաշինքը։

Պատերազմական և ներքին գործոց նախարարները պատասխանելով Մեծ Եպարքոսը կը յայտարարէ թէ, իր պաշտօնը պիտի չարունակէ այն պարագային միայն, երբ Օսմ. Պետութիւնը չարունակէ իր նախկայ չեզոքութիւնը։

Սայիտ Հալիմ փաշայի ի դահլիճին միւս անդամներուն միջեւ այս մասին երկար վիճաբանութիւններ կատարուած են։ Ինչպէս կը հաւաստէ Թալէաթ պէյ՝ իր «յիշատակներ»ուն մէջ, Մեծ Եպարքոսը հրաժարումի սպառնալիք ըրած և առաջարկած է ոեւէ ձեւով հատուցում տալ դաշնակիցներուն, որոնք կը նեղէին պետութիւնը։

Մեծ Եպարքոսը առաջարկած է հետեւեալ բովանդակութեամբ ծանուցագիր մը տալ դաշնակից պետութիւններուն, կ'ըսէ Թալէաթ փաշա.

«Ռուսները յարձակումի զօրծած են մեր նաւատորմին վրայ, քայց մենք հարկ եղած հրամանները տուինք՝ ոտպէս զի խնդոյն Պոլիս վերադառնայ Օսմանեան նաւատորմը, զոր այլեւս ՚Սեւ Ծով պիտի չղրկենք։ Դուք ալ, այս կողմերը մի՛ ղրկէք ձեր նաւատորմը»։

Սայիտ Հալիմ փաշա ուզած է, որ այս խմաւորով ծանուցագիր մը խմբագրուի և միանգամ ընդ միշտ

փակուի միջադէպը:

Մեծ եպարքոսին այս առաջարկին վրայ, չէզոքութեան կողմնակից նախարարները պահանջած են որ աւելի արմատական միջոցներ ձեռք առնուին: Անոնք աւելցուցած են թէ որքան ատեն որ նաւատորմն ու բանակը Գերմանացիներու ձեռքը գտնուին, ամէն վայրկեան խոր և չատ աւելի ծանրակշիռ միջադէպեր կրնար ծագիլ: Այս բոլոր պատճառաբանութիւններով, չէզոքութեան կուսակիցները պահանջած են, որ ամէն բանէ առաջ ճամբուի գերման դինուորական մարմինը. և գերման ծովային իշխանութիւններու ձեռքէն առնուի նաւատորմին հրամանատարութիւնը:

Իրականին մէջ, դաշնակից դեսպաններն ալ, արդէն ամէն ատիթով նոյն պահանջները ներկայացուցած էին: Այս պայմաններուն մէջ, և մանաւանդ Սեւ Ծովի դէպքէն յետոյ, հաւանական չէր նկատուեր որ Սայիտ Հալիմ փաշայի առաջարկած ձեւով գրուած ծանուցագիր մը կրնար գոհացնել Դաշնակիցները:

Բայց խնդիրը մինչեւ այդ կէտին չհասաւ: Տեսնելով որ պատերազմի հակառակորդները մեծամասնութիւն կը կազմեն դահլիճին մէջ, Էնվէր փաշա բոլորովին տարբեր գոյն մը տուաւ խնդրին և հարցուց ծովային նախարարին.

Էնվէր փաշա.— Մեր ռազմանաւերուն հրամանատարութիւնը ստանձնելու կարողութեան տէր ծովային բարձրաստիճան սպաներ ունի՞ք:

Ճէմալ փաշա.— Ոչ միայն մեծ ռազմանաւերը, այլ թորփիլանաւերէ և թորփիլահալածներէ բաղկացած փոքր տորմիղ մը իսկ վարող բարձրաստիճան ծովային սպաներ չունինք»:

Այս յատկանշական խօսակցութենէն յետոյ Թալէաթ փաշա իր «յիշատակներ»ը կը շարունակէ հե-

տեսակ նոյնքան յատկանշական խորհրդածութիւններ ընելով.

«Արդի կացութիւնը (չէզոքութիւնը) այն տեսն մխայն կրնայինք չարաշնակել, երբ կարելի ըլլար ձամբել պերման պինուազրական մարմինը, և պերման ծովայիններըը հետացնել՝ «Գէօզէնի և «Գրեալաու»ի նման պատերազմական նաւերէն»։

Թալէաթ փաշայի այս խոստովանութիւնը ինքնին բաւական է հաստատելու թէ որքան անկարողութեան մատնուած էր պետութիւնը։ Ասկէ զատ, ներքին գործերու նախարարին խոստովանութենէն օրոշ կերպով կը հասկցուի թէ. Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքը կը գտնուէր անմիջական սպառնալիքին տակ՝ պերման թնդանօթներուն։

Իթթիհատական և չէզոքութեան կողմակից նախարարներու մէջեն գոյութիւն ունեցող տարակարծութեան հետեւանքով, նախարարաց խորհուրդը չէր կրնար վճռական որոշում մը տալ։ Մանաւանդ որ Իթթիհատականները լուռ սպառնալիքներ կ՚ընէին, յայտնելով թէ Օսմանեան պետութեան վարանոտ ընթացքը կրնար դրդել զինակից Գերմանիան։

Մասնաւորաբար Թալէաթ և Ընվէր փաշաները այն տեսիլեան գնդերին իրենց տեսակէտին վրայ, որ նախարարաց խորհուրդը ներկրուեցաւ կիսամիջոցով մը գոհանալ։ Արդարեւ, նախարարաց խորհուրդը որոշած էր «Սայիս Հալիմ փաշայի առաջարկած ձեւով ծանուցագիր մը պատրաստել»։

Իսկ երբ ծանուցագիրը գոհացուցիչ չտար գաղնակիցներուն, և անոնք գնդերին իրենց նախկին պահանջներուն վրայ, այդ պարագային միայն նախա-

րատուց խորհուրդը պիտի պատրաստէր դերման պինուորական մարմնի և պատերազմական նաւերու խնդրով։

Ուրիշ խօսքով, դարձեալ կը յայտնանակէր առաջարկը Իթթիհատականներուն, որոնք անդամ մը եւս կը ձգձգէին խնդիրը, վառան ըլլալով որ Միջ Ծովարքուին ծանուցապրին խմբագրութիւնը քանի մը օր պիտի տեւէր։ Ակակ պատ, դաշնակիցները գոհացում ստացած պիտի չըլլային, իսկ այս քոլորին անկախ, անցնող օրերու ընթացքին Թուրքա պետքերու նոր պահավիժում մը տեղի ունենար։

Ամենէն տեւելի զօրաւոր էր այս հաւանականութիւնը, որու իրականացումը պիտի լուծէր կնճիռները։

Դեպքերու պահավիժումը ապահովելու համար, Իթթիհատականները յաջողեցան գտնել նոր միջոց մը, որու չնորհիւ կատարեալ անչարժութեան կը մատնուէր դահլիճը։

Սայիտ Հալիմ փաշայի ազատանքէն հեռանալէ յետոյ, կարգ մը նախարարներու մասնակցութեամբ գումարուեցաւ երկրորդ նախարարաց խորհուրդ մը։ Այս նիստին հրաւիրուած չէին Ճեյխ ըլ-Իսլամ Հայրի պէյ, Հանրօգուտ Շինութեանց նախարար Զիւրիքքուրլու Մահմուտ փաշա, Երկրագործական և Առևտրական նախարար Միւէյյտան Էլպուսթանի էֆէնտի և Թղթատարական ու Հեռագրական նախարար Պ. Ոսկան Մարտիկեան։

Վաւերացրելու չգոյութիւնը կրկին կը տիպէ մեզ դիմելու Թալէաթ փաշայի, որ կը բաւականանայ հետեւեալ թուուցիկ ակնարկով։

«Անգամ մը եւս փննուեցաւ կացութիւնը։ Այս առիթով երեւան եկաւ թէ անիմաստ էին ցերեկին արուած քոլոր որոշումները։ Ներկայ նախարարները

միաձայնութեամբ յանձած էին այն եզրակացութեան, թէ կարելի չէր չեզոքութիւնը շարունակել՝ առանց ճամբելու գերման պինուտորական մարմինը եւ մարտանաւերէն հեռացնելու՝ գերման ծովայիններըն։

Գնահատելով հանդերձ որ առանց այդ պայմաններուն կարելի չէր չեզոքութիւնը շարունակել և պոհացնել դաշնակիցները, դիտել տրուեցաւ թէ նըման արարք մը կրնար զայրացնել Բայզէր վիլհէլմը։ Այս պատճառով, և նկատելով որ Գերմանիոյ հետ դաշինք կնքած էին, որոշուեցաւ այս մասին գերլինի թուրք դեսպանին միջոցով կարծիքը հարցնել գերման կայսեր,

Աւելորդ է ըսել թէ, այս «գիւտ»ին հեղինակները կատարելապէս գիտակից էին իրենց գերին։ Անոնք չատ լաւ գիտէին թէ, Գերմանիա ի՛նչ պիտի պատասխանէր՝ նման առաջարկի մը։ Այս բոլորը գիտնալով հանդերձ,փորձեցին անգամ մը ևս ձգձգումի են թարկել խնդիր մը, որ կենսական կարեւորութիւն ուներ բովանդակ կայսրութեան համար։

ԺԲ

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԸ ՊՈԼՍԷՆ ԿԸ ՄԵԿՆԻՆ

Իթթիհատական նախարարներու այս որոշումին հետեւանքով, Սայիտ Հալիմ փաշա չէր կրցած դաշնակիցներուն ղրկել այն ծանուցագիրը, որու պատրաստութեան որոշում առած էր նախարարաց Խորհուրդը։

Միւս կողմէ, դաշնակից պետութիւններն ալ գիմեցին կարուկ միջոցներու։ Նկատելով որ Մև Ծովի

միջադէպին վրայէն երեք օրեր անցած են, և Օսմանեան պետութիւնը ո՛ւ եւ է փորձ չէ ըրած դաշնակիցները գոհացնելու, այս վերջիններէն իրենց դեսպաններուն հրամայելուն հետեւանքով։

Դեսպանները, յաջորդաբար ներկայացան Սայիտ Հալիմ փաշայի և պահանջեցին իրենց անցագրերը։ Մեծ նպարքոսը թէեւ առաջարկեց որ մէկուն մը եւս ապասէն՝ բանակցելու համար, բայց բոլոր դեսպանները վճռաբար պատասխանեցին.

«Այն ատեն միայն կրնանք մեր մեկնումը յետաձգել, երբ խոսքը երկրէն հեռացնէք Գերմանացիները»

Ամերիկեան դեսպան Մ. Մօրկընթաու, այս կատեւոր դէպքը կը նկարագրէ հետեւեալ կերպով.

«Երբ, Ֆրանսական դեսպան Մ. Գօնփար եւ անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէթ Մեծ նպարքոսին ներկայացան և իրենց անցագիրները պահանջեցին, Սայիտ Հալիմ փաշա խնդրեց որ յետաձգեն իրենց մեկնումը։ Մեծ նպարքոսը դահլիճին միակ անդամն էր որ երկնվեր եւ թալէաթ կ'ուզէին սիրաշահիլ ամէն գնով։ Իբր Եդիպտոսի արքայական ընտանիքէ իչխան և իբր չափազանց հարուստ ազնուական, դահլիճին մէջ իր ներկայութիւնը որոշ վարկ մը կուտար պետութեան։ Այս բանը հաւանօրէն կը բացատրէ այն պաշտօնը, որ ինծի տրուեցաւ այդ չրջանին։ Թալէաթ խնդրեց ինձմէ ազատական դեսպանին երթալ և համոզելու թէ, Թուրքիա ինչ հատուցում կրնար ընել՝ ծար նիկոլան գոհացնելու համար։

Հասկնալի չէ որ Թալէաթ անկեղծօրէն կ'ուզէր կնճռոտութիւնները դարմանել, անոր դէմատուր նպատակն էր ցոյց տալ թէ, կը չանար ուժ տալ Մեծ

եպարքոսին փափաքներուն։ Թալէաթ այս կերպով կը յուսար առաջքը առնել Սայիտ Հալիմ փաշայի հրաժարականին։

Ինծի առաջարկուած պաշտօնը կատարեցի սիրով, եւ ներկայացայ ուշս դեսպան Մ. կիրսի։ Դեսպանը խազաղասէր տրամադրութիւն ցոյց չէր տար։ Ան վճռաբար ըսաւ թէ, Թուրքիա հաստուցումի կրնար ընել՝ միմիայն Թուրք բանակէն եւ նաւատորմէն ճամբելով բոլոր պերման սպաները։

Մ. կիրսա աւելցուց թէ, իր կառավարութենէն հրահանգ ստացած էր անմիջապէս մեկնելու, և թէ ինքն ալ մտադիր էր այդ հրամանը իսկոյն գործադրելու։ Մ. կիրս ըսաւ նաեւ թէ, բաւական առեն Պուլկարիոյ մէջ պիտի դպաստէ՝ Օսմանեան պետութեան պատասխանը ստանալու և եթէ ընդունուէին իր պայմանները, պատրաստ էր Պուլկարիայէն Գուլիս վերադառնալու։

«Ռուսիա, ի՛նքն ալ պէտք է երաշխաւորէ, թէ Օսմանեան նաւատորմը կրկին Սեւ Ծով պիտի չիմքանէ», ըսաւ սպառնագին Մ. կիրս։

«Կէսօրէն յետոյ Թալէաթ ինծի այցելեց և յայտնեց թէ. Դահլիճը նկատի ըառած էր Մ. կիրսի պայմանները և կը փափաքէր որ դեսպանը գրաւոր կերպով ներկայացնէր զանոնք Մեծ Եպարքոսին։ Գաղտախանեցի թէ, ռուսական դատի պաշտպանութիւնը ստանձնած էր Իտալական դեսպան Մարքի Կարօնի, և թէ այսուհետեւ անոր միջոցով պէտք է կատարուին բոլոր բանակցութիւնները։

«Ինչո՞ւ համար, ըսի, իբր Եպարքոսին լրաբերը կը ներկայանաք ինծի և դիմակնիդ վար չէք առներ՝ իբր Թալէաթ խօսելու համար...

Թալէաթ խնդաց և ըսաւ.

«Շատ ուրեկ, վանկէնհայմ, ինվէր և ես կը փափաքինք որ այլեւս պատերազմը սկսի հիմա»

«Մինչ Թալէաթ և Ինվէր, պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէին այսպէս պաղանօրէն, և մինչ դաշնակիցները, (31 Հոկտ. եւ 1 Նոյ. 1914) կը մեկնէին Գոլաէն, Մեծ Նպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա տակաւին կը յուսար Լոնտոնի, Փեդրապուրկի և Վորոյի կառավարութիւններուն հետ ուղղակի բանակցութեան մտնել և վէճը կարգադրել։

Դաշնակից պետութիւնները սակայն, պատասխան չէին տար Սայիտ Հալիմ փաշայի դիմումներուն, վըստահ ըլլալով որ Գոլաոյ կառավարութիւնը կը գըտնըէր Իթթիհատի և Գերմաններուս անմիջական ազդեցութեան տակ։

Այս անորոշ օրերուն, Նախարարները տեւական խորհրդակցութիւններ կը կատարէին, առանց սակայն վճռական որոշումի մը յանգելու։ Մեծ Նպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա, այդ ճգնաժամային վայրկեանները նկարագրած է՝ պինադաղարէն յետոյ Օսմ. Երեսփ. Ժողովին կողմէ կազմուած քննիչ յանձնաժողովին։ Իր պատմական չահեկանութեանը պատճառով պէտք կը տեսնենք ատորեւ նոյնութեամբ թարգմանել Սայիտ Հալիմ փաշայի գրութեան կարեւոր մասերը.

«Սեւ Ծովի միջադէպէն յետոյ, դաշնակից դեսպաններուս հետ ունեցած տեսակցութիւններս թոյլ կուտային յուսալու թէ, կարելի պիտի ըլլար լուծումի եղանակ մը գտնել։ Բայց երբ իմ ծանօթ առաջարկս մերժուեցաւ, տուինս հրաւիրեցի նախարարներն ու Իթթիհատ«Թէրաքգը կուսակցութեան»ընդհ. կեդրոնի (մերքէզը ումումի) անդամները։ Առաջարկեցի որ գոնէ գործօն կերպով չեզոք մնանք և զգուշ

չանան ք յարձակողական ամէն տեսակ ձեռնարկներէ։ Շատ կը խնդրեմ որ, ըսի, հրաժարին ք թուրանական և եգիպտական արշաւանքներէն, մէկ կողմ ձգեն ք Ափրիկեան Տրիպոլիսը, Ալճէրիան, Թունուզը և այլն։ Ըսի թէ, ամէն պետութիւն երեք չրջան կը բոլորէ.— աշխարհակալութեան, սպասողական և անկումի չրջաններ։ «Ինչալլահ», ըսի մեզի համար անկումի չրջան մը չէ ներկայ չրջանը, բայց նոյնքան որոշ է, որ աշխարհակալութեան չրջանն ալ չէ։ Հակառակ այս բոլորին, եղածը եղաւ, եւ առանց իմ տեղեկութեանս, տեղի ունեցաւ Սարը գամբլի աղէտը»։

Սայիտ Հալիմ փաշա, իր գրաւոր յայտարարութիւններուն մէջ կ'ուզեցնէ թէ, կարգ մը նախարարներ (պատերազմի հակառակորդները) ներկայ չէին նախարարաց Խորհուրդի այդ կարեւոր նիստին։ Մեծ Վեզիրը չըսաւ թէ, ներկայ նախարարները և կուսակցութեան ղեկավարները ի՞նչ պատասխանեցին իր չէզոքութեան առաջարկներուն։

Որոշ է միայն, թէ Իթթիհատականները յաջողած են ո եւ է միջոցով համոզել Սայիտ Հալիմ փաշան՝ չարունակելու իր պաշտօնը։

Ծովային նախարար Ճէմալ փաշա իր յիշատակներուն մէջ, հետեւեալ թափանցիկ բառերով կը բացատրէ կացութիւնը.

«Սայիտ Հալիմ փաշայի ըսուեցաւ թէ, ինքն ալ ստորագրած է Գերմանիոյ հետ կնքուած զինակցութեան համաձայնագիրը, և թէ ստիպուած է ստանձնել անոր հետեւանքով առաջ եկած բոլոր պատասխանատուութիւնները։ Այս պարագան մանրամասն կերպով բացատրուեցաւ եւ ըսուեցաւ թէ, ներկայ պայմաններուն մէջ ո եւ է ձեւով չէր արդարանար Մեծ Վեզիրին հրաժարումը»։

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ Իթթիհատականները, ի դին ամէն բանի կ'ուզէին պահել Սայիտ Հալիմ փաշան, ցոյց տալու համար թէ դահլիճը միմիայն կուսակցականներէ չէ բաղկացած։ Ակէ պատ, Իթթիհատականները չէին ուզեր որ, Մեծ Եպարքոսին պաշտօնին համար վէճ ծագէր Թալէաթի, Էնվէրի և Ճէմալի միջեւ, որոնք յաւակնութիւններ և փառասիրութիւններ կը սնուցանէին։ Այս կրկնակ պատճառներով, Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութիւնը արգելք հանդիսացաւ եգիպտացի Իշխանին հրաժարումին։

Այսպէս, Սայիտ Հալիմ փաշա Պայրամին չորրորդ օրը Բ. Դուռ իջաւ և նախագահեց Նախարարաց Խորհուրդի նիստին, որու ընթացքին նոր և ծանրակշիռ դէպքերու շուրջ խորհրդակցութիւններ կատարուեցան։ Նոյն օրը լուռ առնուած էր թէ, Անգլիացիները եգիպտական սահմանին վրայ ամբակոծած էին Ագաբան, իսկ Ռուսերը՝ յարձակողական գործողութիւններ կը կատարէին արեւելեան Ճակատին վրայ։ Մեծ Եպարքոսը այս լուրերը նախարարներուն հաղորդելով, յայտնեց թէ, դաշնակից պետութիւնները Օսմանեան պետութեան դիւանագիտական ձեռնարկներուն չպատասխանելով, թշնամութեանց սկսած են։ «Այս պայմաններուն մէջ, ատելութց ան, ստիպուած ենք պաշտպանողական պատերազմը ընդունիլ։»

Սայիտ Հալիմ փաշայի ծանրակշիռ յայտարարութիւնները վրդովեցին չէզոքութեան կողմնակից նախարարները։ Առաջին անգամ խօսք առաւ Երկրագործական և Առեւտրական նախարար Սիւլէյման Էլֆուաթանի էֆ... ըսելով թէ, մինչեւ հիմա դահլիճին մէջ մնացած էր՝ յուսալով որ պետութիւնը պիտի չմրուռնակէր չէզոք մնալ։ Նկատելով, սակայն, որ իր

կարդ մը պաշտօնակիցները պատերազմի կոչ ակիր կը թուին, Սիւլէյման էֆ. խնդրես, որ ընդունի իր հրաժարականը։

Նախարարաց խորհուրդը ցաւ յայտնեց։

Առևտրական նախարարին յետոյ Թօք ատաւ հանրօգուտ Շինութեանց Նախարար Մահմուտ փաշա որ ըսաւ.

«Նկատի առնելով մեր երկրին աչխարհագրական դիրքը և տիրող պայմանները, և նկատելով որ Սև Ծովի միջոցին յետոյ անմիջական և ազդու միջոցներ չեն ըլար չատնուեցան խաղաղութիւնը ապահովելու համար, և վերջապես նկատելով, որ կարգ մը պաշտօնակիցներս պատերազմի կոչակիր կը թուին արբեր չեմ տեսներ այդ տեսակ պատասխանատուութիւն մը տատնձնել, և կը խնդրեմ որ ընդունի հրաժարականս։»

«Նախարարաց Խորհուրդը տեղ ու ցաւ յայտնեց։

Ջիւրիւք Սուլթ Մահմուտ փաշայի յաջորդեց Արքատատրական և Հեռագրական նախարար Զ. Ոսկան Մարտիկեան, որ Միևնոյն պատճառաբանութիւնները յայտնելով իր հրաժարականը ներկայացուց, աւելցնելով թէ՝ «Սիրայիրար պիտի չարունակէր ծառայել՝ երբ Արքատատրական և Հեռագրական նախարարութիւնը վերացուի պետական պատասխանատուութենէ դերծ ընդհ. Ցնորհնութեան մը»։

Նախարարաց Խորհուրդը երթալէ առաջ ցաւ յայտնեց և ընդունեց անոր ալ հրաժարականը։

Երբ հրաժարած նախարարները մեկնեցան ժողովատենէն, Նախարարաց Խորհուրդը իր վիճաբանութիւնները չարունակեց և օրուան մասնակից պատ-

բակմին:

Ծովային Նախարար ձէմալ փաշա, իր յիշատակագրութեան մէջ հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ այդ հանդիսաւոր վայրկեանը.

«Առաւօտ ողորմածութեան, Մարգարէին երկնային օգնութեան, Ն. Վ. Սուլթանին բախտաւորութեան ապաւինած պատերազմը ընդունելու հարկին մէջ գտնուեցանք։ Այս իմաստով դիր մը խմբագրուեցաւ և ներկայացուեցաւ Խալիֆային:»

Ելեւմտական Նախարար ճավիտ պեյ, որ ներկայ չէ եղած գահլիճի նոյն ընթացին, յաջորդ օրը ըրկած էր իր գրաւոր հրաժարականը։ Գահլիճը անմիջապէս վերակազմուեցաւ հետեւեալ կերպով. Ազգային Հալիմ փաշա՝ Հանր. Շինութեանց, իսկ՝ Ահմետ Նեսիմի պեյ՝ Երկրագործական Նախարար կարգուեցան:

Ներքին Գործոց Նախարար Թալեաթ պեյ առանձնացնեց Ելեւմտական նախարարութիւնը, իսկ Ըղբատարական և Հեռագրական Նախարարի պաշտօնը յանձնուեցաւ Կրթական Նախարարին։ Եւ Այսպէս վերջացաւ պատերազմի մասնակցութեան կատակերգութիւնը։

ԺԹ

ՍՈՒԼԹԱՆԸ «ՁԻՀԱՏ» ԿԸ ՀՈՒԶԱԿԷ

Օսմանեան պետութիւնը պատերազմի յորձանքին մէջ ձգելէ յետոյ, Գերմանիա, իր Ռոլսոյ դեսպան Վանկենհայմի միջոցով աշխատեցաւ բովանդակ իսլամ աշխարհը հանել Դաշնակիցներուն դէմ։

Այս օգղութեամբ Վանկենհայմի թափած ճիգերը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուեցան և Նոյեմբեր 18ին, Սուլթան Րեշատ հրատարակեց Սրբազան Պատերազմի (Ճիհատ) յայտարարութիւնը։

Առաջ յաջորդեց Շէյխ-իւլ-Իսլամին յայտարարութիւնը, որ ամբողջ իսլամական աշխարհը կը հրաւիրէր սուրի կանչելու և ջարդելու՝ իրենց քրիստոնեայ հարստահարիչները։

Սրբազան պատերազմի յայտարարութիւնը կը վեր ջաձայր հետեւեալ առղերով.

«Ո՛վ Իսլամներ, դուք որ ընկճուած եք երկարատեւութենէն և իրաւունքի գաղին համար ձեր կեա՛նքն ալ ինչքը զոհելու և վտանգներու դիմագրաւելու նախօրեակին կը գտնուիք, համախմբուեցե՛ք կայսերական գահին չուրջ. հնազանդեցե՛ք Ամենակարողի պատուիրաններուն, որոնք «Ղուրան»ի միջոցով երանելութիւն կը խոստանան մեզի ա՛յս և հանդերձեալ աշխարհներուն մէջ։ Նոնարհեցե՛ք և համբուրեցէք Խալիֆային գահին ոտքը. և գիտցե՛ք թէ պետութիւնը պատերազմի մէջ է Ռուսիոյ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի և անոնց Դաշնակիցներուն հետ։ Գիտցե՛ք նաև

թէ, անոնք իսլամութեան սխեմիմ քչնամիներն են։ Հաւատացեալներու պետը՝ Նալիֆան, կը հրաւիրէ ձեզ՝ բոլոր իսլամներդ, Սրբազան Պատերազմին միանալու»։

Կրօնականները, այս հրովարտակը կարդացին մզկիթներուն մէջ, և թերթերը ղպայացուն վերատուութիւններով զարդարեցին զայն։

«Ճիհատ»ի հռչակումէն օր մը յետոյ, Նոյեմբեր 14ին, մզկիթներու և ուրիշ վայրերու մէջ տեղի ունեցան հաւաքոյթներ, որոնց ընթացքին հրաբորբոք ճառեր արտասանուեցան։

Ամբոխին այս գերագրգիռ տրամադրութեան մէջ, զանազան յարձակումներ գործուեցան ֆրանսական և անգլիական վաճառատուներու դէմ։ Աւազին տեղի յարձակումի ենթարկուեցաւ ֆրանսական «Պօն Մարշէ» վաճառատունը (ներկայիս Թիւրքուազ գրօսարան)։ Գիանի մը վայրկեան յետոյ, ամբոխը յարձակեցաւ Թօքաթլեան պանդոկին վրայ, որու ապակիները, հայելիներն ու սեղաններու մարմարները չարդ ու փշուր եղան քանի մը վայրկեանի մէջ։

Սրբազան Պատերազմը Գերմանիոյ ակնկալած արդիւնքները չտուաւ, որովհետեւ Հնդկաստանի, Եգիպտոսի և ուրիշ վայրերու իսլամներուն մօտ արձագանգ չգտաւ «Ճիհատ»ը։ Աւտր փոխարէն, տակտին, Սրբազան Պատերազմի հռչակումը Մահմետականներուն մէջ առաջ բերաւ թշնամի Քրիստոնեաներուն հանդէպ անստահման ատելութիւն մը, և հրահրեց կիրքերը։ Այս հոգեբանական վիճակը նկատի ունենալով, շատ աւելի դիւրաւ կարելի կ'ըլլայ ըմբռնել այն ծանրակշիռ կացութիւնը, որու ենթարկուեցան թշնամի Քրիստոնեաները։

Երբ մէկ կողմէ ներքին դէպքերը կը զարգանային այսպէս, Օսմանեան պետութիւնը ձեռք կ'առ-

ներ նաև պինուարական կարեւոր միջոցներ։

Ծովային նախարար ձեմալ փաշա, գլուխը անցաւ Սուէզի արշաւանքին, որու նպատակն էր անգլիական լուծէն ազատել Եգիպտոսը։

Դրեթէ նոյն չրջանին, պատերազմական նախարար կինվէր փաշա առանձնաց կովկասեան ճակատի հրամանատարութիւնը։

Հոս, պէտք կը տեսնենք քնդհատելու Թուրքիոյ ներքին կեանքին նկարագրութիւնը, որու պիտի անդրադառնանք հետագային, որովհետեւ արտաքին ճակատներու վրայ չատ աւելի կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային։

Ճիշդ այդ չրջանին կը զուգադիպեր Դաշնակիցներու կողմէ Տարտանէլի դէմ կատարուած ձեռնարկը, որ այնքան չահեկան դերասաններ կը պարունակէ։

= ՎԵՐՋ Ա. ՄԱՍԻՆ =

Բ. ՄԱՍ

ԵՒ

ՏԱՐՏԱՆԵԼԻՆ ՈՒՄԲԱԿՈՇՈՒՄԸ

Օսմանեան պետութիւնը, հազիւ 21 օրէ ի վեր մասնակցած էր մեծ պատերազմին, և ահա ծովային յարձակումի կ'ենթարկուէր Տարտանէլի ամրոյթիւնները։

«Կէօպէն»ի և «Գրեօլատա»ի օսմանեան ջոկերը ապաստանելէն յետոյ, պաչնակից նաւատորմը պիրք բռնած էր նեղուցին դուրսի կողմը, յուսալով որ կրկին բաց ծով պիտի իջնեն անոնք։

Տեսնելով ակայն անոնց միացումը Օսմանեան նաւատորմին, Հոկտեմբեր 31ին անակնկալ յարձակում մը գործեցին Տարտանելի արտաքին ամրոցներուն դէմ, բուռն ռմբակոծումի մը ենթարկելով զանոնք։

Իրականին մէջ, այս յարձակումը ծրագրուած գործողութիւն մը ըլլալէ առելի տեսակ մը ահաբեկումի փորձ էր։

Տարտանելի արշաւանքին նուիրուած թուրքերէն «Զանազ Քալէ» գրքին մէջ, ականատես մը, Եմին Ալի պէյ, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս առաջին յարձակումը, որ առանին այնքան վրդովում պատճառեց Գոլոյ մէջ։

«... Ամիսներէ ի վեր պաչնակից նաւատորմերը համախմբուած կը կատարէին Լիմնոս և Եմպրոս կղզիներուն առջեւ։ Այդ չրջանին, Տարտանէլի նեղուցին դուրսի կողմը կը նմանէր Եւրոպայի և Ամերիկայի առևնէն չէն նաւահանգիստներուն։ Զանազան

ազգութիւններէ ստացուած տեղեկութիւնները կը հաստատեին թէ գաշնակիցները ծովային գործողութեան մը կը պատրաստուէին։ Արդարեւ, 21 Հոկտեմբերի առաւօտեան, տրշլոյսին, էմպրոս կղզիին ետեւէն դուրս ելլելով դէպի Տարտանէլ յոռաջացան զրահաւոր մը, 2 թորփիլանաւեր և 2 ընդծովեաներ։ Քիչ յետոյ, ժամը 6,15ին Լիմնոս կղզիէն մեկնելով դէպի նեղուցս յառաջացան անգլիական «Ինսէֆէթիկէյթլ» և «Ինֆըլէքսիպլ» զրահաւորներն ու ֆրանսական «Սուֆրըէն» և «Պուվէ» զրահաւորները։

Առանց կը հետեւէին, 1500 մնթր հեռաւորութեամբ 2 ուրիշ զրահաւորներ։ Երկրորդ գծին վրայ կը նշմարուէին 6 թորփիլանաւեր, որոնց կը հետեւէր հին «ախթէմ» անգլիական զրահաւոր մը։ Երրորդ գիծին վրայ կը տեսնուէր 18 մարտանաւերէ բաղկացած տորմիղ մը, որ սկսած էր դէպի նեղուցը յառաջանալ։

Կ'ըսուի թէ «յաւերժոյն հետազօտութիւնը պատերազմն է»։ Այլեւս կասկած չկար թէ, թշնամին կ'ուզէր հետազօտական նպատակով յարձակումը փորձել։ Թշնամի նաւատորմին յառաջխաղացումին վրայ, Տարտանէլի ամրութեանց ընդհ.հրամանատար ձեռքատ փաշա «ի պէ'ն» (սիլահ պաչընա) հրամանը տուաւ։ Տասը վայրկեան յետոյ, բոլոր ամրոցները թշնամիին մօտալուտ յարձակումին պատասխանելու պատրաստ էին, և Օտ. բանակը ինքնավստահութեամբ կ'սպասէր գէն ի ձեռին։

Ժամը 6.50ին, թշնամի նաւատորմին առաջին գծին վրայ գտնուող զրահաւորները պատերազմական դիրք բռնեցին։ Ցածանաւերը պահեստի գծին վրայ կեցած էին, իսկ թորփիլանաւերն ու թորփիլահալածները երկրորդ գծին վրայ դիրք բռնած էին։ Ժամը 6.55ին, ծովակալի դրօշ կրող անգլիական զրահաւորը

Թնդանօթի առաջին հարուածը արձակեց 12 քիլոմէթր հեռուէն։ Այս ազդանշանին վրայ, չորս զրահաւորներ միաժամանակ կերպով դժոխային կրակ մը բացին արաբական ամրոցներուն դէմ։ Անգլիական մարտանաւերը կը ռմբակոծէին Նեղուցին Րումէլիի կողմի, իսկ ֆրանսական մարտանաւերը՝ Անատոլուի կողմի ամրոցները։

Ժամը 7,05ին, Օսմանեան «Օրխանիէ» և «Երթուղրուլ» ամրոցները սկսան պատասխանել թշնամիին։ Տեսնելով որ մարտկոցներու ռումբերը անգլիական զրահաւորներու մօտերը կը հասնին, անգլիական նաւապետին կրակը դադրեցուց և քիչ մը աւելի հեռացաւ իր գտնուած վայրէն։ Ժամը 7,15ին ռմբակոծումը վերսկսաւ կրկին և չորեքնակուկէս 20 վայրկեան։ Այս կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքին, դաշնակից մարտանաւերը սպառեցին 200է աւելի մեծ ռումբեր՝ առանց սակայն ո եւ է լուրջ վնաս պատճառելու։

Քանի վայրկեան յետոյ, թշնամին վերջնականապէս դադրեցուց կրակը և վերադարձաւ իր խարիսխը։ Այդ Թուականէն յետոյ, և հակառակ կարգ մը ենթադրութիւններու, թշնամին ո եւ է նոր փորձ չըրաւ մինչեւ 1915ի Փետրուար ամիսը։»

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ, թէ մինչեւ հիմա երբեք չենք անդրադարձած այս առաջին յարձակումին որ արդէն «քանի վայրկեան» միայն տեւած էր։

Ասկէ զատ, այդ առաջին փորձը ո եւէ կապ չունէր բուն արշաւանքին հետ, որուն մասին այնքան երկար խորհրդակցութիւններ կը կատարուէին։

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն անոր քնոյթը, անհրաժեշտ էր անցողակի վերյիշել զայն։ Մանաւանդ որ, այդ առաջին ռմբակոծումը յաջորդող չաքաթներուն կարեւոր դէպքեր տեղի կունենային Թուրքիոյ մէջ։

Մանաւանդ պոլսոյ մէջ վրայ կը հրջէր թէ իրենց առաջին նահապետական պատերազմէն յետոյ, դաշնակիցները կը պատրաստուէին 40 մարտնաւերոյ մանանակցութեամբ զօրաւոր յարձակում մը կատարելու Տարտանէլի դէմ։

Ձիչտ է որ առաջին ամբակոծումէն իվեր Գերմանացիները ու Թուրքերը մեծապէս ամրացուցած էին իրենց դիրքերը, բայց նոյն իսկ գերման պինուտորական իչխանութիւնները կը յայտնէին թէ դաշնակիցներուն փորձը յաջողութեան հաւանականութիւններ կը ներկայացնէր։

Հռչակաւոր Ծօն Տէր Կոլց փաչան օրինակ, որ 4 տարիէ իվեր պինուտորական մարզիչն մանանապետական պաչտօնը կը վարէր, և ուրիչներէ առելի մօտէն տեղեակ էր կացութեան, յայտարարած էր.

«Թէեւ, կ'ըսէր Ծօն Տէր Կոլց, դրթէ անկարելի է Տարտանէլը անցնիլ, բայց եթէ Անգլիացիները պատերազմի ընդհ. ուժին համար կարեւոր նկատեն նեղուցին բանաբարումը, կրնան առանց նաւ զոհելով ներս մտնել։ Այս զոհողութիւնը չէք առնել յետոյ, անգլիական նաւատորմը կրնայ ամբակոծութեան ըսկսիլ առանց ժամ յետոյ նեղուցը անցնիլ և Մարմարայի մէջ գտնուիլ։»

Իրականին մէջ, գերման զօրավարին այս տեսակէտը, հռչակիչներ չատ ունէր, և մանաւանդ թուրքական մեծամասնութիւնը հետաքրքիր կը նկատէր դաշնակիցներուն յաջողութիւնը։ Այս պատճառով է որ գերմանացիները ստիպուեցան վանկենհայմ, ամերիկեան դեսպանին խնդրած էր որ ամերիկեան դեսպանատան մէջ պահ-

ւին իր արժէքաւոր ներդրումը պատրաստակամ քանի մը անուններ։

Կը հետեւի թէ գերման դեսպանն անգամ ծանօթ բակշիւ կը նկատեր կացութիւնը և Զոլէյն մեկնաւոր մասին կը մատնէր, որովհետեւ զօրաւոր նաւատորմի մը կոչմէ Տարտանէլի ծոցալուսա ամբակոծման ըրոյցներուն հետ յուսահատական լուրեր կը հասնէին ձայնարէն։ Այս պայմաններուն մէջ ծայր առած էր ատգնապալի մտահոգութիւն մը, որ հաւատարտպէս ազդած էր ժողովուրդին և պաշտօնական շրջանակներուն վրայ։

Արեւելեան ճակատին վրայ ձախողած էր պատերազմական նախարար ինվէր փաշան, որ բանակին գլուխը անցած էր՝ «Կովկասը ռուսական լուծէն փրկելու» համար։

Նոյն բախտին արժանացած էր, ծովային նախարար ճէմալ փաշա, որ Սուէզի արշաւանքը կազմակերպած էր «Եգիպտոսը փակելու համար անգլիական լուծէն»։

Երկու նախարարներուն հրամանին տակ գտնուած բանակները ենթարկուած էին մեծ կորուստներու։ Գերման իշխանութիւնները վարձեցին միջամտութիւն մը կատարել Ինվէր փաշայի մօտ՝ զայն ետ կեցնելու համար անօգուտ պայքարէ։ Պատերազմական նախարարը տակայն, որ երբեք ժողովուրդին ոչ բանակին ցաւերով չէր ուզեր հետաքրքրուիլ, վերջնական ապարդիւն պայքարէն հրաժարելու, չարտնակեց իր երազային ձեռնարկը, որ յետագային այնքան ռուզի պիտի նստեր բանակին։

Կ'ըսուի թէ գերման պինուտորական իշխանութիւնները Ինվէրի թելադրած են հրաժարիլ Կովկաս արշաւելէ, և թոյլ տալ որ ռուսերը յառաջանան մինչեւ Սվազ՝ «հո՛ն հարուածելու համար զանոնք։

Փաշաները պատերազմական նախարարը սակայն կատ-
ղեցուցիչ անպատմ չէ ասած Գերմանացիներուս
այս խորհուրդին։

Աւելորդ է ըսել թէ ծանր պարտութեան մատ-
նուեցաւ Էնվէր փաշան և ամիսներեցաւ ակամայ հրա-
ժարիլ իր թուրանական երազներէն։

Դժբախտաբար, օրուան կառավարութիւնը ի վի-
ճակի չէր առնձնելու Էնվէր փաշան։ Ինչպէս տեսանք
արդէն, Մեծ Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա, պարզ
խամաճիկ մը դարձած էր Իթթիհատականներուս ձեռ-
քը, որոնք ապաթակի վերածած էին բռվանդակ կայս-
րութիւնը։

Այն միջոցին, երբ երկու նախարարներ — Էնվէր
և Ճէմալ — Կովկասի և Սուէզի ճակատներուն վրայ
մեծ կորուստներու կը մատնէին բանակը, ռէդին,
Գալաթայի մէջ, Իթթիհատի մարդիկը կը կեղեքէին ժո-
ղովուրդը։ Ազգային Մեծ Ժողովին կողմէ կազմուած
Անկախութեան Ատեանին առջեւ կատարուած Իթթի-
հատականներուս դատավարութեան ընթացքին հատ-
ուածուեցաւ թէ, այդ կուսակցութեան ղեկավարները
չորս տարի շարունակ կեղեքած են ժողովուրդը։ Կա-
ռավարութիւնը անուանով միայն գոյութիւն ունէր
և ինչպէս հաստատուեցաւ Անկախութեան Ատեանին
առջեւ, Իթթիհատականները հսկայական ձեռնածուքներ
դործած էին մասնաւորաբար պարենաւորման գործին
մէջ, որ յանձնուած էր Թալէաթ փաշայի (Թո-
փուլ), և Ռաթա Պէյմալի նման անխիղճ մարդոց ձեռ-
քը։

Այս ղեկծուններուն հետեւանքով գրեթէ անկա-
րելի դարձած էր ժողովուրդին ու բանակին պարեն-
նաւորումը և հիւանդութիւններ ծայր տուած էին
ամէն կողմ։ Մասնաւորաբար քաղաքներ ժանտատենդը
համաճարակի վերածուած էր բանակներուն մէջ, ուր

100 000ի կը հասնէր պոհերուն թիւը։ Ամէն մարզի վրայ կը հիւծեր ժոզովուրդը, և որովհետեւ պիւղերուն մէջ գրութիւն ազամարդ չէ Ճաշակած, սրտերը անմշակ վիճակի մէջ լքուած էին իրենց բախտին։ Ներգաղթերու փոկտամին հետեւանքով դադրած էր նաեւ առեւտուրը և մաքսային հասոյթները աննախընթաց անկումներ կրած էին։ Մէկ խօսքով, տեսեսապէս դէպի փճացումմ կը դիմէր ժոզովուրդը և Իթթիհատական խմբակը միայն կ'օգտուէր կացութենէն՝ մեծագումար հարստութիւն դիզելով։

Հայի տպնտագը սուր բնոյթ առացած էր՝ ոչ իսկ ջայրաքաղաքին մէջ, որու բնակչութիւնը առկաւին չէ մոռցած «վէօլքա»յով ստացուած ցեխանըման հացը։

Գաւառութեան մէջ առաջին անգամն էր որ, կառավարութիւն մը այսքան անխիղճ վերաբերումի ըսյո կուտար հանդէպ իր սեփական ցեղին և իր հարազատ հպատակներուն։

Մեծ քաղաքներու կացութենէն աւելի յուսահատական էր վիճակը գաւառներու և գիւղերու, ուր լծկան կենդանիներն անգամ կը պրաւուէին։

Ինչպէս ըսինք, մատնոցութիւնը ընդհանուր էր, և կառավարական շրջանակներն անգամ վարակած։ Տարտանէլի դէմ նոր յարձակումի մը պատրաստութեան գրոյցները ա՛լ աւելի սուր բնոյթ մը տուին տպտնապին։

Բ

ՍՈՒԼԹԱՆԸ ԷՄԿԻՇԷԼԻՐ ԿԸ ՓՈԽԱԴՐՈՒԻ

Տարտանելի դէմ գաշնակիցներու ծրագրած յարձակողականի յաջողութիւնը այն աստիճան սիրտերու կը նկատուէր, որ կառավարութիւնը սկսած էր լուրջ պատրաստութիւններ տեսնել՝ Սուլթանն ու նախարարները Ատտօլու փոխադրելու։

1 Յունուար 1916ին, Հայտար Փաշայի կայարանին մէջ պատրաստուած էին երկու կառախօսքերը, որոնց Եսկիշէհիր պիտի փոխադրէին Սուլթանն ու Գալիա գտնուող դեսպաններըւ Երաշտանչէր կառախումբ կը բաղկանար երեք վագոնէ միայն։ Ամէն մէկ վագոններէ չէին յատկացուած, որպէս զի կառախումբերը կարենային առաւելագոյն արագութեամբ ճամբայ կարել։ Առաջին կառախումբը յատկացուած էր Սուլթանին և կառավարութեան անդամներուն, իսկ երկրորդը՝ զինուածական և ատատրիական դեսպաններուն։

Ամերիկեան դեսպանն ալ Եսկիշէհիր մնալնէն հրաժրուած էր թէեւ, բայց Գ. Մօրկընթաուս մերժեց հրաւէրը, յայտնելով թէ, այդ ճգնաժամային օրերուն անհրաժեշտ կը նկատէր գոյսոյ մէջ իր ներկայութիւնը։ Դիւանագիտական ընկալուել ասվորութեան համաձայն, դեսպանները ատիսուած էին հետեւիլ Սուլ

թանին ուր որ ալ երթայ ան: Ամերիկեան դեսպանը ասկայն, առաջին անգամ ըլլալով չեզած է աւանդական սովորութենէն, յայտնելով որ, եթէ պէտք՝ դեսպանի պաշտօնէն պիտի հրաժարի և «պատուական հիւպատոս»ի հանդամանքով Պոլիս պիտի մնայ:

Նկատելով որ ամերիկեան դեսպանին Պոլսոյ մէջ ներկայութիւնը կրնայ օգտակար ըլլալ, քնդհանուր ապահովութեան տեսակէտէն Իտալիոյ ճամպօլատ եւ ոստիկանութեան տեսակէտէն Պէյքոզ Պէյերը հաւանութիւն յայտնեցին, որ Պոլիս մնայ Մ. Մօրկընթաու:

Տարօրինակը այն է սակայն, որ երբ Պոլսոյ մէջ օրը օրին դաշնակից նաւատորմիղներուն կը սպասուէր և կառավարութիւնն անգամ մնկնումի պատրաստութիւն կը տեսնէր, դաշնակից նաւատորմը տակաւին յարձակումի հրաման իսկ առացած չէր: Եւ, ինչպէս նախորդ գլուխներուն մէջ տեսանք, «այդ թուականին, անգլիական դահլիճը կը զննէր թէ Տարտանէլի դէմ տեղի ունեցած ձեռնարկ մը օգտակա՞ր էր թէ ոչ»:

Որոշ է ուրեմն թէ, այն միջոցին երբ Պոլսոյ մէջ օրերու խնդիր կը նկատուէր դաշնակից նաւատորմին երեւումը, Լոնտոնի մէջ, դահլիճը տակաւին նոր ձեռք կ'առնէր խնդիրը: Այս պարագան բաւական է հաստատելու թէ ո՛ր սահման պրպտուած էին չիղերը և ի՛նչ համեմատութիւններ առացած էր անվստահութիւնը: Պոլսոյ մէջ, ո՛չ ոք տեղեկութիւն ունէր թէ՝ նոյնքան վարանումի կը տիրէր դաշնակիցներուն միջեւ: Մինչ, Ճօնտէր կօլճ վաշտ նեղուցին պրաւուքը կարելի կը նկատէր, Միջերկրականի դաշնակից նաւատորմի հրամանատար դեր-ծովակալ կարթըն կ'ըսէր թէ կարելի չէր բռնի անցք մը փորձել Տարտանէլէն:

Պոլսեցիներու անձկութեան այս օրերէն պրն Թէ

ամիս մը վերջն էր, (28 Յունուար 1915) որ անգլիական կառավարութիւնը Տարտանելի արշաւանքի մասին իր ծանօթ վճռական որոշումը տուաւ։ Ինչպէս տեսանք, անգլիական դահլիճը որոշած էր ծովային դործողութիւն մը միայն կատարել, նկատելով որ պատերազմական նախարար Լորտ Քիչներ կը չարունակէր պնդել թէ «տրամադրելի զինուոր չունէր»։

Միւս կողմէ սակայն, այդ ժամանակամիջոցի ընթացքին անգլ. ազնցան կարգ մը նոր գեղքեր, որոնք բոլորովին նոր բնոյթ մը տուին սկզբնական ծրագրին։

Այդ նոր դէպքերուն հետեւանքով, զուտ ծովային յարձակումի ծրագիրը երկրորդական դեռանի վրայ անցաւ, և անոր տեղ հիմնական խնդիր դարձաւ զինուորական լուրջ ձեռնարկ մը կատարելու ծրագիրը։

Անգլիոյ պատերազմական նախարարութիւնը մինչեւ այդ ատեն դէմ արտայայտուած էր Թուրքիոյ դէմ զինուոր գրկելու առաջարկին, որովհետեւ գերմանա բանակներուն տեւական յառաջխաղացումին հետեւանքով, անկարելի կը դառնար Գալիփոլիի և Հիւսիսային Յրանսայի մէջ գտնուող անգլիական զինուորներու այլուր փոխադրութիւնը։ Ասկէ զատ, ֆրանսական բանակները դէն դիրքէ ազատելու համար անգլիացի զինուորները յառաջխաղացումի ձեռնարկած էին Գալիփոլիի ամրոցի երկայնքին։

Այս կացութիւնը նկատի ունենալով, մանաւանդ Լորտ Քիչներ անկարելի կը նկատեր Թուրքիոյ դէմ տեղի ունենալիք ձեռնարկի մը համար զինուոր տրամադրել։ Ճիշդ է որ, Լորտ Ճիշըր առաջարկած էր Եգիպտոսի անգլ. բանակը յատկացնել Տարտանէլի արշաւանքին, բայց ճէմալ փաշայի կողմէ Սուէզի դէմ ձեռնարկուած յարձակողականը անկարելի կը դարձնէր Եգիպտոսի անգլ. ուժերուն նուազ

գնդաւմբ։

Այս երկու գլխաւոր արշաւքները հետզհետէ դարձան էին գոյութիւն ֆռանսական, Հիւսիսային Ծրանսային և Գերմիայ անգլ. ուժերու ընդդ. հրամանատար Սըր Ճօն Ծրէնչ (յետագային մարշալ Ծրէնչ) որոշած էր անորոշ ժամանակի մը համար յետաձգել իր հրամանին տակ գտնուող անգլ. բանակներու յառաջխազացումը։ Միւս կողմէ, ձէմալ փաշայի արշաւանքին ձախողումը կատարեալ «անգործութեան» մատնած էր Եգիպտոսի անգլ. բանակը, զոր կարելի եր այլեւս սերիչ ռազմաբեմեր փոխադրել։ Մանաւանդ, մինչ այդ նոր Զելանտային և Ատատրիայէն մեծ թիւով զինուորներ բերուած և համախմբուած էին Եգիպտոսի մէջ։ Աւելցնենք թէ Հարաւային Ափրիկէի ըմբոստութիւնն ալ զսպուած ըլլալով, Եգիպտոսի մէջ գտնուող անգլիական զինուորները գրեթէ պատրաստ նաեւած էին։ Միւս կողմէ Անգլիոյ մէջ ալ նորաստեղծ զինուորներու մարզանքները աւարտած էին՝ պատերազմական նախարարութեան տրամադրութեան տակ դնելով կռուելու պատրաստ նոր ուժեր, որոնց թիւը կը հասներ 12 զօրաբաժնի։

Այս բոլոր «անգործ» զինուորներուն գործ հայթայթելու համար, պատերազմական նախարարութիւնը նոր ծրագիրներ կը մշակէր, երբ կրկին ստացաք չարկուելու յամառային ուժեր ընկերացնել Տարտանելի արշաւանքին։

Նորանշիչներ այս անգամ չկրցան հակառակիլ և հաւանեցան ժամանակել ծովային նախարարութեան։

Պատերազմական նախարարութեան այս որոշումին վրայ, բանակցութիւնները վերսկսան և երկար ամսուան ընթացքին Ծարտանել գրկուելուն հետեւեալ զինուորական ուժերը.—

Անգլիայեն.— Բրիտ. կանոնաւոր բանակի 29րդ պատերազմը:

Առաջին գծի ցամաքային երկու պատերազմներ:

Արքայական ծովային պատերազմը Յօմէնրի հնծեալպատերազմը:

Եգիպտոսեն,— Աւստրալիական երկու պատերազմներ:

Աւստրալիական յատեղուածական զօրամաս մը:

Լէնքէշայրի ցամաքային պատերազմը:

Հնդկական զոկատ մը:

Ֆրանսայեն.— Ֆրանսական երկու պատերազմներ:

Բոլոր այս զինուորները, որոնց քնդհանուր գումարը 150 հազար հոգիի կը հասնէր, պատրաստ վիճակի մէջ կը գտնուէին: Նախնական ծրագրին համաձայն, այս բանակը փոխադրանաւերով պիտի ապահէր արեւելեան Միջերկրականի մէջ՝ պատեհ վայրկեանին Տարտանէլ ցամաք հանուելու համար:

Երբ մէկ կողմէ զինուորական և ծովային պատրաստութիւնները առաջ կը տարուէին վուբիով, միւս կողմէ դաշնակիցները դիւանագիտական տենդագին գործունէութեան մը լծուած էին՝ գալքանեան պետութիւնները իրենց կողմը չհնելու համար:

Ճոնսուարի վերջերը, Անգլիոյ պետական գործակալները կը կարծէին թէ անհնար չէր դաշնակիցներուն կողմը չահիլ մասնաւորաբար Յունաստանն ու Ռումկարիան, որոնց պատերազմին մասնակցութիւնը

մեծապէս պիտի բարեացքեր Սերգիոյ վիճակը։ Այս պատճառով, պատերազմական խորհուրդը հրաւիրեց կառավարական դիմումով դինուորական օժանդակութիւն խնդրած էր ամէն, պայմանով որ միանայ դաշնակիցներուն։

Յունաստանի կոստանդին թագաւորը սակայն, վարչապետ Մ. Վենիզելոսի միջոցով մերժեց դաշնակիցներուն առաջարկը, որովհետև դինուորական օժանդակութիւնը, որ կը խոստացուէր Յունաստանի, կը բաղկանար ընդամէնը... մեկ զօրաբանակէ։ Յունաստանի մերժումէն վրայ, անգլիական գահիրճը առաջարկեց Պուլկարիոյ ճօտ եւս նման փորձ մը կատարել, վառաց ըլլալով որ անխուսափելիօրէն մերժումի պիտի հանդիպէր ձեռնարկը։

Ասոր փոխարէն սակայն, Պալքանեան գրկիրները դրկուեցաւ Մ. Նօել Պէքթըն՝ Պուլկարիոյ եւ Յունաստանի դիկավարներուն կարծիքը չօչափելու եւ դիւանագիտական բանակցութիւններ կատարելու համար։ Մ. Պէքթըն չրջեցաւ Պալքանեան մայրաքաղաքները եւ պանդեան խոստումներ ըրաւ Յունաստանի եւ Պուլկարիոյ, որոնք փոխադարձ պայմաններ առաջարկեցին։

Այս առաջարկներուն ընդդէմ կերպով Յունաստան կ'ելլէ այն հետապրէն, որ Բարիզի Ռուս դեսպան Ա. Պ. Իզվոլսկին արտաքին նախարար Մ. Դ. Սազանօֆին

ՀԵՌԱԳԻՐ

Բարիզ, 10 Յունուար, 1915

Թիւ 739
պատճենը Լոնտոն

«Այսօր ինծի այցելեց Լոնտոնի Պալքանեան կոյակազմի նախագահ և ռուսական նորհրդարանի անդամ նօճլ Զըմարքը, որ նոր վերադարձած է դէպի Պալքանեան երկիրները իր կատարած ճարտարդութեանէն: Ան երկարօրէն ինծի հաղորդեց իր առաքելութեան արդիւնքները, զորս կարելի է բանաձեւել հետեւեալ կերպով.

1.— Սխալ կ'ըլլայ կարծել թէ, Պալքանեան պետութիւնները կրնան փոխադարձ համաձայնութեան գալ յօժարակամ ռանմանագծման խնդրին մէջ: Ապագայ ռանմանները պետք է որոշեն դաշնակից պետութիւնները՝ հեղինակաւոր կերպով:

2.— Համաձայնական պետութիւններուն կռիւէ Օսմանեան ժէջ կատարուած յայտարարութիւնները քաւական չեն: Անդրաժիշտ է Պալկարիոյ խոստանալ գոնէ 1912ի ռանմանները՝ Մակեդոնիոյ մէջ: Միւս կողմէ, ռուսական յայտարարութիւններուն ազդեցութեան չնորհիւ Պալկարները այլեւս չեն պնդեր Մակեդոնիոյ ռանմիջական գրաւումի մասին:

3.— Զըմարքի կարծիքով անբաւական են նաեւ այն յայտարարութիւնները, զորս համաձայնական պետութիւնները կատարած են Սերպիոյ մօտ: Սերպիոյ վարչապետ Փաշիչ այն ռանն միայն կը հաւանի Պալկարիոյ լոկրչ զիջումներ ընելու, երբ հաստատ խոստումի տրուի Սերպիոյ թէ՝ ծովային ելք մը պիտի ռանեցնայ Ադրիատիկի վրայ, և իրեն պիտի կցուի Ռակուզան ու Սիթալոնիկ: Այս մասին նախապէս պէտք է ապահովել Իտալիոյ հաւանութիւնը:

4.— Պալով Ծուռնատոնի, ան պատրաստ է ինծ

վոլան Գուլկարիոյ գինկուս, եթէ իրեն խոստացուի Փոքր Ասիոյ յունաբնակ ծովեզերեայ շրջանը՝ Իզմիրով միասին։ Ինձի համար ամենէն աւելի հետաքրքրական կը թուի այս վերջին առեղծուածը, որ գրքոյկը ատացած է հեղինակաւոր աղբիւրէ։

ԻԶՎՈԼՍԿԻ

Ինչպէս արդէն կերպով կը հասկցուի այս հեռագրէն դաշնակից պետութիւնները չէին կրցած տեւէ արդէն առաջարկ ներկայացնել Պալքաններեան պետութիւններուն։ Ընդհակառակը եղած էրթուր առաջարկները կիսամիջոցի բնոյթը միայն ունէին և տեւէ ձեռով պատրաստ չէին տար Պալքաններեան պետութիւններուն, որոնք այնքան հակամարտ չահեր ունէին։

Մինչդեռ, եթէ յետին նկատումներէ առաջնորդուած չըլլային, դաշնակից պետութիւններուն համար դժուար չէր ըլլար համերաշխութիւն մը գոյացընել Պալքաններեան պետութիւններուն միջեւ, մանաւանդ որ, ինչպէս կը հաւատան արդէն Մ. Պրքոթքն, Յունաստան, Պուլկարիա և Սերպիա ընդհ. համաձայնութեան մը կաւարակիցի դիրք բռնած էին, պայմանդնելով տակայն որ դաշնակիցները երաշխաւորութիւններ տան։ Անարդար չէր այս պայմանը, որովհետեւ Պալքաններեան Պատերազմի փորձը ցոյց տուած էր թէ Պալքաններեան պետութիւնները վստահութիւն չունէին իրարու վրայ և անոնց համար այլեւս անկարելի էր տեւէ հաւաքական գործ տեսնել՝ առանց գործաւոր երաշխաւորի մը։ Տեսնելով ուրիշն որ խոստումները երաշխաւորուած չեն, Պալքաններեան պետութիւնները իսոհեմութիւն համարեցին սպասել դէպ-

քերու պարտաւորումին՝ ըստ այնմ դիրք ճշդելու համար։

Այդ չրջանին, մասնաւորաբար Անգլիա ամենէն աւելի կարեւորութիւն կուտար Յունաստանին, յատկապէս որ Տարտանէլի դէմ կատարուելիք յաջող յարձակումի մը պարագային, ան իսկոյն պիտի մխանար դաշնակիցներուն, և իր բանակները պիտի տրամադրէր։ Իսկ անգամ մը որ Յունաստան պատերազմին մասնակցէր, Պուլկարիա ինքնաբերաբար պիտի ճզդէր իր դիրքը՝ անմասն չմնալու համար յաղթանակի պտուղէն։

Տարտանելի դէմ կատարուած առաջին յարձակումի ձախողումէն յետոյ, ծովակալ, Վէնիզելոսի կառավարութիւնը ծայր տուիճան վերապահ դիրք բռնել սկսաւ և նոյն իսկ չափազանցուած պայմաններ ներկայացուց դաշնակիցներուն։ Այս կարգէն էր օրինակ փոքր Ասիոյ յունաբնակ ծովեզերքին և Իզմիրի կցումին պայմանը, որուն՝ մասին այնքան կը պնդեր Աթենքի կառավարութիւնը։

Այդ չրջանին սակայն ո՛չ մէկ պետութիւն մտքէ կ՛անցներ գոհացում տալ Մ. Վէնիզելոսի այդ պահանջին, որ ամէն տեղ «չափազանցուած» կը նկատուէր։ Ասկէ զատ, Յունաստանի այդ պահանջին գոհացում տրուելու պարագային, մեծապէս պիտի վրդովէր Իտալիան, որ տակաւին չէզոքութիւն կը պահէր։ Այդ դժուարին պայմաններուն մէջ, դաշնակիցները չէին կրնար Իտալիան զոհել՝ Յունաստանը օգտագործելու համար։ Միակ բանաւոր կարգադրութիւնը պիտի ըլլար ընդհանուր համաձայնութեան գալուն մը գտնել, հաշտեցնելու համար երկուքին չահերը։ Իսկ նման տրուիւնք մը ձեռք բերելու համար, ամէն բանէ առաջ

անհրաժեշտ էր զինուորական կամ ծովային յաղթանակով մը չլացնել չէզոք պետութիւնները։

Մասնաւորաբար Անգլիոյ մէջ այն կարծիքը կը տիրէր թէ Իտալիա, Յունաստան և Գուլկարիա ամենէն առաջ դաշնակիցներուն պիտի միանան, եթէ կարելի ըլլայ կարեւոր յաղթանակ մը չահիլ Եւրոպայի կամ Արեւելքի մէջ։ Մանաւանդ այս վերջին մարզին մէջ չահուած յաղթանակ մը պիտի ազդանար իր անմիջական բարեբաստիկ ազդեցութիւնները։

Ամէն պարագայի, Նոել Գըքըսթըն առաքելութեան յետոյ, դաշնակիցները չատ աւելի որոշ կերպով կը տեսնէին թէ, առանց այդ անհրաժեշտ պայմանին կարելի չէ ազդել չէզոքներուն և մասնաւորաբար Պալքանեան պետութիւններուն վրայ։

Առաջնորդուած այս տեսակէտէն, Անգլիա որոշեց առաջ տանիլ Տարտանէլի արշաւանքին պատրաստութիւնները։ Միւս կողմէ, Գըրիտանական կառավարութիւնը անջատ բանակցութեանց սկսաւ Յունաստանի հետ, Տարտանէլէ արշաւանքին ատեն Եգէականի յունական կղզիներուն օգտագործման արտօնութիւն ձեռք բերելու համար։

Այս անգամ յաջող եղաւ ուննեցան բանակցութիւնները և Յունաստանի ու Անգլիոյ միջեւ կնքուեցաւ կիսապաշտօնական համաձայնութիւնը։

Այս համաձայնութեամբ, Յունաստանի Կոստանդին թագաւորը կը հաւանէր որ Տարտանէլի արշաւանքի ընթացքին Անգլիացիները իբրեւ ծովային խարիսխ գործածեն Լէմնոս կղզին։ Միւս կողմէ, համաձայնութիւնը Անգլիոյ տրամադրութեան տակ կը դնէր նաև Մուդարօս կղզին, որու ընդարձակ նաւահանգիստը մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար դաշնակից նաւատորմին։

Հապա պոյացած էր այս համաձայնութիւնը երբ

Մուսթաֆա զրկուեցաւ ծարքայական նաւային զօրաբաժինը»։ Այս փոքր ուժին միակ պարտականութիւնը պիտի ըլլար ցամաքային հետազօտութիւններ կատարող գինուորական ջոկատներ տրամադրել։ Դերծովակալը այդ գինուորներուն պէտք պիտի ոչնչնար, երբ յաջողէր ՚ւլուաբեանի դաշտապարտել Տարտանէլի արտաքին ամրոցները։ Անգամ մը որ գործողութեան այս առաջին մասը յաջողութեամբ աւարտէր, մնծ օգտակարութիւն պիտի ունենային արքայական նաւային զօրաբաժնի ՚գինուորները։ Մինչ Տարտանէլի արշաւանքին պատրաստութիւնները փութով առաջ կը տարուէին այսպէս, և նոյնիսկ գինուորական ու ծովային համախմբումներու կը ձեռնարկուէր, Անգլիոյ մէջ դարձեալ ծայր կուտար նոր վէճ մը. որ պատճառ եղաւ Տարտանէլի արշաւանքին յապաղեցումին։

Գ.

ԼՈՐԴ ՔԻՉՆ�ըՐ ԿԱՐԾԻՔ ԿԸ ՓՈԽԷ

Այս նոր վէճը արդիւնք էր փոփոխամտութեանը Լորտ Քիչնըրի, որ վերջին պահուն հրաժարեցաւ իր նախկին տեսակէտէն և սկսաւ հակառակիլ Տարտանէլ գինուոր ղրկելու առաջարկին։ Պատերազմական նախարարը կ'ուզէր որ արշաւանքը տեղի ունենար միմիայն նաւատորմին մասնակցութեամբ։

Պատերազմական նախարարին այս առաջարկը ամենաքուռն կերպով կը քննադատէին գրեթէ բոլոր ձախադրգռուող անձերը, մէջը ըլլալով վարչապետը,

Լորտ Ճիլըր և Սըր Հէնրի Ճէքսըն: Մասնաւորաբար այս վերջինը, կը պնդէր ցամաքային բանակի գործակցութեան անհրաժեշտութեան մասին: 15 Փետր. 1915 թուակիր դրութեամբ մը, ան հետեւեալ կերպով կը պաշտպաներ իր տեսակէտը.

«Անխուսափելի կերպով պէտք է ապահովել անհրաժեշտ զինուորական ուժերը, որպէս զի կարելի ըլլայ գաղել այս մեծ ձեռնարկին պտուղները: Այն նաւերը, որ զինուորները պիտի փոխադրեն, պէտք է նեղուցին բերանը պատրաստ գտնուին, որպէս զի ամրոցներու քանդումէն անմիջապէս յետոյ կարելի ըլլայ ցամաք հանել զինուորները: Նաւային ռմբակոծում մը երբեք յանձնարարելի գործողութիւն մը չէ, եթէ զօրաւոր զինուորական ոյժ մը չի գործակցիր նաւատորմին:»

Սըր Հէնրի Ճէքսըն այն իրաւասու անձնաւորութիւնն էր, որ մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրած էր խնդիրը՝ և համոզուած էր թէ առանց ցամաքային բանակի մը օժանդակութեան կարելի պիտի չըլլար մեծ օգուտներ ապահովել Տարտանէլի նաւային արշաւանքէն:

Անոր կարծիքով, երբ որ թրքական ուրաքին ամրոցներու քանդումէն յետոյ անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ էր գրաւել Կէլիպօլուի թերակղզին. բան մը, որ կարելի էր ընել Գաղերագմական Խորհուրդին մէջ, որ Փետրուար 16ին տրտասովոր նիստի հրաւիրուեցաւ:

Երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ, որոնց ընթացքին գրեթէ կրկնուեցան նախորդ տեսակէտները, Գաղերագմ. Խորհուրդը տգաւ հետեւեալ որոշումները.

1. 29րդ զօրաբանակը Լէմնոս պիտի զրկուի ամենափարճ պայմանաժամի մը ընթացքին, և եթէ կարելի է յաջորդ 9—10 օրերուն:

2. Միջոցներ ձեռք պիտի առնուին, ի հարկին Տարտանէլ փոխադրելու համար Եգիպտոսի անգլո-տրամադրելի ուժերը:

3. Այս ուժերուն ամբողջութիւնը—առանց վրայ բարդելով նաև արքայական նաւային զօրաբաժինը—ի հարկին ուժ պիտի տան Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք ծովային յարձակումին:

4. 26րդ զօրաբաժինը իր հետ պիտի առնի ձիերուն համար անհրաժեշտ փոխադրական միջոցները, իսկ ծովակալութիւնը միջոցներ ձեռք պիտի առնէ՝ ցամաքահանումի համար փոքր նաւեր և նաւաձիգներ ապահովելու:

Առաջին անգամ ըլլալով, Պատերազմ. Խորհուրդը պաշտօնապէս կ'որոշէր զինուորական քնոյթ տալ Տարտանէլի արշաւանքին, մանրամասն ծրագիր պատրաստելով: Այս պատճառով, Փետր. 16ի որոշումը կը նկատուի հիմնաքարը Տարտանէլի արշաւանքին:

Պատերազմ. Խորհուրդին այս որոշումները չեն տոյ նոյնիսկ դեր-ծովակալ կօրտընի հեռագրուեցաւ թէ կրնար օգտագործել Մուդարոս կղզին, իր ծովային համախմբումներու ընթացքին: Ասկէ զատ, Մուդարոսի ծովային խարիսխին հրամանատար կարգուեցաւ դեր-ծովակալ Վէմիս:

Իր կողմէ, ծովակալութիւնն ալ փութով առաջ կը տանէր պատրաստութիւնները: Ծովային նախարար Մ. Զըրչիլի հրամանով, ծովային իշխանութիւնները սկսած էին պատրաստել այն նաւերը, որոնք

Տարտանէլ պիտի փոխադրէին ցամաքային զինուորները:

Օր մը յետոյ սակայն, կացութիւնը գարձեալ փոխուեցաւ: Բրիտական բանակներու ընդհ. ազատ յակոյտը Գաաերազմ. Խորհուրդին որոշումը յարմար չէր նկատած և լորտ Քիչնըրի վրայ ճնշում կը բանեցնէր, որպէս զի ան չհաւանի 29րդ զօրաբանակին Ֆրանսական ճակատէն Տարտանէլ ղրկուելնուն:

Լորտ Քիչնըրի առաջարկով, Գաաերազմ. Խորհուրդը նոր նիստ մը գումարեց Փետր. 19ին: Այդ նիստի ընթացքին յայտնի եղաւ թէ, պատերազմ. նախարարը հիացուվին փոխած է իր գաղափարը: Արդարեւ, ան որոշ կերպով կը յայտներ թէ «չէր կըրնար զինուոր ղրկել Արեւելք: Իր այս ընթացքը արդարացնելու համար, լորտ Քիչնըր առաջ կը քշէր Ռուսիոյ վտանգաւոր ակարութիւնը և վախ կը յայտնէր որ, անդլ. ուժերուս Արեւելք փոխադրութեանէն յետոյ, Գերմանացիները կրնային ռուսական ճակատէն զինուոր փոխադրել Ֆրանսական ճակատը՝ ջախջախիչ հարուած մը տալու համար դաշնակիցներուն:

Ամէն պարագայի իրականութեան համապատասխան չէր Լորտին կարծիքը: Նախ, Գերմանիա չէր կրնար անմիջական ակերպով մեծ ուժեր փոխադրել արեւմուտք: Եթէ փոխադրէր իսկ, 29րդ զօրաբաժնին ներկայութիւնը ո եւ է բախտորոշ դեր չէր կրնար կատարել:

Գաաերազմական խորհուրդի անդամները տեղեակ էին այս կացութեան, բայց չէին ուզեր վշտացնել Լորտ Քիչնըրը որուն հրաժարումը տապնապի պատճառ պիտի ըլլար:

Այս նկատումով, պատերազմական խորհուրդը անգամ մ'եւս խոնարհեցաւ Լորտ Քիչնըրի կամքին առջեւ: Այսպէս, որոշուեցաւ յետաձգել 29րդ զօրաբա-

նակին մեկնումը։ Ասոր փոխարէն ապակայն, պատերազմական խորհուրդը ծովակալութեան հրամայեց չարունակել իր պատրաստութիւնները՝ զինուորական փոխադրութեանց համար անհրաժեշտ նաւերը ապահովելու նպատակով։

Պատերազմական խորհուրդին այս հրամանին վրայ ծովային նախարար Մ. Ճըրչիլ փետրուար 20ին հետեւեալ հրամանը կուտար ծովային նախարարութեան փոխադրութեանց տնօրէնին.—

«Անհրաժեշտ բոլոր պատրաստութիւնները պէտք է տեսնել՝ 29րդ զօրաբաժնին կարելի եղածին չափ չուառով փոխադրութիւնը ապահովելու համար։ Թէեւ այս մասին դեռ վերջնական հրահանգ տրուած չէ, բայց նախապէս տրուած որոշումը յետաձգուած է միայն, այնպէս որ, ուշ կամ կանուխ պէտք պիտի ուննանք փոխադրական այն միջոցներուն, որոնց ակնարկած եմ վերը։

Նոյն օրը ապակայն, Լորտ Քիչնըր վճռաբար մերժեց 29րդ զօրաբաժնին Արեւելք փոխադրութիւնը։ Նոյնիսկ ասելի առաջ երթալով, պատերազմ. նախարարը յայտնեց թէ «երբեք պիտի չհաւանի որ Արեւելքի մէջ զինուորական համախմբումներ կատարուին։

Փետրուար 20ին, Լորտ Քիչնըր Մ. Ճըրչիլի ղրկած էր նամակ մը, ուր հետեւեալ յատկանշական խորհրդածութիւնները կ'ընէր.

«Ֆրանսացիները չատ յուզուած եւ վրդոված են, տեղեկանալով որ կ'ուզէք մեծաքանակ զինուորական ուժ պործածել Տարտանէլի արշաւանքի ընթացքին։

Քիչ մը առաջ այդ մասին տեսակցեցայ Լորա Կրէյի հետ. կը յուսամ թէ պիտի չուշէք Ֆրանսական ճակատը ակարացնել Տարտանէլ զինուոր ղրկելու համար»:

Այս նամակը գրած օրը, Լորա Քիչնըր իր թիկնապահը՝ գնդապետ Ֆիցճէրըլտը ղրկած էր ծովային սպայակոյտի նախագահին մօտ, և յաջողած էր գործերեցնել տալ փոխադրանաւերու պատրաստութեան աշխատանքը: Այս կարգադրութեան հետեւանքով անմիջապէս ուրիշ նպատակներու յատկացուեցան այն 22 շոգենաւերը, որոնց [illegible] պիտի տրուէր Տարտանէլ զինուոր փոխադրել:

Մինչ Անգլիոյ մէջ կը վիճէին զինուորական խընդիրներու մասին, անդին դաշնակից նաւատորմը նոր փորձ մը կը կատարէր Տարտանէլի դէմ և երկրորդ անգամ ըլլալով կը ռմբակոծէր Չանղուցին արտաքին ամրութիւնները:

Դ.

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒՄԸ

Արդարեւ, 19 Փետրուար 1919ին, առաւօտեան ժամը 9.51ին, Տարտանէլի առջեւ համախմբուած անգլիական և ֆրանսական նաւատորմերը միացեալ ռմբակոծումի մը ենթարկեցին Չանղուցին արտաքին ամրոցները: Այս ամրոցներուն թիւը կը հասնէր 9ի, ընդամէնը 19 ծանր հրետանիով: Բացի չորս հատէն, միւս թնդանօթները կարճ հասողութիւն ունէին և

հին «մօտէլ»ի կը պատկանէին։ Անոնց առաւելագոյն հասողութիւնը 5500էն 7200 մէթր էր։ 9.4 մասնաչափնոց երկու թնդանօթները միայն, որոնք գետեղուած էին ամենավտանգաւոր ամրոցներուն մէջ, կրնային 10,090 մէթրէն աւելի հեռուն ռումբ արձակել։

Այս պայմաններուն մէջ, թրքական ամրութիւններու ամբողջութիւնը կը պտնուէր դաշնակից նաւատորմի թնդանօթներու հասողութեան տակ։

Տարտանէլի յարձակումին մասնակցող դաշնակից նաւատորմը կը բաղկանար հետեւեալ երեք նաւաբաժիններէն.

Ա. Նաւաբաժին	Բ. Նաւաբաժին	Գ. Նաւաբաժին
Էնֆլեքսիպլը	Վանժանս	Սիւֆրէն
Ակամեմնոն	Ալպիոն	Պուվեդ
Քուին Էլիզապէթ	Սօրնեալիս	Շարլըմաժը
	Իրեզիսիթիպլը	Կօլոսա
	Տրիումֆ	

Այս զրահաւորները, զինուած էին 5 1/2նոց 178 թնդանօթներով, որոնք անբախտաբար միօրէն գերակըչիռ էին թրքական ամրոցներէն։

Ժամը 10 1/2ին, դաշնակից ռազմանաւերը հրամանատացան յառաջանալու և խարիսխ նետելու Տարտանէլի առջեւ՝ այնպիսի վայրեր, ուր չէին կրնար հասնիլ թրքական ռումբերը։

Առաջին թնդանօթաձգութիւնը սկսաւ ժամը 10.40ին, և շարունակուեցաւ մինչեւ կէսօրէն յետոյ ժամը 2։ Չորս ժամուան այս տեւական ռմբակոծման ատեն, դաշնակից նաւատորմին թնդանօթները բաւական վնասներ պատճառած էին թրքական ամրոց-

թիւններուն։ Կաջալերուած այս առաջին արդիւնքէն, ժամը 2.30ին դաշնակից նաւատորմը չատ աւելի մօտեցաւ ցամաքին։ Այսպէս, ժամը 3ին, թշնամիին 5500 մէթր հեռու միայն կը գտնուէր նեղուցէն։ Իսկ ժամը 16.45ին նաւերը 1000 մէթր եւս մօտեցան և սկսան 4500 մէթր հեռուէն կրակել։

Աւելի հեռուէն, ռմբակոծութեան կը մասնակցէին ինֆլիքսիպլը և կօլոսա գրահաւորները որոնք չատ աւելի մեծ յաջողութիւն մը ձեռք բերին և յաջողեցան առժամապար լռութեան մատնել Թրքական ամրոցները։

Դաշնակից նաւատորմի փոխ-հրամանատար դերծովակալ Տը Ռօպէք, որ իր դրօշը պարզած էր վանճանին վրայ կ'ուզէր շարունակել ռմբակոծումը, բայց ընդհ. հրամանատարը հրամայեց դադրեցնել գործողութիւնները, նկատելով որ արդէն ժամը 17.30ի կը մօտենար և մուրը կոխել սկսած էր։ Այս հրամանին վրայ, դաշնակից նաւատորմերու Թնդանօթները լռեցին, յաջորդ օրը կրկին կրակ ժայթքելու համար։

Դաշնակիցները մեծ ուրախութեան մէջ էին այդ օրը, կարծելով թէ հասած են իրենց առաջին նպատակին՝ որ կը կայանար արտաքին ամրոցները լռեցնել։

Նոյնիսկ այս իմաստով հեռագիրներ ալ ղրկուած էին Լոնտոն և Բարիզ։

Իրականին մէջ սակայն երեւութակաե էր դաշնակիցներու այս յաջողութիւնը, և կարեւոր դէպքեր տեղի կունենային Թրքական բանակին մէջ։

Հակառակ դաշնակիցներու գաղանապահութեան, Թուրք և գերման իշխանութիւնները ժամանակին տեղեկացած էին թէ դաշնակիցները նոր փորձ մը պիտի կատարէին Տարտանէլի դէմ։

Աւելի ըլլալով, անոնք ամրոցամասնութիւններ

անգամ ստացած էին այս մասին։

Տարտանէլի պատերազմներուն նուիրուած թրքական «Ջանաք Քալէ» գիրքը, այս պարագան մանրամասն կերպով կը բացատրէ, հետեւեալ չափիկան տողերով.

«Տարտանէլի առջեւ համախմբուած դաշնակից նաւատորմը տեղատու գործունէութեան նշաններ ցոյց կուտար։ Փետրուարի սկիզբը։ Ամենէն աւելի ուշադրաւ էին չարժուածները ընդծովեաններուն, որոնք յաճախ ցամաքին մօտիկ շրջաններուն մէջ իսկ հետազօտութիւններ կը կատարէին։

Փետրուար 4ին, թուրք ամրոցներու թնդանօթները յայտարարեցան ընկղմել «Սաֆէր և Վիժիրիա» անուանով անգլիական երկու ընդծովեաններ։

Միւս կողմէ, օսմանեան բանակի տեղեկատու դիւանն ալ կարեւոր և չափական տեղեկութիւններ ստացած էր դաշնակիցներու մտադրութեանց մասին.

Այս տեղեկութիւնները կ'ամփոփուէին հետեւեալ 8 կէտերուն մէջ.

1.— Ծովակալ Կօրտընի հետ համախորհուրդ, փետրուարի սկիզբը Լէմնոսի մէջ մանրամասն ծրագիր մը մշակուած էր՝ Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք արշաւանքի մասին։

2.— Այս ծրագրին համաձայն, դաշնակիցները պիտի ոչնչացնէին Տարտանէլի ծովային ճակատը։

3.— Արտաքին ամրոցներէն յետոյ, պիտի ռմբակոծման ներքին ամրութիւնները։

4.— Պիտի քանդէին Քիլիտ-իւլ-Պահրի և Ջանաք Քալէի միջեւ գոյութիւն ունեցող ամրացուած շրջանը։

5.— Պիտի բնաջնջուէին այդ շրջանակին մէջ գտնուող թորփիլները։

6.— Այս գործողութեանց յաջողութենէն վերջ

ֆրանսական և անգլիական նաւատորմները պիտի անցնէին Տարտանէլէն։

7.— Պատերազմական գործողութիւնները պիտի չարունակուէին Մարմարայի մէջ։

8.— Այս մասին վերջնական հրահանգներ տրուած էին ծովակալ Կօրտընի։

Թրքական աղբիւրէ առնուած այս տեղեկութիւններէն կը հասկցուի թէ Օսմանեան բանակը երբեք անակնկալի չէր եկած և թէ ռմբակոծումէն օրեր առաջ տեղեակ էր Թշնամիի ծրագրին մանրամասնութիւններուն անգամ։

Աւելորդ է ըսել թէ, Օսմանեան բանակի հրամանատարութիւնը հարկ եղած նախազգուշական միջոցները ձեռք առած էր՝ դիմագրաւելու համար ամէն տեսակ հաւանականութեանց։

Թրքական նոյն աղբիւրը, այս պարագան ալ կը մատնանշէ՝ յայտնելով.

«Օսմանեան տեղեկատու դիւանը աքանչելի կերպով օգտուած էր ձեռք ձգուած տեղեկութիւններէն։ Բացի Լոնտոնի մէջ պատրաստուած ծրագրէն, ստացած էինք նաև ուրիշ թանկագին տեղեկութիւններ։ Գիտէինք օրինակ թէ Թշնամին գործողութեան ի՛նչ տեսակ պատրաստութիւններ կը տեսնէ, և որքան ուժ համախմբած է մեր դէմ։ Այս թանկագին տեղեկութիւններուն չնորհիւ, բանակին վերին հրամանատարութիւնը անհրաժեշտ պաշտպանողական միջոցները ձեռք առած էր։ Ակնկ զատ, ունէինք նաև նախորդ փորձառութիւնը։ Ինչպէս յայտնի է, դաշնակիցները Հոկտեմբերին անյաջող ռմբակոծումմը կատարած էին։ Թշնամիին այդ փորձէն մեծ դասեր քաղած էինք մենք, և հասկցած էինք Թշնամի նաւատորմին տկար կողմերը, և ըստ այնմ միջոցներ ձեռք առած։

Թշնամիները այն կարծիքը ունէին թէ այս անգամ ալ անակնկալի պիտի բերեն մեզ։ Մինչդեռ, ինչպէս տեսանք, Օսմանեան բանակը լրացուցած էր իր պաշտպանողական գործողութիւնները և զօրացուցած էր արտաքին ու ներքին ամրոցները՝ օգտուելով չորս ամառուան դադարի չրջանէն։

Փետրուար ամիսը, վերջնական գործողութեանց ամիսը եղաւ կողմերուն համար։

Փետրուար 6/19ի առաւօն, օդը խիստ պայծառ էր և ծովը ամէն տեսնէ աւելի հանդարտ։ Արշիպելագոսի կապոյտ հորիզոնին վրայ որոշ կերպով կը նշմարուէին մեծ թիւով ռազմանաւեր, որոնք կիսաշրջանակի ձեւով դիրք բռնած էին նեղուցին դէմը. թշնամին այս դիրքը կը մտանէր թէ արտասովոր դէպք մը տեղի պիտի ունենար այդ օրը։

Թշնամի նաւատորմը, կիսաշրջանակի ձեւով դիրք բռնած և բաժնուած էր հետեւեալ խումբերուն.

«Քօրնուօլիս»ի տիպով 1(սխալմամբ) զրահաւոր մը, «Թօփաս» տիպով զրահաւոր մը, եօթը «Շլիփ»ներ, «Ինֆլէքսիպլ»ի և «Թրիումֆ» տիպով 5 զրահաւորներ, «ՎէյմուԹ»ի տիպով 2 յածանաւեր, 8 Թորպիլահաւանծներ (Իմրօզ կղզիին և Թենէք պրունիի միջեւ), «Պաւվէ» և «Ճարլըմանեը»ի տիպով 4 զրահաւորներ, 5 Թորպիլանաւեր, մէկ «Շլիփ» (Մէրքէպ Ատասբի և Պօշճա Ատաի միջեւ), և 2 ընդծովեաններ (Իմպրօզի առջեւ)։

Ասոնցմէ զատ, Տարտանէլի մուտքին վրայ կը սաւառնէին «Սմիւռնա» տիպով երկու ֆրանսական օդանաւեր և անգլիական սաւառնակ մը, որոնք ռումբեր կը նետէին Թրքական ամրոցներուն չուրջը։

Թշնամիին նայա գիրքէն որոշ կերպով կը հաս-

կըցուէր թէ անոր նպատակն էր զօրաւոր ռմբակոծ-
ման մը ենթարկել նեղուցին արեւելքին ամրաբերդ-
ները:

Յանկարծ, անգլիական երկու թորփիլանաւեր
սկսան յառաջանալ դէպի նեղուցը: Ճիշդ այդ միջո-
ցին ամայի, «Օրխանիէ» ամրոցէն արձակուած չորս
ռումբեր նահանջի սպիպեցին թշնամին, որ վերադար-
ձաւ մեծ նաւատորմին քով:

Քիչ յետոյ, ժամը 10.15ին, Եէնի-Քէօյ—Պոզճա
Ատայի միջեւ գտնուող ֆրանսական ղրահաւորները
սկսան հեռուէն ռմբակոծել Քումքալէ—Օրխանիէի
ամրոցները, որոնց թնդանօթներու հասողութենէն
շատ հեռուն խարսխած էին իրենք:

Քանի մը վայրկեան յետոյ, թշնամի բոլոր նաւե-
րը մասնակցեցան ռմբակոծութեան, որ հետզհետէ սաստ-
կացաւ և չարունակուեցաւ և թշնամի ռումբերը
սկսան տեղալ անխտիր բոլոր արեւելքին ամրոցներուն
վրայ:

Իր թնդանօթներու երկար հասողութեան ապա-
ւինած, թշնամին հեռուէն կը ռմբակոծէր մեր դիր-
քերը, առանց ցամաքին մօտենալու կամ մեր թնդա-
նօթներու հասողութեան տակ մտնելու: Ատոր փոխա-
րէն, նեղուցին մուտքի ամրոցները կատարեալ պա-
ղարիւնով կը պատասխանէին թշնամիին և թոյլ չէին
տար որ ան մօտենայ ցամաքին:

Դաշնակից նաւատորմը, մէկ կողմէ բուռն ռմբ-
ակոծութիւնը չարունակելով, զանազան կեղծ ռազ-
մավարութիւններ կ'ընէր՝ ամրոցներու ուշադրու-
թիւնը ուրիշ կողմ կեդրոնացնելու համար:

Կէսօրին, թշնամի նաւատորմը դադրեցուց ռմբ-
ակոծումը, որ իր նախկին թափով վերսկսաւ մէկ
ու կէս ժամ յետոյ: Այս անգամ, թշնամի նաւատորմը
փոխած էր իր դիրքը: Նկարգ մը ռազմանաւեր աւելի

մօտեցած էին ցամաքին, իսկ ուրիշներ մօտեցող նաւերուն դէմ դիրք բռնած էին՝ թէ՛ զանոնք պաշտպանելու և թէ Թրքական ամրոցները երկու կրակի մէջ ձգելու հաստատ մտադրութեամբ։

Միւս կողմէ, մեծագոյն անգլիական պատերազմական նաւերն ալ նեզուբին ճիշդ դէմը դիրք բռնելով, սկսան բուռն կրակ մը բանալ Թրքական բոլոր ամրութիւններուն դէմ։

«Ակամէմիօն» և «Ֆլէքսիպլը»» զրահաւորները կը ռմբակոծէին Սէտտ-իւլ-Զահրի ամրութիւնները, ուրիշ զրահաւորներ, կրակ բացած էին Անատօլուի եզերքը պտնուող մուտքի ամրոցներուն դէմ և թէքէ Զրունիի եռեւէն ռումբ կը տեղացնէին Եէնիքէօյի առջեւ։ Զալով օդանաւերուն, չարունակ կը սաւառնէին Թրքական ամրութիւններուն վրայ և ծխարձակ Ռդիւանիր արձակելով, նաւատորմին ցոյց կուտային Թրքական ամրոցներու տեղն ու դիրքը։

Այսպէս, դաչնակից նաւատորմը մեծ օգուտներ կը տեսնէր սաւառնականներէն որոնք վայրկեանը վայրկեանին կացութեան մէջ առաջ եկած փոփոխութիւնները կը տեղեկագրէին։

Ժամը 4ին սեւնները, ռումբակոծումը ծայր առաւիճան բուռն հանգամանք մը ստացաւ։ Անգլիացիները միջակ, իսկ ֆրանսացիները ծայր հրեաանի կը գործածէին այդ միջոցին։ Թշնամին իր բոլոր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր Օսմանեան այդ չորս ամրոցներուն դէմ, որոնք երեք վայրկեանը անգամ մը դժոխային ռմբակոծումի կ՝ենթարկուէին։

Վայրկեան մը եղաւ, որ հեռուէն անկարելի էր տեսնել մուտքի ամրոցները, որովհետեւ Թշնամի ռումբերը մուխի և ծուխի ամպերով չրջապատուած էին զանոնք։ Այս դժոխային ռմբակոծումը չարունակուեցաւ աննկարագրելի յամառութեամբ։ Նեղուցին

բերանը ծուխի և մուխի մէջ մնացած էր և քացի երկինք բարձրացող ծուխի և մուխի ամպերէն, ոչինչ կը տեսնուէր այդ չրջանին մէջ։

Թշնամին կը կարծէր թէ յաջողած էր քար ու քանդ ընել Տարտանէլի մուտքի ամրոցները։ Այնքան վստահ էր իր այս համոզումին մէջ, որ վտանգը անհետացած նկատելով սկսաւ ա՛լ աւելի մօտենալ ցամաքին և մտնել Օսմանեան թնդանօթներու հասողութեան չրջանակին մէջ։

Ամենէն առաջ տեսնուեցաւ «Վանժանս» ղրահաւորը, որու կը հետեւէին «Պուվէ»ի տիպով երկու ուրիչ ղրահաւորներ։ Այս երեք ռազմանաւերը կատարեալ ինքնավստահութեամբ կը յառաջանային։

Այն վայրկեանին երբ թշնամին մտաւ մեր թնդանօթներու հասողութեան չրջանակին մէջ, «Էրթօղրուլ» և «Օրխանիէ» ամրոցները, որոնք ժամերէ ի վեր թշնամի ռումբերու տարափին տակ մնացած և քար ու քանդ եղած կը կարծուէին, յանկարծ միաժամանակ կերպով սկսան ռումբ տեղացնել յանդուգն թշնամի նաւերուն վրայ՝ աննկարագրելի չփոթութեան մատնելով զանոնք։

Թուրք թնդանօթաձիգները, որոնք ժամերէ ի վեր համբերութեամբ լուռ էին, սպասելով որ թշնամին ցամաքին մօտենայ, կարծես թէ իրարու հետ մրցումի եկած էին՝ վրէժ լուծելու համար յանդուգն մարտանաւերէն...

«Էրթօղրուլ» ամրոցէն ալ ձախուսած չորրորդ ռումբը հանդիպեցաւ «Վանժանս»ի յետնակողմին՝ ստիպելով որ նահանջէ այդ նաւը։ Գալով «Ակամէմնոն»ի, որ «Օրխանիէ»ի մարտկոցներուն հասողութեան չրջափակին մէջ մտած էր, իր յետսակողմի կամրջակին վրայ հիւրընկալեց թրքական ռումբ մը...

Այս անակնկալ յաջողութիւնը մեծ յուսահատու-

թիւն պատճառեց թշնամի նաւատորմին, որ յանկարծ միահաղոյն ռմբակոծման ձեռնարկեց գարձեալ։

Կրկին մուխի և ծուխի ամպերը պատեցին թուրք ամրոցները։ Թշնամի բոլոր նաւերը, չորս երկվայրկեան դադար ընելով տևական և դժոխային կրակ մը բացին Օսմանեան բոլոր արտաքին ամրոցներուն դեմ։ Հակառակ այս բուռն և անօրինակ ռմբակոծումին, Օսմանեան թնդանօթները երբեք չկորանցուցին իրենց պաղարիւնը, և չարունակեցին պատասխանել թշնամիին, որ չհամարձակեցաւ երկրորդ յառաջխաղացում մը փորձել, և ժամը 6ին դադրեցուց կրակը։

12 զրահաւորներէ և բազմաթիւ թորպիլանաւերէ բաղկացած զօրաւոր այդ նաւատորմը ուրիշ ժամուան ընթացքին արձակած էր աւելի քան 1500 ռումբ...

Իսկ արդիւնքը.— Գրեթէ ոչինչ։ Թշնամի ռումբերը ոևէ լուրջ վնաս չէին պատճառած օսմանեան ամրոցներուն, որոնց չուրջ խարուսիկ փոսեր միայն կրցած էին բանալ և տակն ու վրայ ըրած էին չրջակայ հողերն ու քարերը։ Նոյնքան աննշան էր նաև Օսմանեան բանակին մարդկային կորուստը։

Հակառակ թշնամիին դժոխային ռմբակոծութեան։ Օսմանեան բանակը ընդամէնը սպանեցաւ երկու մեռեալ և 11 վիրաւոր...»

Մարտ 19ի ռմբակոծման մասին ալ աւելի մանրամասն գաղափար մը տալու համար, թրքական աղբիւրին կեսոյ, անհրաժեշտ է նաեւ դիմել օտար աղբիւրներուն, որոնք հետեւեալ կերպով կը նկարագրեն այդ պատմական գործողութիւնը.

«Մարտ 9ի ռմբակոծութեան ընթացքին, կ'ըսէ Անգլիոյ Ծովային Նախարարը, դաշնակից նաւատորմը

բնդամէնը արձակած էր 12 մատնաչափնոց 139 ռումբեր։ Այդ անդոհացուցիչ ումբակոծութեան հետեւանքով, անգլիական ծովային իշխանութիւնները յանգած էին հետեւեալ եզրակացութիւններուն.

1.— Խարխափած ընաւեր միայն կրնան լաւագոյն ումբակոծումէ կատարել՝ առանց վրիպելու իրենց նպատակէն։

2.— Ուղղակի ումբակոծումը շատ աւելի արդիւնաւոր էր՝ քան կողմնակի ումբակոծումը, զոր փորձած էին Տարտանէլի առջեւ։

3.— Բաւական չէր ծովային թնդանօթներով ումբակոծել թշնամի մարտկոցները։ Անհրաժեշտ էր ռումբ հասցնել ուղղակի թշնամի թնդանօթներուն և անոնց ռումբի մթերանոցներուն։

Մանաւորապէս կարեւոր էր այս վերջին պարագան, որովհետեւ Մարտ 19ի փորձը ցոյց տուած էր թէ ամրոցներու ումբակոծումը ոեւէ օգուտ չէր կրնար ապահովել՝ եթէ կարելի չըլլար քայքայել հոն դեռեղուած թնդանօթները։»

Զրչելի այս չոր և պաշտօնական տեղեկութիւնները ո՛ւ եւ է մանրամասնութիւն չեն տար պատերազմական գործողութիւններու մասին, որոնք ծայրէ ծայր լեցուն են հետաքրքրական դրուագներով։

Գնահատելով անոնց մասնաւոր չահեկանութիւնը, կը դիմենք ականատես վկայի մը Սըր Ճօն Մէնֆիլտի, որ մասնակցած է Տարտանէլի արշաւանքին, և իր յիշատակները հրատարակած՝ մասնաւոր գիրքով։

Ը

1807ին ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԱԻԱՏՈՐՄԸ ԱՆՑԱԾ ԷՐ ՏԱՐՏԱՆԷԼԷՆ

«Տարտանէլի Արշաւանքը, կ'ըսէ Սըր Ճօն Մէլֆիլտ ոչ թէ ողբերգութիւն մը, այլ մարդկային մեծ ճիգ մըն էր, որ մէկէ աւելի անգամներ շատ մօտեցաւ յաղթանակին, անկարելին գլուխ հանեց շատ անգամ, բայց ի վերջոյ ձախողեցաւ՝ ինչպէս ձախողած են ուրիշ բազմաթիւ նման ձեռնարկներ։ Այս ձախողումը սակայն, երբեք չի նսեմացներ ձեռնարկը, նկատելով որ զինուորական պատմութեան մէջ յաճախ ձախողած են ազնիւ և վեհ ձեռնարկներ։ Իմ կարծիքովս, այդ ձախողանքը մեծ պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցած երկրորդ կարեւոր դէպքն է. առաջինը՝ Պելժիոյ պատասխանն է Գերմանիոյ վերջնագրին։»

Սըր Ճօն Մէլֆիլտ, որ մէկն էր Տարտանէլի դեռակատարներէն, բնականաբար պիտի արդարացնէր ձեռնարկը, ինչ որ փորձած է դիմելով զգացումնեռու։ Աւիկա արդեօք չէ եղած սակայն որ Սըր Ճօն Մէլֆիլտ խոստովանի ձեռնարկին ձախողումը, նոյն իսկ «ո՛չ նուաստացուցիչ» հանգամանք մը տալով ա-նոր։

Իրականութիւնը այն է, որ հակառակ ամէն տեսակ առաւելութիւններու, դաշնակից նաւատորմը ան-

նախընթաց ձախողանքի մը ենթարկուեցաւ Տարասընէլի առջեւ։ կասկած չկայ թէ գինուորական պղտկներուն չափ և անոնցմէ աւելի կարեւոր դեր խաղացին նաև քաղաքական նկատումները, որոնց պիտի անդրադառնանք իրենց կարգին։

Առայժմ խօսքը տանք դարձեալ «կալիփոլի» պիրքին հեղինակին, որ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ ռազմաբեմին ու հոն կատարուած գործողութիւնները.

«Կէլիպօլուի թերակղզին ունի մօտաւորապէս յիսուն երեք մղոն երկարութիւն՝ Եգէական ծովէն սկսեալ մինչեւ Տարտանէլի նեղուցը։ Անոր հիւսիսային մասը կը կազմէ Սարոսի ծոցը, որու հարաւակողմը գտնուող Գուլայիր քաղաքէն քիչ մը վար, թերակղզին հազիւ երեք մղոն լայնութիւն ունի։ Խրիմի պատերազմի ընթացքին, անգլոֆրանսական զինուորները ամրացուցին նեղուցին այդ մասը։ Այդ ամրոցները ծանօթ են իբրեւ Գուլայիրի ամրոցներ։ Գուլայիրէն դէպի հարաւ, թերակղզին կ'ընդարձակուի և կը սառնայ իր առաւելագոյն լայնութեան աստիճանը՝ 12էն մինչեւ 24 մղոն։ Աւելի հարաւ՝ թերակղզին դարձեալ կը քարակնայ, և կը վերջանայ Իլիաս Գրաւնիի մօտ։

Թերակղզին վրայ երկաթուղի չկայ, բայց բաւական կանոնաւոր ճամբաներ գոյութիւն ունին քաղաքներուն և գիւղերուն միջեւ։ Թերակղզիին մէջ ճամբորդութիւնն ու առեւտրական փոխադրութիւնները մեծ չափով տեղի կունենան ծովային ճամբով։ Թերակղզիին ամենէն բանուկ քաղաքներն են Մայտոսի փոքր նաւահանգիստը և Կէլիպօլուի քաղաքը (գլխաւոր քաղաքը)։ Բնակիչներուն մեծամասնութիւնը միջակ դասակարգի պատկանող երկրագործներ են և գլխաւորաբար կը զբաղին ձիթապտուղի, ցո-

րենի և խաղողի մշակութեամբ։ Հակառակ ասոր, թերակղզիին մէկ հարիւրերորդ մասը միայն մշակուած է։

Տարտանէլի դէմ մեր կատարած արշաւանքին նպատակն էր դաշնակից նաւատորմիներուն առջեւ ապատ անցք մը բանալ։ Ասիկա անհրաժեշտ նկատուեցաւ հետեւեալ պարագաներով.

1.— Խորտակել այն յենարանը, որու չնորհիւ Թուրքիա իր դիրքը կը պահէր՝ իբրեւ եւրոպական պետութիւն։

2.— Մեր դաշնակցին՝ Ռուսիոյ դէմ կռուող թրքական ուժերուն կարեւոր մեկ մասը Տարտանէլ փոխադրելու ստիպել Թշնամին։

3.— Նկատելով որ Ռուսիա տանող հիւսիսային ճամբաները սառերով փակուած են, Տարտանէլէն նոր ուղի մը բանալ՝ զէնքերով և ռազմանիւթերով օդնութեան փութալու համար մեր դաշնակցին։

4.— Եւրոպա փոխադրել ուտեստեղէնի այն ահագին մթերքը, որ ամբարուած էր հարաւային Ռուսիոյ նաւահանգիստներուն մէջ։

5.— Եթէ կարելի էր Տարտանէլի մէջ զէնքի յաղթանակ մը ապահովելով, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ նոր դաշնակիցներ չահիլ։

Այս նպատակներուն հասնելու համար անհրաժեշտ էր բռնի փորձ մը կատարել Հելլէսպոնտոսի ամրութիւններուն միջեւ։

Հարիւր քսան երեք տարի առաջ, անգլիական նաւատորմին մը յաջողած էր անցնիլ Տարտանէլի նեղուցէն։

1807ի փետրուարին, Սըր Ճոն Տիուքսուորթ եօթը պատերազմական նաւերով և կարգ մը փոքր նաւե-

րով Տարտանէլ գնաց և յաջողեցաւ լռեցնել Սէսթոսի և Ապիտոսի ամրոցները՝ ընկզմելով նաև քանի մը թրքական նաւեր։ Բայց վախնալով նոր ֆրանսացի մասնագէտներու օժանդակութեամբ թուրքերը կրնան նորոգել ամրութիւնները, և իր նահանջի պիծը կտրել Սըր Ջոն Տիուքուորթ առիպուեցաւ ետ դառնալ... վերադարձի պահուն, անգլիական նաւերէն մէկը՝ Կճեխմիօճ ֆրէկաթը, որ 40 թնդանօթներով զինուած էր, 36նոց երկու ռումբեր ընդունեց թրքական ամրոցներէն։

19րդ դարուն, թուրքերը տեւականօրէն զօրացուցին Տարտանէլի ամրութիւնները։ Իտալեթուրք պատերազմի ընթացքին (Տրիպոլսոյ պատերազմ), թուրքերը—հաւանաբար Գերմանացիներու օժանդակութեամբ—ամրոցները զինած էին արդիական թնդանօթներով։

Իտալական 8 թորփիլանաւեր գիշեր ատեն փորձեցին անակնկալ մուտք գործել նեղուցին մէջ, բայց թրքական լուսարձակները երեւան հանեցին թշնամին որ արագահարուած և ծանր թնդանօթներու կողմէ ռումբի տարափի մը ենթարկուեցաւ և հազիւ ժամանակ ունեցաւ փախուստի դիմելու։

Երբ մեծ պատերազմը ծագեցաւ և Թուրքիա պատերազմ հռչակեց դաշնակից պետութիւններու դէմ, թուրք ծովային իշխանութիւնները անխուսափելի կը նկատէին Տարտանէլի ամբակոծումը։ Պոլսոյ զինուորական արժէքը նկատի ունենալով և Սեւ Ծովի տիրապետութիւնը ձեռքէ չհանելու համար, թուրքերը իրենց գերման դաշնակիցներուն հետ աքնաջանօք էն զօրացուցին Տարտանէլի բոլոր ամրութիւնները։ Մինչ դաշնակիցները դիւանագիտական վէճերով ժամանակ կը կորսնցնէին, արդին թուրքերն ու Գերմանները պաղարիւնով, և հաստատակամութեամբ գի-

տակաւնօրէն պաշտպանողական պատերազմի պատրաստութիւններ կը տեսնէին Կէլիպօլուի թերակղզիին վրայ։

Թուրքերը իրական պատերազմական նաւատորմ չունէին՝ ինչպէս ունեցած էն տասնըվեցերորդ դարուն։ Հակառակ ասոր, անոնք յաջողած էին դիտակաւնօրէն ամրացնել թերակղզին։ Այս պատճառով էր արդէն, որ ո՛չ մէկ պետութիւն կը համարձակէր Տարտանէլը անցնելու փորձ ընել՝ գիտնալով հանդերձ որ նաւատորմ պիտի չգտնէ իր դէմը։

Կային նաեւ ուրիշ ազդակներ, որոնք անկարելի կը դարձնէին այդ ահռելի բռնի փորձի մը ձեռնարկը։ Արդարեւ, ռուծևճաքոն պատերազմին ու Գօէրներուն պատերազմը հետեւեալ անհերքելի դասերը տուած էին զինուորականներուն.

Ա.— Արդիական պատերազմներու մէջ պաշտպանողական պատերազմը շատ աւելի դիւրին է եւ անհամեմատ նուազ կորուստ կը պատճառէ, քան յարձակումը, թէեւ պաշտպանողական պատերազմը յարձակողական պատերազմին չափ վճռական արդիւնք չունենար։

Բ.— Արդիականի թնդանօթները, որոնք մեծ հաստոյտութիւն ունին, չեն կրնար չօշափելի օգուտներ ապահովել, որովհետեւ հնարաւոր չըլլար անոնց ռումբերուն ինկած վայրը տեսնել եւ անոր համաձայն փոխել թնդանօթին ուղղութիւնը։

Գ.— Սահմանափակ ծովային չրջաններու մէջ, հաստատուն կամ ծփուն ականները պաշտպանողական ապահով զէնքեր են յարձակող թշնամիին դէմ։

Դ.— Արդիական պատերազմներու ընթացքին շատ աւելի դիւրին է պաշտպանութիւնը ձեռնափորամրոցներու (ծածկուած հողով եւ աւազով) քան հին դարերու պողպատեայ անշարժ ամրոցներու։

Արդիական պատերազմներէ քաղուած այս չորս կէտերն ալ կը պատշաճէին Կէլիպօլուի թերակղզիին և թուրք բանակին։

Դժբախտաբար, այս մասնագիտական վարեւոր կէտերը պէտք եղած ձեւով նկատի առնուած չէին դաշնակիցներուն կողմէ, որոնք կը յուսային քանի մը օրուան ընթացքին լուծել Թրքական ամրութիւնները։

Դաշնակիցները ամենէն սեւի զբաղած են երկրորդական խնդիրներով և անտեսած՝ հիմնական հարցերը։

Յունաստանի հետ գոյացած համաձայնութեան վրայ, դաշնակից նաւատորմին համար խարխափ ընտրուեցան Լիմնոս և Մուդրոս կղզիները։ Այս ընդարձակ ծովային շրջանը, մօտաւորապէս 2·3 մղոն, կըրնար իր մէջ պարունակել աշխարհի բոլոր պետութիւններու նաւատորմին կէսը։ Երկու կղզիներ կը պաշտպանեն անոր մուտքը՝ անկարելի դարձնելով թշնամի նաւերու մերձեցումը։

Մուդրոսի բնակչութեան մեծ մասը կը բաղկանայ լրվաձիններէ, որոնք ձկնորսութեամբ և վաճառականութեամբ կը զբաղին կամ այգեմշակութեամբ կը պարապին։ Քաղաքին մէջ կայ մայր եկեղեցի մը, սեւի ճիշդ ընդարձակ եկեղեցի մը։

Ամէն տեսակէտով, Մուդրոս կղզին ապահով պատսպարան մըն էր դաշնակից նաւատորմին համար։ Անգլիական իշխանութիւնները հոն հաստատեցին նաեւ փոքր նաւարան մը՝ նորոգութիւններ կատարելու համար։

Այդ միջոցին, Լոնտոնի բանակցութիւնները վերջնական հանգուցման ատացած և վճռական որոշումներ տրուած էին։ Ջօրավար Սըր Եան Համիլթըն, որ ցամաքային բանակի ընդհ. հրամանատար կարգը-

ած էր, արդէն իսկ Մուստրոս հասած էր և կը հսկէր զինուորական պատրաստութիւններուն։ Այդ չրջանին էր դարձեալ, որ Անգլիայէն, Եգիպտոսէն և ուրիշ չրջաններէ Մուստրոս կը հասնէին բաւականաչափ զինուորներ, որոնք պիտի մասնակցէին Տարտանէլի մէջ տեղի ունեցուելիք զինուորական գործողութիւններուն։

Ցամաքային բանակին Տարտանէլի արշաւանքին մասնակցութեան լուրը մեծ խանդավառութիւն պատճառեց ծովային իչխանութիւններուն. միայն թէ, այդ առիթով երեւան ելած էին կարգ մը ուրիչ անպատեհութիւններ, որոնց մասին կը մտածէին ծովային և զինուորական վերին իչխանութիւնները՝ ամէն հաւանականութեան դէմ պատրաստ պահուելու համար։

Կասկած չկար թէ Թուրքերը զօրաւոր կերպով ամրացուցած էին Թերակղզիին այն բոլոր մասերը, ուր դաչնակիցները կրնային զինուոր ցամաք հանել։ Այս պայմաններուն մէջ, ամէն բանէ առաջ անհրաժեչտ կը դառնար քանդել արտաքին այդ ամրութիւնները, որոնք արգելք կը հանդիսանային զինուորներուս ցամաքահանումին։

Եւ արդէն այդ պատճառով էր, որ դաչնակից նաւատորմը երկու անգամ փորձեց քանդել այդ ամրութիւնները՝ դիւրացնելու համար ապագայ զինուորական գործողութիւնները։

Դաչնակից զինուորական և ծովային չրջանակներու մէջ այն կարծիքը կը տիրէր թէ պէտք է նաւատորմի պաչտպանութեան տակ զինուոր ցամաք հանել կելիպօլուի Թերակղզին՝ առանց նեղուելու քաղաքական բանակէն, որ կարելիութիւն պիտի չունենար

դաշնակից նաւատորմի թնդանօթներու հասողութեան շրջանակին մէջ մտնելու։

Յետագային, չատեր քննադատեցին Զօրավար Սըր Եան Համիլթընը, ըսելով թէ սխալ ռազմավարութիւն մը կիրարկած էր ան, և թէ չատ աւելի լաւ պիտի ըլլար, եթէ ցամաքահանումը կատարած ըլլար Սարոյի ծոցին մօտ՝ Պուլայիրի շրջանը

Ուրիշներ կը պնդէին թէ, Թէքէ Պրունի և Սէտիւլ-Պահրի փոխարէն՝ լաւագոյն էր գործք ցամաք հանել Թերակղզիին ասիական եզերքը, ուր պայմանները աւելի նպաստաւոր էին։ Անոնք որ այս տեսակէտները կը պաշտպանէին, կը պնդէին թէ, այդ պարագային յաջողութիւնը ապահովուած պիտի ըլլար։

Կացութիւնը միանգամընդմիշտ լուսաբանելու և քննադատութիւններուն պատասխանելու համար, կ'արժէ վերլուծել այս երկու տեսակէտները։

Ա. Ինչո՞ւ Պուլայիրի շրջանին մէջ տեղի չունեցաւ ցամաքահանումը։

Անոնք որ այս հարցումը կ'ընեն, պէտք չէ մոռնան թէ, բանակին պաշտօնն էր օժանդակել նաւատորմին կողմէ նեղուցին դէմ տեղի ունեցած յարձակողականին։ Բանակը պիտի դրաւէր քանդուած թրքական ամրոցները՝ թոյլ չտալու համար որ թուրքերը նոր ականներ զետեղեն նեղուցին բերանը։ Ուրիշ խօսքով, բանակին պաշտօնը պիտի ըլլար նաւատորմին առջեւ միշտ բաց պահել նեղուցը։

Այդ տրջանին, եւ տրամաբրեալի գինուորներու այդ բիւով, ո՛չ ոք մտէ կ'ացցներ Կ. Պոլսոյ վրայ արշաւանք մը փորձել։

Կը հետեւի թէ ցտրամաբրանական պիտի չըլլար նեղուցի բերնէն 3 4 օր հեռու շրջանի մը մէջ զինուոր ցամաք հանել, երբ նաւատորմը ապահով ճամբայ չէր գտած տակաւին։ Ասկէ զատ, թուրքերը կըր-

նային դիւրութեամբ Թրակիայէն զինուոր փոխադրել Պուլկարիոյ շրջանը, և յրջօրէն ապառնալ ցամաք հանուած դաշնակից զօրքերուն։

Այս կրկնակ անպատեհութիւնները նկատի առնելով, բանակի վերին հրամանատարութիւնը անյարմար նկատած էր Պուլկարիոյ շրջանին մէջ զինուոր ցամաք հանել։ Այս բոլորէն անկախաբար, ինչպէս ըսինք, Պուլկարիոյ շրջանը զօրաւոր կերպով պաշտպանուած էր արդիական ամրոցներով, և Թուրքերը կրնային ամէն վայրկեան առնուազն 10 հազար զինուոր համախմբել այդ մարզին մէջ։

Իսկ եթէ դաշնակիցները ցամաքահանում փորձէին Պուլկարիոյ հիւսիսակողմը, այդ պարագային առոյգ բնաջնջումի պիտի ենթարկուէին, որովհետեւ Թուրքերը կրնային Ռոտոսթոյէն և Խարկէն մեծ թիւով զինուորներ շարժման մէջ դնել և պաշարել դաշնակիցները։

Հակառակ պարագային իսկ, եթէ ընդունինք որ դաշնակից բանակը յաջողէր յաղթել իրմէ չորս անգամ աւելի զօրաւոր թշնամիին, դարձեալ պիտի չկարենար լուրջ գործ մը տեսնել, և այս անգամ պարենաւորման տագնապ պիտի ծագէր։ Որովհետեւ, պէտք է ընդունիլ թէ, եւրոպական բանակ մը, գարնան այդ եղանակին չէր կրնար իրեն համար անհրաժեշտ պարենաւորման միջոցները գտնել Թրքական նահանգի մը մէջ։ Իսկ բանակը դուրսէն պարենաւորելու ծրագիրը մեծ դժուարութիւններու կը բաղխէր այդ շրջանին մէջ, որովհետեւ ոեւէ նաւահանգիստ գոյութիւն չունի։ Այդ պայմաններուն մէջ, ո եւ է շոգենաւ ստիպուած էր քանի մը մղոն հեռուն կենալ, և մակոյկներով ցամաք փոխադրել իր պաշարները կամ զինուորները։ Դժուար չէ երեւակայել թէ, պատերազմի այդ օրերուն ի՛նչ աստիճան վտանգաւոր էր նման

գործողութիւն մը, մանաւանդ երբ գործաւնէութեան մէջ էին ընդծովեանները։

Տակաւին խօսքը չենք ըներ փոթորկին, որ գրեթէ միշտ նաւարկութիւնը անկարելի կը դարձնէր այդ չրջանին մէջ։

Այս միեւնոյն պատճառներով, Զօրավար Սըր Եան Համիլթընի սպայակոյտը անյարմար նկատած էր գինուոր ցամաք հանել ատիկան եղերքը, ուր Փօքր Ասիոյ Թուրք բանակները կրնային չուտով համախմբուիլ և դժուար դիրքի մատնել դաշնակիցները։

Թուրքերն ու Գերմանացիները ամէնէն աւելի առիթակ էին այս կացութեան, և ճիշդ այդ պատճառով է որ կարեւորութիւն տուած և ամրացուցած էին այն չրջաններըը, ուր յետապային ցամաք ելան դաշնակից բանակները։

Թշնամիին այս ընթացքը ցոյց կուտայ թէ այդ կէտերը ամենէն խոցելի չրջաններն էին, և թէ դաշնակիցները լաւագոյն վայրերը ընտրած էին։

Անգամ մը որ ցամաքահանումի չրջանները որոշուեցան, դաշնակից նաւատորմը ձեռնարկեց արտաքին ամրոցներուն քանդումին։

Փետրուար 6/19ի ռմբակոծումը, առաջին քայլն էր այս ուղղութեամբ և միշտ պիտի յիշուի պատմութեան մէջ։

Այս առաջին փորձէն յետոյ, նաւատորմը երկու շաբաթ եւս սպասեց՝ այս անգամ չատ աւելի բուռն կերպով ձեռնարկելու համար վճռական գործողութիւններուն։

Մինչ դաշնակիցները Փետրուար 19ի ռմբակոծման հետեւանքները կը քննէին և անոր համաձայն որոշումներ կուտային, Զոլոյ մէջ տեղի կ՚ունենային չահեկան դէպքեր, որոնք տեւական յուզումի մէջ կը պահէին Օսմանեան մայրաքաղաքի բնակչութիւնը։

Զ

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒՄԸ

ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՄԱՏՆԷ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ

Այն միջոցին երբ դաշնակից նաւատորմը Տարտանէլը կը ռմբակոծէր, գերման կառավարութիւնը հաշտութեան զանազան ձեռնարկներ և փորձեր կը կատարէր։

Առանց պատճառի չէր գերմանիոյ այս ընթացքը։ Ընդհակառակը Պերլինի կառավարութիւնը այդ միջոցին հաշտութիւն կը բաղձար գլխաւորաբար հետեւեալ երկու պատճառներով.

Ա.— Հակառակ գերմանացիներու նախատեսութեան, կարելի չէր եղած գրաւել Բարիզը։ Այս կացութեան հետեւանքով, Գերմանիա ստիպուած էր մտնել երկարատեւ պատերազմի մը մէջ, որու վերջաւորութիւնը կրնար շատ աննպաստ արդիւնք ունենալ իրեն համար։

Գերմանիա պատերազմի մտած էր, որքան կարելի է չուտով զայն վերջացնելու յոյսով։ Գերմանիա իր յաջողութեան գաղտնիքը գտած էր արագաշարժութեան մէջ, որովհետեւ իրաւամբ կ'ենթադրէր թէ որքան արագ չարժէր ինքը, նոյն համեմատութեամբ անակնկալի պիտի գար թշնամին, որ ժամանակ պիտի

չունենար իր ուժերը կազմակերպելու կամ պաշտպանողական միջոցներ ձեռք առնելու:

Մինչդեռ փորձը ցոյց տուաւ թէ սխալ էր գերմանը ընդհ. ապայակեայտին այս հաշիւը: Արդարեւ, կարճ չուաարուժէ մը յետոյ, Ֆրանսացիները յաջողեցան զօրաւոր ճակատ մը յարդարել Թշնամիին դէմ եւ Մառնի առջեւ կասեցնել գերմանի յառաջխաղացումը:

Միւս կողմէ, Ֆրանսացիները կը չարունակէին զինուորական լուրջ պատրաստութիւններ տեսնել, իսկ Անգլիացիները հետզհետէ աւելի չօշափելի կը դարձնէին իրենց օժանդակութիւնը:

Այս բոլորէն պատ, եւ հակառակ գերմանի բանակներու գերմարդկային ճիգերուն, կարելի չէր եղած նաեւ ճզմել Ռուսիան: Մինչդեռ, ինչպէս ըսինք, Գերմանիա կարճատեւ պատերազմի մը միայն պատրաստուած էր եւ չատ լաւ գիտէր թէ երկարատեւ պատերազմ մը պիտի նշանակէր գերմանի պաղթավայրերուն, առեւտրական նաւատորմին եւ առեւտրական չահա տաններուն վերջնական կորուստը:

Ինչպէս կը տեսնուի, կացութիւնը չափազանց յուսահատական բնոյթ ունէր եւրոպական ճակատներուն վրայ:

Ճ դ այդ շրջանին էր որ Տարտանէլի արշաւանքը կուգար նոր կնճիռ մը եւս բերել արդէն իսկ ծանրակշիռ կացութեան վրայ:

Նկատելով որ Ճօն Տէր [illegible] Փաշայի նման զինուորական հեղինակութիւններ անգամ տյն կարծիքը կը յայտնէին թէ դաշնակիցները կրնան մեզ զոհողութիւններով Տարտանէլէն անցնիլ: Պերլինի կառավարութիւնը խոհեմութիւն համարած էր հաչտութեան փորձ մը կատարել...: Այս առիթով գերման կառավարութիւնը որոշեց դիմել Ամերիկայի Միացեալ Նա-

հանգներու հանրապետութեան նախագահ Պ Ուիլսընի։

Լսուագոյն հաշտարարը գտնելէ յետոյ, կը մնար անոր մօտենալու լաւագոյն միջոցը գտնել։ Երկար պրպտումներէ յետոյ, Գերմանիա վերջապէս թեկնածու նշանակեց Պոլոյ ամերիկեան դեսպան Մ. Մօրկընթաուն։ Անմիջապէս, Պերլինէն Պոլիս ղրկուեցաւ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնատարներէն Տօքթ. Ռիխարտ ֆօն Քիւլմանը, որ աւելի յետոյ Արտաքին Գործոց նախարար եղաւ և ստորագրեց Պրէսթ-Լիթովսքի դաշինքը։

Ֆօն Քիւլման, որ դեսպանատան խորհրդական՝ պաշտօնով Պոլիս ղրկուած էր, պաւական էր անատոլու երկաթուղիներու ընկերութեան նախկին Ընդհ. Տնօրէն Մ. Քիւլմանի և ծնած էր Պոլիս։

Ինչպէս կը տեսնուի, Գերմանիա ուզած էր լաւագոյն անձը ընտրել՝ այդ դժուարին բայց կարեւոր գործին համար։

Անմիջապէս որ Պոլիս հասաւ Ֆօն Քիւլման ըսկըսաւ յարաբերութիւն հաստատել պաշտօնական շրջանակներու, որոնց կարգին նաեւ Ամերիկեան դեսպանատան հետ։

Միւս կողմէ Դեսպան Վանկէնհայմ, որ մինչեւ այդ տեղն կը զգուշանար հաշտութեան մասին խօսելէ, Ֆօն Քիւլմանի հետ պաշտօնապէս այցելեց Մ. Մօրկընթաուի, խնդրելով որ Մ. Ուիլսընի մօտ միջամտէ՝ հաշտութեան փորձ մը կատարելու համար։

Ամերիկեան դեսպանը, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ յատկանշական խորհրդածութիւններով կը նկարագրէ Գերմանիոյ այդ դիմումին ու անոր շարժառիթները.

«Վանկէնհայմ ինծի ըսաւ թէ 1915ի գարունը ոչնչեցուցիչ մը պիտի ըլլար պատերազմը վեր-

ջացնելու։ Իտալիա դեռ պատերազմին չէր մասնակ-ցած, Պուլկարիա և Ռումանիա տակաւին չէզոքու-թիւն կը պահէին, Ֆրանսա և Անգլիա գարնանային մեծ յարձակողականներու կը պատրաստուէին և դաշ-նակից նաւատորմը Տարտանէլը կը ռմբակոծէր։

«Վանկէնհայմի խօսքերէն որոշ կերպով կը հաս-կցուէր սակայն թէ ան տեւական հաշտութենէ մը աւելի առժամեայ զինադադարի մը մասին կը խոր-հէր, ահա թէ ի՛նչ կ'առաջարկէր ան ինծի.

«Հաշտութեան ծրագիրը սմբողջովին Ռուրը պիտի իյնայ և պիտի փճանայ, եթէ կողմերը նախապէս ո-րոշեն իրենց պայմանները։ Բացարձակապէս սխալ է այդ ձեւով հաշտութեան բանակցութիւններ կատարել։ Նման ընթացք մը դատապարտուած է անհետեւանք մնալու։ Կասկած չկայ թէ Գերմանիա պիտի ներկա-յացնէ պահանջներ, որոնք ծիծաղելի պիտի նկատուին իր թշնամիներուն կողմէ։ Իսկ անոնց առաջարկները՝ հաւանաբար պիտի կատեցնեն Գերմանները։ Արդիւնքը այն պիտի ըլլար, որ կողմերու ծայրայեղ գրգռուա-մին հետեւանքով կարելի պիտի չըլլար ժողով գու-մարել։

«Ինչպէս կը տեսնէք, կ'ըսէր Վանկէնհայմ, եթէ իրապէս կը փափաքինք պատերազմը վերջացնել՝ պէտք է զինադադար մը կնքենք։ Անգամ մը որ դադ-րեցնենք պատերազմը, ո՛չ ոք պիտի ուզէ վերսկսիլ զայն։ Պատմութեան մէջ չէք տեսներ ոչ մէկ մեծ պատերազմ, որու զինադադարը հաշտութեամբ վեր-ջացած չըլլայ։ Վատահաբար նոյն բանը պիտի պատահի նաեւ այս անգամ։

Գերմանիոյ պայմանները են.— Մէջագետքը գեր-մանական հոգեւորութեան պիտի ենթարկուի՝ իբ-րեւ անհրաժեշտութիւն մը, Համպուրկ-Պաղտատ եր-կաթուղին համար։ Գերմանիա տեւականօրէն նա-

ևային խարիսխ պիտք է ունենայ Պելճիքայի մէջ, ապահովելու համար ծովերու ազատութիւնը։ Ասոնց փոխարէն, Գերմանիա տրամադիր էր Ֆրանսայի վերադարձնել Լօրէն նահանգին մէջ մասը, իսկ Պելճիքացիներուն՝ Գրիւսէլը, պայմանով որ պատերազմական տուգանք վճարուի իրեն»։

Մ. Մօրկընթաու գերմանական դեսպանին այս առաջարկները Ուաշինկթընի կառավարութեան ներկայացուցած էր 11 Յունուար 1915 թուակիր պաշտօնագրով մը, որ կը պարզէր թէ ինչո՞ւ հաշտութիւն կ'ուզէր Գերմանիան։

Ինչպէս ընթերցողը նկատեց, մէկէ աւելի տեսակէտներով ուշագրաւ են Գերմանիոյ ներկայացուցած առաջարկները։

Նախ որոշ կերպով կը յայտնուի թէ, Գերմանիա դաշնակիցի վերաբերում չունէր Թուրքիոյ հանդէպ, քանի որ առանց անոր գիտութեան և հաւանութեան Մինչգետքը գրաւելու ծրագիր կը մշակէր։ Եւ ինչ որ աւելի ծանրակշիռ է, Գերմանիա կը յայտնէր թէ Եգիպտոսի վրայ Անգլիոյ տիրապետութիւնը վերջնական պիտի նկատէ՝ եթէ Անգլիա հաւանի Գերմանիոյ կողմէ Մինչգետքի գրաւումին։ Կը նշանակէ թէ Գերմանիա ո՛չ միայն Եգիպտոսը Անգլիոյ կը չնորհէր, այլ իրեն ալ բաժին կը հանէր և կ'ուզէր գրաւել Մինչգետքի չրջանը։

Գերմանիա կը յուսար թէ չահերու բաժանումի տեսակէտը առաջ քշելով կարելի պիտի ըլլար համաձայնիլ Անգլիոյ հետ։ Դիւխաւորը ա՛յս էր։ Միւս բոլոր դէպքերը, նոյնիսկ Թուրքիոյ հանդէպ իր զինակոծի պատասխանատուութիւնները առաձգական բառեր ձին

և Գերմանիա իր արտաքին յարաբերութիւններուն մէջ «Իրապաչա» քաղաքականութիւն միայն կը հետապնդեր:

Այս իրողութիւնը կը հաստատուէր նաև Աբդաթիոյ հանդէպ, որու մասին ոեւէ ակնարկութիւն չէր պարունակեր գերմանական առաջարկը:

Այսպէս, անգամ մըն ալ կը հաստատուէր թէ Գերմանիա իր գինակիցները կը նկատէր ո՛չ թէ հաւասար իրաւունքներ ունեցող դաշնակիցներ, այլ՝ իրր ծառաներ, որոնք ստիպուած էին ստրացիօրէն դրծադրել Պէրլինի հրամանները:

Ամերիկեան կառավարութիւնը, որ մօտէն տեղեակ էր կացութեան, անհետեւանք ձգեց Գերմանիոյ հաշտութեան առաջարկը:

Միացեալ Նահանգներու այս մերժումին վրայ, գերման կառավարութիւնը պոլսէն եւս կանչեց Ֆօն Քիւլմանը, որ ռակայն պաշտօնի քարձրացում կրեց և Լահէյի դեսպան կարգուեցաւ:

Ամերիկայի մերժումը ա՛լ աւելի մտահոգութիւն պատճառեց Գերմանացիներուն, մանաւանդ դեսպան Վանկենհայմ ծայր Տատիճան չզգաստացուած վիճակի մէջ էր, որովհետեւ Պոլիս գտնուող բոլոր գերման գինուորականներն ու օտար դեսպանները միաձայնութեամբ այն կարծիքը կը յայտնէին թէ դաշնակից նահատակումը պիտի յաջողէր ներս մտնել:

Հակառակ տեսակէտ ունի միայն Պատերազմական նախարար Էնվէր փաշան, որ կովկասեան ճակատին վրայ իր կրած ձախողութենէն յետոյ Պոլիս վերադարձած էր անչուք կերպով:

Տեսակէտի այս տարբերութիւնները մինչեւ ընդմիշտ հարթելու և Տարտանէլի գործողութեանց մասին նոր ծրագիր մը պատրաստելու համար, Պոլսոյ մէջ գումարուեցաւ տեսակ մը պատերազմական

խորհուրդ։

Այս կարեւոր խորհրդակցական ժողովին մասնակցեցան օսմանեան բանակի վերակազմիչ Լիման ֆօն Զանտէրս փաշա, օսմանեան ծովային ամրութիւններու ընդհանուր քննիչ գերման ծովակալ Ուզտօմ փաշա, Օսմանեան բանակի սպայակոյտի նախագահը նոյնպէս գերման զօրավար Պրօնսարտ փաշա և բազմաթիւ թուրք և գերմանացի զինուորական և ծովային բարձրաստիճան պաշտօնատարներ։

Լիման ֆօն Զանտէրս փաշա, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս ուշագրաւ ժողովի որոշումները.

«Ժողովին մասնակցողները բոլորն ալ այն կարծիքը յայտնեցին թէ, բրիտանական և ֆրանսական մարտանաւերը պիտի յաջողին Տարտանէլի նեղուցէն անցնիլ։

Նկատելով որ այս տեսակէտին չուրջ համաձայն են բոլոր ժողովականները, այլեւս այդ մասին կարծիքի փոխանակութիւն տեղի չունեցաւ։ Վիճաբանութեան միակ նիւթն էր ճշդել թէ, արտաքին ամրութիւններուս քանդումէն ուրթը թէ քանըչորս ժամ յետոյ պաշնակից մարտանաւերը պիտի յաջողին Պոլիս մտնել։

Այս կէտին չուրջ տեսակէտները այլազան էին թէեւ բայց ժողովականներու մեծամասնութիւնը այն կարծիքը կը յայտներ թէ, ամրութիւններու քանդումէն տասնուաշտն քսանըչորս ժամ յետոյ միայն դաշնակիցները կրնային նեղուցէն անցնիլ։

Ժողովը թէեւ հաշիւի առած էր էնվէր փաշայի հեղինակութիւնը, բայց որոշեց անտեսել զայն, և առանց աչքո պիտութեան պատրաստութիւններ տեսնել՝ կարելի եղածին չափ նեղուցս դամբար թշնամին»։

Լիման փաչայի նման հեղինակաւոր անձնաւորութեան մը այս խոստովանութիւնները չափէն աւելի պերճախօս են, և հարազատ գաղափար մը կուտան այդ չրջանին Պոլսոյ մէջ տիրող մտահոգութեան մասին։

Այդ միջոցին, արդէն մայրաքաղաքէն արտաքսումը սկսած էր. բոլոր դրամատուները իրենց ակիի պահանջները Փոքր Ասիա փոխադրած էին, իսկ Թուրք ընտանիքներ ամէն օր Եմբուվին ներքին գաւառները կը մեկնէին։

Միւս կողմէ, արդէն իսկ Էսկիշէհիր ղրկուած էին Բ. Դրան բոլոր պաշտօնաթուղթերը և օտար դեսպաններն ու կառավարական պաշտօնեաները ալ մեկնումի պատրաստութիւն կը տեսնէին։

Օտար դեսպաններուն մէջ քաջատեղեակ կը կազմէր միայն ամերիկեան դեսպանը, որ Պոլիս պիտի մնար օտարահպատակներուն չահերը պաշտպանելու և միեւնոյն ատեն հաւանական խառնաշփոթութեանց առաջքը առնելու համար։

Օսմանեան կառավարութիւնը նախապէս չէր ուզած որ Պոլիս մնայ ամերիկեան դեսպանը, բայց տեսնելով որ ան իր պաշտօնէն հրաժարելու և պատուական հիւպատոսի հանգամանքով մայրաքաղաքը մնալու ապառնալիք կ'ընէ, վերջին պահուն հաւանութիւն յայտնեց անոր առաջարկին։

Ասոր վրայ, որոշուեցաւ երկը հոգինոց յանձնախումբ մը կազմել, որ փոխանցման չրջանին պիտի ստանձնէր քաղաքին վարչութիւնը՝ ապրգելք հանդիսանալու համար հաւանական ամէն տեսակ ծայրայեղութիւններու և խառնակչութիւններու։ Այս պարագան հաւանական կը նկատուէր, քանի որ կառավարութիւնը իր ժամդրջական կազմով Անատոլու պիտի փոխադրուէր և մայրաքաղաքը դրեթէ իր բախտին

ձգուած զիտի ըլլար:

Ինդրոյ առաջին յանձնախումբը կազմուեցաւ իսկոյն գործի ձեռնարկեց: Օսմանեան կառավարութեան կողմէ յանձնախումբին կը ժառնակցեին ընդ. ապահովութեան նօրէն ձանպօլաթ և ոստիկանութեան նօրճն Գէարի պէյը: Երրորդ և չէզոք անդամը՝ ամերիկեան դեսպան Մ. Հէնրի Մօրկնթաուն էր:

Ցանձնաժողովը իր առաջին նիստը գումարեց ամերիկեան դեսպանատան մէջ և երկար խորհրդակցութիւններ ունեցաւ փոխանցման չրջանի դէպքերուն մասին:

Բայց լաւագոյն է, որ Մօրկնթաու իր բերնով պատմէ դէպքերը, քանի որ անձամբ ներկայ գտնուած է այս խիստ կարեւոր ժողովին, որմէ տեղեկութիւն չունէր Թալաթ ժողովուրդը.

«Ձանպօլաթ եւ Գէարի Գէյներու հետ խորհրդակցեցանք և պատրաստեցինք գործունէութեան ծրագիր մը: Պոլիս քաղաքին մէկ քարտէսը փռեցինք սեղանին վրայ և նշանակեցինք այն վայրերը, զորս, դաշնակիցները իրաւունք ունէին ռմբակոծելու՝ համաձայն զոյութիւն ունեցող միջազգային պատերազմական օրէնքներուն:

Որոշեցինք որ, պատերազմական նախարարութեան պաշտօնատունը, ծովային նախարարութեան պաշտօնատունը, ծովային նախարարութեան պաշտօնատունը, հերոգրական չէնքերը կայարանները և բոլոր հանրային չէնքերըկրնային թշնամի քնգանօթներու նշանակ դառնալ, համաձայն միջազգային օրէնքներու:

Միւս կողմէ ռուսական քարտէսին վրայ նշանակեցինք զանազան գօտիներ, որոնք չէզոք պիտի հրաւիրակուէին։ Այս գօտիին մէջ կը գտնուէր Պոլսոյ ամենէն բազմամարդ մասը՝ Բերան, ուր կը գտնուին նաև բոլոր օտարազգեսպանատուները։

Չէզոք գօտի նշանակեցինք նաեւ Գալաթիոյ և Սթամպուլի թրքաբնակ թաղերը։

Անմիջապէս որ այս գործողութիւնը լրացաւ, Ռուսինկլիսն հեռագրեցի մեր որոշումները պատկան իշխանութենէն խնդրելով որ մեր պատրաստած յատակագիծերուն վաւերացումը և չէզոք գօտիները յարգելու հաւանութիւն ստացուի անգլիական և ֆրանսական կառավարութիւններէն։

Ամերիկեան կառավարութիւնը պատասխանեց թէ բրիտանական և ֆրանսական կառավարութիւնները վաւերացուցած էին ձեռնարկս։

Այսպէս, բոլոր պատրաստութիւնները աւարտած էին։ Սուլթանն ու կառավարութիւնը և դեսպանները Փոքր Ասիա փոխադրելու նպատակով պատրաստուած կառախումբերը կը սպասէին Հայտար Փաշայի կայարանը։ Անոնք չոգիի վրայ էին, պատրաստ՝ առանց ինչին ձամբայ ելլելու։ Մենք ալ կը սպասէինք համաձայնական նաւատորմի յաղթական ժամանումին։»

Լ

ՀԱՅԵՐՍ ՍԻՐԱՁԱՀԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

Այն միջոցին, երբ Պոլսոյ մէջ կացութիւնը այս աստիճան մտահոգիչ բնոյթ ստացած էր և ժողովուրդը անորոշութեան օրեր կ'ապրէր, դաշնակից պետութիւնները և մասնաւորաբար անգլիական իշխանու-

թիւնները գրեթէ իրենց յոյսը կտրած էին Տարտանէլի արշաւանքէն։

Արդարեւ առաջին երկու փորձերն ալ հաւասարապէս անյաջողութեամբ վերջացած և պատճառ հանդիսացած էին որ, նոր վէճեր բացուին դաշնակիցներուն միջեւ։

Տեսնելով որ Տարտանէլի դէմ կատարուած արշաւանքը հետզհետէ լուրջ բնոյթ մը ունենալէ, Ռուսիա նոր ձեռնարկներ և դիմումներ կ'ընէր իր դաշնակիցներուն մօտ, խնդրելով որ աւելի ազդու գործակցութեան մը ձեռնարկեն։

Միւս կողմէ սակայն, Անգլիական «19րդ Դար» անուն հանդէսը և բազմաթիւ մեծ թերթեր սկսած էին բուռն կերպով քննադատել Տարտանէլի արշաւանքը, յայտնելով թէ երկու անյաջող փորձերէն յետոյ անօգուտ և ապարդիւն էր ռեւէ նոր զոհողութիւն կատարել նեղուցներուն առջեւ։

Անգլիական մամուլին այս հրատարակութիւնները իսոր հակազդեցութիւն առաջ բերած էին Ռուսիոյ մէջ, ուր տակաւին կը յուսային թէ դաշնակիցները պիտի յարձակին Զոլսոյ և նեղուցներու մասին իրենց առորագրած դաշնագիրներուն։

Նկատելով որ, անգլիական մամուլին այս կարգի հրատարակութիւնները կրնան չատ գէշ ազդեցութիւն գործել հանրային կարծիքին վրայ, Ռուսիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Մ. Սազանօֆ Լոնտոնի ռուս դեսպանին հրամայեց անգլ. կառավարութեան մօտ ձեռնարկներ կատարել՝ մամուլին հրատարակութիւնները դադրեցնելու համար։

Մ. Սազանօֆ միեւնոյն ատեն Լոնտոնի իր ներկայացուցիչին տուած էր Թուրքիոյ բաժանման մասին նոր հրահանգներ, որոնք կը ձգտէին՝ նոր չափանիշներու հետապատկերներով չլացնել դաշնա-

կիցները։

Լոնտոնի ռուս դեսպանը, այս առիթով իր կառավարութեան՝ ղրկեց Ցուշագրաւ հեռագիր մը, որ միեւնոյն ատեն կը խօսի հայկ. խնդրին մասին։ Իր պատմական չհակականութիւնը Ցնկատի ունենալով, սառնութեամբ կը հրատարակենք այդ պատմական փաստաթուղթը։

ԼՈՆՏՈՆԻ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ ԿՈՄՍ Ա. Կ. ՊԷՆՏԷՆՏՕՐՖԷՆ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 152 22 Փետրուար 1915

«Ստացայ Ձեր 887 թիւ հեռագիրը, ինչպէս նաեւ Բարիզի մեր դեսպանատան 118 թիւ հեռագիրը։

Անձնական.— Ձեր 887 թիւ հեռագիրը չ'օգտագործեցի, նկատելով որ կառավարութիւնը անմիջական ազդեցութիւն չունի մամուլին և մանաւանդ պահպանողական թերթերուն վրայ։ Մինչեւ հիմա զգացումներու ո՛չ մէկ անբարենպաստ արտայայտութիւն տեղի ունեցած է, հակառակ այն յօդուածներուն, որոնք վերջերս լոյս տեսան «19րդ դար» հանդէսին և բազմաթիւ տարածուած թերթերու մէջ։ Գալով նեղուցներու և Գոլոյ վերաբերեալ համաձայնագրին այս խնդրին մէջ անգլ. մամուլը ամէն բանէ առաջ մտէն կը հետաքրքրուի առեւտուրի ազատութեան հարցով։

Այս պայմաններուն մէջ հաւանական է որ անգլ. իշխանութիւնները նպաստաւոր ընդունելութիւն ընեն Ֆրանսայի Արտաքին նախարար Տէլքասէի ա-

ռալարկին, որ կը ձգտի Դանուբեան միջազգային յանձնաժողովին նման կազմակերպութիւն մը ստեղծել Պոլսոյ մէջ։

Գալով Կէլիպօլուի թերակղզիի ամբողջական կամ մասնակի չէզոքացման, այդ ծրագիրն ալ լուրջ դժուարութեանց կրնայ հանդիպիլ՝ եթէ հնարաւոր չըլլայ լուրջ երաշխիքներ տալ։ Անձնապէս, ես երաշխիքները անխուսափելի կը նկատեմ և գերադաս կը համարեմ դեպքերը կանխել, որովհետեւ առաջին լաւ տպաւորութիւնը կը դիւրացնէ ձնացեալը։

ՄԻՒՍ ՈՂՄԷ ԿԸ ԿԱՐԾԵՄ ԹԷ ԱՁԼԵՒՍ ՊԷՏՔ ՉԷ ԴԱՆԴԱՂԻՆՔ՝ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԻՄԱՍՏՈՎ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԸՆԵԼՈՒ։ ԱՍԻԿԱ՝ ԿԱՐԵՒՈՐ Է։

Կը կարծեմ թէ Միջերկրական ծովի աւազանին մէջ Թուրքիոյ տնտեսական տիրապետութեան ապագայ վիճակի մասին խոր տարակարծութիւններ գոյութիւն ունին Ֆրանսական եւ անգլիական տեսակէտներուն միջեւ։

Լորա Կրէյ ինծի ըսաւ թէ Անգլիա չի փափաքիր ոեւէ երկրամաս իր ձեռքը առնել, և թէ այդ մասին կը պահէ իր զօրծելու ազատութիւնը։ Կրէյ աւելցուց թէ բացառութիւն կը կազմեն միայն իսլամական սրբավայրերը —Մէքքէ Մէտինէ եւլն.— որոնք իր կարծիքով պէտք է մնան զուտ իսլամական ձեռքերուն մէջ։

Անձնապէս երբեք չեմ կարծեր որ Անգլիա կը հաւանի նոյնիսկ փոխոխութեան ենթարկել վարչաձեւը Սուէզի ջրանցքին, ուր արդէն ան բաւական զերակշռութիւն ունի։ Այս բոլորէն կը հետեւցնեմ թէ Կրէյ կը վախնայ Փոքր Ասիոյ թրքական տիրա-

պետութեան խնդիրը քննելէ պարզապէս չվշտացնելու համար Ֆրանսան և Իտալիան։ Ասոր փոխարէն ան-կայն, Տէլքասէ օրակարգին ամենէն կարեւոր խնդիրը կը նկատէ այդ հարցին քննութիւնը։

Ձեմ գիտեր թէ վերջին օրերու ընթացքին ինչեր տեղի ունեցած են, միայն թէ իմ ստացած տեղեկութիւններուս համաձայն, մինչեւ հիմա Բարիզն ու Լոնտոնը չեն քննած այս հարցերը։ Ժամպօնը, մասնաւոր ուժգնութեամբ և յամառութեամբ կը պնդէ փոքր Ասիոյ և Սուրիոյ մէջ Ֆրանսայի ունեցած շահերուն։

ՊԷՆՏԷՆՏՕՐՖ

Ինչպէս այս հեռագրէն կը հասկցուի, տեսնելով որ իրենց յոյսերը չեն իրականանար, դաշնակիցները այս անգամ կ'ուզեն նոր խնդիր մը երեւան հանել, աւելի ճեղտ Հայերը առաջ քշել, և Հայկական խնդիրը վերարծարծելով քաղաքական նոր կնճռոտութիւններ առեղծել։ Մանաւանդ որ հաւանական ո եւ է նոր կնճռոտութիւն գործին կուգար դաշնակիցներուն, որոնք կը փութային ներքին և արտաքին նոր դըժ-ւարութեանց մատնել իրենց թշնամիները։

Գալով Ռուսիոյ, ան երբեք վստահութիւն չուներ իր դաշնակիցներուն խոստումներուն անկեղծութեան մասին։ Ռուսական կայսրութիւնը հինէն ի վեր մասնաւոր յաւակնութիւններ կը տածէր Պոլսոյ և նեղուցներուն մասին։ Ասոր փոխարէն սակայն, մեծ պետութիւնները հինէն ի վեր զանազան միջոցներով կ'աշխատէին արգելք հանդիսանալ Ռուսիոյ ծրագիրներուն։ Այս պայմաններուն մէջ, մեծ պատերազմէն իսկ առաջ, Ռուսիա պէտք եղած է Պոլիսն ու նե-

դուքները դրաւելու նպատակով մասնաւոր ծրագիր մը մշակելու։

Մինչ այդ միջոցին սակայն անգլիական կառավարութիւնը կը տեղեկանար Ռուսիոյ այս ծրագրին, և խնդրին տեղեակ կը պահէր Օսմանեան կառավարութիւնը։

Ինչպէս ըսինք, այս կարեւոր դէպքերը տեղի կունենային ընդհ. պատերազմէն շատ առաջ։ Հետեւեալ պաշտօնական հեռագիրը, պէտք եղածէն աւելի պերճախօս կերպով ցոյց կը լուսաբանէ կացութիւնը և ճշգրիտ գաղափար մը կուտայ մեծ պետութիւններու մրցակցութեան մասին.

ՊՈԼՍՈՑ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ Տ. Թ. Ա. ՋԻՆՈՎԻԷՎԷՆ

ՌՈՒՍԻՈՑ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 209 Պոլիս, 13[26 Նոյեմբեր 1908

Ինչպէս Ձերդ Վսեմութեան հաղորդած էի ամսոյս 1/14 թուակիր հեռագրովս, անգլիական դեսպանին կատարած ձեռնարկներուն հետեւանքով, Մեծ Եպարքոսը կրկին Սուլթանին ցիմած եւ պնդած է որ վաւերացնէ վոսփորի ամրութիւնները ղօրացնելու նպատակով մասնաւոր յանձնաժողովին կողմէ պատրաստուած ծրագիրը։

Նկատելով որ այս մասին Սուլթանին մօտ իր կատարած դիմումները անհետեւանք կը ձգան, Մեծ Եպարքոսը Սուլթանին յայտարարած է թէ Կայսրութեան վերաբացումին դահլիճը հարցապնդումի պիտի են-

թարկուի: Մեծ Եպարքոսը աւելցուցած է թէ դահլիճին դիրքը փրկելու համար առիպուած պիտի ըլլայ ժողովին մէջ կարդալ Ր. Դրան և Երլտըղի միջեւ այդ մասին տեղի ունեցած թղթակցութիւնները:

Մեծ Եպարքոս ֆեամիլ փաշա աւելցուցած է նաև թէ Սուլթանը ամէն տեսակ պատասխանատուութենէ ազատելու համար, անհրաժեշտ է անմիջապէս վաւերացնել Վոսփորի ամրութիւններու զօրացման ծրագիրը:

Սուլթանը պատասխանած է թէ՝ նկատելով որ վերջին տագնապներու ընթացքին Ռուսիա բարեկամական զգացումներու ապացոյցը տուած է Թուրքիոյ հանդէպ, իր կարծիքով Վոսփորի ամրութեանց ծրագրին վաւերացումը կրնար դժգոհութիւն պատճառել Ռուսիոյ: Սուլթանը աւելցուցած է նաև թէ այդ խնդրին քննութիւնը պիտի յանձնէ Մարաջախտ Շաքիր փաշայի:

Սուլթանին այս դիտողութիւններուն պատասխանելով, ֆեամիլ փաշա յայտարարած է որ եթէ ծրագիրը չվաւերացուի, այդ պարագային հաստատուած պիտի ըլլան այն զրոյցները թէ՝ Սուլթանը կը փափաքի ռուս բանակներու Վոսփոր մուտքը դիւրացնել՝ զանոնք օգտագործելու համար իր անձնական հաշուին... Մեծ Եպարքոսին այս յայտարարութեան վրայ, Սուլթանը իսկոյն ստորագրած է խնդրոյ առարկայ ծրագիրը:

ՋԻՆՈՎԻԷՎ

Պոլսոյ ռուս դեսպանին այս խիստ կարեւոր հնարագիրը ճշդրիտ գաղափար մը կուտայ անգլուռուս մրցակցութեան և հակամարտութեանց մասին: Ցատկանշական է նաև այն պարագան որ այդ երկու

մեծ պետութիւնները կ'ուզէին իրենց անմիջական տիրապետութեան ենթարկել Օսմ. կայսրութիւնը՝ այն միջոցին, երբ այս վերջինը բռնակալութիւնը կը տապալէր և սահմանադրական վարչաձեւ կը հաստատէր երկրին մէջ։

Միայն այս պարագան բաւական է հասատատելու թէ մեծ պետութիւնները Թուրքիոյ ներքին գործերուն կը միջամտէին ո՛չ թէ անոր ժողովուրդներուն մարդասիրաբար օգնելու, այլ պարզապէս գոհացում տալու համար իրենց աչխարհակալական փափաքներուն և տնտեսական ծրագիրներուն։

Ընթերցողը, այս էջերուն մէջ յաջորդաբար պիտի հանդիպի բազմաթիւ փաստաթուղթերու, որոնք յաճախ հայերուս մասին ալ կը խօսին՝ երեւան հանելով մեծ պետութիւններուս իրական դիմագիծերը։

Վերադառնալով նեղուցներուս ընդդէմ, ինչպէս ըսինք, Մ. համանադրութեան չրջանին անգամ Թուսիա և Անգլիա մաղաչափ իսկ չէին հրաժարած իրենց տնտեսական ծրագիրներէն։

Ընդհակառակը, մանաւանդ սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, Անգլիա և Ռուսիա չատ աւելի յամառութեամբ սկսան հետապնդել իրենց ծրագիրները։

Ռուսիա օրինակ, ընդհակառակը պատերազմէն առաջ վճռական քայլեր կառնէր այս ուղղութեամբ, և պատասխանատու պետական անձնաւորութեանց մասնակցութեամբ ժողով կը գումարէր՝ Գալիան ու նեղուցները գրաւելու համար։

Ապրիլ, 1918ի Նոյեմբերին, Թուսիոյ Արտաքին նախարար Մ. Սէրժ Սազանօֆ, Նիքօլա Բ. ցարին ներկայանալով յայտնած էր թէ Օսմ. կայսրու-

թեան մօտալուտ քայքայումը նկատի ունենալով, Ռուսիա ատիպուած էր միջոցներ ձեռք առնել՝ Պոլիս ու նեղուցները գրաւելու համար։

Նիքօլա Բ. Ցարը հաւանութիւն յայտնած էր այս առաջարկին, և Մ. Սազանօֆի պաշտօն յանձնած՝ իսկոյն գործի լծուելու։

Հետեւեալ փաստաթուղթը, այս մասին կուտայ կարեւոր տեղեկութիւններ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖ՝

Ն. Վ. ՆԻՔՕԼԱ Բ. ՑԱՐԻՆ

Թիւ 68-70 Ս. Փէթրսպուրկ, 23 մարտ, 1914

Անցեալ Նոյեմբերին, Զերդ Վեհափառութեան ներկայացուցած տեղեկագրովս կը բացատրէի թէ անհրաժեշտ էր գործունէութեան ընդարձակ ծրագիր մը մշակել, որպէս զի կարենայինք Վոսփորի և Տարտանէլի նեղուցներու չրջանին մէջ մեր ունեցած շահերը պաշտպանել՝ եթէ դէպքերը ատիպէին մեզ նման ընթացք մը բռնելու։ Զերդ Վեհափառութիւնը բարեհաճած էր այս առաջարկը վաւերացնելու, և միևնոյն ատեն պաշտօն յանձնած էր ինծի՝ չհապրդռռուող պետական մարմիններուն մասնակցութեամբ խորհրդաժողով մը գումարելու։

Համաձայն Զերդ Վեհափառութեան փափաքին, խորհրդաժողովը իմ հրաւէրիս վրայ նիստ գումարեց Փետրուար 8ին։

Պատիւ ունիմ Զերդ Վեհափառութեան ներկայացո-

նելու այդ խորհրդաժողովին առեներգրութիւնը, և ժողովին մասնակցող անդամներուն հետ համախորհուրդ խնդրելու որ հաճիք Ձեր հրամանները տալ՝ գործադրելու համար տրուած որոշումները։

Նեղուցներու մասին Արտաքին նախարարութեան դիւանապետ Պազիլի յիշատակագիրը։

Նախնական դիտողութիւններ Սեւ Ծովի չրջանին մէջ ռուսական ծովային խնդիրներու մասին։

Նկատելով որ ներկայ քաղաքական կացութիւնը առաւել կամ նուազ արագութեամբ կրնայ քայքայումի առաջնորդել Օսմանեան կայսրութիւնը, ուստի անհրաժեշտ պարտականութիւնն է՝ հիմակուընէ նկատի առնել նեղուցներու խնդրին վերարծարծումը։ Այս առիթով մենք պէտք է ճշդենք մեր դիրքը։

1.— Հետեւաբար, անհրաժեշտ է որ, անյապաղ զօրացնենք մեր ուժերը՝ (և մասնաւորաբար ծովային ուժերը) Սեւ Ծովի չրջանին մէջ, որպէս զի տուգն ապի պայթումի վայրկեանին կարենանք նեղուցներու խընդիրը լուծել՝ մեր փափաքած ձեւով։

Նկատելով որ կարելի չէ ճիշդ կերպով գուշակել այդ վայրկեանը, որ թերեւս չատ մօտիկ է, անհրաժեշտ է Սեւ Ծովի չրջանի մեր ուժերը զօրացնել կարելի եղածին չափ արագօրէն և յանկարծաբար։

Խնդիր է թէ Սեւ Ծովու մէջ մեր ունեցած նաւերով կրնա՞նք զօրացնել մեր ծովային ուժը, թէ՞ անհրաժեշտ է ուրիչ նաւեր եւս փոխադրել հոն, մասնաւորաբար Պալթիկի մէջ մեր ունեցած տրեթնօթները։

Այս վերջին ծրագիրը կրնայ իրականանալ այն առեն միայն, երբ փոխուի միջազգային օրէնքը, որ կարգիլէ օտար նաւերու անցքը՝ Տարտանէլի և Վոսփորի նեղուցներէն։ Արդ, ներկայ պայմաններուն մէջ հաւանական չէ որ, մեծ պետութիւնները հաւանու-

թիւն յայտնեն նման փոփոխութեան մը: Ատկէ զատ, ռազմիջական տագնապի մը պարագային, Պալթիկի ռուսական տրէթնօթները չատ ուշ միայն պիտի կարենան Սեւ Ծով հասնիլ: Այս բոլորէն զատ, եթէ Պալթիկ ծովու ռուսական նաւատորմին համար նեղուցներէն անցնելու արտօնութիւն ձեռք բերուին ալ, եւրոպական պետութիւնները պիտի չուզեն որ այդ արտօնութենէն միմիայն Սեւ Ծովի եզերքի պետութիւնները օգտուին: Այս պայմաններուն մէջ, առիթէն օգտուելով բոլոր ազգերը պատերազմական նաւեր պիտի մտցնեն Թրքական ջուրերու և Սեւ Ծովի մէջ: Արդ, մեր ազանդական տեսակէտը այն է թէ, որքան ատեն որ նեղուցները մեզի չեն պատկանիր, մեր ռազմական չահերը կը պահանջեն որ Սեւ Ծովը գոց ըլլայ օտար նաւատորմերու առջեւ, որպէս զի թշնամի ազգեր չի կրնան խաղաղութեան շրջանին Սեւ Ծովի մէջ մեզի դէմ յարձակումի պատրաստութիւն տեսնել: Միւս կողմէ սակայն հետզհետէ յայտնի կ՚ըլլայ թէ նեղուցներու փակումը, մեզի համար դրականէն աւելի բացասական արդիւնքներ կունենայ, որովհետեւ պատերազմի մը պարագային, ո եւ է օտար պետութիւն կրնայ Թուրքիոյ հաւանութեամբ իր նաւատորմը անցնել նեղուցներէն: կը հետեւի թէ սխալ է կարծել որ այդ չրջանին մէջ ծովային մեր միակ թշնակին Թուրքիան է:

2.— Նեղուցներու պատմական խնդրին մասին մեր ազանդական տեսակէտը եղած է գրաւել զանոնք: Մինչ այդ սակայն, մեզի համար օգտակար է որ նեղուցները չէզոք գոտի յայտարարուին, որովհետեւ այդպէսով միայն մեր նաւերը ազատ մուտք և ելք կրնան ունենալ եւ ո եւ է օտար պետութիւն չի կրնար իր հակակշռին տակ առնել զանոնք:

Մեր դերիչխանութիւնը պէտք է տարածուի հա-

ասատրապէս Վոսփորի և Տարտանէլի նեղուցներուն վրայ, որպէսզի կարենան դէպի Միջերկրական ծովային ելք մը ապահովել։ Մինչդեռ, միմիայն Վոսփորի տիրացումը պիտի ծառայէ լոկ Սեւ Ծովի մէջ մեր չահերու պաշտպանութեան։ Միեւնոյն ատեն մենք պէտք է տիրանանք նաեւ այդ չրջանին անհրաժեշտ հողամասերուն՝ որպէսզի կարելի ըլլայ ապահովել նեղուցներու տիրապետութիւնը։ Ճահագրգռուող վարչութիւնները՝ իսկոյն պէտք է ուսումնասիրեն իրականացման ծրագիրը։

3.— ՆԵՂՈՒՑՆԵՐՈՒ ԳՐԱԻՈՒՄԻՆ ՀԱՄԱՐ, ՄԵՆՔ ՊԻՏԻ Է ՎՍՏԱՀԻՆՔ ՄԵՐ ՍԵՓԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԻԱՅՆ՝ ԱՌԱՆՑ Ո ԵՒ Է ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ ՑՈՑՍ ԴՆԵԼՈՒ։ ԱՑՍ ՊԱՑՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԽԻՍՏ ՀԱԻԱՆԱԿԱՆ Է ՈՐ ԸՆԴՀ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ՄԻԱՅՆ ՄԵՆՔ ԿԱՐԵՆԱՆՔ ԼՈՒԾԵԼ ԱՑՍ ԽՆԴԻՐԸ։

Այդ պարագային, պատճառներ ունինք ենթադրելու թէ Անգլիոյ և Ֆրանսայի նաւատորմիղները անդամալուծութեան պիտի մատնեն Երրեակ Զինակցութեան ծովային ուժերը։ Այդ պարագային իսկ սակայն, չենք կրնար մեր տեսակէտներուն պաշտպանութիւնը յոռւսալ նոյն իսկ մեր գաչնակիցներէն։

Գալով Յունաստանի, չարժեր անոր գործակցութեան մասին իսկ մտածել, որովհետեւ հաւանական չէ որ ան Եգէականի մէջ մեզի ծովային խարիսխ մը տրամադրէ նեղուցներուն դէմ գործողութեանց ձեռնարկելու համար։ Մանաւանդ որ Յունաստան վերջին տագնապէն (Պալքանեան Պատերազմ) դուրս ելաւ չատ աւելի զօրացած, եւ անոր ազգային խեթալը հրսկայական համեմատութիւններ ստացած է։ Պոլսոյ մասին Յունաստանի անուացած երազը թոյլ պիտի չտայ

որ ան աւելի սեղմ գործակցութիւն մը ունենայ մեզի հետ։ Ասկէ զատ Եգիպտոսի մէջ ծովային խարխխի մը հաստատումը մեզի համար նոր բարդութիւններու պատճառ կրնայ ըլլալ։ Նեղուցներու գրաւման հաւանականութիւնը կախում ունի քաղաքական նպաստաւոր կացութենէ մը. Արտաքին Նախարարութեան կ'իյնայ նման նպաստաւոր գետին մը ստեղծել։

Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք գործողութիւնը կը պահանջէ որ միաժամանակ կերպով պատրաստուի հաւատորմիռն ու բանակը։ Պէտք չէ կրկնել 1896ի սխալը, որ երկրորդական կարեւորութիւն կընծայէր ցամաքահանումին։

Որպէսզի կարելի ըլլայ արագօրէն մեծ քանակ զինուոր ցամաք հանել նեղուցները, անհրաժեշտ է մեծ թիւով չոգենաւեր ապահովել իսկոյն։ Ասոր համար անհրաժեշտ է տնտեսական միջոցներ ձեռք առնել։

Կը հետեւի թէ նեղուցներու գրաւումը անհրաժեշտ կը դարձնէ զանազան վարչութիւններու սեղմ գործակցութիւնը։

ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

8 Փետրուար 1914ի խորհրդաժողովին

Նախագահ.— Ս. Դ. Սազանօֆ Արտաքին նախարար։

Անդամներ.— Կրիկօրովիչ՝ Ծովային նախարար, Ժիլինսքի՝ ընդհանուր սպայակոյտի պետ, Ներաթով՝ Արտաքին նախարարի օգնական, Տանիլով՝ ընդհանուր սպայակոյտ նախագահի օգնական, Ենիխուքով՝ ծովային սպայակոյտի պետ (հարիւրապետ), Իշխան Թրուպէցքօֆ՝ Արտաքին նախարարութեան Արեւելքի Իսլամական բաժնի պետ, հարիւրապետ։ Նէմից՝ ծո-

վային ոգայակոյտի դիւանապետ։

Քարտուղարներ.— Պիուցով՝ Արեւելքի իսլամական բաժնի պետի օգնական, Պազիլի՝ դիւանապետ Արտաքին Նախարարութեան։

Երբ նիստը բացուեցաւ, Արտաքին Գործոց Նախարարը ներկաներուն յիշեցուց թէ անցեալ Նոյեմբերին իրենց կողմէ կայսեր ներկայացուած յիշատակագիրը կը նախատեսէր մօտալուտ դէպքեր, որոնք կրնային հիմնովին փոխել նեղուցներու կացութիւնը, և թէ անհրաժեշտ էր այժմէն միջոցներ ձեռք առնել՝ պատեհ վայրկեանին լաւագոյն կերպով լուծելու համար տյս խնդիրը։

Կայսրը գնահատեց այս առաջարկը եւ որոշեց որ գումարուի ներկայ խորհրդաժողովը։

Յայտնելէ յետոյ թէ ներկայիս քաղաքական հակայական փոփոխութիւնները քիչ հաւանական են, նախարարը ըսաւ թէ անկարելի է պահպանել Թուրքիոյ արդի գոյավիճակը՝ որ կրնայ, թերեւս չատ մօտ ատենէն, հիմնական փոփոխութիւններ կրել։

Արտաքին Գործոց նախարարը հաստատ համոզում յայտնեց որ, եթէ Թուրքերը կորանցնեն նեղուցները, Ռուսիա չի կրնար թոյլ տալ որ ուրիշ պետութեան մը ձեռքը անցնին անոնք։ Հետեւաբար, ստիպուած պիտի ըլլայ գրաւել զանոնք՝ այդ շրջանին մէջ իր շահերուն համապատասխան գոյավիճակ մը ստեղծելու համար։

Այս գործողութեան յաջողութիւնը կախում ունի անոր գործադրութեան արագութենէն իսկ վերջինը՝ անոր արագ պատրաստութենէն։ Նախարարը առաջարկեց իսկոյն և յաջորդաբար քննել այս խնդրին գնացած փուլերը։

Ա.— Արշաւախումբը անոր կազմութիւնը և զօրաչարժը։ Զօրավար Ժիւլինաքի ըսաւ թէ նեղուցնե-

րու դէմ տեղի ունենալիք արշաւանքին պիտի մասնակցէին ամենէն մօտիկ շրջաններուն մէջ գտնուող զօրամասերը այսինքն Օտեսայի և Սէվաստափոլի ուժերը, որոնք կը բաղկանան 7րդ և 8րդ զօրաբանակներէն, և որոնց վրայ հաւանաբար նոր ուժեր ալ պիտի աւելնան։

Առաջին առիթով ճամբայ հանուելիք արշաւախումբը առնուազն 30 կամ 50000 հոգիէ պիտի բաղկանայ, նկատելով որ աւելի սակաւ թանակ մը չէտ դիւրաւ կրնայ չախչախուիլ, ցամաքահանուամի դրժաւարութիւնները նկատի առնելով, ամէնէն պէտք է զօրացնել արշաւախումբը, որպէսզի թշնամին ժամանակ չունենայ լուրջ ընդդիմութիւն պատրաստելու։

Արշաւախումբին առաջին մասը պիտի բաղկանայ 7րդ և 8րդ զօրաբանակներէն, 13րդ զօրաբանակէն (Սէվաստափոլ և Սէմֆէրօփոլ) 15րդ զօրաբաժինէն և նշանաձիգներու 4րդ զօրագունտէն (Օտեսա)։ Զօրավար Ժիլինսքի աւելցուց թէ ռուսական թանակներուն դէմ պիտի գտնուին միայն Թուրքերը, որոնք ներկայիս 7 զօրաբաժին ունին Պուլղարիոյ մէջ։

Ինչքեր Փաշային ծրագրին համաձայն, որու զօրաժողովութիւնը կասկածելի է, Թուրքերը մտադիր են 3 զօրաբաժին հաստատել եւրոպական եզերքներուն վրայ։

Արտաքին Գործոց նախարարը դիտել տուաւ թէ կրնայ ըլլալ որ Յունաստանն ու Պուլկարիան ալ մեզի դէմ միջամտեն։ Բայց նկատի ունենալով անոնց պատմական ոխը, եթէ մէկը մեզի դէմ միջամտէ, միւսը՝ անխուսափելիօրէն մեզի ի նպաստ դիրք պիտի բռնէ։

Պատասխանելով այն հարցումին թէ կարելի է յուսալ որ Սերպիա այս խնդրին մէջ պիտի օժանդակէ

մեզի, Մ. Սազանօֆ պատասխանեց.

ԱՆԿԱՐԵԼԻ Է ԵՆԹԱԴՐԵԼ ԹԷ ՆԵՂՈՒԾՆԵՐՈՒ ԴԷՄ ՄԵՐ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ԿՐՆԱՅ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՆԱԼ Ա-ՌԱՆՑ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԸ: Իսկ այդ պա-րագային հաւանական է որ Սերպիա իր բոլոր ու-ժերը ուղղէ Աւստրիոյ դէմ եթէ այս վեր-ջինը պատերազմ յայտարարէ Ռուսիոյ:

Այս պայմաններուն մէջ Աւստրիա ստիպուած պիտի ըլլայ առնուազն 5 զօրաբանակ ղրկել Սերպիոյ դէմ:

Արտաքին նախարարը միևնոյն առեն ուշադրու-թիւն հրաւիրեց այն դիրքին վրայ, զոր Ռումանիա պիտի բռնէր պատերազմի մը պարագային:

Այս մասին իրեն ուղղուած հարցումին պատաս-խանելով, Մ. Ս. Դ. Սազանօֆ յայտարարեց որ թէև Ռումանիա պաշտօնապէս մտած չէ Երրեակ Զինակ-ցութեան մէջ, բայց վատահելի աղբիւրէ տեղեկու-թիւն ստացուած է թէ ան Ռուսիոյ դէմ ուղղուած գինուորական համաձայնութիւն մը ստորագրած է Աւստրիոյ հետ: Մ. Տ. Կիւրա, որ նախապէս Պուքրէշի Ռուսական դեսպանի պաշտօնը վարած էր, հաստատեց արտաքին նախարարին խօսքերը:

Մ. Տը Կիրա աւելցուց թէ ճիշդ է որ ներկայիս հանրային կարծիքը մեզի ի նպաստ է Ռումանիոյ մէջ, սակայն կարելի չէ երաշխաւորել թէ, ան ի՞նչ աս-տիճան ազդեցութիւն կրնայ գործել աւստրեռուս պատերազմի պարագային:

Վերադառնալով այն խնդրին թէ նեղուցներուն մէջ որո՞նք կրնային ըլլալ մեր հաւանական թշնամի-ները, Մ. Ս. Դ. Սազանօֆ ըսաւ թէ, Ռուսիոյ և Երրեակ Զինակցութեան միջեւ պատերազմի մը պա-

բազային, Գերմանիա և Աւստրիա զինուոր պիտի չղրկեն նեղուցները։ Շատ չատ Իտալիան միայն կրնայ արշաւախումբ մը ղրկել հոն, թէև այդ պարագային իրեն համար վտանգաւոր կ'ըլլայ Ֆրանսական ճակատին տկարացումը։

Անդրադառնալով Արտաքին նախարարի բացատրութիւններուն, Զօրավար Ժիւլինաքի ըսաւ թէ իր կարծիքով խիստ դժուար էր նեղուցներու գրաւումը՝ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին։

Զօրավարին կարծիքով Պուլիան ու նեղուցները կարելի էր գրաւել պատերազմի սկզբնական շրջանին, եթէ միևնոյն ատեն ձեռք առնուէին դիւանագիտական անհրաժեշտ միջոցները։

Սեւ ծովի շրջանին մէջ գտնուող ուժերը, որոնք արշաւախումբին պիտի մասնակցին, չեն կրնար դէպի Պուլիա յառաջանալ, եթէ արեւմտեան ճակատին վրայ մեր բանակները չեն կրցած լուրջ յաղթանակներ ձեռք բերել։

Հակառակ պարագային, արշաւախումբը պէտք է ղրկել արեւմտեան ճակատը, որովհետեւ հոն ձեռք բերուած վճռական յաջողութիւնները ինքնաբերաբար պիտի վճռեն նաև նեղուցներուն բաղդը։

Զօրավարը աւելցուց թէ համաձայն ընդհանուր ապագաղոյտին կողմէ պատրաստուած պատերազմական ծրագրին, բոլոր ուժերը պիտի կեդրոնացուին Արեւմտեան ճակատին վրայ։

Մ. Սազանօֆ հարցուց թէ Պատերազմական Նախարարութեան նոր ծրագրին համաձայն արդեօք կարելի պիտի չըլլա՞ր զինուորներու թիւը աւելցնել և այդ աւելորդ զինուորները արեւմտեան ճակատ ղրկելով նեղուցներու արշաւախումբը միշտ տրամադրելի պահել։

Զօր. Ժիւլինաքի պատասխանեց թէ նոր ծրագիրն

գործադրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ կազմել երկու նոր զօրաբանակներ, որոնցմէ առաջինը 1915ին, իսկ երկրորդը՝ 1916ին պատրաստ պիտի ըլլան: Անոնք պիտի՞ զեռեղուին արեւմտեան ճակատը, և դիւ պիտի կարենան պահպանել հաւասարակշռութիւնը՝ գերմանական և աւստրիական յաւելեալ ուժերուն հետ: Ասկէ զատ, երկու նոր զօրաբանակներու կազմութեան հետեւանքով երբեք չենք կրնար չորս զօրաբանակ ղրկել Պոլիս:

Մ. որ կիրս միջամտելով ըսաւ որ թերեւս կարելի է կովկասեան բանակը յատկացնել նեղուցներուն և Պոլսոյ պաշտպանութեան: Այն պահուն, ըսաւ ան, որ Պոլսոյ մէջ անիշխանութիւն տիրէ, կովկասեան ճակատին վրայ չի կրնար գործողութիւն տեղի ունենալ և կովկասի մեր բանակները պատ կ'ըլլան:

Զօր. Ժիլինսքի՞ն ընդունելի նկատեց այս առաջարկը, ըսելով թէ Պոլսոյ դէմ կատարուելիք արշաւանքը պէտք չէ կատեցնէ զինուորական գործողութիւնները՝ կովկասեան ճակատին վրայ: Զօրավարը աւելցուց թէ թրքական ուժերու մեծամասնութիւնը փոքր Ասիոյ մէջ կը գտնուի և ինչէր փոշոյի ծրագրին համաձայն, երեք զօրաբանակներ միայն պիտի գտնուին Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ: Հետեւաբար, Պոլսոյ դէմ մեր արշաւանքի պահուն, մենք ստիպուած ենք թրք. միւս ուժերը զբաղեցնել կովկասեան ճակատին վրայ: Այս պատճառով անմիջապէս որ արշաւանքը սկսի, պէտք է զօրաշարժի ենթարկենք կովկասի մեր երեք զօրաբաժիններուն:

Տանիլով միջամտեց և ըսաւ թէ անկարելի է կովկասի ուժերը նեղուցներն ու Պոլիս ղրկել, նկատելով որ տեղական պայմաններու բերումով անոնց զօրաշարժն ու փոխադրութիւնը տեղի կունենայ չատ դանդաղօրէն: Այս պատճառներուն յենելով, Տանիլով

բուռն կերպով և վճռաբար դէմ արտայայտուեցաւ կովկասեան բանակները Գոլսոյ արշաւանքին յատկացնելու ծրագրին։ Տանիլով, հետեւեալ պատճառաբանութիւններն եւս առաջ քշեց՝ արդարացնելու համար իր տեսակէտը.— Անկախաբար այն դժուարութիւնէն, որ կը ներկայանայ վոսփորի խորը գտնուած քաղաքը գրաւելու համար, նոյնիսկ եթէ աւելորդ ուժեր ունենանք, մեր ամբողջ ուշադրութիւնը պէտք է դարձնենք արեւմտեան ճակատին և աչխատինք չեզոքացնել յաջողութիւններ ձեռք բերել Գերմանիոյ և Աւստրիոյ դէմ։ Այդ ճակատին վրայ չհոսուած յաղթանակ մը ինքնաբերաբար և հիմնովին պիտի լուծէ ուրիշ շատ մը խնդիրներ, որոնց կարգին նաև Նեղուցներու կարեւոր եւ պատմական հարցը։ Բացարձակապէս անկարելի է չորս զօրաբանակ ղրկել Գոլիս այն պահուն, երբ պատերազմ տեղի կ'ունենայ արեւմուտքի մէջ։ Գալով պատերազմի պարապային երրորդ պետութեան մը կողմէ Գոլսոյ գրաւումը արգիլելու խնդրին, այդ հոգը պէտք է ստանձնէ Արտաքին նախարարութիւնը նկատելով որ հարցը զինուորականէ աւելի քաղաքական բնոյթ ունի։

Բոլորովին հակառակ տեսակէտ մը պարզեց Նէմիցը։ Ընդունելով հանդերձ որ ամենէն աւելի ուժ պէտք էր կեդրոնացնել գլխաւոր թշնամիին դէմ, ան կ'ենթադրէր թէ Ռուսիոյ գլխաւոր թշնամին Գոլսոյ ճամբուն վրայ չէր գտնուեր։ Գերմանիոյ և Աւստրիոյ վրայ ձեռք բերուած յաղթանակ մը չի կրնար նեղուցները մեզի ապահովել, կ'ըսէր ան։ Այն միջոցին, երբ մենք արեւմուտքի մէջ կռուելով զբաղած ըլլանք, ուրիշներ կրնան գրաւել Նեղուցները ու Գոլիսը։ Հետեւաբար, պէտք է կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնել Եւրոպան, որ այդ պարագային միայն կրնայ ընդունիլ մեր պայմանները։ Իսկ

մեր աբդի ուժերը անբաւական են Գուլիոը գրաւելու, այդ պարագային, ամէն բանէ առաջ պէտք է աշխատինք զօրացնել մեր ուժերը՝ եւ երեք գօրաբաժին եւս ստեղծել։

Զօրավար Ժիլինաքի պատասխանեց թէ, ներկայիս անիրականալի էր այդ առաջարկը։ Ան աւելցուց թէ, բոլոր Ռուսերուն համար այն ատեն մեծ կարեւորութիւն մը ունին նեղուցները որ, եթէ անոնք Թուրքիոյ ձեռքէն յափշտակուելու վտանգին տակ գտնուէին, այդ՞պարագային առանց այլեւայլի ստիպուած ենք զանոնք գրաւել, և՛ հետեւաբար բանակ մը ղրկել Գուլիա։

Ասիկա սակայն, ընդհանուր կնճռոտութեան մը պարագային միայն կրնայ՞տեղի՛ունենալ։ Միւս կողմէ հաւանական է որ նեղուցներու պատերազմը արեւմտեան ճակտի պատերազմէն յետոյ տեղի ունենայ։ Զօրավար Ժիլինաքի աւելցուց թէ անձնապէս համոզուած է որ այդպէս պիտի ըլլայ։ Այդ պարագային ըսաւ ան, հնարաւորութիւն կ'ունենանք մասնաւոր զօրաբաժին մը կամ բանակ մը կազմելու։

Իրեն ուղղուած հարցումի մը պատասխանելով, Զօր. Ժիլինաքի յայտարարեց թէ նեղուցներու արշաւանքին մասնակցելիք զինուորները հարկ եղած նաւահանգիստներն փոխադրելու համար միջոցներ ձեռք առնուած են։

ԱՐՇԱԻԱՆՔԻՆ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՓՈԽԱԴՐԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ծովային նախարարը ըսաւ թէ Սեւ Ծովի մէջ

մեր փոխադրական միջոցները բացարձակապէս անբաւական են։ Ասկէ զատ անոնք չեն կրնար զինուորական փոխադրութեանց յատկացուիլ։ Միւս կողմէ զօրաշարժի ոեւէ կանոնաւոր կազմակերպութիւն ալ գոյութիւն չունի։

Այնատեն միայն կարելի կ'ըլլայ կարճ պայմանաժամի մը ընթացքին մեծ թիւով զինուորներէ բաղկացած արշաւախումբ մը փոխադրել՝ երբ զանազան վարչութիւններ գործակցաբար ձեռք առնեն կարգ մը անհրաժեշտ միջոցներ։

Այս առիթով ծովային նախարարը հարիւրապետ Նէմիցէն խնդրեց այս մասին մանրամասն բացատրութիւններ հաղորդել խորհրդաժողովին։

Այս վերջինը ըսաւ թէ առնուազն 10—12 օրէն միայն կարելի է ապահովել անհրաժեշտ փոխադրական միջոցները։ Աւելի ճիշդ, արշաւախումբը ճամբայ կրնայ ելլել՝ զօրաշարժի յայտարարութենէն ճիշդ երկու շաբաթ յետոյ, եթէ շոգենաւերը իրենց նաւահանգիստները վերադառնան իսկոյն՝ նոր զօրամասեր առնելու համար. երկրորդ ճամբորդութիւնը առաջինէն ճիշդ շաբաթ մը յետոյ միայն կրնայ կատարուիլ։

Ներկայ պայմաններուն մէջ, առաջին անգամ փոխադրելի զինուորներուն քանակութիւնը 20 հազարը չանցնիր։ Մէկ անգամէն ամբողջական զօրաբանակ մը փոխադրելու համար, պէտք է ստեղծել այնպիսի կազմակերպութիւն, որ կարենայ ի հարկին զօրաշարժի ենթարկել Սեւ Ծովի մեր առեւտրական բոլոր նաւերը։ Պէտք չէ մոռնալ սակայն, որ բոլոր առեւտրական նաւերը ամէն վայրկեան Սեւ Ծովի մէջ չեն գտնուիր։

Երկու երեք տարի աշխատելով, թերեւս կարելի ըլլայ ստեղծել կազմակերպութիւն մը, որ հնարաւոր

պարձնէ ասելի մեծ գինուորներու փոխադրութիւնը։ Այդ պարագային կարելի կ'ըլլայ նոյնիսկ մէկ անգամէն 2—3 գօրաբանակ փոխադրել։ Այդ ծրագիրը գործադրելու համար, անհրաժեշտ է նաև գործածել օտար չոգենաւերը։

Կը հետեւի թէ փոխադրութիւնը դիւրացնելու գլխաւոր միջոցն է զարկ տալ մեր առևտրական նաւատորմին։ Իսկ այս նպատակին հասնելու համար, կառավարութիւնը պէտք է նպաստընկալ չոգենաւային ընկերութիւններուն հետ (և մասնաւորաբար կամաւոր նաւատորմին) կնքէ համաձայնութիւն մը, որով ընկերութիւնները յանձնառու ըլլան իրենց չոգենաւերու քանակը աւելցնելու։ (Մասնաւորաբար փոխադրանաւերու չինութեան կարեւորութիւն պէտք է տալ)։ Եթէ կարելի ըլլայ 15 չոգենաւեր չինել տալ, փոխադրութեան խնդիրը ինքնաբերաբար և հիմնովին լուծուած կ'ըլլայ։

Իչխան Թրոպեցքոյ չեշտեց Սեւ Ծովի ռուսական նաւատորմի զօրացումին կարեւորութիւնը՝ նոյնիսկ տնտեսական տեսակէտով, նկատելով որ Ռուսիոյ արտադրութեան 95 առհարիւրը տեղի կ'ունենայ Սեւ Ծովի ճամբով։

Արտաքին նախարարին առաջարկին վրայ, խորհրդաժողովը բազմանք յայտնեց որ իսկոյն միջոցներ ձեռք առնուին՝ Սեւ Ծովի մեր առևտրական նաւատորմը զօրացնելու համար։

Մ. Կիրս կրկին անդրադարձաւ արշաւախումբի փոխադրութեան պայմանաժամի խնդրին։ Երկու չաբթուան պայմանաժամը, զոր հաւրիւրապետ Նէմից անհրաժեշտ կը նկատէր արշաւախումբը Պոլիս փոխադրելու համար, չատ երկար կը թուէր Մ. Կիրսի։ Եթէ կ'ըսէր ան, արշաւախումբը Պոլիս պիտի ղրկուի՝ հոն տիրող անիշխանութեան կամ չարդի վտանգին

առաջքը առնելու համար, անհրաժեշտ է ծայրայեղ արագութեամբ գործել։ Մ. Կիրս այս առիթով հարցուց թէ ո՛րքան կարելի է ջեղչել փոխադրութեան պայմանաժամը։

Հարիրրապետ Նէմից պատասխանեց թէ ամէն քան կախեալ ունէր աւևտրական նաւատորմին պատրաստութեան աստիճանէն։ Եթէ կարելի ըլլայ գոհացուցիչ վիճակի հասցնել կամաւոր նաւատորմը, այդ պարագային կարելի կ՚ըլլայ մէկ չաբթուան ընթացքին ամբողջական զօրաբանակ մը փոխադրել Պոլիս։

Մ. Սազանօֆ փափաք յայտնեց որ միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի կարելի ըլլայ զօհաշարժի յայտարարութենէն 4 կամ 5 օր յետոյ վոսփոր փոխադրել արշաւախումբին առաջին մասը։

Զօրավար Ժիւլինաքի պատասխանեց թէ անպատեհ էր խաղաղութեան չրջանին աւևտրական նաւերը զինել կամ ձեւափոխել, որովհետեւ այդ կարեւոր պարագան իսկոյն ուշադրութիւն պիտի գրաւէր, մանաւանդ որ անհրաժեշտ պիտի ըլլար փոխադրանաւերուն մէջ աթոռներ, խոհանոցներ հաստատել, և ցամաքահանումի համար անհրաժեշտ կազմածները մթերել։ Այս բոլորէն զատ, հրետանիի փոխադրութիւնը կապ ունէր կարգ մը մասնաւոր պայմաններու հետ, որոնք պէտք է լրացուցած ըլլան նախապէս։

Ծովային նախարարը միջամտելով ըսաւ թէ մինչեւ հիմա գրեթէ երբեք ուշադրութեան առարկայ չէ եղած չոգենաւերը ի հարկին զինուորական փոխադրութեանց պատշաճեցնելու խնդիրը։ Ան աւելցուց ակայն թէ այս ամառ Սեւ Ծովի մէջ պիտի կատարուի արշաւանքի փորձ մը, որմէ կարելի պիտի ըլլայ օգտակար դասեր քաղել։ Մասնաւորաբար պիտի հաստատուի թէ ո՛րքան արագութեամբ կարելի է արշա-

ան-քի ծրագիրն ու հրամանը գործադրել։ Նախա-
րարը ըսաւ նաև թէ ամառնային զօրաշարժերու ըն-
թացքին զօրաբաժին մը պիտի փոխադրուէր կով-
կասեան ծովեզերքը։ Այս զինուորներուն կէսը նա-
ւահանգիստ մը, իսկ միւս կէսը՝ անապատատան ծով-
եզերք մը պիտի երթար։ Նաւահանգիստի մը մէջ կա-
տարուելիք ցամաքահանումը երեւան պիտի հանէ այն
դժուարութիւնները, որոնց պիտի հանդիպինք՝ եթէ
ուզենք պուլկարական նաւահանգիստները օգտագոր-
ծել՝ Պոլսոյ դէմ ուղղուած արշաւանքի մէջտեղին, իսկ
անապատատան ծովեզերքի մը վրայ կատարուելիք
փորձը մեզի ցոյց պիտի տայ այն դժուարութիւնները
որոնց պիտի ենթարկուինք երբ ծովափը Դժբախտա-
բար, խնայողական պատճառներով և միևնոյն ատեն
առևտուրին չվնասելու նպատակով, կարելի պիտի
չըլլայ աւելի մեծ թիւով շոգենաւեր տրամադրել այս
խիստ կարեւոր ռազմափորձին։

Զօրավար Ծիւլինաքի դիտել տուաւ թէ միշտ
օգտակար էր մասնաւոր փոխադրանաւեր ունենալ
տրամադրութեան տակ։

Ծովային նախարարը պատասխանեց թէ ատիկա
ծախքերու կը կարօտէր, և փոխադրանաւերու չի-
նութիւնը կրնար ձգնաժամ բուն պատերազմական նա-
ւատորմին, որ նիւթական անձկութեան պիտի մատ-
նուէր։ Մանաւանդ որ, չարունակեց ան, ներկայիս
շատեր կը քննադատեն մեր նաւատորմը, ըսելով թէ
ան պէտք եղածին պէս պատրաստուած չէ՝ պատերազ-
մելու համար։

Մ. Սազանօֆ դիտել տուաւ թէ այդ տեսակէտը
ճիշդ չէ, և աւելցուց որ փոխադրանաւերու չինուա-

թիւնը ոեւէ կերպ չի պատճառեր նաւատորմին, քանի որ այդ նաւերն ալ պատերազմական գործողութեանց պիտի մասնակցին, հետեւաբար մաս պիտի կազմեն պատերազմական նաւատորմին։

Հարիւրապետ Նէմիք ըսաւ թէ ծովային սպայակոյտը կը քննէ քանի մը չոգենաւերու գնման ծրագիրը եւ թէ մտադիր է ձիերու փոխադրութեան յատկացնել զանոնք հետագային։ Նկատելով որ ձիերու փոխադրութիւնը մասնաւոր դժուարութիւններ կը ներկայացնէ, այս միջոցը զգալապէս պիտի կարճէ ցընէ փոխադրութեան պայմանաժամը։

ՍԵՒ ԾՈՎԻ ՄԷՋ ԾՈՎԱՅԻՆ ՈՒԺԵՐ

Խորհրդաժողովը յետոյ քննեց այն միջոցները, որոնք պիտի կարենային Օսմանեան նաւատորմին վրայ գերակշիռ դիրք մը տալ Սեւ Ծովի մեր նաւատորմին, միեւնոյն ատեն կարելի դարձնելով նեղուցներու գրաւումը։

Ներկայիս ըսաւ թէ մինչեւ հիմա մեր նաւատորմը անվիճելիօրէն գերակշիռ դիրք ունի եւ կ'իշխէ Սեւ Ծովի մէջ, սակայն այս տարի, աշնան, թրքական երկու տրէթնօթներ պիտի գան զօրացնել Օսմանեան նաւատորմը։ (Առաջինը՝ Ան գլիա ապօպրուած «Րէչատ Ա.» տրէթնօթն է, իսկ երկրորդը՝ Պրազիլիայէն գնուած «Բիօ տէ Ճանէյրօ» տրէթնօթը)։ Դժբախտաբար ի վիճակի չենք անոնց դէմ եւ ոչ իսկ մէկ տրէթնօթ հանելու։ Հետեւաբար, մօտ ատենէն Սեւ Ծովի մէջ գերակայութիւնը պիտի անցնի Օսմանեան նաւատորմին։ Եւ որքան ատեն որ Օսմանեան նա-

լատորմը գերակչիռ դիրք ունենայ Սեւ Ծովի մէջ, մենք չենք կրնար նեղուցներուն դէմ յարձակումի կամ արշաւանք գործել:

Այս կացութիւնը անփոփոխ պիտի մնայ մինչեւ 1915 տարւոյ ամառը, պայմանով որ Օսմ. կառավարութիւնը ոեւէ նոր ռազմանաւ չգնէ, բան մը զոր կարելի չէ սակայն երաշխաւորել, նկատելով որ անցեալին մէջ Թուրքիա միշտ միջոցը գտած է մարտանաւեր չինելու կամ գնելու:

Շնորհիւ ծովային նախարարութեան ձեռք առած բացառիկ միջոցներուն, Սեւ Ծովի նաւարաններուն մէջ փութով աւաջ կը տարուին չինութիւնները մեր երկու տրէթնօթներուն՝ «Իմփէրաթրիցա Մարիա» և «Ալեքսանդր Գ»ի, որոնք ծով պիտի իջեցուին 1 սեպտեմբեր 1915ին, և ո՛չ թէ 1916ին՝ ինչպէս գրուած էր պայմանագրութեանց մէջ:

Ընդհուպ աւելցուց թէ ճիշդ է որ թրք. տրէթնօթները ռուսականներէն գերակչիռ վիճակ ունին, բայց այդ գերակշռութիւնը աննշան է: Իրականին մէջ թրքական տրէթնօթները զինուած են 34 սանտիմէթրնոց թնդանօթներով, մինչ ռուսականները 30 սանտիմէթրնոց թնդանօթներ միայն ունին: Այս պայմաններուն մէջ հաւասար հեռաւորութեան վրայ, թրք. մարտանաւերը անխուսափելի կերպով գերակչիռ դիրք կրնան ունենալ: Ասոր փոխարէն սակայն, թրք. նաւատորմը կը գործածէ անպլ. ռազմանիւթ, որ ռուսականին քաղդատմամբ չատ տկար է: Այնպէս որ, յայտ ունինք թէ 1915ին պիտի կարենանք ծովային հաւասարակշռութիւնը պահել՝ ծով իջեցնելով մեր երկու տրէթնօթները: Այդ պարագային, մեր նաւատորմին ձեռնտու մասին չնորհիւ ընդհակառակը մեր ձեռքը պիտի մնայ Սեւ Ծովի գերիշխանութիւնը: Նաւատորմի մնացորդ մասն ըսելով պէտք է հասկնալ

չորս զրահաւորները («Փանթելէյմոն», «Իոան Զլատուսթ», «Ելևթերիա» և «Թրի Սիմբիթէլիա») որոնք հակայական գերակշռութիւն մը ունին Թրք. արդի ուժերուն վրայ:

Այս բոլորէն զատ, 1915ի վերջերը Սեւ Ծովի մեր նաւատորմը պիտի զօրանայ նաեւ «Քաթէրին Բ.» տրէթնօթին տիպով տրէթնօթով մը, որու պիտի միանան երկու ուրիշ զրահաւորներ: Միւս կողմէ, որոշուած է նաեւ չինել չորրորդ տրէթնօթ մը, որ պատրաստ պիտի ըլլայ 1917ին, եւ այսպէսով Սեւ Ծովի մէջ պիտի ունենանք զուտ տրէթնօթներէ բաղկացեալ տորմիղ մը: Բացի այս չորս տրէթնօթներէն, որոշուած է նաեւ չինել երկու զրահաւորներ, 8 թորփիլանաւեր եւ 6 ընդծովեաններ, որոնք պատրաստ պիտի ըլլան 1917ին:

Սեւ Ծովի մէջ մեր գերակայութեան պահպանումը կախուած ունի Թուրքերու կողմէ ձեռք առնուելիք փոխադարձ միջոցներէն: Թրք. ծրագիրը կը նախատեսէ գնումը 6 տրէթնօթներու և 12 թորփիլանաւերու, բայց այս ծրագրին իրականացումը անորոշ է:

Ծովային նախարարը ծանուցանեց թէ որոշուած է ա՛լ աւելի զօրացնել Սեւ Ծովի նաւատորմը՝ անոր վրայ աւելցնելով արդիական տրէթնօթներէ բաղկացած տորմիղ մը: Խորհրդաժողովը գոհունակութեամբ ընդունեց այս հազորդագրութիւնը, և արագ գործադրութիւն մաղթեց:

Ասոր վրայ ծովային նախարարը բացատրեց թէ ինչո՛ւ համար չէր կրցած արգելք հանդիսանալ «Ռիո տը Ժանէյրո» տրէթնօթին Թուրքիոյ վաճառումին:

Այս վաճառումը արգիլելու համար, ծովային նախարարութիւնը որոշեց գնել խնդրոյ առարկայ տրէթնօթը: Նոյնիսկ այդ իմաստով ձեռնարկներ ալ կատարուեցան, բայց աւելի յետոյ անգլիական պրիւս-

րէ տեղեկացանք թէ այդ զրահաւորը պիտի չծախուի։

Ծովային նախարարութիւնը ներկայիս մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւի ծովային խնդիրներուն, որպէսզի թոյլ չտայ որ Թուրքիա կարենայ ուրիշ տէրութիւն գնել։ Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն, հաւանական է որ Արժանթինի կառավարութիւնը ուզէ ծախել «Ռիվատավիա» եւ «Մօրէնօ» տէրութիւնները, որոնք ներկայիս կը չինուին Միացեալ Նահանգներու մէջ։ Ասկէ զատ, Շիլիի կառավարութիւնը եւս տրամադիր է ծախելու «Ալմիրանթէ Լաթօրրէ» տէրութիւնին տիպով երկու տէրութիւններ։

Հետեւաբար, եւ նկատելով որ ուրիշ ոեւէ երկիր ծախու ապրանք չունի, Ռուսիա պէտք է գնէ այս բոլոր տէրութիւնները, որպէս զի Թուրք կառավարութիւնը հնարաւորութիւն չունենայ իր նաւատորմը զօրացնելու։ Ն. Վ. Ցարը այս տեսակէտը վաւերացնելով հրամայած է գնել այն բոլոր տէրութիւնները, որոնք ծախու կը հանուին։

Այս տէրութիւնները, որոնք պիտի գնուին, կորիզը պիտի կազմեն միջերկրականեան նոր նաւաբաժնի մը, որու պաշտօնը պիտի ըլլայ փոխարինել այն գերակշռութիւնը, զոր Թուրք նաւատորմը Սեւ Ծովի մէջ պիտի ունենայ մեր նաւատորմին վրայ։ Մ. Կիրա, այս որոշումին առիթով իր մասնաւոր գոհունակութիւնը յայտնեց։ Մ. Սազանօֆ եւս գոհունակութիւն յայտնեց, չեչտելով թէ անփոխարինելի օգուտներ պիտի ապահովէ Միջերկրականի նաւաբաժինը, որովհետեւ Թուրքերը ստիպուած պիտի ըլլան Սեւ Ծովի իրենց նաւատորմին գոնէ մէկ մասը Միջերկրական փոխադրել։

Ծովային նախարարը, ուրիշ յատկանշական պատրագայ մը մատնանշեց, ըսելով թէ թուրք ծովայինները պիտի չկարենան անմիջապէս օգտագործել արդիական մարտանաւերը, որոնք այնքան բարդ կազմակերպութիւններ ունին։ Այս պայմաններուն մէջ, թուրքերը օտար մասնագէտներու օժանդակութեամբ միայն պիտի կարենան վարել արդիական սէթնօթները և նաւազներն ալ հազիւ երեք ամիսէն կրնան վարժուիլ իրենց պարտականութիւններուն։

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆԵՐԸ

Զօրավար Ժիւլինօքի ըսաւ թէ ազգային պաշտպանութեան տեսակէտով անհրաժեշտ է կարելի եղածին չափ չուտով անդրկովկասեան երկաթուղիի մը շինութեան ձեռնարկել։ Որքան ատեն որ սակայն իրականացած չըլլայ, թրք. ճակատին վրայ պատերազմի պարագային մեր բանակը չի կրնար թիկունքին հետ զոնացուցիչ կերպով հաղորդակցութիւն հաստատել։

Սեւ Ծովի գիծը չի կրնար փոխարինել անդրկովկասեան երկաթուղին, որու անմիջական շինութիւնը անհրաժեշտ է ամէն տեսակէտով։ Ազգային պարագային ապահովուած կ'ըլլայ նաեւ կովկասեան բանակներու զօրաչարժի գործողութեանց փութացումը, ինչ որ դանդաղօրէն տեղի կ'ունենայ ներկայիս։ Նկատելով որ Պոլսոյ դէմ յարձակում կատարելու պարագային միաժամանակ կերպով յարձակումի պէտք է ձեռնարկենք նաեւ թրքական ճակատին վրայ, անհրաժեշտ է որ անդրկովկասեան երկաթուղիի շինութիւնը մասնագէտներու և Պոլսոյ դէմ տեղի ունենալիք արշաւանքի ծրագրին։

Իշխան Թրուպէցքոյ դիտել տուաւ թէ ռուսաւթուրք ճակատին վրայ կռիւները կրնան սկսիլ այն պարագային, երբ նեղուցներուն առջև պատերազմ տեղի ունենայ կամ Հայաստանի մէջ խռովութիւններ ծագին։ Անդրկովկասեան երկաթուղիին չինուելիքը պիտի նուազեցնէ այն վտանգը, որ Մերձիռհամար ունի կովկասի դրսէն թրքական նահանգներու մէջ երկաթուղիի չինուելիքը։

Ինչպէս յայտնի է, մենք ստիպուեցանք հաւանութիւն յայտնել Փոքր Ասիոյ մէջ երկաթուղային ցանցի մը չինուելուն, և նոյնիսկ մենք առաջնեցինք առևտրային շրջանի երկաթուղային չինուելիքները։

Այս պայմաններուն մէջ, անհրաժեշտ է որ, անդրկովկասեան երկաթուղին արդէն իսկ չինուած ըլլայ՝ նախ քան թրքական երկաթուղիին մինչեւ մեր սահմանը հասնիլը։

Զօր. Ֆիւլինգքի ըսաւ թէ բացի անդրկովկասեան մեր երկաթուղիէն, պէտք է նաեւ կովկասի մէջ չինել հետեւեալ ռազմագիտական երկաթուղիները։

Ա.— Երկու գիծեր հաստատել Թ, Ֆլիս կամ Սարը քամըշ, Քարաուրկան (թրքական սահման)։ Այս գծին չինուելիքները արդէն իսկ սկսած են։

Բ.— Միխայլովօ կայարանէն (Սուրամի մօտ) մինչեւ կարս երկաթուղի (Պօրժոմի ճամբով) գիծ մը չինել որ ճիւղ մը ունենայ մինչեւ Օլթի։

Գ.— Օգտակար պիտի ըլլայ նաեւ պաթում կարս երկաթուղի մը, որուն չինուելիքն տրամադիր կը թուին կարգ մը մասնաւոր անհատներ եւ խմբակներ։»

Նիստը վերջացնելէ առաջ, խորհրդաժողովը Արտաքին նախարարին պաշտօն յանձնեց ցարին վաւերացման ենթարկել խորհրդաժողովին կողմէ առաջարկուած ծրագիրները։

Մ. Սազանօֆ կատարեց իրեն յանձնուած պաշտօ-

նը, և 23 Մարտ/5 Ապրիլ 1914ին Ցարսքոյէ Սէլօի մէջ Ցարին ներկայացուց խորհրդաժողովին մանրամասն ատենագրութիւնը։

Նիքօլա Բ. Ցարը, իր ձեռքով հետեւեալը գրեց ատենագրութեան տակը. «Ամբողջովին կը վաւերացնեմ այս եզրակացութիւնները»։

Ինչպէս կը տեսնուի այս խիստ չահեկան փաստաթուղթէն, ռուսական կայսրութիւնը իրեն համար պատմական և աւանդական քաղաքականութիւն նկատած է Պոլսոյ և նեղուցներու գրաւումը և այդ ծրագիրը իրականացնելու համար, զինուորական և ծովային ամէն տեսակ միջոցներ նախատեսած։

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ թէ Ռուսերը վստահութիւն չունէին նոյնիսկ իրենց դաշնակիցներուն վրայ, և այդ պատճառով է որ խորհրդաժողովը կը յանձէր հետեւեալ եզրակացութեան.—

«Նեղուցներու գրաւումին համար պէտք է վստահիլ մեր սեփական միջոցներուն միայն, առանց ոեւէ գործակցութեան վրայ յոյս դնելու։ Այդ պայմաններուն մէջ խիստ հաւանական է որ բնդհ. պատերազմի ընթացքին միայն մենք կարենանք լուծել այս խնդիրը»։

Կը հետեւի թէ Ռուսիոյ վարիչները ամենէն աւելի տեղեակ էին դաշնակիցներու մտայնութեան, և իրենց երազներու իրականացումը հաւանական կը նկատէին միմիայն ընդհ. պատերազմի մը ընթացքին։

Մանաւանդ ուշադրութեան արժանի է այս պարագան, որովհետեւ անխոհեմ բոլոր մեծ պետութիւնները ընդհ. պատերազմին վրայ դրած էին իրենց աշխարհակալական յոյսերը։ Այսպէս, Գերմանիա կը յուսար պատերազմին չնորհիւ տիրել աշխարհի մեծագոյն մասին՝ ի հարկին իր սեփական դաշնակիցներն անգամ զոհելով։ Ֆրանսա կը յուսար ջախջախել իր

վառնգաւոր և զօրաւոր Թշնամին՝ խլելով Ալզաս Լօրէնն ու գերմանական գաղութները։ Անգլիա կը յուսար վնասացնել գերման նաւատորմը՝ սանձարձակ սիրելու համար ծովերուն։ Իսկ Ռուսիա, ընդհանուր պատերազմին վրայ դրած էր իր յոյսերը՝ Պոլիան ու նեղուցները գրաւելու և մինչեւ Միջերկրական իջնելու համար։

Իւրաքանչիւր պետութիւն, սեփական չահերու ակնկալութեամբ պատերազմի կը պատրաստուէր տեղը գալին և պետական վարիչները գաղտնի դաշինքներ կնքելով միլիոնաւոր ժողովուրդներու մահավճիռը կը ստորագրէին։

Այսպէս համաշխարհային սպանդը պաշտօնական բնոյթ կը ստանար այն միջոցին, երբ քաղաքագէտներ խաղաղութեան անունով երդում կ'ընէին։ Մեծերու այս նենգ քաղաքականութիւնը խաբեց միամիտ ժողովուրդներ, որոնք սակայն իրենց գոյութեան գնով տուժեցին։

Այն աստիճան ապականած էին բարքերն ու ընկերային կարգերը, որ աշխարհակալ պետութիւնները չէին վարաներ անմեղ ժողովուրդներ զոհելու։ Այսպէս, Գերմանիա Թուրք ժողովուրդը քաւութեան նոխազ կը դարձնէր։

Ռուս դիւանագէտներն ու պետական պատասխանատու պաշտօնատարներն ալ, կը խոստովանին արդէն այս պարագան, յայտնելով թէ ամիրաժեւս է ինքնավարութեան իմաստով յայտարարութիւններ ընել Հայերուն, ինչպէս ցոյց կուտայ հետեւեալ վաւերաթուղթը.

ՌՈՒՍԻՈՑ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆ

Ա. ՆԷՐԱԹՈՎԷՆ՝ ԲԱՐԻԶԻ ԴԵՍՊԱՆ Ա. Պ. ԻԶՎՈԼՍ-ՔԻ ԵՒ ԼՈՆՏՈՆԻ ԴԵՍՊԱՆ ԿՈՄՍ Ա. Կ. ՊԷՆԿԷՆՏՕՐՖԻ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 17 Ապրիլ 1915

Հայ գործիչ, Ռուսահպատակ բժեկապես Զաւրիեվը որ ծանօթ է նախարարութեանս ամենալաւ կողմէն, Ցրացսա են Անգլիա մեկնեցաւ։ Անոր նպատակն է յիշեալ երկիրներու կառավարութիւններն ու հանրային կարծիքը տրամադրել յօգուտ Հայերու բողոքներու իրականացումին։ Զաւրիեվը կը խնդրէ, որ քաղաքական շրջանակներու մէջ մեցնեի գինքը, եւ հովանաւորութիւն ցոյց տան իրեն։

ՆԷՐԱԹՈՎ

Ցետոգայ դէպքերը ցոյց կուտան թէ բժշկապետ Զաւրիէվ Եւրոպա դրկուած էր Ռուս կառավարութեան կողմէ, որու նպատակն էր Հայերու անունով բաղձանքներ ներկայացնել դաշնակիցներուն։ Անգամ մը որ դաշնակիցները հաւանութիւն յայտնէն Զաւրիէվի առաջարկներուն, յաղթանակած պիտի ըլլար ռուսական տեսակէտը, որովհետեւ Ռուսիա Հայերը առաջ քշելով, անոնց անունով նոր պնդումներ կ'ուզէր ապահովել դաշնակիցներէն։

Բարիզի մէջ Զաւրիէվի ունեցած գործունէութիւնը որոշ կերպով կը հաստատէ թէ ան Ցրանսա գացած է ո՛չ թէ իբրեւ «Հայերու ներկայացուցիչ» այլ իբր «ռուսական կիսապաշտօն պատուիրակ։

Ռուսահպատակ Հայ բժիշկը, այս պարագան խոստովանած է Բարիզի Ռուս դեսպանին, ըսելով թէ Ռուսիոյ արտաքին նախարարութեան հետ մանրամասն ծրագիր պատրաստած է՝ Հայկական բաղձանքներու մասին։

Իրականին մէջ սակայն, պատրաստուած ծրագիրը ո՛չ թէ Հայերու, այլ Ռուսիոյ բաղձանքները կը ներկայացնէր։ Այսպէս, Ռուսիա Հայերու անունով կը ներկայացնէր հողային պահանջները, որոնք բուռն մերժուժի հանդիպեցան մասնաւորաբար Ցրանսացիներուն կողմէ։ Տեսնելով որ Բարիզի կառավարութիւնը դժգոհ մնացած է Ռուսիոյ այս քաղաքական ոազմավարութենէն, Սազանօֆ խոհեմութիւն համարեց անմիջապէս նահանջել և Բարիզի իր դեսպանին միջոցով Ցրանսական կառավարութեան յայտնեց թէ Ռուսիա երբեք չէ իւրացուցած Զաւրիէվի և Հայերու ծրագիրները...

Դաշնակիցներու քաղաքականութիւնը վերլուծելէ առաջ, անհրաժեշտ է տեղ տալ Զաւրիէվի առաքելութեան վերաբերեալ փաստաթուղթերուն, որը

պետի ժողովուրդը տեղեկանայ բոլոր իրադարձութեանց.—

Ներքեւի հեռագրէն պրեթէ ամիս մը յետոյ, Բարիզ հասաւ բժիշկ Զաւրիեվը և իսկոյն ներկայացաւ Ռուս դեսպան Իզուլքիի։ Զաւրիեվ Ռուս դեսպանին երկարօրէն բացատրից իր առաքելութեան նպատակը, և պարզեց Փէթրօկրատի մէջ պատրաստուած ծրագրին մանրամասնութիւնները՝ խնդրելով որ իր դիմումները դիւրացնէ Ֆրանսական քազաքական շրջանակներուն մօտ։

Արհեստով դիւանագէտ սակայն, ռուս դեսպանը յարմար դատեց առաջարկել Զաւրիևվի յայտարարութիւնները, որոնք ծանրակշիռ քնոյթ կը կրէին։ Այս նկատումով դեսպանը Մ. Սազանօֆի ուղղեց հետեւեալ հեռագիրը, որ կը բացատրէ Զաւրիեվի ծրագիրը.

ԲԱՐԻԶԻ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ Ա, Պ. ԻԶՎՈԼՍԿԻՆ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 318 Բարիզ· 17 Մայիս, 1915

Ստացայ ձեր 1721 թուակիր հեռագիրը,

Բժիշկ Զաւրիեվը, որ հոս հասած է, ինձի ներկայացուց յիշատակագիր մը՝ մեր արտաքին նախարարութեան մէջ իր ունեցած խորհրդակցութեանց արդիւնքներուն մասին։

Այս յիշատակագիրը ի մէջ այլոց կ'ըսէ թէ Ռուսաստանը մտաքիր է պետութիւններուն առաջարկել, որ Թուրքիոյ ահմաններուն մէջ ստեղծուի ինքնավար Հայաստան՝ Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ

և հոգատարութեամբ երեք պետութիւններու՝ Ռուսիա, Անգլիա և Ֆրանսա։ Իբր թէ Հայաստանի հոգամասը պէտք է ընդգրկէ ո՛չ միայն բոլոր հայկական նահանգները, քաջի քանի մը ծայրամասերէն, այլեւ Կիլիկիան՝ Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստով (Մերսին), ի քաց առեալ ամբողջ Խակէնտէրունի ծովածոցը՝ Նումուրթալըքով միասին։

Ցիշատակագիրը կ'ըսէ նաև որ այս ծրագրին հաւանութիւն յայտնած է մեր Արտաքին նախարարութիւնը, որ միեւնոյն ատեն խոստացած է Լոնտոնի և Բարիզի իր դեսպաններուն միջոցով օժանդակել այդ ծրագրի իրականացումին։ Միայն թէ, կը շարունակէ յիշատակագիրը, որպէսզի Ֆրանսա և Անգլիա չկասկածին մանաւանդ Կիլիկիոյ վերաբերեալ պահանջներուն առիթով— հայ պատուիրակները պիտի գործեն աւանց տեսանելի միջնորդութեանը ռուս դեսպաններուն, որոնք դժուարին պարագաներու մէջ մթայն պիտի միջամտեն՝ եթէ իրենք յարմար նկատեն։

Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն Ծօքթօր Ջաւրիէլիւ ու Պօղոս Նուպար փաշան,—որ վերադարձած է—արդէն իսկ այս իմաստով արտայայտութիւններ ունեցած են այստեղի Արտաքին նախարարութեան անդամներուն առջև։ Հետեւաբար մի մերժէք տեղեկացնել ինձ, թէ իրօք հաւանութիւն յայտնա՞ծ էք վերոյիշեալ ծրագրին, և թէ ո՛ր աստիճան ես պէտք է պաշտպանեմ զայն այստեղ։ Կիլիկիոյ վերաբերեալ կէտը չատ փոփոխուկ կը թուի ինծի, որովհետեւ Ֆրանսա այդ շրջանի մասին իր յաւակնութիւնները չատոնց յայտնած է մեզի։

ԻԶՎՈԼՍԿԻ

ՌՈՒՍԻՈՑ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ՝ ԲԱՐԻԶԻ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ ԻԶՄՈԼՍՔԻԻ

ՀԵՌԱԳԻՐ

թիւ 2307 Փետրուար, 18 Մայիս 1915

Ստացուած է Ձեր 318 թիւ հեռագիրը. Հայերու հետ մեր ունեցած խորհրդակցութիւնները զուտ ակադեմական բնոյթ կը կրեին։ Ո՛չ մէկ որոշ ծրագիր մտցուած է Զաւրիեվին։ Պատասխանելով Կիլիկիան ապագայ հայկական մարզին մէջ մտցնելու վերաբերեալ ամօր առաջարկին, մենք յայտնած ենք թէ չենք կրնար պատգամել համաձայնութիւն մը, նկատի ունենալով որ Կիլիկիոյ մէջ կը տիրապետեն Ֆրանսական շահերը։

ՍԱԶԱՆՕՖ

Ը

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԱՐՇԱԻԱՆԸ ԿՈՒՒԱԽՆԶՈՐ

Ռուս կառավարութիւնը պէտք տեսած էր դաշնակիցներուն մօտ դիւանագիտական նոր դիմումներ կատարելու, որովհետեւ այդ միջոցին ընդհ. կարծիքը այն էր թէ դաշնակից նաւատորմը նոր եւ բուռն յարձակողականի մը կը պատրաստուէր Տարտանէլի դէմ։

Մեկէ աւելի պատճառներով փէթէրսպուրկի կառավարութիւնը անհրաժեշտ նկատած էր մղուիլ տալ դիւանագիտական գործունէութեան, նախ, որովհետեւ այն համոզումը կը տիրէր թէ դաշնակից նաւատորմը Յոյն ապստամբներուն անցնիլ։ Այդ պարագային, բնականաբար կրկին սեղանի վրայ պիտի գար Պոլսոյ դրաւման խնդիրը, որ ամենէն աւելի կը չահագրգռէր Ռուսիան։

Այդ մօտալուտ կացութիւնը նկատի ունենալով, ցարին կառավարութիւնը կ'ուզէր նախապէս ապահովութիւն ստանալ՝ թէ դաշնակիցները պիտի յարգեն Պոլսոյ և նեղուցներու մասին իրենց ստորագրած համաձայնագիրը որ, ինչպէս յայտնի է Ռուսիոյ կը խոստանար այդ երկու վայրերը։

Մեկ խօսքով, Ռուսիա դաշնակից նաւատորմին Պոլիս մտնելէն առաջ կ'ուզէր դիւանագիտական միջոցներով լուծել Պոլսոյ խնդիրը, նկատելով որ զինուորական ու ծովային չրջանակներու մէջ ծայրայեղ լաւատեսութիւն կը տիրէր Տարտանէլի արշաւանքի մասին։

Արդարև, Անգլիոյ մէջ անգամ տրամադրութիւնները փոխուած էին, և նոյնիսկ Լորտ Բիչնէր յուսալից էր յարձակողականի արդիւնքներուն մասին։

Պատերազմական խորհուրդը նոր խորհրդակցութիւններ կը կատարէր, որոնց ընթացքին մանրակրկիտ կերպով կը քննուէին նաւատորմի հրամանատարութենէն ստացուած հեռագիրները։ Սըր Հէնրի Ճէքսընի առաջարկին վրայ, Պատերազմական խորհուրդը որոշեց ծովակալ Կօրտընի ուղղել հեռագիր մը, որ կը հարցնէր.

— Քանի՞ օրէն կը խորհիք թէ պիտի կարենանք նեղուցէն անցնիլ՝ եթէ օդերը նպաստաւոր ըլլան։

— Տասնըչորս, պատասխանած էր ծովակալը։

Ծովակալին այս պատասխանը նոր խանդավառութիւն մը առաջ բերաւ անգլիական պետական շրջանակներուն մէջ: Օգտուելով այս նպաստաւոր կացութենէն, ծովային նախարար Չրչիլ փորձեց յաջողցնել իր ծրագիրը և փետրուար 26ին, պատերազմական Խորհուրդին ներկայացուց հետեւեալ յիշատակագիրը.

«Ծովակալութիւնը չի կրնար երաշխաւորել Տարտանէլի ումբակոծման յաջողութիւնը, գիտենալով որ, նաւատորմը գլխաւորաբար նեղուցը անցնելէ յետոյ դժուարութեան պիտի մատնուի: Առայժմ ծովակալութիւնը գոհացուցիչ կը գտնէ միայն այն արդիւնքը, որ ձեռք բերուեցաւ Տարտանէլի արտաքին ամրութիւններուն հանդումով:

Այս պայմաններուն մէջ, ծովակալութեան տրամաբանութիւնն է որ հաստատ համոզումը կը տիրէ թէ անկարելի պիտի ըլլայ վճռական արդիւնքներ ձեռք բերել՝ առանց ցամաքային բանակին գործակցութեան: Մանաւանդ որ, առանց ցամաքային ուժերու ներկայութեան, անկարելի պիտի ըլլայ հետագային երաշխաւորել առեւտրական նաւերու ազատ երթեւեկը:»

Չըրչիլի այս յիշատակագրին վրայ, պատերազմական Խորհուրդը կրկին ընկատի առաւ խնդիրը: Պատերազմական նախարար Լորտ Քիչնէր, որ մինչեւ այդ թուականը վարանոտ ընթացք մը ցոյց կուտար, Տարտանէլի արտաքին ամրութիւններուն դէմ կատարուած յաջող փորձէն յետոյ այլեւս հրաժարած էր իր նախկին գաղափարներէն, և կուսակից կը թուէր Տարտանէլ բանակ մը ղրկելու առաջարկին:

Աւելորդ է ըսել թէ ծովային նախարար Մ. Զըրչիլ իր կարելին կ'ընէր, Լորտ Ֆիշնէրը համոզելու եւ անոր վարանումները փարատելու համար։ Նաւատորմին ձեռք բերած արդիւնքէն դոհ էր նաև Լորտ Ֆիշըր, որ առաջին օրէն իսկ կուսակից էր ընդարձակ գործողութեան մը ձեռնարկելու ծրագրին։ Միւս կողմէ, Պատերազմական նախարարութեան Տարտանէլի ներկայացուցիչը՝ Զօրավար Պըրտվուտ եւս Լորտ Ֆիշնէրի ղրկած էր ընդարձակ տեղեկագիր, որ խիստ նպաստաւոր դոյներով կը ներկայացնէր կացութիւնը եւ յաջողութեան հաւանականութիւններէ կը խօսէր։

Այս տեղեկագրին վրայ, պատերազմական նախարարութեան սպայակոյտը զինուորական գործողութեանց մանրամասն ծրագիր մը պատրաստեց։ Ցայտնի պէս կ'երեւէր թէ, պատերազմական նախարարութիւնը այս անգամ վճռած էր Տարտանէլի արշաւանքին մասնակցիլ։

Տեսնելով որ տրամադրութիւնները նպաստաւոր բնոյթ մը ստացած են, ծովային նախարար Մ. Զրչիլ վարչապետ Մ. Էսքուիթի դիմելով խնդրեց որ անոր նախագահութեան տակ և Լորտ Ֆիշնէրի մասնակցութեամբ մասնաւոր նիստ մը գումարուի՝ մանրակրկիտ ծրագիր մը մշակելու համար։

Զըրչիլի այս առաջարկը ընդունուեցաւ և Մ. Էսքուիթ խորհրդակցական ժողովի հրաւիրեց պատերազմական ու ծովային նախարարները։ Այս նիստի ընթացքին, Զըրչիլ նեղը դրաւ Լորտ Ֆիշնէրը, որ ստիպուեցաւ ցամաքային զինուորներ տրամադրելու յանձնառութիւն ստանձնել։ Ծովային նախարարը ճարտար դարձուածքով մը յայտնեց թէ առանց բաւնակին օժանդակութեան, կատարեալ ձախողութեան

պատասխանատուն էր Տարտանէլի ծրագիրը։ Ան ամբողջովին վրայ կ'ենար, որ վճռաբար պահանջեց որ Լորտ Քիչնէր առանձնէ ընդհանուր գործողութեանց պատասխանատուութիւնը։ Աւելի պարզ խօսելով, ան պատերազմական նախարարին հարցուց թէ յանձնառո՞ւ կ'ըլլար անհրաժեշտ զինուորները տրամադրելու։

Նկատելով որ վարչապետ Մ. Էսքուիթ ևս կը պնդէր այս տեսակէտին վրայ, և նկատելով որ մերժումի պարագային յետոյ բոլոր դէպքերուն պատասխանատուութիւնը իր վրայ պիտի ծանրանայ, Լորտ Քիչնէր հանդիսաւորապէս յայտարարեց թէ յանձնառու կ'ըլլայ անհրաժեշտ զինուորական ուժերը տրամադրելու։

Պատերազմական նախարարին այս վճռական յայտարարութեան վրայ, յաջորդ օրն իսկ Ծովային նախարարութեան տրամադրութեան տակ դրաւ «Արքայական Նաւային Զօրաբաժինը»։

Քանի մը օր յետոյ Մարտ 10ին 29րդ զօրաբաժինը հրաման առաւ Լէմնոս մեկնելու։ Իսկ 6 օր յետոյ— 16 Մարտ 1915 — առաջին փոխադրանաւերը Անգլիայէն ճամբայ ելան Տարտանէլի ճակատը փոխադրելու համար զինուորական ուժերը։

Անգլիական իշխանութիւններուն այս փութաջան գործունէութիւնը խանդավառութիւն առաջ բերած էր բոլոր դաշնակից երկիրներուն մէջ, ուր արդէն լաւատեսութիւնը ծայր տուած էր՝ Տարտանէլի ամրոցութիւններուն դէմ ձեռք բերուած առաջին յաջող արդիւնքներէն յետոյ։

Նոյն լաւատեսութիւնը կը տիրէր նաև Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ, ուր հանրային կարծիքը գրեթէ ապահով կը նկատէր Տարտանէլի արշաւանքին յաջողութիւնը։

Աբդարեա Տարտանէլի արտաքին ամրութիւնն-

րու ամբակածումը խիստ նպաստաւոր ազդեցութիւն գործած էր ամէն կողմ: Նոյնիսկ ազդուած էր Շիքակոյի առակարանը, ուր անակնկալ կերպով բուռն անկում մը կրեցին ցորենի գիները:

Այս ընդհանուր լաւատեսութեան չրջանին էր ուրեմն, որ Ռուսիա իր դաշնակիցներէն պահանջեց հրապարակային յայտարարութիւն մը ընել Պոլսոյ և Նեղուցներու խնդրին մասին:

Պատերազմի սկզբնական չրջանին, Ռուսիա ուղղամիտ ընթացք մը բռնած է Թուրքիոյ հանդէպ, Անգլիոյ և Ֆրանսայի հետ համախորհուրդ, ան դիմած էր Օսմանեան պետութեան՝ հաւաստելու համար թէ հաշտութեան դաշնագրի կնքումին առեն դաշնակիցները պիտի երաշխաւորեն Օսմանեան կայսրութեան հողային ամբողջութիւնը, եթէ սակայն Թուրքիա չէզոք մնայ:

Բայց անգամ մը որ Թուրքիոյ վարիչները մերժեցին այս առաջարկը, Թուրքիոյ հանդէպ հիմնապէս փոխուեցաւ Ռուսիոյ դիրքն ու քաղաքականութիւնը:

Փէթրօկրատի նախկին ֆրանսական դեսպան Մ. Մօրիս Փալէօլօկ այս պարագան կը մատնանշէ հետեւեալ կերպով.

«9 Նոյեմբեր 1914ին հատարուած թրքական յարձակումը արձագանգեց մինչեւ Ռուսական խղճին խորը... Յանկարծ վերածնած էին սլաւականութեան վիպային երազները»:

Ճիշդ այդ միջոցին էր դարձեալ, որ Անգլիա կ'ուզէր չահագործել Ռուսերու խանդավառութիւնը և առաջքը առնել այն յուսախաբութիւններուն, որոնց կրնար են թարկուիլ առուս ժողովուրդը:

Ծովային նախարար Ճըրչիլ, այս առթիւ հետեւեալ յատկանշական խոստովանութիւնը կ'ընէ.

«Իր աղեցներուն եւ պարտութիւններուն միջեւ Ռուսիան հաջալերելու անհրաժեշտութիւնը ստիպեց որ Արտաֆին ճախարար Սըր Էտուարտ Կրէյ, 14 Նոյեմբերին Փեթերսպուրկի դեսպան Սըր Ճորճ Պրիւներնի ղրկէ հետեւագիր մը որ կ'բսէր.

«ՀԱՃԵՑԷՔ Մ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ ՀԱՂՈՐԴԵԼ ՈՐ, ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԸՆԴՈՒՆԻ ԹԷ, ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՂԱՆՔՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԼՈՒԾԵԼ ՆԵՂՈՒԾՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊՈՒԼՈՑ ԽՆԴԻՐԸ:

Այդ չրջանին, այս հետապիրը գաղտնի պահուեցաւ թէեւ, կ'ըսէ Ճըրչիլ, բայց 1915ին, երբ հաւանական կը նկատուէր Պոլսոյ անկումը, անհրաժեշտ էր հրապարակային գոհացում մը տալ ռուս հանրային կարծիքին:

Մանաւանդ որ, նման պաշտօնական յայտարարութիւն մը անխուսափելիօրէն նպաստաւոր ազդեցութիւն պիտի գործէր նաեւ Պուլկարիոյ, Յունաստանի և Ռումանիոյ մէջ:

Բոլոր այս նկատումներէն դրդուած, անգլիական կառավարութիւնը ինքզինքը ստիպուած նկատեց չրջօրէն խնդիրը քննելու և վճռական որոշում մը տալու:

Եւ որովհետեւ չափազանց ծանրակչիռ քնոյթ ունէր հարցը, վարչապետ Մ. Էսքուիթ փափաք յայտնեց որ միւս կուսակցութեանց նախագահներն ալ ներկայ գտնուին նախարարաց խորհուրդի այդ նիստին:

Վարչապետին փափաքին պահպանում տրուելքան և խորհրդակցութեան հրաւիրուելքան պահպանողական կուսակցութեան երկու պետերը՝ Լորտ Լէնսդաունն և Մ. Պոնար Լօ։

Մ. Էսքուիթ անհրաժեշտ նկատած էր կարծիքը առնել նաև պահպանողականներուն, որոնց ուժն ու ազդեցութիւնը կաւելնար ամէն օր։ Ասկէ զատ պատերազմի յայտարարութիւնը ազատականներու օրով տեղի ունեցած ըլլալով, հանրային կարծիքը այդ խնդրին մէջ պատասխանատուութենէ զերծ կը նկատէր պահպանողական կուսակցութիւնը։ Միւս կողմէ մասնաւորաբար ֆրանսական և ռուսական ճակատներու աննպաստ կացութիւնը կ'աւելցնէր ազատականներու հանդէպ ծայր տուած դժգոհութիւնը, որու փոխարէն սակայն նոյն համեմատութեամբ ծաւալ կը պտնէր պահպանողականներու վարկն ու ազդեցութիւնը։

Ազատականները, թէեւ իշխանութեան գլուխը կը գտնուէին, բայց լրջօրէն մտահոգ էին երկնց մըրցակից հակառակորդէն, որ հետզհետէ կը զօրանար։ Այս պատճառով, Մ. Էսքուիթ յաճախ առաջարկած էր պահպանողականները սիրաշահելու փորձեր կատարել՝ անոնց կարող անդամներուն յանձնելով բարձր և կարեւոր պաշտօններ։

Պահպանողականները սակայն, միշտ կը մերժէին այս կարգի առաջարկները, ըսելով թէ իրենց համար անկարելի էր մասնակի պաշտօններու գլուխ անցնիլ, որովհետեւ չէին կրնար առանձնել ազատական դահլիճի մը ընդդ. գործունէութեան պատասխանատուութիւնը։

Հակառակ այս լարուած կացութեան սակայն,

Լորտ Լէնսդաունէն և Մ. Պոնար Լօ մասնակցեցան Նախարարաց Խորհուրդի այն նիստին, որ քննեց Պոլսոյ և նեղուցներու խնդիրը։

Պահպանողականներու երկու ներկայացուցիչները վճռաբար յայտարարեցին թէ չեն կրնար պատասխանատուութիւն առանձնել մասնաւոր խնդրի մը մասին, որ կապ ունի ազատական կուսակցութեան ընդհ. գործունէութեան հետ։

Պահպանողականներու այս մերժումին հետեւանքով, պահլիճի անդամները առանձին չարունակեցին խնդրին քննութիւնը և յանձնեցան միաձայնութեամբ տրուած որոշումի մը յանգիլ։

Ծովային նախարար Մ. Ջըրչիլ, հետեւեալ բառերով կը բանաձեւէ այդ կարեւոր որոշումին հետեւանքները.

«Mars ամսուան սկիզբը Մեծն Բրիտանիա եւ Ֆրանսա ուժս կառավարութիւնը հաղորդեցին թէ կը հաւանին որ յոյն բանակի պարագային Պոլիսը կցուի Ռուսիոյ։

Դաշնակից պետութիւններու այս ձեռնարկը հրապարակուեցաւ Մարտ 12ին։

Մէկ կողմէ այս յայտարարութիւնը, միւս կողմէ Տարտանէլի առջեւ տեսնուած նոր պատրաստութիւնները հակայական ազդեցութիւն գործած էին Պալքանեան երկիրներու հանրային կարծիքին վրայ։ Նախ, Պուլկարիոյ դիրքը փոխուեցաւ կայծակի արագութեամբ։ Այս փոփոխութիւնը պատճառ եղաւ որ Թուրքիա կրկին զինուորական նախապատրաստութիւններ ձեռք առնէ Էոթինէի մէջ և պուլկար առաջանին վրայ։

Միւս կողմէ, Պուլկարիոյ ցարը, Մարտ 16ին

հանդիսաւոր ունկնդրութիւն մը կը չնորհէր Սոֆիայի անգլիական «Մասնաւոր Առաքելութեան» պետ Զօրավար Ֆէճէթի, որուն հետ սիրալիր տեսակցութիւն մը ունեցած էր։

Անգլիացի զօրավարը, յաջորդ օրն իսկ Լորտ Քիչնէրի կ'ուղղէր երկար հեռագիր մը, որ հետեւեալ յատկանշական տեղեկութիւնները կը հաղորդէր Պուլկարիոյ ընդհանուր կացութեան մասին.

«Տարտանէլի դեմ տեղի ունեցած վերջին գործողութիւնները այն աստիճան ճպաստաւոր ազդեցութիւն գործած են հոս որ այլեւս հաւանական չէ որ Պուլկարիա յարձակումի ձեռնարկէ դաշնակիցներուն միացող ուժէ Գալիճիեան պետութեան դեմ։ Նոյնիսկ հաւանական է որ պուլկար բանակը օսմտով մասնակցի Թուրքիոյ դեմ ուղղուած Տարտանէլի արշաւանքին։»

Կացութիւնը նոյնքան նպաստաւոր փոփոխութեան ենթարկուած էր նաեւ Ռումանիոյ մէջ, ուր կառավարութիւնը սկսած էր բարեկամական դիրք բռնել՝ մասնաւորաբար դաշնակիցներուն հանդէպ։

Միւս կողմէ, Ռուսիա որ մինչեւ այդ թուականը հազիւ 1000 քոզաքներ տրամադրած էր պալքաններու զինուորական գործողութեանց, այս անգամ կատարեալ ծովային գործակցութիւն մը կ'առաջարկէր եւ մինչդոյն ատեն Պաթումի մէջ կը համախմբէր զօրաբաժին մը, որ զօրավար Իւթօմինի հրամանին տակ Պոլիս պիտի մեկնէր՝ մասնակցելու համար անոր պրաւուամին։

Բոլոր այս պատրաստութիւնները ընդ. լաւատեսութեան մթնոլորտ մը ստեղծած էին նաեւ Ռումանիոյ մէջ։ 2 մարտ 1915ին, Պուքրէշի անգլիական

դեսպանը հետեւեալ տեղեկութիւնները կը հաղորդէր Անգլիոյ Արտաքին նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյի։

«Այսօր տեսակցեցայ Իտալիոյ Արտաքին նախարարին հետ։ Նախարարը յայտարարեց թէ համոզուած է որ Իտալիա մօտ ատենէն պատերազմի պիտի մասնակցի։

«Միւս կողմէ, Պուէրհօի ռուս դեսպանը երկու անգամ տեսակցած է այսեղի իտալական դեսպանին հետ, որ յաճախ Իտալիոյ միջամտութեան հաւանականութեան մասին կը խօսի։ Այս անգամ դեսպանը շատ աւելի վճռական շեշտ մը գործածած եւ յայտնած է թէ Իտալիա մօտ ատենէն պիտի մասնակցի պատերազմին։

«Դեսպանը աւելցուցած է թէ Իտալիա պէտք է բաժին ստանայ Ադրիականի ծովեզերքէն եւ Թուրքիոյ հաւանական բաժանումէն։ Իտալական դեսպանը միեւնոյն ատեն հաւաստած է թէ Իտալիա կրնայ մէկ ամսուան ընթացքին մէկ միլիոն 800 հազար հոգինոց բանակ մը պատրաստել»։

Ամէն կողմէ, դեսպանները նման նպաստաւոր եւ յուսադրիչ տեղեկագիրներ կը ղրկէին։

Սըր Էտուարտ Կրէյ, որ օրը օրին իր ստացած տեղեկութիւնները դահլիճին կը հաղորդէր, այն կարծիքը ունէր թէ ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է որ Իտալիոյ մասնակցութիւնը ապահովել։ Այդ պարագային, կ'ըսէր ան, կարելի պիտի ըլլայ անգործածութեան դատապրտել աւստրիական նաւատորմը եւ «անգլիական լիճ»ի մը վերածել միջերկրականը։

Դահլիճին բոլոր անդամները համաձայն էին այս կէտին շուրջ, եւ Սըր Էտուարտ Կրէյի պաշտօն յանձնեցին «մասնաւոր ուշադրութեամբ զբաղիլ այդ խնդրով՝ առանց ոեւէ առիթ փախցնելու»։

Թ

ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Կ՚ՈՒԶԵՆ ՊՈԼՍՈՅ ՏԻՐԱՆԱԼ

Այդ չրջանին, չատ աւելի կարեւոր դէպքեր տեղի կ՚ունենային Յունաստանի մէջ։ Ինչպէս նախապէս տեսանք, հակառակ դաշնակիցներուն հանդէպ իր անուղղած բարեկամական պատճառներուն, Մ. Վէնիզէլոս փետրուար 11ին մերժած էր պատերազմին մասնակցութեան առաջարկը, նկատելով որ չատ անբնական քինաւորական օժանդակութիւն մը միայն կը խոստանան դաշնակիցները։

Տարտանէլի դէմ գործուած վերջին յարձակումը ապակայն, Յունաստանի մէջ ալ խոր ազդեցութիւն գործած էր։ Արդարեւ, Մարտ 1ին, Աթէնքի անգլոֆրանսական Մ. Էլիոթ իր կառավարութեան կը հեռագրէր թէ հնարաւոր չէ վերչապահ Մ. Վէնիզէլոս առաջարկած է երեք զօրաբաժիններէ բաղկացած զօրաբանակ մը ղրկել Կելիպօլուս։

Սըր Ֆրետերատ Կրէյ իսկոյն պատասխանեց թէ Բրիտանական կառավարութիւնը սիրով կ՚ընդունի այս օժանդակութիւնը, մանաւանդ որ ծովային նախարարութիւնը անհրաժեշտ կը նկատէ ցամաքային ոյժերու գործակցութիւնը։

Յաջորդ օրն իսկ, Մ. Էլիօթ հետեւեալ պատասխանը կուտար.

«Մ. Վենիզելոս կը յուսայ թէ պիտի կարենայ վճռական պատասխան մը տալ վաղը։ Ան արդէն իսկ փոխծեր կատարած է՝ թագաւորին մօտենալու։

Ուրիշ ալբիւրէ կը ծեղեկանամ թէ Կոստացիին թագաւորը պատերազմի կուսակից է։»

Միւս կողմէ, Աթէնքի անգլ. դեսպանատան զինուորական կցորդն ալ հետեւեալը կը հեռագրէր.—

«Հելլէն ընդհանուր ապստամբությամբ միաձայնութեամբ այն կարծիքը ունի թէ Տարանէլի դէմ տեղի ունեցած զինուորական գործողութեան անխուսափելիօրէն պէտք է գործակցի նաեւ ցամաքային բանակը։ Այս առիթով, հելլէն ապստամբությամբ մտադիր է 4 կամ 5 զօրաբաժին ցամաք հանել Թերակղզիին հարաւային ծայրամասը՝ անկէ յառաջանալու համար դէպի Մայտոսի արեւելակողմը գտնուող բլուրները։ Այդ յառաջխաղացութեան ընթացքին հելլէն բանակը ստիպուած պիտի ըլլայ գրաւել Թրքական պաշտպանողական երեք գիրքեր։

Հելլէն զինուորական շրջանակներուն մէջ հաստատ համոզում կը տիրէ թէ՝ այդ շրջանին մէջ թուրքերը չեն կրնար զինուորական մեծ ուժեր չարժման մէջ դնել, ինչ որ մեծապէս կրնայ դիւրացնել յարձակող բանակներուն գործը։

Միեւնոյն ատեն եթէ կարելի ըլլայ հիւսիսէն ալ — Գուլայիրի շրջանէն կամ Սարոսի ծոցէն — զինուժներ ցամաք հանել, թուրքերը ստիպուած պիտի ըլլան ամբողջովին լքել Մայտոսի շրջանը, որպէսզի հակառակ պարագային անխուսափելիօրէն երկու կրակի մէջ պիտի մնան։

Անգլիական պետական շրջանակները խանդավառուած էին Յունաստանի այդ առաջարկէն, որովհետեւ անոր չնորհիւ, ինքնաբերաբար կը լուծուէր պինուտոյ տրամադրելու խնդիրը։

Արդարեւ, եթէ Յունաստանի առաջարկը իրականանար, Տարտանելի արշաւախումբին տրամադրուելիք տակ դրուած պիտի ըլլային ո՛չ միայն Ատտրիայէն և Եգիպտոսէն բերուած զինուորները, այլ և հելլէն ուժերը, ինչպէս նաև Արքայական Նաւային Զօրաբաժինը, Ֆրանսական զօրաբաժին մը և վերջապէս ռուսական զօրաբանակը, որ համախմբուած կը կատարէր Պաթումի մէջ։

Առանցքէ զատ, ներքանցքներուն մէջ պատրաստ կը սպասէին Գալլիանեան պետութիւնները, որոնք պատրաստ էին առաջին նպաստաւոր առիթին պատերազմին մասնակցելու։

Դէպքերու այս անակնկալ և նպաստաւոր զարգացումի ընթացքին առկայ, դաշնակիցներուն համար ճակատագրական միջադէպ մը ծագեցաւ՝ ջուրը ձգելով բոլոր ծրագիրները։

Գերմանը քանակներուն առջեւ կոտրակուած, պարտուած, իր դաշնակիցներէն կղզիացած Ռուսիան, մէկ հարուածով կը քանդէր Եռադաշնքը։

Արդարեւ, 3 Մարտ 1915ին, Ռուսիոյ արտաքին նախարար Մ. Սէրժ Սազանօֆ, հետեւեալ ծանուցագիրը կը յանձնէր Փէթրոկրատի անգլիական դեսպան Սըր Ճօրճ Պըքէնըին.

«Հետագայ կնճռոտութիւններէ վախնալով, ուուս կառավարութիւնը չի կրնար հաւանիլ որ հելլէն զինուորներ մասնակցին Տարտանելի գործողութիւններուն»։

Մ. Սպանօֆ, բերանացի կերպով հետեւեալ բացատրութիւնները տուած էր այս մասին ան-գլ. դեսպանին.

«Ցարը, որ ուշկնդրութիւն մը չնորհած էր ինձի երէկ, յայտարարեց թէ ո եւ է պայմանով չի կրնար հաւանիլ որ հնդկաց զինուորները մասնակցին Տարտանէլի գործողութեանց»։

Ակէ զատ, Աթէնքի ռուս դեսպանն ալ, իր կառավարութենէն ստացած հրահանգներուն հետեւանքով ամէն ճիգ կը թափէր՝ արգելք հանդիսանալու համար հնդկաց բանակներու Տարտանէլ մեկնումին։

Իտալիա մասնաւորաբար Յունաստանի քաղաւորին հաղորդած էր թէ ո եւ է պարագայի տակ պիտի չտար որ աճ իր զինուորներուն գլուխը անցած Պոլիս մտնէ։

Ցար Նիքօլայի այս ընթացքը պատճառ եղաւ որ լուծումի տարբեր եղանակներ փնտռուին։ Իբր առաջին միջոց, առաջարկուեցաւ երեքի փոխարէն հնգեակ մէկ զօրաբանակ միայն ղրկել Տարտանէլ։ Այդ պարագային, Կոստանթին թագաւորին համար կարելի պիտի չըլլար իր բանակին ընկերանալ։

Անշուշտ անտեղի էին այս բոլոր մտահոգութիւնները, որովհետեւ մանաւանդ այդ միջոցին, Կոստանթին թագաւորը յայտնապէս Գերմանիոյ կողմը կը հակէր և առանց բանակցութեան կը մերժէր դաշնակիցներու կողմէ եկած ո եւ է առաջարկ։

Հակառակ ասոր, դաշնակիցները մեծ ակնկալութիւններ սնէին մասնաւորաբար Յունաստանէն։ Բացի Անգլիայէն, ֆրանսական կառավարութիւնն ալ մօտէն կը չահագրգռուէր Յունաստանը սիրաշահելու խնդրով, և Աթէնքի իր դեսպանին միջոցով կը չո-

չափէր վարչապետ Վէնիզէլոսի կարծիքը։

Ցրանաա անհրաժեշտ կը նկատէր հրկիզել բանակին պարծակցութիւնը և կ՚առաջարկէր ի հարկին ապաստանալ Ռուսիոյ՝ եթէ ան չտրամադրէր յամառիլ Վէնիզէլոսի առաջարկին։

Ցրանաայի արտաքին գործերու նախարարութիւնը Մարտ 4ին հետեւեալ ծանուցագիրը կը ղրկէր Անգլիոյ արտաքին նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյի.

«Ռուսա կառավարութիւնը չուզեր, որ ոեւէ պայմանով Յունաստան պարծակցի Տարտանէլի դէմ ուղղուած գործողութիւններուն։

Ցրանաայի արտաքին նախարարութիւնը այն կարծիքը ունի թէ, անգլոֆրանսական նաւատորմիղի յաջողի Պոլիս հասնիլ առանց ցամաքային բանակի գործակցութեան պէտք ունենալու։

Միայն թէ անոր կարծիքով անհրաժեշտ է վտքր ուժ մը ցամաք հանել՝ պրաւելու համար Պուլկարիոյ դիմաց։ Այս պայմաններուն մէջ, հաւանական է որ Յունաստանի քինուորական գործակցութիւնը աւելորդ ըլլայ... Եթէ հնարաւոր կառավարութիւնը առաջարկէ մասնակցիլ Տարտանէլի արշաւանքին, անոր պէտք է ըսել թէ Յունաստանի գործակցութիւնը պէտք է կատարեալ ըլլայ և թէ ան պէտք է օժանդակէ Սերպիոյ»։

Ինչպէս կը տեսնուի, Ցրանաա կ՚ուզէր չահագործել Յունաստանի պատրաստակամութիւնը՝ օգնելու համար Սերպիոյ, մինչ հնարաւոր կառավարութիւնը

ամենէն աւելի կը չահագրգռուէր Թուրքիոյ շուրջ տեղի ունեցած անցուդարձերով:

Արդէն հիւլէն կառավարութիւնը ամէն առիթով դէմ արտայայտուած էր Սերպիոյ հետ գործակցութեան առաջարկներուն:

Աթէնքի անգլիական դեսպանը. Յունաստանի տեսակէտը կը պարզէր հետեւեալ տողերուն մէջ.

«Սերպիոյ օժանդակելու մասին Յունաստանի մօտ պնդում կատարելը ուրիշ հետեւանք չի կրնար ունենալ, բայց եթէ ջուրը ձգել հնլլէն գործակցութեան ամէն տեսակ յոյսերը»

Յունաստանի ընդհ. ապայակոյսը նաև, վճռապար մեկնած էր Սերպիոյ հետ գործակցութեան առաջարկը, Յունաստանի համար վատնգաւոր նկատելով զայն:

Ընդհ. ապայակոյսը, իր այս տեսակէտը պարզած էր վարչապետ Մ. վէնեզէլոսի, որ իր հաւանութիւնը յայտնած էր անոր:

Իր չահեկանութեան պատճառով, սակայն նոյնութեամբ կը թարգմանենք այն տեղեկագիրը, զոր Աթէնքի անգլ. դեսպանատան դիւանագիտական կցորդը ղրկած էր Լոնտոնի կառավարութեան.

ՀԵՌԱԳԻՐ

Աթէնք, 6 Մայիս

Ռուս պաշտօնակիցս այսօր ինծի ըսաւ թէ իր կարծիքով Ռուսիա պիտի ընդդիմանայ Յունաստանի թագաւորին Գուիս մուտքին, և հաւանական է որ այն պարագային միայն ընդունի Յունաստանի գործակցութեան առաջարկը, երբ Կոստանդին թագաւորը

խոստանայ իր բանակին չընկերանալ։

Այս իմաստով կատարուած ո՛ւ եւ է պահանջ կըրնայ խանգարել բոլոր գործերն ու ծրագիրները։ Պաշտօնակից խնդրեցի որ Ռուսիոյ ընդհանուր սպայակոյտին բացատրէ այն առաւելութիւնները, որ կը ներկայացնէ հելլէն բանակին գործակցութիւնը։

Յունաստանի պատերազմին մասնակցութիւնը սերբիոյ ո՛ւ եւ է դէպքէ աւելի պիտի դիւրացնէ Սերպիոյ օժանդակութեան հասնելու գործը՝ եթէ ան նոր յարձակումի մը կրէ Աւստրիոյ կողմէ։ Ակէ զատ, Յունաստանի թարմ ուժերը ամենէն աւելի անմիջական ազդեցութիւնը պիտի գործեն Պուլկարիոյ վրայ, և պատեհութիւն պիտի տան որ Ռումանիա կարենայ Պուքուվինայի մէջ ապատորէն գործակցիլ Ռուսիոյ հետ։

Միւս կողմէ Թրանսա պիտի կարենայ Ադրիականի մէջ իրեւ նաւային խարիսխ գործածել Քորֆու կղզին, և Պալքաններու մէջ դաշնակիցներուն ի նպաստ ընդհանուր չարժուձմ մը ծայր պիտի տայ։

Սկիզբները, թագաւորը պիտի չընկերանայ իր բանակին, բայց երբ այս վերջինը Պլեւոյ մօտենայ, հաւանական է որ ան փոխէ իր տեսակէտը։

Այս պարագային, չատ հաւանական է որ Պուլկարիոյ թագաւորը ուզէ արգելք հանդիսանալ անոր այդ քայլին և անմիջապէս Թուրքերուն հետ գործակցի մեզի դէմ։ Իսկ նման գործակցութիւն մը՝ կրնայ վճռական հետեւանքներ ունենալ։

կը հետեւի թէ այս թագաւորներէն մէկուն առժամեայ ներկայութեան հանդէպ Ռուսիոյ ընդդիմութիւնը բանաւոր չէ։

Աթէնքի մէջ տեղի ունեցած ցոյցի մը ընթացքին Մ. Վէնեզէլոս խանդավառ ծափահարութիւններ ընդունեց այսօր ժողովուրդէն, որ կը յաւատայ թէ

դաշնակիցներուն միանալով հեղլէն բանակները պիտի յաջողին Պոլիս մտնել։»

Աթէնքէն ստացուած այս տեղեկութիւնները լըրջօրէն քննութեան կ'առնուէին դահլիճին կողմէ, որ վարանումի չրջան մը կ'անցնէր։

Մասնաւորաբար արտաքին նախարարը դժ՛դակ կացութեան մը մատնուած էր, որովհետեւ դիւրին գործ չէր հաշտեցնել Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի տեսակէտները։

Մարտ 6ի իրիկունը, նախարարաց խորհուրդը քացառիկ նիստ գումարեց, Աթէնքէն ստացուած տեղեկութիւններուն չուրջ խորհրդակցելու եւ վճռական որոշում մը տալու համար։

Անգլիական կապոյտ գիրքը, այս նիստը կը նկարագրէ հետեւեալ յատկանշական տողերով.

«Ձափազանց յուզումնալից եղաւ նախարարաց խորհուրդին Մարտ 6ի նիստը։

Նախարարներուն մեծամասնութիւնը անհրաժեշտ եւ օգտակար կը նկատէր հեղլէն բանակին գործակցութիւնը։ Մասնաւորաբար ծովային նախարար Մ. Զըրչիլ. կառավարութենէն կը պահանջէր իւ գին ամէն բանի ծուխ տալով հարկին ապառնալ Ռուսիոյ։

Մ. Զըրչիլ այս առիթով յայտնեց թէ պէտք չէ բաւականանալ կիսամիջոցներով, նկատելով որ պատերազմին երկարաձգումը միլիոնաւոր անձերու մահուան պատճառ պիտի ըլլայ։

կառավարութիւնը, կ'ըսէր ան պէտք է Ռուսերուն յայտնէ թէ Պոլսոյ մասին համակրական եւ վճռանձն ոգիով մը պիտի համաձայնինք իրենց հետ, պայմանով անշուշտ որ իրենք չհակառակին Ծուխնաս-

տանի գործակցութեան. մենք ատիպուած ենք ընդու-
նիլ Յունաստանի և Պուլկարիոյ առաջարկները՝ եթէ
անոնք ուզեն գործակցիլ մեզի հետ։

Երբ Ռուսիա արգելք հանդիսանայ Յունաստանի
օժանդակութեան, անձնապես, ես ալ ձեռքս եկածը
պիտի ընեմ՝ արգելք ըլլալու համար անոր կողմէ Պո-
սոյ գրաւումին։

Յունաստան ատիպուած է կամ օգնել, կամ պա-
տառնել մեզի։ Բարեբախտաբար այս վերջին հաւա-
նականութիւնը լրնդհոյ առարկայ իսկ չի կրնար ըլ-
լալ։

Երբ ուժ չտաս վէնեզէլոսի Յունաստանին, ձեր դէ-
մը պիտի գտնէ միւս Յունաստանը, որ պիտի միանայ
Գերմանիոյ»։

Հակառակ Զըրչիլի այս ահազանգին սակայն,
դահլիճը որոշեց ապաստել դէպքերու զարգացումին,
նկատելով որ անյարմար պիտի ըլլար Ռուսիան վըշ-
տացնել։ Դահլիճը, Սըր Էտուարտ Կրէյի պաշտօն
յանձնեց անպաշտօն կերպով չօշափել Ռուսիոյ կար-
ծիքը և միեւնոյն առեն հետեւիլ Յունաստանի դէպ-
քերուն։

Արտաքին նախարարը, պէտք չունենալ սակայն
իրեն յանձնուած պաշտօնը կատարելու, որովհետեւ
յաջորդ առտուն, հետեւեալ լակոնական հեռագիրը
հասաւ Ա.Թէնըճէն.

«Թագաւորը մերժած ըլլալով Մ. վէնեզէլոսի ա-
ռաջարկը, դահլիճը հրաժարեցաւ։»

Յունաստանէն ստացուած լրացուցիչ տեղեկու-
թիւններէն կը հասկցուէր թէ, վարչապետ Մ. վէնե-
զէլոս իր առաջարկը ներկայացուցած էր կոստանթին

թագաւորին, որ վճռաբար մերժած էր զայն։

Ցեանելով որ իր ծրագիրը կը մերժուի, վէնեզէլոս իր հրաժարականը ներկայացուցած էր թագաւորին։ Այսպէս իրականացած էր այն ենթադրութիւնը թէ կոստանթին թագաւորը պիտի մերժէր Գերմանիոյ և անոր դաշնակիցներուն դէմ գործել՝ միանալով Համաձայնական Պետութիւններուն։

ՎԵՐՋ Ը. ՄԱՍԻ

Գ. ՄԱՍ

Ա

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՆԱԻԱՏՈՐՄԸ

ՎՃՌԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԻ ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԻ

Մինչ մեծ ու փոքր պետութիւններու ուշադրութիւնը Տարտանէլի դէպքերուն վրայ կեդրոնացած էր դաշնակից նաւատորմը տենդոտ պատրաստութիւն կը տեսնէր՝ վճռական յարձակումի ձեռնարկելու համար։

Այս առիթով Տարտանէլի առջեւ համախմբուած էր տրէթնօթներէ, զրահաւորներէ, յածանաւերէ, թորփիլանաւերէ, թորփիլահալածներէ, ընդծովեաններէ, փոխադրանաւերէ եւ մեծ ու պզտիկ այլազան նաւերէ բաղկացեալ հսկայական տորմիղ մը, որու գործունէութիւնը իր վրայ հրաւիրած էր համաչխարհային ուշադրութիւնը։

Տարտանէլի առջեւ համախմբուած դաշնակից նաւատորմին հրամանատարական կազմը բաղկացած էր

հետեւեալ ծովակալներէն և սպաններէն։

Ա.— Արեւելեան Միջերկրականի ծովային ուժերու ընդհ. հրամանատար ԴԵՐ ԾՈՎ. ԿԱՐՏԸՆ

Ա.— Արեւելեան Միջերկրականի ծովային ուժերու հրմ.ի օգնական ԴԵՐ ԾՈՎ. ՃՕՆ ՏԸ ՌՕՊԼՔ

Անգլիական առաջին նաւաստիժնի հրամանատար ԾՈՎԱԿԱԼ ՍԷՐՋՊԱՑ

« երկրորդ նաւաստիժնի հրամանատար ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՀԷՅՍ

Բ.— Ֆրանսական նաւաստիժնի հրամանատար ԾՈՎԱԿԱԼ ՎԷՄԻՍ

Տորմիզի հրամանատար ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ԿԷՓՐԱԹ

Ականահաւաք նաւերու հրամանատար ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԿՈՒՐԹՈՒԱ ՊԼԱՆՔ

Անգլիական և ֆրանսական ծովային ուժերու ընդհանուր հրամանատարութիւնը իր տրամադրութեան տակ ունէր հետեւեալ մարտանաւերը.—

Ա.— ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԱԻԱՏՈՐՄԸ՝

Գուբին էլիզապէթ ինֆլէքսիպըլ Ինտըմինէյպլ Ինտէֆէթիկէյպլ Իրրէզիսթիպլ Իմփլէքէյպլ Ակամէմոն Լորտ Նէլսըն Մէճէսթիք Փրէնս Ճորճ Օշիըն Ալպիոն Վէնճընս Գանօփիւս Կօլիաթ Փրէնս օֆ Տէնիս Լոնտըն Գուին Գօրնուօլլիս Սուիֆշուր Թրիըմֆ Զրահաւորները Պլէք Փրէնս Տիուք օֆ Էտինպուրկ Տէֆէնս Ուօրրիըր Ուրպըլիս յածանաւերը, Տօրիս և Թալպըթ Մինէրվա Տապլին Զէթհամ Ուէյմուըթ կլաուշէսթր Էմիրըլթ Թօփաս թենթեւ յածանաւերը։

Բ.— Ֆրանսական նաւատորմ՝

Սիւֆրէն վերթիէ Գուվէ կօլուա Շարլըմանը Հանրի Դ. Ժօրժ Փիէրի Ույէն լուի Լօրէն Փրօվէնս Լաթուշ Թրէվիլ Ժան ա'Արք Գաչանթ Ասքօլթ Ռուսական զրահաւորները։

ԱՆԴԼԻԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿ ՄԱՐՏԱՆԱՒԵՐ

Սավռւա տիպով 6 թնթեւ յածանաւեր,
Հիւսար տիպով 2 եզերապահ թորփիլանաւ,
Ծովքս Հաուսա տիպով 7 թորփիլահալած,
Պաղիւիք տիպով 3 «
Բ դասակարգէն 6 ընդծովեաներ,
Է « 5 «
Թորփիլահաւաք 30 նաւեր,
Օդանաւ փոխադրող 1 չոգենաւ,
Զինուորական փոխադրանաւեր 24։

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿ ՄԱՐՏԱՆԱՒԵՐ

4 հատ Սավռւա տիպով օժանդակ թնթեւ յածանաւեր։

1 Ծռւար տիպով օդանաւի չոգենաւ,
11 Էթանտար տիպով թորփիլահալած,
9 հատ թորփիլանաւ,
9 Սաֆիր տիպով ընդծովեայ,
26 ականահաւաք նաւ,
1 օդապարիկ նաւ,
14 զինուորական փոխադրանաւ։

Դաշնակիցներուն այս հակայական նաւատորմը մէկ կռւմէ համախմբռւած կը կատարէր, միւս կողմէ կը չարռւնակէր ռմբակոծել Տարտանէլի արտաքին ամրռւթիւնները։

Ռմբակոծման մանրամասն նկարագրռւթիւնը ընելէ առաջ անհրաժեշտ է ակնարկ մը նետել դաշնակից նաւատորմի և Թռւրք բանակներուն վիճակին վրայ։

Թրքական աղբիւրները, հետեւեալ կերպով կը

նկարագրեն այդ չրջանին տեղի ունեցած դէպքերը։

«12 Փետրուարէն սկսեալ պաշնակից նաւատորմը չարունակեց ռմբակոծել Տարտանէլի դիրքերը։ Այդ չրջանին, թշնամին դիշեր ցերեկ աշխատեցաւ մեր ականները քանդելու կամ հաւաքելու, որպէս զի կարենայ մօտենալ ցամաքին։

Այս գործողութեան ընթացքին, ան առիթուած էր կռուիլ մեր ցամաքային հրետանիներուն հետ, որոնք կը պաշտպանէին ականներու պաշտը, ամէն օր 5-6 զրահաւորներ, յածանաւեր և բազմաթիւ Թորփիլանաւեր նեղուցին բերանը կուգային և կը մենամարտէին մեր հրետանիներուն հետ, որոնք զետեղուած էին Անատոլուի և Րումելիի ծովեզերքի եղեւիններուն մէջև։

Միւս կողմէ, օդանաւերն ալ ամէն օր Թուիչքներ կը կատարէին մեր դիրքերուն վրայ՝ բանակներու չարժուձեերուն հետեւելու համար։

Իսկ ամէն դիշեր, բազմաթիւ ձկնորսանաւեր և ականահաւաք նաւեր նաւատորմին պաշտպանութեան տակ՝ մը մտնէին ականներու պաշտը, և մինչեւ լոյս կ'աշխատէին հաւաքել կամ փճացնել զանոնք։ Դիշերային այս պատերազմները չատ դուարճալի էին։

Թշնամի նաւերը մօրթին մէջէն կը յառաջանային և կը մօտենային ամայի ծովեզերքին։ Յանկարծ ականի, մեր լուսարձակները իրենց լոյսի հեղեղները կը տեղացնէին անոնց վրայ. միևնոյն վայրկեանին բոլոր մարտկոցները կը սկսէին կրակ տեղացնել թշնամիին վրայ, որ անակնկալի եկած փախուստին մէջ կը գտնէր փրկութիւնը։

Փետրուար 17ին, վհցնըցս, Ֆօրցուօլիս Թրէյմճ զրահաւորները, ինչպէս նաև երկու յածանաւեր և 5 Թորփիլանաւեր պատերազմի բռնուեցան Տարտանոսի ամրոցին հետ։

Զրահաւորները կ'այխատէին յածանաւերը ազատել Րումէլիի և Անատօլուի բարձունքներուն վրայ գետեղուած հրետանիներու կրակէն։

Հակառակ ատոր, մեր թնդանօթաձիգները յաջողեցան ռումբ մը հասցնել Բօրճուլիսի, որ սոխպուեցաւ նահանջել։ Ատոր վրայ, Թշնամի նաւատորմը դադրեցուց կրակը և իր նախկին դիրքը վերադարձաւ։

Թշնամի նաւատորմին բռնած դիրքէն կը հասկըցուէր թէ, ան փոխած էր իր նախորդ տեսակէտը. բոլոր ուշադրութիւնը ցոյց կուտային թէ ան կ'ուզէր մէկ կողմէ ականները փճացնել. իսկ միւս կողմէ ծանր հրետանիներով ամբակոծել և քանդել մեր ներքին խրամները։ Թշնամին իր այս փափաքը որոշ կերպով յայտնի ըրաւ փետրուար 19ին, երբ փորձեց նեղուցին մուտքը ձեռք ձգել և գինուոր ցամաք հանել հոն։

Առաւօն կանուխ, Սէտիւլ-պահրը չրջապատած էին Ակամէմնոն, Վինթրնս, Մեհմէսիէ զրահաւորները և Բօրճուլիսի տիպով 7 ուրիշ զրահաւորները, ինչպէս նաև Վէյմուրի տիպով 3 յածանաւեր, 7 Թորփիլանաւեր 7 կտոր ուրիշ մեծ ու փոքր պատերազմական նաւեր։

Զրահաւորները միլակ մեծութեամբ ռումբեր կը տեղացնէին Սէտ Իւլ Պահրի չրջանը։ Իսկ մեծ ու փոքր միւս մարտանաւերը, իրենց կամրջակներուն վրայ գետեղուած խորտրնկէցներով կրակի բռնած էին հետևակազօրաց խրամները։

Թշնամի նաւատորմը, այսպէս ժամերով ամբակոծութիւնը չարունակէ յետոյ, փորձեց գնդացիրներով գինուած ջոկատ մը ցամաք հանել։ Մեր գինուորները, որոնք մինչեւ այդ վայրկեանը պահած էին իրենց պաղարիւնը, յանկարծ սուիններով յարձակումի մը դուր-

ծեցին ցամաք հանուած ջոկատին վրայ, որ ստիպուեցաւ խուճապով նահանջել և կրկին իր շոգենաւը վերադառնալ՝ ծանր կորուստներու ենթարկուելէ յետոյ։

Հակառակ այս անյաջողութեան, թշնամին նոյն օրը նման փորձ մը ևս ըրաւ Քում-Քալէի չրջանին մէջ։ Ըստ սովորութեան Քում-Քալէի չրջանը և Օրխանիյէի կռնակը երկաթօրէն ամրակոծելէ յետոյ ըսկըսաւ զինուոր ցամաք հանել։ Տեսնելով սակայն որ մեր հետեւազօրքը բուռն դիմադրութիւն մը կ'ընէ. թշնամին պէտք զգաց ցամաք հանուած զինուորներու թիւը կրկնապատկելու։ Հակառակ ասոր սակայն, ան չի կրցաւ ո և է յառաջխաղացում կատարել։

Իրականին մէջ, տարօրինակ կացութեան մը մատնուած էր թշնամին, որ կ'ուզէր իր նաւերը վերադառնալ, բայց չէր կրնար օձիքը ազատել մեզմէ։ Թուրք բանակները տեւական օրէն կը զբաղեցնէին թշնամին, որպէսզի ան չկարենայ իր նաւերը վերադառնալ։ Մեր նպատակն էր մինչեւ գիշեր ցամաքին վրայ պահել թշնամին, որպէսզի մութը կոխելուն պէս անակնկալի բերեն զայն։

Արդարեւ երբ մութը կոխեց, մեր հետեւակազօրքը դուրս նետուեցաւ խրամէն՝ ձեռնարկելով սուինանամարտի մը, որու ընթացքին 500 զինուորներէ բաղկացեալ թշնամին ծով թափեց, անոր մէկ երրորդը բնաջնջելէ յետոյ։ Այս փայլուն յարձակումի ընթացքին մեր ձեռքը անցած աւարին մէջ գտնուեցան նաև նամակներ, գիրքեր և նոյնիսկ փաստաթուղթեր որոնք կը հաստատէին թէ թշնամիին նպատակն էր վերջնականապէս տեղաւորուիլ Քում-Քալէի մէջ։

Յաջորդ օրը՝ 20 փետրուար, թշնամին փոխեց

իր ամբակոծման պատին։ Մինչ 1 գրահաւորէ և յաճախաւորէ բացկացնալ տորմիղ մը կը մեներամարտէր մեր դաշտային հրետանիներուն հետ, Քուին Էլիզապէթ տէթրնօթն ալ Քապա Թէփէի ափերէն քովնտի ռմբակոծման կ'ենթարկէր Ֆաղարա Թէփէ Պիլալը և Քիլիա-Իւլ-Պահր-Զանաք Քալէ չրջանը։ Իսկ Ակամանցւոց գրահաւորը Քապա Թէփէի, եզերքը քերելով կ'օժանդակէր Քուին Էլիզապէթ ի կողմէ մեր արտաքին ամրոցներուն դէմ կատարած ռմբակոծման։ Միւս կողմէ, թշնամի օդանաւ մը կը սաւառնէր թրքական գիծերուն վրայ և անթել հեռագրով նաւատորմին կը հաղորդէր ռմբակոծութեան արդիւնքները։ Միեւնոյն ատեն, ան մասնաւորներուն կը տեղակացնէր մեր շարժուձեները, որոնց համաձայն նաւատորմը կը փոխէր իր թիրախը։

Բարեբախտաբար յաջողեցանք ծովը ձգել այդ օդանաւը, որ կը սպառնար անչարժութեան մատնել մեզ։ Ատոր վրայ, ծովեզերքին մօտերը պտտուող մարտանաւերը իսկոյն նահանջեցին։ Երբ թշնամին նահանջեց, Թուրք բանակներու հրամանատարութեան առաջին գործը եղաւ զօրացնել դաշտային հրետանիները, որովհետեւ այլեւս որոշ կերպով հասկցուած էր թէ թշնամին վճռած է ցամաքահանումի ձեռնարկել։ Միւս կողմէ, օսմ. Պարպարոս Խայրէտտին գրահաւորը յաջորդ օրը սկսաւ փոխադարձ ռմբակոծման ձեռնարկել։ Շնորհիւ ձեռք առնուած այս միջոցներուն, թշնամին այլեւս ցամաքահանումի ո՛եւէ փորձ չկատարեց։

Ատոր փոխարէն սակայն, թշնամին հեռուէն շարունակեց ռմբակոծութիւնը, որ գլխաւորաբար ուղղուած էր Զանաք-Քալէ-Քիլիա-Իւլ-Պահր չրջանին

դէմ։ Փետրուար 22, 23, 24 և 25ին թշնամին ասատեկացուց իր ռմբակոծութիւնները, որոնց կը մասնակցէին Քուին էլիզապէթ տրէթնօթը, և Ափամիմցօն, Լորտ Նելսըն, Պուվէ, Շարլըմաներ, Սիւֆրէն, Կոլուա զրահաւորներ։

Մարտանաւերը ամէն օր նեղուցէն ներս կը մըտնէին։ Անոնցմէ երկուքը Անատօլուի եզերքը գիրք բռնելով կռիւի կը մղէր Բուամէլիի եզերքին վրայ գտնուող մեր թնդանօթաձիգներուն հետ։ Երկու ուրիշ զրահաւորներ Բուամէլիի ծովեզերքին մօտենալով կը մեծամասրաէին Անատօլուի թրքական հրետանիներուն հետ։ Գալով Քուին էլիզապէթի, ան կռիւի կը բռնուէր կեդրոնի մարտկոցներուն հետ։ Փետրուար 24ին Անատօլուի եզերքին վրայ գտնուող Համիտիէ ամրոցին և թշնամի նաւատորմին միջեւ տեղի ունեցած պատերազմի ընթացքին մեր կեդրոնական մարտկոցներուն չուրջը ինկած էին 800 է աւելի 38 և 30.5 սանթիմէդրոց հակայական ռումբեր։

Այդ օրը, մեր մարտկոցները քաջաբար կռուեցան և յաջողեցան վնասել Լորտ Նելսընի եւ Պուվէի, որոնք ստիպուեցան հեռանալ պատերազմի դաշտէն։ Ակէ զատ և հակառակ որ բազմաթիւ մարտանաւերու պաշտպանութեան տակ կը գտնուէր, Քուին էլիզապէթի պողպատեայ կուրծքն ալ ամենէն առաջ ծանօթացաւ օսմանեան ռումբերուն հետ։ Այդ շրջանին էր, որ օսմանեան թորփիլանաւերը գիշերային յանդուգն արշաւանքներ կատարեցին՝ մեծ վնասներ պատճառելով թշնամի նաւատորմին։

Արտաքին ժապրութիւններու անկումէն յետոյ, սակայն բոլորովին տարբեր ձև ստացաւ պատերազմը։

Արդարև, գիշեր ցերեկ կատարուած պժոխային ռմբակոծումէ մը յետոյ, դաշնակից նաւատորմը յաջողած էր քանդել Տարտանէլի բոլոր արտաքին ամ-

րոցները։ Անգլիոյ նախկին ծովային նախարարը, Մ. Զըրչիլ, հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ դէպքերը.

«Կարճ դադարէ մը յետոյ դաշնակից նաւատորմը փետրուար 25ին վերակսաւ ռմբակոծութեան։ «Ակամէմնոն» սկսաւ ռմբակոծել «Հելլէս»ը, «Քուին Էլիզապէթ» Սէտտ Իւլ-Պահրը, «Իրրէզիսթիպլը՝ Օրխանիյէն, իսկ «Կօլուա»՝ Քում Քալէն։ Բազմաթիւ օժանդակ մարտանաւեր կը մասնակցէին ռմբակոծման՝ շուարեցնելու համար թշնամին։ Ամրոցները պատասխանեցին, բայց առանց մեծ յաջողութիւն մը ձեռք ձգելու։ Ռմբակոծումը նշանակելի արդիւնքներ ունեցաւ։ Նախ, անդամ մը եւս հաստատուեցաւ թէ ծովային ռմբակոծումը շատ քիչ անդամ միայն կը վրիպի նպատակակէտէն։ Արդարեւ 18 ռումբ արձակելով, «Քուին Էլիզապէթ» յաջողեցաւ անգործածելի վիճակի ը հասցնել Համիտիէ մարտկոցի երկու արդիական թնդանօթները։

Երեսուն ընդհնգ ռումբ արձակելով, «Իրրէզիսթիպլ» քանդեց Օրխանիէի երկու արդիական թնդանօթները, այսպէս, նեղուցին մուտքը պաշտպանող չորս մեծագոյն թնդանօթները նախ անգործածելի վիճակի մատնուեցան, իսկ ապրիլի յետոյ, աստիճանաբար և առանց մեծ ճիգի քանդուեցան մեր մարտանաւերուն կողմէ։

Կէսօրէն յետոյ, մարտանաւերը մօտեցան ամրոցներուն, և գործաւոր ռմբակոծման մը ենթարկեցին զանոնք։ Այս միանգամոյն և աննախընթացօրէն գործաւոր ռմբակոծման հետեւանքով, լուռթեան դատապարտուեցան անխըտիր բոլոր ամրոցները։ Դաշնակից մարտանաւերուն այս յաջողութեան վրայ Թուրքերը պարպեցին բոլոր ամրոցները, որոնք այլեւս անգործածելի վիճակի մատնուած էին։

Զինադադարէն յետոյ Թուրքերը յայտարարեցին

թէ ամրոցներու ընթանօթները և ռումբերու մթերքը փճացած էր ամբողջութեամբ. անվթար մնացած էին միայն պահեստի ռումբերը զորս Թուրքերը մըտադրած էին գործածել՝ երբ ցամաքին մօտենային մարտանաւերը։

Այդ օրը տեղի ունեցած ռմբակոծումը, բաղդատաբար աննշան վնասներ միայն պատճառեց երկու կողմին։ Դաշնակից նաւատորմը գրեթէ ոեւէ էական վնաս չի կրեց։ «Ակամէմնոն» զրահաւորը միայն ստացաւ 6-7 ռումբի հարուածներ։ Հակառակ ասոր, դաշնակիցները ընդամէնը ունեցած էին երեք սպանեալ և 7 վիրաւորներ։

Ինչպէս կը նկատեն բոլոր մասնագէտները այդ ռմբակոծութիւնը կարեւոր և զոհացուցիչ եղաւ ամէն տեսակէտով։ Դաշնակից նաւատորմը, ընդամէնը արձակած էր 15 մասնաչափնոց 31 ռումբեր։ Աւելի զօր անգլիական զրահաւորները արձակած էին 12նոց 81 ռումբ, իսկ ֆրանսական մարտանաւերը 12նոց 50 ռումբեր։

Ռմբակոծութիւնը անդամ մը ևս հաստատեց թէ 11 հազար մեդր հեռուն խարխաձ զրահաւորները կրնան թրքական ամրոցները քանդել՝ առանց մեծաքանակ ռազմանիւթ սպառելու։ Ամենէն կարեւոր խնդիրը, ականներու հաւաքումն էր որ տեղի ունեցաւ փետրուար 25ի և 26ի գիշերը։ Երեք զրահաւորներ նեղուցէն ներս մտնելով, աւարտեցին արտաքին ամրութիւններու քանդումը։

Փետրուար-26ին և յաջորդ օրերուն, տեղի ունեցան չատ աւելի կարեւոր դէպքեր։ Մարտանաւերու թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ ցամաք հանեցին 50 և 100 ծովային հետեւակ զինուորներ, որոնք յաջողեցան օդը հանել Սէտ-իւլ-Զահրի բոլոր թնդանօթները, ինչպէս նաև ասիական եղերքի թնդա-

նօթները: Անոնք ո՛չ մէկ լուրջ ընդդիմութեան հանդիպեցան Թուրքերուն կողմէ: Իրենց հետախուզական աշխատանքներու ընթացքին, մեր պինուորները գտան ամբողջովին քանդուած 48 թնդանօթներ: 8 ամաքահանուամի գործողութեանց ընթացքին, ընդամէնը ոչնչացան 9 մեռեալներ և վիրաւորներ:

Մարտանաւերու ամբակոծման հետեւանքով Սէտ Իւլ-Պահրի թնդանօթներէն եօթը միայն քանդուած էին, իսկ Քում Քալէի 10 թնդանօթներէն եօթը միայն վնասուած չէին: Մեր պինուորները մտան նաև Օրխանիէ ամրոցը, որու երկու թնդանօթները անգործածելի վիճակի մէջ գտան: 8 ամաք հանուած պինուորները, առիթէն օգտուելով օդը հանեցին նաև Սէտ Իւլ-Պահրի արեւելակողմի ժայռերուն վրայ գետեղուած արդիական 6 հրետանիները և կարգ մը փոքր թնդանօթներ:

Այսպէս, 2 Մարտին, ամբողջովին քանդուած էին Տարտանէլի արտաքին ամրութիւնները, մէջը ըլլալով նաև առաջնակարգ 17 թնդանօթներ, որոնց չորսը արդիական ձեւով պինուած էին: Այս արդիւնքը դոհացուցիչ էր, որովհետեւ ընդհանուր հաշուեկշիռը նկատի ունենալով, դաշնակից նաւատորմը յաջողած էր Տարտանէլի ընդհանուր թնդանօթներուն մէկ հինգերորդը վնասազերծել: Աւելի ճիշտը, ծովեզերքի պաշտպանութեան միջոցները խորտակուած էին ամբողջովին և նաւատորմին համար կարելի կ'ըլլար մինչեւ 6000 մեթր մօտենալ ցամաքին: Անշուշտ կարելի էր աւելի յառաջանալ, բայց ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ էր մաքրապտծել Քէֆէզի չրջանին մէջ գետեղուած ականները:

Ընդհանուր արդիւնքները նկատի ունենալով,

կատարեալ յաջողութեամբ վերջացած էր Տարտանէլի դէմ կատարուած գործողութեանց առաջին մասը։

Զըրչիլի այս նկարագրութիւնը ծայր աստիճան յատկանշական է մեկէ աւելի տեսակէտով։ Նախ, կը հաստատուի թէ թրքական աղբիւրներուն տեղեկութիւնը գրեթէ կը համապատասխանէ անգլիական տեղեկագիրներուն։ Իսկ ամենէն կարեւորը այն է թէ նախկին ծովային նախարարը պաշտօնապէս կը խոստովանի թէ դաշնակից նաւատորմը յաջողած էր առանց մեծ ճիգերու լռեցնել Տարտանէլի արտաքին ամրոցիները։

Միանաւսոր կարեւորութիւն ունի այս պարագան, որովհետեւ ան կը հաստատէ թէ ճիշդ էին Ջօն Մէր Կօլց փաշայի նման պատասխանատու գինուորականներու տեսակէտը, որոնք կը յայտնէին թէ դաշնակիցները կրնան նաւերով անցնիլ՝ եթէ աչքի հանին բոլոր զրահաւորները։

Տարտանէլի դէմ կատարուած առաջին փորձը անհերքելի կերպով հաստատեց թէ կատարեալ ճիշդ էր գերման զօրավարներու տեսակէտը։ Հակառակ այս յաջող արդիւնքին և լաւատես մթնոլորտին անգլիական իշխանութիւնները չուզեցին օգտուիլ առիթէն. ասոր փոխարէն թուրք իշխանութիւնները լաւագոյն կերպով օգտագործեցին թշնամիին վարանոտութիւնը և գերմարդկային ճիգեր թափելով ամրացուցին իրենց դիրքերը։

Տարտանէլի արտաքին ամրութիւններու ռմբակոծումը, պատճառ եղած էր որ Անգլիոյ մէջ նոր վիճաբանութիւններ կատարուին։ Պատերազմական նախարար Լորտ Փիշըրը, Փետրուար 24ին կը յայտնէր թէ օգտակար պիտի ըլլար ցամաքային բանակին գործակցութիւնը։ Լորտ Փիշըրի այս քաջատրութիւնը այն աստիճան առաձգական էր սակայն, որ պատե-

բազմական խորհուրդը չէր կրնար վճռական որոշում մը տալ ցամաքային բանակի գործակցութեան խընդրին մասին։ Հակառակ իրեն ուղղուած հարցումներուն, Լորտ Քիչնըր չէր կրնար օրոշ կերպով պատասխանել թէ ե՛րբ մատակիր էր պինուորական գործողութեանց ձեռնարկելու։

Գալով ծովային նախարար Զըրչիլի, օգտուելով Տարտանէլի արտաքին ամրութիւններուն դէմ ձեռք բերուած անակնկալ յաջողութենէն, ան կը պահանջէր որ իսկոյն զօրաւոր բանակ մը ղրկուի Տարտանէլ։

Ծովային նախարարը կը պնդէր թէ կացութիւնը բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար, եթէ արտաքին ամրոցներուն քանդումէն յետոյ կարելի ըլլար զօրաւոր բանակ մը ցամաք հանել։

Պատերազմական նախարարութիւնը, սկզբունքով հաւանութիւն կը յայտներ բոլոր առաջարկներուն, բայց իրականին մէջ ո՛չ մէկ գործնական քայլ կ'առնէր։ Ընդհանուր ապայակոյտը տակաւին ծրագիր իսկ չէր մշակած և չէր գիտեր թէ ի՛նչ քանակութեամբ տրամադրելի պինուորներ կային այդ չրջանին։ Պատերազմական նախարարութեան Տարտանէլի ներկայացուցիչը՝ զօրավար Պրվոտա ևս, որ տեւական օրէն հաղորդակցութեան մէջ էր Լորտ Քիչնըրի հետ, չէր կրցած ըմբռնել ցամաքային բանակին գործակցութեան անհրաժեշտութիւնը։ Ան, օրը օրին տեղեկագիրներ կը ղրկէր ռմբակոծման արդիւնքներուն մասին, առանց սակայն անդրադառնալու ցամաքահանուամի խնդրին, որ կենսական պահանջի մը բնոյթը առացած էր այդ չրջանին։

Այս պայմաններուն մէջ, դաշնակիցները անխուսափելիօրէն ձախողանքի պիտի մատնուէին Տարտանէլի առջև, քանի որ մէկ օրուան յապաղումն իսկ

անդարմանելի կորուստներ կրնար պատճառել հետապային։ Նաւատորմին ձեռք բերած յաջողութիւնը բացարձակապէս անօգուտ կը դառնար, եթէ կարելի չըլլար զօրաւոր բանակ մը ցամաք հանել։ Անգլիական գինուորական իշխանութիւնները չկրցան գնահատել այս խնդրին կարեւորութիւնը և Տարտանէլի արտաքին ամրութիւններուն անկումէն յետոյ վարանոտ ընթացք մը ցոյց տալով՝ կորսնցուցին առիթ մը որ անգամ մը ևս կարելի չէր ձեռք ձգել։

Այսպէս իր կարեւորութիւնը կորսնցուց նաւատորմին ձեռք բերած յաջողութիւնը։ Տեսնելով որ Լոնտոնի կառավարութիւնը ո՛ւ է վճռական հրահանգ չի տար իրեն, դեր-ծովակալ Կօրտըն Մարտ 3ին կսկսեալ տակարացուց ռմբակոծումը։ Միւս կողմէ ծոցեռաւ փոթորիկ մը, որուն հետեւանքով մարտանաւերը չէին կրնար հետուէն ռմբակոծում կատարել։ Ասկէ զատ, ջրասուսանակներուն պակասին հետեւանքով, կարելի չէր ռմբակոծութեան արդիւնքները ստուգել։

Դաշնակիցներուն այս վարանոտութիւնէն օգտուելով Թուրքերը յաջողած էին ծովհեղերք փոխադրել շարժուն թնդանօթներ, որոնք սկսան նեղուցին երկու եզերքները կրակ բանալ մարտանաւերուն դէմ, ստիպելով զանոնք որ տեւականօրէն փոխեն իրենց դիրքերը։

Մարտ 4ին ցամաք հանուած գինուորները չատ աւելի բուռն ընդդիմութեան հանդիպեցան Թուրքերուն կողմէ, և չի կրցան հասնիլ ամրոցներուն։ Ասկէ զատ ծայրայեղ դժուարութեան մատնուեցան նաև դաշնակից զոդենաւերը, որոնք պաշտօն ունէին ականները հաւաքելու։ Թուրքերը ամէն կողմ շարժուն հրետանիներ գետեղած ըլլալով, լրջօրէն կը սպառնային ականահաւաք նաւերուն և թոյլ չէին տար որ անոնք կարենան ո՛ւ եւ է գործ տեսնել։ Միւս կողմէ,

թրքական լուսարձակները տեւականօրէն կը լուսաւորէին ականի դաշտերը և այսպէսով վայրկեանը վայրկեանին կը հետեւէին դաշնակից նաւերու քայլերը չարժուելներուն:

Մարտ 28, դաշնակից նաւատորմը երեք ռմբակոծութիւն կատարեց Տարտանէլի ներքին ամրոցներուն դէմ:

Առաջին առիթով, Մարտ 2ին և 3ին, Քաճօփիւս Սուիֆթսիւր, Քօրճուլիս, Ալպիօճ Թրիքմճ և Փրէնճօրճ զրահաւորները ռմբակոծեցին պանապան ամրոցներ և մասնաւորաբար Տարտանոսի ամրութիւնները: Այս ռմբակոծութեան հետեւանքով ամրոցները լուրթեան գատապարտուեցան թէեւ բայց կարելի չեղաւ և ո՛չ իսկ մէկ թնդանօթ խորտակել, որովհետեւ թուրք հրետանիներու փոխադարձութեան հետեւանքով դաշնակից մարտանաւեր կը ստիպուին տեւականօրէն դիրք փոխելու: Մարտ 2ի և 3ի ռմբակոծութեանց ընթացքին, դաշնակիցները արձակեցին ընդամէնը 12 մատնաչափնոց 121 ռումբեր: Հակառակ ռումբերու այս մեխուսին, ռմբակոծումը ո և է չօչափելի արդիւնք ձեռք չբերաւ:

Ասոր վրայ, դաշնակիցները փոխեցին իրենց գործելակերպը, և Մարտ 5ին, Քուին Էլիզապէթ անուղղակի ռմբակոծութեան ձեռնարկեց Զանաք Քալէի անցքին դէմ: Անգլիական այս արդիական տրէթնօթը դիրք բռնած էր ներսը Տուբան կողմը՝ Քապա Թէփէէն երկու մղոն հեռուն, և իր ռումբերը կը տեղացնէր՝ թերակղզիին վրայէն: Այդ օրը, Քուին Էլիզապէթ արձակեց 15նոց 38 ռումբեր, որոնցմէ 28ը ուղղուած էին 18րդ, իսկ հինգը՝ 17րդ ամրոցին դէմ: Այս ռմբակոծման յաջողութիւնը կախում ունէր ռում

քերու արդիւնքին մասին ստացուած տեղեկութիւններէն։

Անգլիացիները, այս նպատակին յատկացուցած էին երեք զրահաւառնակներ, որոնց պաշտօնն էր Թրքական դիրքերուն վրայ ռումբակոծութեան արդիւնքը հաղորդել Գուին Էլիզապէթի և ռումբերու ուղղութեան մասին ցուցմունքներ ընել անոր. ասկէ զատ, երեք զրահաւորներ (Իրեզիսթիյէ, Քանօփիւս և Քօրնուօլիս,) պաշտօն ստացած էին նոյնպէս նեղուցին ներսի կողմը դիրք բռնելու՝ և ռմբակոծութեան հետեւանքները ստուգելու։

Զրահաւորներուն համար յարմարագոյն դիրքին էր ռումբերու ուղղութիւնը ճշդել և Գուին Էլիզապէթի հաղորդել թէ որքա՛ն բարձրէն պէտք է արձակէ ռումբերը։ Ատոր փոխարէն սակայն, զրահաւորները չէին կրնար ո և է օգտակարութիւն ունենալ ռումբերու ուղղութիւն ցոյց տալու խնդրին մէջ, որովհետև իրենց գտնուած վայրէն չէին կրնար տեսնել Թրքական ամրութիւններու դիրքերը։

Այս մարդին մէջ ամենէն աւելի օգուտ կ'ակընկալուէր օդային ուժերէն, բայց անոնք ալ կատարեալ անկարողութիւն ցոյց տուին։ Այսպէս, Թրքական դիրքերուն վրայ ղրկուած առաջին չրասաւառնակը դեկի խանգարում մը ունեցաւ և 3000 ոտնաչափ բարձրութենէն գետին իյնալաւ։

Երկրորդ չրասաւառնակը, որուն հրացանաձգութեան մը բռնուեցաւ Թուրքերուն կողմէ և ստիպուեցաւ վար իջնել, որովհետև մեքենավարը հրացանի գօթը վէրքեր ստացած էր։

Յաջորդական երկու ձախողութիւններէն յետոյ, դաշնակիցները ճամբայ հանեցին երրորդ օդանաւ մը որ յաջողեցաւ ճշդել ռումբերու ուղղութիւնը։

Ատոր վրայ, Մարտ 6ին, նաւատորմը չորեքնակից

իր անուղղակի, սեպի ճիշտ չեղակի ռմբակոծումը, Միայն թէ երկարատեւ չեղաւ այդ ռմբակոծումը, որովհետեւ նոր անակնկալի մը առջեւ գտնուեցաւ դաշնակից նաւատորմը։ Օգտուելով համաձայնականներու վարանոտ ընթացքէն, Թուրքերը կրնային պօլու փոխադրած էին մեծաքանակ չարժուն հրետանիներ, որոնք անակնկալօրէն միահաղոյն ռմբակոծութեան մը ենթարկեցին թշնամի նաւերը։ Թուրքերուն այս յանդուգն գործունէութիւնը չուսարումի մատնեց դաշնակից նաւատորմի ընդհ. հրամանատարութիւնը, որ անմիջապէս կրակի պիծէն ետ քաշեց Ֆուիճ Էլիզապէրը։ Անպիսակն այս մեծագոյն տրէթնօթը սրընթաց նահանջեց և դիրք բռնեց ցամաքէն 18 հազար մեթր հեռուն։

Շարժուն հրետանիներու ռմբակոծութեան կը մասնակցէր նաեւ Պարպարոս խայրէտտին զրահաւորը՝ իր 1 նոց թնդանօթներով։ Ան խարխափած էր Մայտոսի առջեւ և իրեն նշանակէտ ընտրած Ֆուիճ Էլիզապէրը։ Այս անակնկալ յարձակումի ընթացքին ո և է ռումբ չհանդիպեցաւ թէեւ մարտանաւերուն, բայց գրեթէ բոլոր նաւերն ալ մեծաներ կրեցին ռումբերու կտորներէ, որոնք պայթուածներ առաջ բերին։

Ծովակալ Կօրսէլն, որ երբեք հաւանական չէր նկատեր Թուրքերու կողմէ նման յարձակողական մը, անմիջապէս նաւատորմին հրամայեց ծովեզերքէն հեռանալ և հեռուէն չարունակել ռմբակոծումը։

Հրամանը պտրծադրուեցաւ իսկոյն և դժոխային ռմբակոծում մը սկսաւ։ Պաշտօնական տեղեկագիրներու համաձայն, այդ ռմբակոծութեան ընթացքին 11 ռումբեր հանդիպած են 13րդ ամրոցին, իսկ եօթը ռումբեր՝ 17րդ ամրոցին։ Հակառակ ատոր, ո՛չ մէկ թնդանօթ կարելի եղած էր խորտակել, որովհետեւ նաւատորմը չէր գիտեր թէ ո՛ւր կ՛իյնային իր արձա-

կած ռուսմբերը։ Հաւանաբար կարելի ըլլար ուղղակի թնդանօթներուն վրայեն, եթէ նաւատորմի հրամանատարութիւնը փորձ օդանաւորդներ ունեցած ըլլար իր տրամադրութեան տակ։

Իրականին մէջ, օդանաւերը չէին կրնար ո եւ է լուրջ գործ տեսնել, որովհետեւ թուրքերը ժամանակաւորապէս զօրացուցած էին իրենց հակաօդային պաշտպանողական միջոցները։ Երկար հասողութեամբ հակաօդային խորտրնկեցները թոյլ չէին տար որ դաշնակից օդանաւերը թռիչք կատարեն թրքական դիրքերուն վրայ։ Այս պատճառով, չուսարած էր նաւատորմի հրամանատարութիւնը, որ ըստ բախտի ռուսմբ կ'արձակէր՝ առանց գիտնալու թէ ո՛ւր կ'իյնային անոնք...

Տեսնելով որ նաւատորմին գործունէութիւնը հետզհետէ դժուարութեան կը բախի և վարանումներու չարունակութիւնը հետապային չատ աւելի մեծ զոհողութիւններ պիտի պարտադրէ, գեր-ծովակալ կօրտըն իր կառավարութեան դիմաց պահանջելով որ անյապաղ վճռական հրահանգներ արուին իրեն։

Ծովակալը կը կարծէր թէ Լոնտոնի դահլիճը պարագաներուն համաձայն գործելու ազատութիւն պիտի տայ իրեն, և կամ պիտի հրամայէ առանց ժամանակ կորանցնելու գիշեր ցերեկ չարունակել ռմբակոծումը։ Մինչդեռ, Լոնտոնի մէջ տակաւին և ո՛չ իսկ ծրագիր մշակուած էր Տարտանէլի գործողութեանց մասին, և ծովային ու պատերազմական նախարարութիւնները տակաւին չէին կրցած վերջնական համաձայնութեան մը յանգիլ։

Այս պայմաններուն մէջ, ծովային նախարարութիւնը անդամալուծութեան դատապարտուած էր, և չէր կրնար ո եւ է վճռական հրահանգ տալ գեր-ծովակալ կօրտընի։ Մ. Չըրչիլ, անոր հեռագիրը ներ-

կայացուց Պատերազմական Խորհուրդին, յայտնելով թէ ձեռք բերուած առաւելութիւնները անօգուտ պիտի դառնան՝ եթէ վճռական գործողութեան չձեռնարկէ նաւատորմը, գործակցութեամբ ցամաքային բանակին։

Ինչպէս միշտ, այդ օրն ալ Պատերազմական Խորհուրդի անդամները սկզբունքով համաձայնութիւն յայտնեցին ծովային նախարարին առաջարկներուն մասց, ըստ սովորութեան, կարելի չեղաւ վճռական եզրակացութեան մը յանգիլ։ Երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ, Պատերազմական Խորհուրդը ծովային և պատերազմական նախարարներուն պաշտօն յանձնեց գործակցութեան մանրամասն ծրագիր մը պատրաստել։ Միևնոյն ատեն ծովային նախարարին պաշտօն յանձնուեցաւ այդ պարագան հաղորդել դեր ծովակալ Կօրտընի, աւելցնելով որ ան պէտք է չարունակէ պարբերական ռմբակոծութիւնները՝ մինչև որ նոր հրահանգներ ստանայ։ Մինչ այդ սակայն Պատերազմական Խորհուրդը յարմար չէր նկատեր ռումբեր վատնել, և կը յանձնարարէր խնայողութեամբ գործածել ռումբերու պաշարը...

Դեր ծովակալ Կօրտըն աներեւակայելի ապշութեան մատնուեցաւ երբ տեղեկացաւ որոշումներուն, որոնք կատարեալ անդամալուծութեան կը մատնէին իր չարժուձիները։ Ծովակալը չէր կրնար ըմբռնել իմաստը այս որոշումներուն, որոնք ծայրէ ի ծայր կը հակասէին նախապէս պատրաստուած ծրագրին։ Արդարեւ ծովակալութիւնը Տարտանէլի արշաւախումբին տրամադրութեան տակ դրած էր Գուիճ էլիզապէթը, որ պէտք էր անոր 15նոց խոշոր թնդանօթներով կարելի ըլլայ առաւելագոյն օգուտներ ապահովել։ Այդ նպա-

տակով, 15նոց ռումբերու հակայական մթերք մըն ալ տրամադրուած էր դեր ծովակալին, որ յանկարծ հրաման կը ստանար խնայողութեամբ գործածելու այդ ռումբերը...

Հակառակ դեր ծովակալին բուռն բողոքներուն, և հակառակ ծովային նախարարին թափած ջանքերուն, Պատերազմական խորհուրդը անդրդուելի մնաց իր որոշումին մէջ և պնդեց խնայողութեան տեսակէտին վրայ։ 15 օր յետոյ, Պատերազմական Խորհուրդը անդրադարձաւ իր սխալին, բայց այդէն շատ ուշ էր և թանկագին առիթներ կորսուած էին։

Մինչ այդ ասկայն, խնայողութեան հրամանը պատճառ եղած էր, որ Քուին Էլիզապէթ քաշուի ռազմաբեմէն և վերջ տայ իր չեզոքի ռմբակոծումներուն։ Ասոր փոխարէն, Մարտ 7էն սկսեալ դեր-ծովակալ կօրաըն ձեռնարկեց ուղղակի ռմբակոծումներու, և այդ գործին յատկացուց Անամէմնոն և Լորդ Նելսըն զրահաւորները, որոնք 12-13000 մէթր հեռուէն կրակ բացին Զանաք Քալէի անցքին երկու կողմերը գտնուող ամրոցներուն դէմ։ Ծրանաւային նաւաբաժինը մասնակցեցաւ այս ռմբակոծումին՝ իւրաքանչիւր ուներնալով թրքական 7րդ և 8րդ ամրոցները։

Ռմբակոծումը չարունակուեցաւ ամբողջ օրը, առանց սակայն որևէ չօշափելի արդիւնքի, որովհետեւ, միշտ խնայողական նկատառումներով, նաւատորմը կը սահմանափակէր յաճախ դադրեցնել կրակը։ Թշնամիին չզգացնելու համար թէ Քուին Էլիզապէթը անդամալուծութեան դատապարտուած է, դեր-ծովակալ կօրտըն, յաջորդ օրը, 8 Մարտ, տրեթնօթին հրամայեց հեռուէն մասնակցիլ ռմբակոծումին՝ երբեմն ռումբեր արձակելով... Այդ օրուան ռմբակոծումին պարբերական մասնակցութիւն բերին նաև Քանօփիւս

Քօրնուօլիս և Իրէզիսքէյլ պրահաւորները:

Այսպէս, պարբերական ամբակոծումները որոնք աւելի թշնամին խաբելու բնոյթը ունէին անկանոն կերպով շարունակուեցան մինչև մարտ 12: Ասոր փոխարէն, տեղապահին գործունէութեան լծուած էր թուրք բանակը որ տնտեսական կերպով կը զօրացնէր իր դիրքերը: Օսմ. բանակին կողմէ ձեռք առնուած պաշտպանողական միջոցներուն շնորհիւ, ժամանակաւորապէս մեծ դժուարութեան մատնուած էին ականատեսները, որոնք ամէն տեղ թնդանօթներ կը պտնէին իրենց դէմը, և կը ստիպուէին խուճապահար նահանջել՝ առանց ոեւէ գործ տեսնելու: Տասնըհինգ օր շարունակ, դաշնակիցները միշտ նոյնկիցներ փորձեր կատարեցին ականները հաւաքելու համար, բայց ամէն անգամ թուրն ամբակոծումի ենթարկուեցան թուրք հրետանիներուն կողմէ, որոնք անկարելի կը դարձնէին թշնամի նաւերուն մերձեցումը:

Ժամանակը կ'անցնէր այսպէս և Տարտանէլի առջև համախմբուած հակառակորդ նաւատորմը կատարեալ անկարողութեան մատնուած էր, և չէր կրցած նոյնիսկ ականներուն դաշտերը մաքրագործել: Ծովակալ Կօրտըն որ ամէն օր նոր պահանջներ կը ներկայացնէր, ստիպուեցաւ հրաժարելու սպառնալիքը - նել՝ յուսալով որ իր այդ ընթացքին հետեւանքով Լոնտոնի կառավարութիւնը վճռական որոշում մը կուտայ:

Ծովային նախանաար Մ. Զըրչիլ նոյնքան ուժգնութեամբ կ'աշխատէր օր առաջ իրագործել Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը: Զըրչիլ ամենէն առաջ անհրաժեշտ կը նկատէր համոզել Լորտ Քիչնէրը, վստահ ըլլալով որ անոր ազդեցութեան շնորհիւ պատերազմական խորհուրդը առանց առարկութեան պիտի վաւերացնէր ծրագիրը:

Ֆրանսական ճակատին վրայ տեղի ունեցած դէպքերը դիւրացուցին Զըրչիլի գործը։ Նկատելով որ, այդ չրջանին գերման բանակները ըլլուն յարձակողականի մը ձեռնարկած էին արեւմտեան ճակատին վրայ, Զըրչիլ Լորտ Քիչնէրէն պահանջեց անյապաղ գինուորական վճռական գործողութեան մը ձեռնարկել Տարտանէլի առջեւ։ «Նման յարձակողական մը կ'ըսէր ան, Գերմանիան ետ պիտի կեցնէ Ֆրանսա արշաւելէ, որովհետեւ Գոլոյ անկումը կենսական կարեւորութիւն ունի անոր համար։ Միւս կողմէ, Տարտանէլի յարձակումին հետ, ռուսական բանակներն ալ պէտք է զօրաւոր յարձակողականի մը ձեռնարկեն Փրուսիոյ մէջ՝ սաիպելու համար որ իր ուժերուն մէկ մասը արեւելեան ճակատը փոխադրէ։»

Գիշեր ցերեկ այս յանկերգը կրկնելով, ծովային նախարարը վերջապէս յաջողեցաւ համոզել Քիչնէրը, որ հաւանեցաւ անմիջապէս ցամաքային զօրաւոր գործողութեանց ձեռնարկել։ Այս համաձայնութեան վրայ, երկու նախարարները մշակեցին մանրամասն ծրագիր մը, որ առանց առարկութեան ընդունուեցաւ և վաւերացուեցաւ Պատերազմական Խորհուրդին կողմէ։

Այլեւս գործնական փուլի մը մէջ մտած էր Տարտանէլի ծրագիրը և պատերազմական նախարարութիւնը տեղւոյն պատրաստութիւններու կը ձեռնարկէր։ Պատերազմական Խորհուրդին վաւերացումէն գրեթէ անմիջապէս յետոյ, Լորտ Քիչնէր որոշեց Տարտանէլի ցամաքային ուժերու ընդհ. հրամանատարութիւնը յանձնել Զօրավար Սըր Ե՜ան Համիլթընի, որ այդ միջոցին Անգլիոյ մէջ կը վարէր «Սեճրեհլ Ֆօրս»ի հրամանատարութիւնը. պատերազմական նախարարը, իր այս ընտրութիւնը դպաւնի պահած էր բոլորէն՝ Նոյնիսկ Զօր. Համիլթընէն։ Արդարեւ, Մարտ 12ին,

Լորա Բիչներ իր ճօտ հրաւիրեց զօրավարը և հետեւեալ լակոնական հրամանը տուաւ անոր.

«Ներկայիս Տարտանէլ գունուղղ նաւատորմին օժանդակելու համար որոշեցինք բանակ մը ղրկել, և դուք էք, որ պիտի հրամայէք անոր։»

Միւս կողմէ, Տարտանէլի արշաւախումբին տրամադրութեան տակ դրուած ցամաքային ուժերը հրաման առած կարգի եղածին չափ չուտով Մուդանրոսի առջեւ համախմբուելու։ Ակէ զատ, Ֆրանսական ցամաքային զօրաբաժինն ալ արդէն իսկ ծովին վրայ կը գտնուէր և հրահանգ կ'ուզէր անգլիական պատերազմական նախատրաստութիւններն։

Այս առիթով, Լորա Բիչներ հետեւեալ դրաւոր հրահանգները տուաւ Տարտանէլի Դաշնակից Ցամաքային Ուժերու Ընդհանուր Հրամանատար Զօրավար Սըր Իան Համիլթընի.

1.— Նաւատորմը ձեռնարկած է բռնի ուժով Տարտանէլէն անցնելու։ Ներկայիս մտադրութիւն չունիմք ցամաքին վրայ գինուորական կարեւոր գործողութիւններ կատարելու. ասիկա՝ տեղի կրնայ ունենալ միայն այն պարագային, երբ նաւատորմը ձախողի, կարելի նիգերը բափելէ յետոյ։

2.— Կելիպօլու թերակղզիին մէջ ոեւէ գործողութեան ձեռնարկելէ առաջ, արշաւախումբին տրամադրութեան տակ գտնուած բրիտանական ուժերը պէտք է այնպես մը համախմբուին, որ կարելի բլլայ անոնց ամբողջութիւնը միաժամանակ կերպով ապարէզ ցեցնել։

3.— Նկատելով որ ցեղուցներէն բռնի անցնելու

ծրագիր մեսկած եմ, այլեւս կարելի չէ հրաժարիլ անկէ։ Ծրագրին յաջողութեան համար անհրաժեշտ է՝ ժառանգակ. համբերատարութիւն եւ զինուորական ու ծովային հրամանատարներուն միջեւ գործակցութեան մեսկուած յատակագիծներ։ Կարեւորը այն է որ պէտք է խուսափիլ ձախողանքէ, որովհետեւ այդ պարագային կը վտանգուին զինուորական եւ հաղաքական յաջողութիւններու հաւանականութիւնները։

4.— Բանակը երեայ անմիջապէս ձեռնարկել երկրորդական գործողութեանց, որոնց նպատակը պիտի ըլլայ մոխրագործել այն ջրգաւնները, ուր գետեղուած բնդաւնօթները դժուարութիւններ կը պատճառեն նաւատորմին, թէեպէս նաեւ հանել այն բերդերը, որոնք արդեն իսկ լուծեան մատնուած են նաւատորմին կողմէ։

ՄԻԱՅՆ ԹԷ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՌՆՈՑԹ ՈՒՆԵՑՈՂ Ա.ՅԼ ԴՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՊԷՏՔ Է ՑԱՏԿԱՑՆԵԼ ԱՅՆՔԱՆ ՋԻՆՈՒՈՐ, ՈՐՔԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է՝ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒԱԾ ՆՊԱՏԱԿԻՆ ՀԱՄՆԵՄԱՏ ՀԱՄԱՐ, ԱՅԼԱՊԷՍ, ԵԹԷ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՉԷ, ԵՐԲԵՔ ՊԷՏՔ ՉԷ ՏԵՒԱԿԱՆՕՐԷՆ ԴԻՐՔԵՐ ԳՐԱԻԵԼ ԿԷԼԻՊՕԼԻՒԻ ԹԵՐԱԿԱԳՋԻՒՆ ՎՐԱՅ»։

Ինչպէս կը տեսնուի, հակառակ իր խոստումներուն, պատերազմական Նախարարը դարձեալ վարանոտ ընթացք մը կը բռնէր եւ ցամաքային բանակին կ'արգիլէր լուրջ գործողութեանց ձեռնարկել. կամ տեւականօրէն դիրքեր գրաւել Կէլիպօլիի թերակղզիին վրայ։ Ծովային ապայակոյտը բողոքեց Լորտ Քիչնէրի տուած հրահանգներուն դէմ, բայց կարելի

չեզաւ փոփոխութեան ենթարկել պետական պատերազմական նախարարը ինքզինքը արդարացուց յայտնելով թէ պատերազմական խորհուրդը ասելի լիազօրութիւն չէ տուած իրեն, և թէ ինքը համակերպած ու առաջիկայէն գործադրած է անոր որոշումները։

Տեսնելով որ յաջողութիւնը կրնայ վատ գալ հետապնդել ծրագիրները, Ջըրչիլ ստիպուեցաւ համակերպիլ, վատն ըլլալով որ դէպքերու բերումով Զօրավար Համիլթըն պիտի ստիպուէր լուրջ գործողութեանց ձեռնարկելու։

Տարտանէլի ծամաքային ուժերու ընդհանուր հրամանատար կարգուելէն օր մը յետոյ, Մարտ 13ին, Զօրավար Սըր Ճան Համիլթըն Զէրինկ Բրօսէն մեկնեցաւ դէպի Եղուսցները։ Ցաւերօն թեթեւ յաջանասը, որ ժամակատ 30 մղոն արագութիւն ունէր, Մարսիլիոյ նաւահանգիստին մէջ չոգիի վրայ կը սպասէր Զօրավար Համիլթընի, զոր Տարտանէլ հասցուց Մարտ 17ի առաւօտն։ Զօրավարին կ'ընկերանար սպայակոյտի սպաներու փոքր խումբ մը, որ օր մը առաջ միայն պաշտօնի կոչուած էր եւ մէկ անգամ միայն ժողով գումարած։

Այս բոլոր կարդադրութիւններէն կը հասկցուի թէ ամէն բան շտապած էր դիպուածին և սպայակոյտի անդամները ո՛չ միայն գործողութեան յստակ գաղափար չունէին, այլ և չէին գիտեր թէ ի՛նչ պիտի ընէին, և մանաւանդ գաղափար չունէին թէ այդ չորս չանին թուրքերը ո՛րքան զինուոր կեդրոնացուցած էին Կէլիպօլուի թերակղզիին վրայ։

Դեռ Մովակալ Կօտրըն 23 Փետրուար թուակիր հեռագրով մը հաղորդած էր թէ 40000 թուրք զինուորներ համախմբուած են թերակղզիին վրայ։» Անգլիոյ պատերազմական Նախարարութիւնն ալ նոյն

կարծիքը ուներ։ Մինչդեռ այսօր այլեւս յայտնի է թէ այդ օրերուն կէլիպօլուի Թրքական ուժերը հազարէն ալ պակաս էին, և փոքր խումբերու բաժնուած ցրուած էին ծովեզերքի երկայնքը՝ առանց օգնական և պահեստի ուժերու։

Լիման ֆօն Զանտէրս փաչա, այս մասին հետեւեալ խորհրդածութիւնները կ'ընէ.

«Գերմանն և Թուրք իշխանութիւնները ծայրայեղ մտահոգութեան մատնուած էին, և կը վախնային որ արտաքին ամրութիւնները լրութեան դատապարտելէ յետոյ, դաշնակիցները յամաք կը հանէին իրենց տրամադրութեան տակ գտնուած զինուորները։ Հաւատակ անոր որ յամաքային զօրաբաժիններ արդէն իսկ Տարտանէլի առջեւ կը գտնուէին, և Եգիպտոսէն մեծաքանակ զինուորներ բերուած էին, դաշնակիցները տարօրինակ վարանումի մը ցոյց տուին՝ և յանկարծ դադրեցուցին ծովային ռմբակոծումները անգամ։ Մինչդեռ, եթէ իսկոյն զինուոր յամաք հանած ըլլային, առանց լուրջ վնասներ կրելու պիտի յաջողէին շատ կարեւոր դիրքեր գրաւել։ Անգամ մը յամաքին վրայ տեղաւորուելէ յետոյ, դժուար պիտի չըլլար զօրացնել իրենց ուժերը՝ և ամէն դիմադրութեան։ Նման գործողութեան մը ընթացքին, անոնք պիտի կարենային նոյնիսկ ծանր հրետանիներ յամաք հանել եւ դժուարին կացութեան մատնել Թուրք բանակը։

Բարեբախտաբար, և հակառակ բոլոր ենթադրութիւններուն, դաշնակիցները չգիտցան օգտագործել այս առիթը։ Ատոր փոխարէն սակայն, Թուրք բանակը առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու զօրացուց իր պաշտպանողական միջոցները և ամրապնդեց իր դիրքերը։»

Պատերազմէն իրաւացի են Լիման փաշայի դի-

առղուքիւններըն, որոնց հաճախորդները էին Թուրքը եւ պէրմանի իշխանութիւնները։ Ինդիր է տակաւին, թէ ի՛նչպէս պաշնակիցները վարանոտ ընթացք մը բռնեցին եւ չուզեցին օգտուիլ այն բացառիկ առիթէն, որ ներկայացուցած արտաքին ամրութիւններուն անկումն էր յետոյ։

Այս հարցումին պատասխանելու համար, պէտք է ակնարկ մը նետել Տարտանէլի առջեւ հաճախմբուած պաշնակից նաւատորմին եւ փոխադրանաւերուն վրայ։ Հակառակ պատերազմական նախապատրաստութեանց վճռական որոշումներուն, 29րդ գործադրութիւնը տակաւին Տարտանէլ չէր հասած, ինչպէս վերեւը տեսանք 22ին Տարտանէլ մեկնելու հրամանն արուած էր անոր։ Տարտանէլի արշաւախումբին տրամադրութեան տակ դրուած միւս բոլոր պինուտրական ուժերը առաջիկայ օրերէն գործադրուած էին իրենց տեղացած, հրամանները եւ Մարտ 17ին Լէմնոս հասած էին։ Անոնց մէջ կը գտնուէին Ըգիպտոսէն բերուած Անգլիացի եւ Աւստրալիոյ պինուտրները, ինչպէս նաեւ Ֆրանսական գործադրութիւնը։ Այս բոլոր ուժերը պատրաստ էին գործողութեան ձեռնարկելու, բայց տակաւին երեւան չէր եկած 29րդ գործադրութիւնը, որ միւսներուն կանոնաւոր գործադրութիւնն էր, եւ առանց անոր կարելի չէր ցամաք հանել միւս պինուտրները։ Այսպէս, Տարտանէլի արշաւանքին յատկացուած բանակին հինգ չորրորդ մասը պատրաստ վիճակի մէջ կը տպաւէր, իսկ անհրաժեշտ եւ կենսական մէկ հինգերորդ մասը մէջտեղ չկար... 29րդ գործադրութիւնին այս յապաղումը պատճառ դարձաւ, որ պաշնակիցները 15 օրուան թանկագին ժամանակ մը կորսնցնեն եւ չկարենան օգտագործել իրենց արտամարտութեան առկ գտնուող գործուող գործադրութիւնը

ուժերը։

19րդ դարու ժամին յատկապէս ծնաւ, բոլորո-
վին նոր բնոյթ մը առաջ Տարոնեցւոյ արշաւանքին
ծրագիրը։ Մի՛շտ Մարտի առաջին կէսը պաշնակից-
ները ուժէ լուրջ միտք չէին կրած, որովհետեւ ռազ-
մական չինան մէջ չէին մտած թշնամի ուժերուն հետ։
Մինչեւ այդ թուականը, անոնք պատրաստ դր-
ծադրած էին Դեր-Մովսէսի կողմէն ծրագիրը, որու
նպատակն էր՝ առանձնապէս լուսթհան պատասխա-
նել ռազմական ամբողջներու։ Այս ծրագիրը յաջողեցաւ
թէեւ, բայց դաշնակիցները չկրցան օգտուիլ ձեռք
բերուած յաջողութենէն, որ պրական ուժէ օգուտ
չուներցաւ։ Առաջին ամրակոծումէն ի վեր ճիշտ ամիս
մը անցած էր, և դաշնակիցները ուժ եւ լուրջ ձեռ-
նարկ չէին կատարած։ Ատոր վերաբերեալ, պերման
մանուկէանները հակոտնեայ տակ թուրքերը առ-
աւելագոյն կ'ամրացնէին իրենց դիրքերը, նոր ա-
կանններ կը պեռնդէին ամէն կողմ, և նոր հրետանի-
ներ կը տեղադրէին բուլոր դիրքերուն մէջ։

Հետեւաբար, դաշնակիցները տակաւին չարու-
նակէին իրենց վարանումը, եթէ Դեր-Մովսէսի կօր-
ծանէն նոր հեռագիրներով պարզած չըլլար կացութիւնը
Դաշնակից Նահատարմի ընդհանուր հրամանատարին
չարունակական հետապնդութեան վրայ, Մովսէսին նա-
խաթաթուխման մէջ գտնուած խորհրդակցական
ժողով մը, ուրկէ. մասնակցողներ եղան Մովսէսին նա-
խարարին, Սէր Արթըր Ռեյնըն, Սէր Հէնրի Ճէքսընին,
ծովակալ Օլիվըրը, և Դեր Մովսէսի Պարթօլոմէ։

Երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, ժողովը,
միաձայնութեամբ որոշեց հետեւեալ հետապիրը ուղ-
ղել Տարոնեցւոյ դաշնակից Նահատարմի ընդհանուր
հրամանատարին.

ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵՆԷՆ
ԴԵՐ. ԾՈՎԱԿԱԼ ԿՕՐՏՂԵՒ

Թիւ 101 Լոնտոն, 11 Մարտ, ժամ 13.35

«Առացած ունք Ձեր 194 թիւ հեռագիրը։ Նախընթաց Ձեզի տրուած հրահանգները կը յանձնարարէին ծայրայեղ պզուշութեամբ և խոհեմութեան չարժիլ։ Այս առիթով, պարտք կը զգանք յայտնել թէ գնահատած ունք Ձեր ճարտարութիւնը և կարողութիւնը, որով մինչեւ այսօր յաջողութիւններ ձեռք բերիք՝ պրեթէ առանց ոեւէ վնասի ենթարկուելու։

Միւս կողմէ սակայն, Ձեռք բերուելիք արդիւնքները այնքան կարեւոր են, որ կ'արդարացնեն նաեւ այլ կամ մարդկային կորուստները՝ եթէ կարելի չըլլայ ուրիշ միջոցով յաջողութիւն ապահովել։

Ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է անցնիլ Զանաք գետի դարձդարձիկ մասը։ Այս գործողութիւնը վճռական դեր մը պիտի ունենայ հեռապայ գործողութեանց վրայ, և միեւնոյն ատեն պիտի ազդէ նաեւ պատերազմի ճակատագրին վրայ։

Այս պայմաններուն մէջ, կը կարծենք թէ ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է օգտուիլ մթնոլորտի արդի նպաստաւոր կացութենէն՝ չախչախելու համար Տարտանէլի արտաքին ամրութիւնները։ Այս առիթով կարելի եղածին չափ մեծ թիւով մարտանաւեր պէտք է խիստ մօտէն ժխտողական ամբակոծման մը ենթարկեն Զանաք գետի անցքին ամրութիւնները։

Մարտանաւերու պաշտպանութեան տակ պէտք է յամաք հանել վիրաւորները՝ քանդելու համար ամ-

բոցներու թնդանօթները։ Այսպէսով, կարելի պիտի ըլլայ նաև մաքրել ականներու դաշտը։ Այս գործողութիւնը պէտք է չարունակել, մինչեւ որ Զանազգալէի անցքին բոլոր ամրոցները քանդուին, և մարտանաւերը կարենան առանց վտանգի յառաջին մօտենալ։

Չենք ուզեր ձեր վրայ ճնշում բանեցնել և կասարելապէս ազատ կը ձգենք ձեզ՝ ձեր գործողութիւններուն մէջ։ Միայն թէ կ՚ուզենք գիտնալ թէ ձեր կարծիքով արշաւք հասած չէ՞ վճռական գործողութեանց ձեռնարկելու յարմարագոյն ժամանակը։

Երբ այս մասին որոշ յառաջադիմ մը պատրաստէք, պատրաստ ենք ձեզի օժանդակելու, նոյնիսկ եթէ ցաւալի կորուստներու ենթարկուինք այդ առիթով։

Մինչեւ հիմա ընդդիմադրած քաղաքականութիւնէն տարբեր ընթացք մը բռնելէ առաջ, կ՚ուզենք ձեր կարծիքը իմանալ։»

Դեր ծովակալ կօրտըն, իր ապայակոյտի անդամներուն հետ խորհրդակցելէ յետոյ, յաջորդ օրն իսկ, 14 Մարտ, հետեւեալ պատասխանը տուաւ ծովային նախարարութեան.

ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ԿՕՐՏԸՆԷՆ՝
ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

14, Մարտ 1915 կէսօր։

Կատարելապէս համաձայն եմ այն առաջարկութեան, որոնք յայտնուած են ծովային նախարարու-

թեան 101 թիւ հեռագրին մէջ։

Համոզուած եմ թէ ժամանակը եկած է վճռական գործողութեան, որ անհրաժեշտ է յաղթանակին։

Իմ կարծիքովս, զինուորական ընդարձակ գործողութիւններու պէտք է սկսիլ անմիջապէս, որպէսզի ապահովենք մեր հաղորդակցութիւնները Ռուսաստանին հետ, անմիջապէս որ Մարմարա ծովը ժամնէ ան։

Տարտանէլի նեղուցէն բռնի անցք բանալու ահռելիթով հեռանական է որ կարեւոր հորուածներ կըրնանք։ Հետեւաբար կը պահանջեմ որ ուրիչ նաւեր պատրաստ գտնուին՝ իսկոյն միջամտելու համար։ Ամէն պատրաստութիւն չափ չուռոով յաւելուածական ռազմամթերք պէտք է ղրկել ինծի։»

Դեր-Ծովակալ կօրթըն երկար առնէ ի վեր կացնակից եր վճռական գործողութեան մը։ Միայն թէ տեսնելով որ Լոնտոնի պատասխանատու շրջանակները վարանոտ ընթացք մը ցոյց կուտան և առաւակնօրէն կը ձգձգեն վճռական յարձակողականի հրամանը, Դեր-Ծովակալ կօրթըն կ՚ուզէր որ ծանրակշիռ դէպքերու պատասխանատուութիւնը առանձնէին ուղղակի Լոնտոնի պաշտօնական շրջանակները։ Այսպէսով, Ծովակալը կը յուսար խուսափիլ ապագայ ամէն տեսակ թիւրիմացութիւններէ։ Այս իրատես նկատառումներուն յենած, Դեր-Ծովակալը, ուղղած է վերի հեռագիրը, որու իսկոյն պատասխանած էր Ծո-

վային նախարարութիւնը՝ հետեւեալ կերպով.

ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՒՆԷՆ՝
ԴԵՐ. ԾՈՎԱԿԱԼ ԿՕՐՏՂՆԻ

Թիւ 109 15 Մարտ, ժամը 1,40

«Զինուորական ամէն տեսակ ընդարձակ գործողութիւններու մասին պիտի խորհրդակցիք Զօրավար Համիլթընի հետ, որ երեքշաբթի օր հետ պիտի հասնի։ Մինչ այդ, մենք Գաղերապմական Նախարարութենէն պիտի պահանջենք որ, իսկոյն ձեզի զրկէ Մունտրոսի ծոցին մէջ գտնուող աւստրալիական երկու զօրաբաժինները։ Այսպէս, Ֆրանսական զինուորներն ալ հաշուելով, Մարտ 18ին ձեր տրամադրութեան տակ պիտի գտնէք մօտաւորապէս 59,000 զինուորներ։ Այս մասին յաւելուածական հրահանգներ պիտի ստանաք յետագային։ 29րդ զօրաբաժինը — 18 հազար հոգի — չի կրնար Ապրիլ 2էն առաջ հոս հասնիլ։

Երկրորդ, ձեր հեռագիրներէն կը հետեւցնենք թէ կ'ուզէք ապահով ճամբայ մը բանալ ականներու գաշտին մէջէն, որպէսզի ի հարկին մեր մարտանաւերը կարենան չատ մօտէն ռմբակոծել թշնամի դիրքերը։

Այս գործողութիւնը աւարտելէ յետոյ, կ'ենթադրենք թէ պիտի սկսինք մօտէն ռմբակոծել նեզուլին ամրութիւնները՝ անգործածելի վիճակի մէջ դնելու համար անոնց թնդանօթները։

Իսկ այս արդիւնքը ձեռք ձգելէ յետոյ, կրնաք

ձեր յարմար դատած ձեւով չարունակել գործողութիւնները՝ աւելի հեռուն գտնուող ամրոցներուն դէմ։ Եթէ ասոնք են ձեր մտադրութիւնները, կատարելապէս հաւանութիւն կը յայտնենք և կը վաւերացնենք զանոնք։

Միայն թէ կը փ·փսքինք որ աճապարէք, և գործի ձեռնարկէք՝ առանց ժամանակ կորանցնելու։ Ձեզ կարծեր թէ ներկայիս պիտի ուզէք բուռն ճամբայ բանալու փորձ մը ընել՝ առանց նախապէս ականները վճռացուցած և ամրոցներու խոչոր թնդանօթները քանդած ըլլալու։

Պիտի փափ·քէինք որ, նման գործողութիւն մը ձեռնարկելէ առաջ անգամ մը խորհրդակցէիք մեզի հետ։ Ո չադրութեամբ և խնամքով պէտք է ուսումնասիրել այն դերերը, զորս պիտի սահանձնեն բանակներու նահատակը՝ իրենց մօտալուտ գործակցութեան ընթացքին։ Այդ պարագային, հաւանաբար կարելի ըլլայ կատարել վճռական պինուորական գործողութիւն մը, որու հետեւանքով առանց մեծ զոհասանքներու կարենանք տիրանալ Քէլիա Իւլ-Գահրի չրջանին։

Ռազմամթերքներու, օդանաւերու և ականահաւաքներու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ պիտի սահանաք յետագային։»

Ծովային նախարարութեան այս հեռագրէն կը հասկցուէր թէ Լոնտոնի մէջ զգալի փոփոխութիւն կրած էին պաշտօնական չրջանակներու տեսակէտներ։

Իրականին մէջ տակաւին չօչափելի և յատկանշական չէին ձեռք բերուած փոփոխութիւնները, բայց ուժեղ պարագայի, յուսալից խոստումներ եղած էին Դեր Մովակալ կօրտընի, որ այս առիթէն օգտուելով, նոյն օրն իսկ հետեւեալ պատասխանը տուաւ, յու-

ալով որ գոնէ այս անգամ լիազօրութիւն կը տրուի իրեն.

ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ԿՕՐՏՂԷՆ՝

ԾՈՎԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

Թիւ 211 15 Մարտ, 1915 ժամը 9,15

Կառավարչապէս կը գնահատեմ կացութիւնը։ Ինչպէս բացատրած էի Մարտ Թուականիր հեռագրովս, մտադիր եմ զօրաւոր յարձակողական մը կատարել Չարտանելի անցքին դէմ՝ մագրաւորմելէ յետոյ ականներու գալը։ Այս գործողութեան համար, անհրաժեշտ է որ օդը լաւ ըլլայ։ Առայժմ իսկ առիթէն պիտի օգտուիմ։ Արեւելեան Հնդկաստանի նահանգին ընդհ. հրամանատարէն կը խնդրեմ, որ «Թրիումֆ» և «Սիւիֆթշիւր» զրահաւորները պատրաստ վիճակի մէջ պահէ, որպէս զի անոնք կարենան մեզի միանալ անմիջապէս որ հրաման տանիմ»։

Ծովային Նախարարութիւն ան այս երկու հեռագիրները (թիւ 101 և 109) ծանրակչիռ և լուրջ բնոյթ կը կրէին։ Արդարեւ, Ծովային Նախարարութիւնը Դեր-Ծովակալին կը պատուիրէր թէ այն պարագային, երբ վճռական փորձ մը կատարվի՝ նեղուցէն անցնելու համար և այդ առթիւ մեծ վնասներ կրեր և կամ եթէ ծրագիրը ամբողջովին չյաջողէր իսկ, ոեւէ պատասխանատուութիւն պիտի չունենար ինքը, քանի որ Լոնտոնի իր պետերը նախապէս կը ստանձնէին իրենց հրահանգներուն հետեւանքը վ. ուրիշ գալիք բոլոր

պատասխանատուութիւնները։ Գալով Դեր Ծովակա-
լին, անոր միակ մտահոգութիւնը պիտի ըլլար իր
պաշտօնը լաւագոյն կերպով կիրարկել թշնամիին
հանդէպ, որ իր առջեւ կը գտնուէր։

Պարզ խօսքով, ծովային նախարարութիւնը չէր
ուզեր գործելու ազատութիւն տալ Դեր-Ծովակալ
կօրտընի, որ այսպէս Լոնտոնի հրամանները տառա-
ցիօրէն գործադրողի դերին մէջ կը մնար հետզհետէ։

Այս պայմաններուն մէջ, դեր ծովակալը ծանր
յուսախաբութեան մը ենթարկուեցաւ տեսնելով որ
իր մասին անվստահութիւն կը տիրէ Լոնտոնի մէջ։
Բազմաթիւ դիմումներէ և փորձերէ յետոյ տեսնելով
որ անլսելի կը մնան իր առաջարկները, Դեր Ծովա-
կալ կօրտըն ծովային նախարարութեան գրկեց իր
հրաժարականը, որ կ'ըսէր թէ «անակնկալ աճհան-
գստութեան մը հետեւանքով» պիտի չկարենար չա-
րունակել իր պաշտօնը։

Դեր-Ծովակալը, այս առիթով կ'առաջարկէր ի-
րեն փոխանորդ կարգել Դեր-Ծովակալ ը Ուօպէքը,
«որ՝ կ'ըսէր ան, կատարելապէս տեղեակ է մեր արդի
և ապագայ ծրագիրներուն ամէնայետին մանրամաս-
նութեանց, որոնց պատրաստութեան մէջ մեծ և գնա-
հատելի դեր մը ունեցած է։»

Անգլիական իշխանութիւններու տեսակէտը վա-
րանումն ու անվճռականութիւնը, պատճառ եղան որ
Դեր-Ծովակալ կօրտընը հրաժարի և նոր տագնապ
մը առեղծուի։ Այսպէս, հրամանատարի փոփոխու-
թիւնը անակնկալ կնճիռներ կը առեղծէր, քանի որ
նոր բանակցութիւններ կատարելու պէտքը պիտի
ըլլար՝ նոր հրամանատարին և ծովային նախա-
րարութեան միջեւ։

Անշուշտ, վերջ ի վերջոյ կարելի պիտի ըլլար անոնց միջեւ համաձայնութիւն մը գոյացնել, բայց կարուած պիտի ըլլար թանկագին ժամանակ մը, զոր անմիջապէս պիտի օգտագործէր թշնամին։

Արդարեւ, Դեր-Մովակալ կօրպուսի հրաժարումը, նոր բանակցութիւններու գուռ բացաւ։ Հետ օրինի, անոր հրաժարումէն յետոյ, պէտք էր պաշտօնի կոչել ապ չրջանին մէջ գտնուող ամենէն տարեց սպան, որ Դեր-Մովակալ վէյմիան էր։ Ինչպէս նախապէս ըսինք, անոր յանձնուած էր Մուդանիոյ նաւահանգիստէն ընդհանուր հրամանատարութիւնը, որուն առջեւ կը ցցուէր ամէն օր հոն հասնող մարտանաւերուն եւ փոխադրանաւերուն պարենաւորման ու բանակումի հոգը։

Մովային նախարարութեան մէջ, աւանդապաշտ պաշտօնատարներ կը պահանջէին որ ան փոխանորդ կարգուի Դեր-Մովակալ կօրպուսին։ Իսկ ծովային նախարար Զըբչիլ անհրաժեշտ կը նկատէր ընդունիլ որ Ռօպէքի թեկնածութիւնը, նկատելով որ ան մօտէն հետեւած էր դէպքերուն եւ բոլորովին անձանօթի մը անուանումը կրնար երկար յետաձգումներու ենթարկել Տարտանէլի յարձակումին ծրագիրը։

Այս տարակարծութեան վրայ, պէտք եղաւ նախապէս դիմել Դեր-Մովակալ վէյմիան, անոր հաւանութիւնը առնելու համար։ Քարեբախտաբար Դեր-Մովակալ վէյմիս գնահատեց կացութեան ճգնաժամային բնոյթը եւ առաւ հետեւեալ պատասխանը, որ հիացուցին լուծեց վէճը.

«Կատարելապէս պատրաստ եմ Ցր Ռօպէքի հրամանները ընդառնելու, երբ ատիկա անհրաժեշտ կը նկատէք։ Ցր Ռօպէք եւ ես կատարելապէս համաձայն

եմ իւ կրնամ ուղղամտօրեն գործակցիլ՝ ձեր ցախըցուած ձեւով»։

Դեր Մովսէսեան վէմիսի այս պատասխանին առջեւ այլեւս գոյութեան իրաւունք չէր կրնար ունենալ առէք ընկերուհի Որոշումը տրուեցաւ իսկոյն, և Դեր-Մովսէսեան կոչուեցաւ Տարտանէլի Դաշնակից Նահատակի Ընդհանուր Հրամանատար կարգուելու Դեն Մովսէսեան Տը Ռօպէքը։

Մովսէսեն Նախարարութիւնը իսկոյն այս պարագան հաղորդեց անոր, միեւնոյն ատեն հասկնալու համար թէ ան պատրա՞ստ էր գործողութիւնները վերսկսելու և կատարելապէս համաձա՞յն էր Մովսէսեան հետ։

Ահաւասիկ խնդրոյ առարկայ հեռագիրն ու անոր պատասխանը.

ՄՈՎՍԷՍԵՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵՆԷՆ

ԴԵՐ-ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ՏՐ ՌՕՊՔԻ

17 Մարտ 1915

«Մովսէսեն Նախարարին կզրմէ, անձնական և գաղտնի։

Տարտանէլի նահատակի հրամանատարութիւնը ձեզի յանձնելով, կհետաքրքրեմ թէ առանց վերսկսե-

հուքէան հաւանութիւն կը յայտնէք և կը վաւերացնէք ծովակալութեան 101 և 109 թիւ հեռագիրներուն ինչպէս նաև Ձեր Ծովակալ կօրտընի կողմէ անոնց տրուած պատասխաններուն, կ'ենթադրեն՝ նաև որ անձնապէս և ազատօրէն մտածելէ յետոյ, բանաւոր և գործադրելի կը գտնէք մօտալուտ պինուտոյին գործողութիւնները։ Եթէ այդպէս չէ, մի վարանիք Ձեր կարծիքը յայտնելէ։ Իսկ եթէ համաձայն կը գտնէք, այսպատ և առանց կրկին մեզի հարցնելու գործադրեցէք զանոնք անյապաղ՝ առաչին իսկ նպաստաւոր առիթին։

Ամէն օր մանրամասն տեղեկագիրներ ղրկեցէ՛ք մեզի։ Կատարեալ համերաշխութեամբ գործեցէ՛ք Ջօրավար Համիլթընի հետ։ Երկրորդական հրամանատարութիւններու համար Ձեր օգտակար գտած առաջարկները ներկայացուցէ՛ք։

Վէմիս Ձեր անմիջական ատորդան է։

Յաջողութիւն կը մաղթեմ Ձեզի»։

ԴԵՐ-ԾՈՎԱԿԱԼ ՏՐ ՈՕԳԻՔԷՆ՝

ԾՈՎԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

Թիւ 228 17 Մարտ, 1915, ժամը 10,20

Ծովային նախարարին, գաղտնի և անձնական։}

Շնորհակալութիւն Ձեր հեռագրին համար։ Կա-

աբելագէս հաւանութիւն կը յայտնէ խնդրոյ առիթով հետեւեալներուն: Գործակցութիւնները պիտի սկսին վազը՝ երբ օդը նպաստաւոր ըլլայ: Իմ կարծիքովս, ամէն բան կախուած է մադրապօրծումէն ականներու դուրսէն, որ կ'արդիւնէ մարտանաւերու մուտքը՝ ծարտանելի նեղուցին մէջ: Մադրապօրծումը այն աեն մի՛այն կարելի կ'ըլլայ, երբ յաջողինք լուսնեան մառնել ամրոցները: Զօրավար Համիլթըն և Զօրավար Ամաս Շովալ վէմիթ հոս այսօր ինծի այցելեցին: Տեսակցութիւնը տեղատուութէ եղաւ ամէն տեսակէտով»:

Ինչպէս կը նշուի այս հեռագրին, Տեր-Շովալ Տը Ռոպեք յայտնապէս օրչած էր խոգոյն յարձականի հետաձգել և այդ մասին խորհրդակցած էր Տարտանելի ծովային և ցամաքային իշխանութիւններուն հետ: Նոր հրամանատարին այս ընթացքը գոհունակութիւն պատճառած էր մասնաւորաբար ծովային նախարար Ջըրչիլի, որ անձիսաբեամբ կը օպատեր յաջորդ օրուան՝ յարձակողականի արդիւնքը իմանալու համար:

Երբեր չնեղաւ այս օպատումը, և յաջորդ օրն իսկ, սառցանցաւ հետեւեալ հեռագիրը.

18 Մարտ, 1915

Դիզիցիկ օք: Փորձութիւնները սկսելու վրայ են:

Մինչ այդ, դաշնակից բոլոր երկիրներուն մէջ անհամբեր կը ըսպասէին նաւատորմի յարձակողականին, որ տեղի պիտի ունենար այդ օրը:

Բ

ՄԱՐՏ 18Ի ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

Համաձայն նախապէս մշակուած ծրագրին. Մարտ 18ի առաւօտն, դաշնակից նաւատորմը ընդհանուր յարձակողականի ձեռնարկեց Տարտանէլի նեղուցին դէմ։

Այս պատմական յարձակողականին մանրամասնութիւնները նկարագրելէ առաջ, լաւն ըլլայ թուրք ակնատեսներու պատմութիւնը որոշ պիտի յաջորդենդաշնակիցներու պաշտօնական տեղեկագիրները։

Զաճահ Փալէ գիրքը (էջ 9) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ ընդհանուր կացութիւնը.

«Ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է ընդհանուր ակնարկ մը նետել այն բոլոր դէպքերուն վրայ, որոնք տեղի ունեցան մինչեւ 18 մարտ թուականը։

21 Հոկտեմբեր 1914ին, ինչպէս նաեւ 19 և 25 Փետրուար 1915ին, դաշնակից նաւատորմին կողմէ Տարտանէլի դէմ կատարուած յարձակումները պատիւ կը բերեն թուրք ամրոցներուն և թուրք բանակին։

Հակառակ անոր, որ իրենց դէմ կեցած էր այնքան ուժեղ նաւատորմը, որ միեւնոյն ատեն զինուած էր արդիական ամենատիպ զէնքերով, թրքական ամրոցները ժամերով և օրերով կռուեցան

այդ զօրեղ մարտանաւերուն դէմ։

Բացի իր թուական և զէնքերու գերակշռութենէն, պաշնակից նաւատորմը մինչև այն ատեն բաղդատաբար չատ նպաստաւոր պայմաններու մէջ կը գտնուէր, որովհետև կրնար տեւականօրէն դիրք փոխել և խուսափիլ ամէն տեսակ հաւանական վտանգներէ և վնասներէ։

Արդիական և պիտակաւ զէնքերով զինուած այս անուանի թշնամիին դէմ, մենք ունէինք հին սիսթեմով քանի մը մարտկոցներ, որոնք Սէտտ իլ Պահրի և Քում Քալէի անպաշտպան ամրոցներուն վրայ պնտեզուած էին և թշնամիին թնդանօթներուն առջեւ կը պտնուէին։

Իրենց տկար հասողութեան և մեծ քանակ ռազմամթերքի չգոյութեան պատճառով, թրքական մարտկոցները, գրեթէ միշտ, ստիպուած էին խնայողութեամբ չարժիլ։ Հակառակ այս բոլորին սակայն, թրքական մարտկոցները հերոսութեան ապացոյցներ տուին, և, օրերով պատերազմեցան անհաւասար թշնամիին հետ։

Պատերազմի ատեն միայն նիւթէն և ռազմամթերքներէն կախում չունի յաղթանակը։ Ամենէն կարեւորը՝ բարոյական ուժը, հաւատքն ու յոյսը մեծ դեր կը խաղան պինուորական գործողութեանց ընթացքին։ Պէտք է խոստովանիլ թէ այդ մարզին մէջ մրցանիշը կոտրած էր թուրք բանակը, որ ծայրայեղ վստահութիւն ունէր իր պետերուն վրայ, և որու աչքերուն մէջ կը փայլէր յոյսի լուսաւոր կայծը։ Արդարեւ, մենք, մեր յաղթանակին մեծագոյն մասը կը պարտինք մեր հրամանատարներուն, որոնք երբեք չվհատեցան, և ընդհակառակը միշտ վստահութիւն յայտնեցին վերջնական յաղթանակի մասին։

Սրտաբին ամրոցներուն անկեաւէն յետոյ, պատե-

բազմը չարաբնակուեցաւ տարբեր պայմաններու մէջ։ Անաչառ ըլլալու համար, խօսքը կուտանք Թայմզի զինուորական թղթակցին Սըր Է։իս Էրշմիթ Վարբլեթի, որ «Յայտնութիւններ Տարանելի Զինուորական Գործողութեանց Մասին» խորագրին տակ յատկանշական նամակներ հրատարակած էր անգլիական այդ մեծագոյն օրաթերթին մէջ։ Անգլիացի թղթակիցը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ կացութիւնը.

«Գիտի վերլուծեմ այն դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան արտաքին ամրութիւններու անկումէն մինչեւ Մարտ 18ի յարձակողականը, որ վերջացաւ կատարեալ յաւասխարութեան ենթարկելով մեզ։

Արտաքին ամրոցներու քանդումը մեծագոյն դիւրացաւ ականներու բնակնջումը՝ ցամաքին մօտիկ շրջաններու մէջ։ Այս առաւելութեան հետեւանքով, նաւատորմը ճամբայ մը բացաւ և Փետրուար 27ին յաջողեցաւ մտնել նեղուցին մէջ ու յարձակեցաւ Տարանոսի ամրութիւններուն դէմ։ Փետրուար 29ին և Մարտ 2ին կատարուած յարձակումներուն հետեւանքով այդ ամրոցն ալ քանդուեցաւ։

Մեր ականահատ նաւերը մինչեւ 3000 տարածութեան վրայ հրատանքանի ամրոցներուն, և դաշնակից նաւատորմի կրակին պաշտպանութեան տակ ճանապարհին կամ բնակնջելու բոլոր անչարժ և ծփուն ականները։

Նոյն օրը, չրաստաւառնակ մը, Տարանոսի ամրոցին հարաւ արեւմտեան չրջանին վրայ, այնքան նարօսէն քիչ մը վար, թափչքներ կատարելով յաղողեցաւ ճշդել թշնամիին դիրքը։

Մարտ 3ին և 4ին, Անատոլուի եղերքը գտնուող և հետաքրքրութիւն ներշնչող մարակոցները ցաւալի անգամ ըլլալով կրակ բացին։ Փետրուար 26ին Ակամանոս և Կարօ Նիլսքի զրահաւորները նեղուցէն ներս

մտնելով կրակ բացին Նարոսի չրջանին մէջ գտնուող թրքական դիրքերուն դէմ: Անգլիական այդ երկու զրահաւորներուն կ'օժանդակէին նաև Ֆրանսական Սիւֆրէն, Շարլըմաներ և Կոլուա մարտանաւերը: Բուռն և արիւնալի կռիւներ տեղի ունեցան այդ չըրջանին մէջ: Նարոսի և Քէբէզի հրուանդանի թրքական դիրքերէն բուռն կրակ մը բացուեցաւ վերոյիշեալ նաւերուն դէմ: Բայց որովհետեւ նշանառիքները անկարող էին, մեր մարտանաւերէն և ոչ իսկ մէկը վնասուեցաւ:

Բազմաթիւ ռումբեր հանդիպեցան Ակամէմնոնի և Լորտ Նէլսընի և նոյն իսկ 12նոց ռումբ մը պայթեցաւ Ակամէմնոնի յետասակողմի կամրջակին վրայ: Մովային այս գործողութիւններու միակ նպատակը էր նախ՝ ծովեզերեայ թրքական դիրքերը քանդել, որպէս զի ականահաւաք նաւերը կարենային անվտանգ գործի ձեռնարկել և ապահով ճամբայ մը բանալ նաւատորմին, որ պիտի յառաջանար՝ ներքին ամրութիւնները ռմբակոծելու համար:

Անգամ մը այս արդիւնքը ձեռք բերելէ յետոյ, բաղդատաբար հին տիպով մարտանաւերը պիտի մօտենային ցամաքին և Քուիճ Էլիզապէթի, Քընճլէֆսիպլի, Ակամէմնոնի և Լորտ Նէլսընի երկար հատորութեամբ թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ՝ պիտի ռմբակոծէին Թշնամի դիրքերը:

Կարելի չեղաւ սակայն, ակնկալուած օգուտը ձեռք բերել այս փորձէն, որովհետեւ ականներու մաքրագործման աշխատանքը չէր յառաջանար գոհացուցիչ կերպով: Անատոլուի եզերքին և Կէլիպոլուի թերակղզիին վրայ սքօղուած մարտկոցները թոյլ չէին տար որ ցերեկ առանց ականահաւաք նաւերը

իրենց գործին լծուին:

Տեսնելով որ ականահաւաք նաւերու նաւաստիները վարանումի ցոյց կուտան, որոշուեցաւ անոնց տեղ մարտանաւերու նաւաստիներէն կազմուած կամաւոր գունդ մը կազմել և անոր յանձնել ականները հաւաքելու կամ փճացնելու պաշտօնը: Այս միջոցն ալ դրական արդիւնք չունեցաւ սակայն, և գործողութիւնները կրկին յապաղումի կրեցին:

Այս պայմաններուն մէջ, որոշուեցաւ քուոր ձկնորսանաւերն ու ականահաւաք նաւերը գիշեր ատեն գործի լծել, որովհետեւ ծովային հսկայքն ալ, որ կարգ մը շրջաններու մէջ մինչեւ 4 մղոն արագութիւն ցոյց կուտար, արգելք կը հանդիսանար ականահաւաք նաւերու գործողութեան և վտանգաւոր կացութեան կ'ենթարկէր զանոնք:

Փետրուար 26ի, 27ի և 28ի գիշերները անցան այս կարեւոր գործողութեամբ, որ սակայն դրեթէ ոեւէ չոչ փելի արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ թուրք հրետանիները անկարելի կը դարձնէին ականահաւաքներու և ձկնորսանաւերու մերձեցումը: Երեք գիշերուան չանքերուն հետեւանքով, հազիւ կարելի եղած էր քանի մը ական պայթեցնել: Փետրուար 28ի գիշերը, թուրքերը թոյլ տուին որ մեր փոքր ականահաւաք նաւերը մտնեն ականներու գաշտին կեդրոնը: Ճիշդ այդ միջոցին սակայն, թըրքական լուսարձակները ողողեցին մեր նաւերը, իսկ հրետանիները սկսան գժոխային կրակ մը տեղացնել անոնց վրայ: Ականահաւաքներ՝ այս անակնկալ ըմբռնումով չեզոքացած, սկսան խուճապով նահանջել՝ լքելով իրենց գործը: Այդ միջոցին, ամէն մարդ իր կեանքը ազատելու մտահոգին մէջն կը խորհէր»:

Անգլիացի պինուտրական քննադատին այս նկատառումներն յետոյ, Ջանաւ Գալէ հետեւեալ կերպով

կը շարունակէ.

«Իրականին մէջ, ականներու դաշտը, դաշնակից նաւատորմին առջեւ գլխաւոր արգելքը կը հանդիսանար, որովհետեւ ոեւէ ատեն կարելի չէ ամբողջովին մաքրագործել զայն։ Ասկէ զատ, նեղուցին հիւսիսային ուղղութեամբ յառաջացող թշնամի նաւերը անխուսափելի կերպով մեր թնդանօթներու կրակին պիտի ենթարկուէին, թշնամին, որ նախապէս հաշիւ չէր առած այս մանրամասնութիւնները, երբ իրականութիւնը տեսաւ, ստիպուեցաւ նորանոր միջոցներու դիմել խորհիլ։

Տեսնելով որ ամէն օր նոր ականներ կը խուժեն նեղուցէն դուրս և մեծ դժուարութեանց կը մատնեն իրենց գինուորական գործողութիւնները, դաշնակիցները կրեփլին հեդրոնը փոխադրեցին Քիլիտ-իւլ-պահր—Ջանաք Քալէ չրչանը։ Գիշեր ատեն, թորփիլանտոները յարձակումներ կը կատարէին, իսկ ցերեկին՝ հակառակորդի զրահաւորները կը պատերազմէին մեծ ամրութիւններուն հետ։

Մատնատորթար Քուին Էլիզապէթ տրէթնօթը հետեւէն ակատ ամբակոծել Քարաթէփէի ծովեզերքը, առանց ատկէն վնասկան արդիւնք մը կարենալ ձեռք ձգելու։ Հակառակ ատոր, թշնամին փոխանակ իր ընթացքը փոխելու և նոր ռազմավարութեան մը հետեւելու, ընդհակառակը չլսեց Տեր-Ծովակալ կօրսըթ՝ը, որ անմիջական գործողութեանց կոչնակից էր և այդ առաւակէտը կը պաշտպաներ ուժգնօրէն։

Տեսնելով որ, ծովային նախարարութիւնը ուժ չի տար իր առաւակէտներուն, Տեր-Ծովակալ կօրսըթ՝ը, որ ակզբանքի տէր անհատականութիւն մըն էր, իր դիմադրականը ներկայացուց։ Ծովակալին յաջորդ նշանակուեցաւ անոր օգնականը՝ Տեր Ծովակալ Ջօն

ը Ռօպէք, որ հաւանութիւն յայտնեց ծովային նախարարութեան առաջարկներուն և պատրաստեց Մարտ 18ի յարձակողականը։

Այդ Թուրականը, դարաշրջան մը պիտի ձնայ Թուրքիոյ պատմութեան մէջ։ Անոնք որ մեզ չեն սիրեր, հարիւր տարիէ ի վեր հետեւեալ անճիշդ պատգամը ունէին. «Թուրքիա կորանցուցած է իր պոյութեան ՝իրաւունքը և ան չի կրնար եւրոպական պետութիւններուն մաս կազմել։»

Յանկարծական կարգ մը դժբախտ դէպքեր անոնց մէջ այն համոզումը գոյացուցած էր թէ ճիշդ էր իրենց տեսակէտը։ Մարտ 18ին և անկէ յետոյ տեղի ունեցած պատերազմները անժխտելի կերպով ի սատեսին թէ սխալ էր այդ տեսակէտը, և թէ Ասիացի Թուրքը եւրոպական ազգերու կողքին դիրք գրաւելու իրաւունք չահած էր՝ Տարտանէլի մէջ իր թափած արիւնով։

Մարտ 18ին, Թուրքերը դժնդակ և դժուարին պարտականութիւններ ստանձնած էին թէ՝ ծովին և թէ ցամաքին վրայ։ Փետրուարի ընթացքին դաշնակիցներու ցոյց տուած տենդոտ գործունէութիւնը ապացոյց էր թէ անոնք մտադրած էին մօտ առնէն վճռական գործողութեան մը ձեռնարկել։ Արդարեւ, վերջին օրերու ընթացքին անոնք յանկարծ փոխած էին իրենց նշանակէտը և սկսած էին ռմբակոծել Զանաք Գալե-Քիլիա-իւլ-Պահր շրջանը։

Մարտի առաջին օրերը, բաղդատաբար խաղաղ անցան թէև, բայց Թուրք իշխանութիւնները համոզուած էին թէ այդ երեւութական հանգարտութեան պիտի յաջորդեր բուռն փոթորիկ մը։ Արդարեւ Մարտ 18ի առաւօտն, մեր օդանաւերէն մէկը, որ թշնամիին շարժումները հետազօտելու գացած էր, լուր բերաւ թէ անգլիական, և ֆրանսական զրա-

հաւորներ, ինչպէս նաև բազմաթիւ թորփիլլանաւեր և փոխադրանաւեր կը յառաջանան դէպի նեղուցին բերանը: Այս լուրը հաստատուեցաւ պանպաղան պահակախումբերու կողմէ, որոնք գիշեր ցերեկ հակողութիւն կը կատարէին: Հակառակ անոր որ, գինուորներն ու թնդանօթաձիգները ամբողջ գիշերներ անքուն անցուցած էին, բոլորն ալ իսկոյն մեծ եռանդով իրենց սիրելի թնդանօթներուն գլուխը անցան՝ հայրենի հողը պաշտպանելու համար զօրաւոր թշնամիին դէմ:

Իրաւներուն մէջ կրօնական գործունէութիւն մը ծայր տուած էր իսկոյն: Բոլոր գինուորները աղօթքի կեցած էին, և կը մասնակցէին հաւաքական նամազին, որ այդ օրը վեհաշուք քնոյթ մը ստացաւ:

Առտուան ժամը 8.30ին, մեր պահակ թորփիլլանաւերը լուր տուին թէ նեղուցին բերնին մօտ գիրք բռնած էին 8 զրահաւորներ և յածանաւ մը: Այդ վայրկեանէն սկսեալ բոլոր ակնարկները ուղղուած էին նեղուցին նեղ անցքին, և թնդանօթաձիգները անձկութեամբ կը սպասէին որ իրենց թնդանօթներու հասողութեան սահմանին մէջ մտնեն թշնամի մարտանաւերը:

Օդը խիստ գեղեցիկ և ծովը աննախընթաց կերպով հանդարտ էր: Կասկած չկար թէ օդին և ծովին այդ վիճակը մեծապէս նպաստաւոր էր դաշնակից նաւատորմին:

Թշնամի նաւերը հետզհետէ կը մօտենային և գիրք կը բռնէին իրենց յատկացուած գիծերուն վրայ: Ամենէն առաջի գիծին վրայ գիրք բռնած էին հիւանդանոց նաւերն ու փոխադրանաւերը:

Ժամը 10.30ին, տասը զրահաւորները, որոնց

չորսը առջեւէն կ'ընթանար, կը յառաջանային դէպի նեղուցին մուտքը: Այս երկու մեծ խմբակին առջեւէն կ'ընթանային Թրիքմէն ձիով զրահաւոր մը՝ Սուլթըճիւր, իրեն հետեւորդ ունենալով Ակամհմնօճ, Լորդ Նէլսըն, Փրինս էլիզապէթ, Փրինս Ճորճ մարտանաւերը: Անոնց կը հետեւէր 5 թորփիլանաւերէ բաղկացեալ տորմիղ մը: Այդ հակայական մարտանաւերը, որոնք հետեւէն չարժուն քերդերու երեւոյթը ունէին, Սէտ-իւլ Պահրի առջեւէն անցնելով՝ Քուա Քալէի ուղղութեամբ կիսաշրջանակ մը ձեւացնելէ յետոյ սկսան ձախ դառնալ և յաջորդաբար ներս մտնել նեղուցէն: Տեսարանը, իսկապէս տպաւորիչ և ուշագրաւ էր: Առաջին տորմիղին մաս կազմող մարտանաւերը նեղուցի մուտքին առջեւ հովահարի նման կը բացուէին և յաջորդաբար ներս կը մտնէին և դիրք կը բռնէին այն վայրերը, ուրկէ պիտի կատարէին ռմբակոծումը:

Փրինս Ճորճ զրահաւորը սկսաւ յառաջանալ Րուամելիի ծովեզերքին և Սիւֆթճիւրը՝ Անատոլուի եզերքին ուղղութեամբ: Իսկ Փրինս էլիզապէթ, Ակամհմնօճ, Լորդ Նէլսըն Ինճլէֆիլպ, որոնք ամենէն զօրաւոր մարտանաւերն էին, նեղուցին կեդրոնէն յառաջանալով պատերազմական դիրք կը բռնէին:

Քանի մը թորփիլանաւեր տեւական կերպով կը դառնային մասնաւորաբար կեդրոնի հակայ տրէթնօթներուն շուրջ, ականներէ պաշտպանելու համար զանոնք:

Ժամը 11.15ին, Սիւֆթճիւր զրահաւորը իր առաջին ռումբը արձակեց Հալիլ-Իլիի բարձունքներուն: Ին-Թէփէի հրետանիները անմիջապէս փոխադարձեցին և սկսան ռումբ տեղացնել թշնամիին դէմ:

Ժամը 11.30ին, առաջին գծին մաս կազմող մարտանաւերը պատերազմական դիրք բռնած և նոյնակ

յառաջացած էին մինչեւ Թընկըր Տէրէ—Հալիլ Իլի պիծը։ Գալով Ֆրանսական տորմիզին, այդ միջոցին ան ալ Սէտ-իւլ-Պահրի առջեւէն անցնելով նեղուցէն ներս կը մտնէր։

Սկիզբները, թշնամին ծայրայեղ կանոնաւորութեամբ կը կատարէր ռմբակոծումը։ Ժամը 11.40ին ինճլէֆսիպլ սկսաւ ռմբակոծել Բուրմէլիի եզերքը պտնուող Մէճիտիէի ամրութիւնները, իսկ Գուրճ Է լիզապէր՝ Անատօլուի եզերքը պտնուող Համիտիէի ամրութիւնները։

Կ'երեւի թէ ծուխակալ Տը Ռօպէք կը փափաքէր որ ծուխի ամպերը շատ աւելի բարձրանան, որպէսզի Գուլճեան Լիզապէրի հրամայեց ռմբակոծել Զանաք Գալէ քաղաքը։

Այսպէս, Գուլճ Էլիզապէր ռմբակոծեց Զանաք Գալէ քաղաքը, որ թէեւ պատերազմական գօտիի մէջ կը պտնուէր՝ բայց չէր պաշտպանուած քաղաք մը ըլլալէն։ Գուլճ Էլիզապէրի ռումբերը հրդեհ մը առաջ բերին Զանաք Գալէի մէջ։

ՄԱՐՏԱՆԱԻԵՐՈՒ ՆՇԱՆԱԿԸՏԸ

ՄԱՐՏԱՆԱՒ	ԹԻՐԱԽ	ՀԵՌԱԽՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ
Գրեցս Ճօրճ	Թընկըրի և Պայքուշի չրջանները	10 000 մ.
Գուլճ Էլիզապէր	Անատօլուի եզերքը՝ Զանաք Գալէի չրջանը	18 000 մ.

Ինճլեհսիպլ	Անատ. Համիտիէ ամրոց թիւնը և Էրէնքէօյի չրջ.	13,000 մ.
Ակամհմնօճ	Րումէլի եզր. Քիլիս-իւլ-Գահրի չրջանը	13,000 մ.
Լոռս Նէլսըն	Րում. եզերքը՝ Համիտիէ ամրոցթիւնը	13.000 մ.
Սիւֆրէիւր	Տարտանոսի ամրոցթիւնները և Անատօլուի եզերքները	11,000 մ.

Ժամը 11.55ին, Լորս Նէլսըն եւ Ակամհմնօճ տրէթնօթներն ու զրահաւորները ոկսան ռմբակոծել Քիլիս իւլ-Գահրի չրջանը։ Ժամը ճիշդ 12ին, Սիւֆրէիւր զրահաւորը կռիւի բռնուեցաւ Տարտանոսի ամրոցին հետ։ Գաւերազմը, հետզհետէ ճակատագրական ընոյթ մը կը ստանար երկուկողմերուն համար։

Կէսօրին, ֆրանսական տորմիղը դիրք բռնեց անգլիական մարտանաւերու քովը՝ կազմելով երկրորդ գիծը։ Այդ միջոցին անգլիական Վէյմուր զրահաւորը Րումքալէի առջեւէն սկսած էր ռմբակոծել Եէնիչէհիրը։ Ֆրանսական զրահաւորները ստիճանաբար կը մօտենային անգլիական զրահաւորներու գիծին։ Այս գործողութիւնը դիւրացնելու համար, Անգլիացիները աննախընթաց կերպով ստատկացուցին թնդանօթաձգութիւնը։ Մեր մարտկոցները կատարեալ պաղատրիւնութեամբ կը պատասխանէին թշնամիին այս բուռն յարձակողականներուն։

Ռմբակոծութիւնը այն աստիճան ստատկացած էր, որ ծուխով և մուխով լեցուած էր մթնոլորտը՝ անկարելի դարձնելով տեսողութիւնը։

Այդ միջոցին Դեր Ծովակալ Քէփրաթի հրամանին տակ գտնուող ֆրանսական չորս զրահաւորները՝ Սիւֆրէն, Գուվէ, Կօլուա և Շարլըմաններ միացած էին առաջին գծին վրայ գտնուող անգլիական զրահաւոր-

ներուն, որոնք չրջանակաձեւ դիրք բռնած և փակած էին նեզուցին մուտքի ամենէն լայն մասը։

Երրորդ պահեստի տորմիղ մը, դէրք բռնած էր նէնիքէօյ-նէնիչէհիր գծին ուղղութեամբ։ Ծրանապահական տորմիղէն Սիւծրհն և Պուվէ Անատօլուի եզերքը իսկ Շարլըմաններ և Կոլուա Րումելիի եզերքը կը ռըմբակոծէին։

Այսպէս, թորփիլանաւերը հաշիւի չառնելով, Տարտանէլի թրքական դիրքերուն առջեւ համախըմբուած էին 10 հակայական զրահաւորներ, որոնք զինուած էին ընդամէնը 310 թնդանօթներով։ Այլեւս կարելի է երեւակայել այն դժոխային տեսարանը, որ կը պարզուէր՝ երբ միահաղոյն կերպով կը գոռային և կրակ կը ժայթքէին այդ 310 թնդանօթները։ Նեզուցին բերանը տեւական կերպով ծածկուած էր թանձր ծուխով մը, որ միշտ կը լուսաւորուէր թնդանօթներու փայլատակումէն։ Իսկ ցամաքին վրայ, ռումբերը յաճախ կը պատճառէին հրդեհներ, կամ հողի և ապառի սիւներ կը բարձրացնէին օդին մէջ՝ մինչեւ 20—30 մեթր վեր...

Օսմանեան հրետանիները հերոսաբար կը պատասխանէին թշնամիին։ Միայն թէ այդ վայրկեանին չէինք գիտեր թէ մեր ռումբերը ի՛նչ ազդեցութիւն կամ հետեւանք ունեցած են թշնամի մարտանաւերուն վրայ։

Ասոր փոխարէն, անգլիացի ծովակալը որոշած էր վճռական արդիւնք մը ձեռք բերել անպայման։ Այդ պատճառով, ժամը 13ին, դեր ծովակալ ճօն տը Ռոպէք «յարձակո՛ւմ» հրամանը տուաւ ֆրանսական նաւատորմին։ Այս հրամանին հետեւանքով Մարտ 18ի ծովամարտը մտաւ իր երկրորդ փուլին մէջ։

Ծովամարտի այս երկրորդ չրջանին, ֆրանսական զրահաւորները դանդաղօրէն սկսան յառաջանալ դէպի մեր ներքին ամրութիւնները։ Միւս կողմէ պահեստի երրորդ տորմիղն ալ սկսած էր յառաջանալ դէպի նեղուցին մուտքը։ Գալով օդանաւերուն և ջրաձաւառնականերուն, անոնք չարունակ թռիչքներ կը կատարէին մեր դիրքերուն վրայ՝ անոնց մասին տեղեկութիւն հաղորդելու համար նաւատորմին։

Ձեռք առնուած այս բոլոր միջոցներէն որոշ կերպով կը հասկցուէր թէ թշնամին վճռած էր ամէն գնով փորձել՝ չօշափելի արդիւնք մը ձեռք բերելու համար։

Մենք, կատարեալ պաղարիւնութեամբ և մեծ համբերատարութեամբ կը սպասէինք որ մեր ներքին մարտկոցներու թնդանօթներու հասողութեան սահմանին մէջ մտնեն առաջին գծին վրայ գտնուող ֆրանսական մարտանաւերը։

Արդարեւ, անմիջապէս որ անոնք հասան մեր թնդանօթներու հասողութեան կէտին, Օսմանեան հրետանիները միաբերան գոռացին և իրենց ռումբերով պաշարեցին ֆրանսական զրահաւորները։

Մասնաւորաբար Համիտիէ և Մէճիտիէ ամրոցները ու Տարաանոսի և Պոյքուչի հրետանիները իրենց կրակին տակ առին ֆրանսական զրահաւորները։ Ռմբակոծութիւնը այն աստիճան ահաւոր էր, որ թնդանօթներու արձագանգը կը լսուէր Ռումէլիի և Անատոլուի ներքինները։

Յայտնապէս կը տեսնուէր թէ անակնկալ չուաքրումի մատնուած էր դաշնակից նաւատորմի ընդհանուր հրամանատարութիւնը։ Արդարեւ, պատմութեան մէջ առաջին անգամն էր որ, ափ մը թուրքեր կը յանդգնէին դիմադրել աշխարհի ամենէն զօրաւոր ազգերու լուսագոյն մարտանաւերէն բաղկացած հսկա-

յական նաւատորմի մը...

Դեր Մովսկալ ձօն տը Ռօպէք և Մովսկալ Փէփրաթ, իրաւացի կերպով վրդոված էին Օսմանեան բանակին այս անակնկալ դիմադրութիւնը տեսնելով։

Հակառակ սաոր, դաշնակից հրամանատարութիւնը ուզեց գերագոյն փորձ մը կատարել և հրամայեց նոյն ուժգնութեամբ չարունակել յարձակողականը։

Ասոր վրայ, ֆրանսական չորս զրահաւորները չարունակեցին իրենց յառաջխաղացումը։ Անոնք կը յառաջանային դէպի նեղուցին ամենէն նեղ մասը՝ որ մեր ցամաքային հրետանիներու հասողութեան կեդրոնը կը գտնուէր։ Անգլիական զրահաւորները, որոնք աւելի հեռուն դիրք բռնած էին, սաստկացուցին իրենց կրակը՝ պաշտպանելու համար յարձակումի գործող ֆրանսական մարտանաւերը, որոնք զոհի երեւոյթով գանդաղօրէն կը յառաջանային դէպի մեր թնդանօթները...

Մինչ այդ, պահեստի երրորդ տորմիղը սկսաւ յառաջանալ դէպի նեղուցին ներսը՝ գրաւելու համար ֆրանսական զրահաւորներու տեղը։ Պահեստի տորմիղին մաս կը կազմէին Իրէզիսթիյալ Ֆօրճուօլիս, Օշիրճ և Մէճէսթիէ դիպով վեց զրահաւորներ, որոնք Քումքալէի առջեւէն երթալով անցան Սէտիւլ Պահրի գիծը և երկու ճիւղի բաժնուելով սկսան յառաջանալ դէպի միւս մարտանաւերը։

Յարձակող ֆրանսական զրահաւորները մասնաւորապէս Պուվէ ծայրայեղ յանդգնութիւնով մը կը յարձակէր Տարտանոսի ամրութեան դէմ։ Մեր չրջակայ մարտկոցները և մասնաւորապէս Տարտանոսի մարտկոցը, որ յատկանշական հերոսութիւն ցոյց տուած պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքի, ռումբերու տարափի մը ենթարկեցին Պուվէն,

որ անմիջապէս իր կանոնաւոր յարձակումները դադրեցնելով սկսաւ յուսահատական չարժուձեւեր ընել։ Այդ միջոցին, ռումբ մը ատացաւ նաև Ինճլիհսիպլ զրահաւորը, որ ստիպուեցաւ քաշուիլ վտանգի գիծէն։

Միւս կողմէ, Թշնամիին հետ կատաղի կռիւ մը բռնուած էին մասնաւորաբար մեր կեդրոնական և Րօւմէլիի ամրութիւնները, որոնք դժոխային ռմբակոծութեան մը ենթարկուած էին։

Այդ միջոցին, ծայր աստիճան ուշագրաւ տեսարան մը կը պարզուէր մեր ամրոցներուն մէջ։ Ամէն անգամ որ զինուորները պակսէին, ուրիշ տեղերէ նոր զինուորներ կը խուժէին վտանգի չրջանը՝ առանց ազդուելու կրակէ անձրեւէն, որ կը տեղար մեր բոլոր դիրքերուն վրայ։

16 զրահաւորներ, 3 յածանաւեր, բազմաթիւ Թորփիլանաւեր և Թորփիլահալածներ առանց երկվայրկեան մը դադար ընելու, կրակ կը տեղացնէին մեր վրայ։ Թնդանօթներու տեւական գոռիւնը կ'արձանագրէր մինչեւ Անատօլուի հեռաւոր լեռները, մինչ ծովին ու ցամաքին վրայ երկինք կը բարձրանային ջուրի և հողի սիւներ... հակառակ այս գերմարդկային ճիգերուն, Օսմանեան բանակը, Աստուծոյ և Մարգարէին ապաւինած, կուրծք կուտար քրոջորոր դժուարութիւններուն։

Թշնամի մարտանաւերը որքան կը մօտենային, ա՛նքան աւելի մեր թնդանօթներու անմիջական վտանգին կ'ենթարկուէին։

Յանկարծ, ուրախութեան աղաղակ մը փրթաւ մեր զինուորներու բերնէն։ Գրեթէ նոյն պահուն, ահաւոր ճարճատիւնով մը կ'ընկղմէր Թշնամի Թորփիլահալած մը, որ յանդգնած էր մօտենալ ցամաքին։ Այս առաջին յաջողութենէն քաջալերուած, մեր

Թարակոցները աննախընթաց ապատկութեամբ չարունակին ռմբակոծումը և այս անգամ յաջողեցաւ ընկղմել երկրորդ Թորփիլանաւ մը։

Այս կրկնակ յաջողութիւնները աննկարագրելի կերպով ապելցուցած էին մեր պինուորներուն խանդն ու եռանդը։ Ֆամիտիէի ամրոցին Թնդանօթները իրենց Թիրախ ընտրած էին Ֆրանսական Պուվէ զրահաւորը, որ այնքան յանդուգն յարձակումներ կը փոյձէր։ Օսմանեան հրետանիները ռումբերու ապարդի ապտյնի մը նման կը պաչարէին Պուվէն, որ նախ քանի մը ռումբեր ստացաւ, և քիչ յետոյ կորնցուց իր հաւասարակշռութիւնը։ Ֆրանսական այդ հսկայ զրահաւորը այլևս սկսած էր իր վերջին վայրկեաններէ ապրիլ։ Օսմանեան հրետանիները փոքր-ասիոյ անոր հոգեվարքը, և կարկուտի նման տեղացող ռումբերու տարափին տակ, Ֆրանսական հպարտ դրօշը մեկուկէս վայրկեանի մէջ կորսուեցաւ կապոյտ ալիքներուն տակ։

Այսպէս, յարձակող չորս Ֆրանսական զրահաւորներէն Պուվէ ընկղմած էր, իսկ 10 վայրկեան յետոյ 12 ռումբեր հանդիպած էին Սիւֆրէճ զրահաւորին, հրդեհ մը առաջ բերելով անոր ռազմանիւթի մթերանոցին մէջ։

Պուվէի ընկղմումէն յետոյ, Սիւֆրէճ զրահաւորն ալ անգործածելի վիճակի մատնուած էր։

Գալով Կօլուա զրահաւորին, ինչպէս կը վկայէ անոր հրամանատարը՝ Գիյար, «ռումբ մը հանդիպած և ճեղք մը բացած էր անոր պողպատեայ իրանին վրայ ուրկէ ջուրերը ներս կը խուժէին»։

Տեսնելով որ ջրհաններն չեն կրնար պարպել ներս խուժող ջուրերը, Ֆրանսացիները մեծ դժուարութեամբ Թավշան ԸԱաա փոխադրեցին Կօլուան, որ

հոն առաջին վրայ խրեցաւ։

Ֆրանսական երեք յարձակող զրահաւորները լուսթեան դատապարտուեցան այսպէս՝ Օսմանեան հրետանիներուն կողմէ՝ Հակառակ ատոր, Գուին էլիզապէթ, Լոռս Նէլսըն և Ակամէմնոն, որոնք միշտ հեռուն կեցած էին, կը չարունակէին ռմբակոծումը։ Ֆրանսական տորմիղէն բաղդատաբար թեթեւ վնասներ կրած էր միայն Շարլըմաճնը զրահաւորը. իսկ ընդհանուր արդիւնքը Ֆրանսացիներուն այն համոզումը ներշնչած էր թէ վերջնականապէս ջուրը ինկած էր Գալիա մտնելու երազը... Ծովակալ Տը Ռոպէք, ֆրանսական նաւատորմին ենթարկուած ծանր վնասները տեսնելով, ժամը 2ին նահանջի հրաման տուաւ անոնց։

Օսմանեան հրետանիները իրենց կրակը չարունակեցին՝ մինչեւ որ մեր թնդանօթներուն հասողութեան չրջանէն դուրս ելան նահանջող մարտանաւերը։

Ֆրանսական նաւաստիին նահանջէն յետոյ, անգլիական տորմիղ մը սկսաւ յառաջանալ՝ չարունակելու համար Ֆրանսացիներուն կէս ձգած գործը։ Բայց հազիւ մտած էր մեր թնդանօթներուն հասողութեան գօտիին մէջ, երբ Օսմանեան մարտակոցներէն արձակուած առաջին ռումբը հանդիպեցաւ թորփիլանաւի մը, որ մէկ վայրկեանի մէջ կորսուեցաւ ջուրին տակը։

Որքա՜ն դժուար էր Գալոյ ճամբան բանալ, և որքա՜ն մութ էր Սեւ Ծովի ճամբան... Թշնամին, իր պահեստի ուժերը հրապարակ հանելով նոր թափ մը տուաւ ռմբակոծումին, որ քիչ յետոյ հասաւ իր ծայրագոյն աստիճանին։ Այդ տենդոտ գործունէութեան ընթացքին, պահեստի երրորդ տորմիղը սկսաւ յառաջանալ Քէֆքիզի ուղղութեամբ։

Այդ տորմիղն ալ կոչուած էր ք Խաակիր ըլ-

լալու Ֆրանսական Նաւարմիղին : Իրականին մէջ նոյ դիրքին մէջ գտնուող ո եւ է նաւատորմ, անխուսափելիօրէն ենթակայ էր նոյն վտանգներուն և դատապարտուած էր ջնջանալու. որքան ատեն որ, քնուելիքնը չփոխէ նեղուցին աշխարհական ներկայ դիրքը Թրքական ամրոցները յաւիտենապէս պիտի տիրապետեն ծովին, և աշխարհի ամենազօրաւոր նաւատորմին անգամ անկարողութեան պիտի մատնուի անոնց առջեւ:

Այս իրողութիւնը անհերքելի կերպով հաստատուեցաւ արդէն Տարտանէլի առջեւ: Արդարեւ, երբ Ֆրանսականին տեղ ուրիշ տորմիղ մը ակսաւ յառաջանալ, Թրքական բոլոր մարտնոցները բոլոն ամբակոծութեան մը ձեռնարկեցին: Ը կղմած Պուվէէին և Ջնաւուած Սիւֆրէնին տեղը բռնած էին անգլիական Իրրեզիսբիյլ և Օշիրն զրահաւորները, որոնց դէմ կեդրոնացած էր Թուրք հրետանիներու ամբակոծութիւնը:

Մանաւորապէս Անատոլուի եզերքը գտնուող Համիտիէի մարտկոցը իրեն նշանակէտ ընտրած էր Իրրեզիսբիյլ զրահաւորը. այդ միջոցին էր որ ռումբ մը հանդիպեցաւ Ինֆլէքսիպլ զրահաւորին, որու ընդծովեայ մասը ամբողջովին ջուրերու ներխուժումին ենթարկուեցաւ: Այս վտանգը տեսնելով, Տ՞վակալ Ճօն Տը Ռօպէք նահանջի հրամանը տուաւ վիրաւոր մարտանաւին, որ սկսաւ ետ դառնալ մեծ արագութեամբ: Իր ընկերոջ նահանջը դիւրացնելու համար, Իրրեզիսբիյլ զրահաւորը փորձեց քիչ մը աւելի մօտենալ Թրքական դիրքերուն, բայց Օսմանեան հրետանիները անմիջապէս իրենց բոլոր ռումբերը տեղացուցին անոր վրայ: Այս անակնկալ յարձակումին հետեւանքով, բազմաթիւ ռումբեր հանդիպեցան Իրրեզիսբիյլի, որ յանկարծ մեկ կողմին վրայ կքեցաւ՝

վտանգաւոր տեսարան մը պարզելով:

Ջալալերուած այս յաջողութենէն, մեր թնդանօթները իրենց ռումբերով պաշարեցին Թշնամի մարտանաւը, որ ո՛չ կրնար ռումբ արձակել, և ո՛չ ալ ոեւէ չարժուամ ընել: Իրհզիսիյլի հրամանատարը մեծ դժուարութեամբ յաջողեցաւ հասնիլ յանձնել զրահաւորը՝ պ՝ այն հետացնե ու համար վտանգի գօտիէն:

Միւս կողմէ, մեր հրետանիները յանկարծ փոխեցին իրենց ուղղութիւնը և սկսան ռմբակոծել Օճիրցը, որ քիչ յետոյ ծանր վնասներ կրեց մանաւորաբար յետսակողմէն:

Տեսնելով որ հնարաւոր չէ լռեցնել Օսմանեան հրետանիները, Ծովակալ Տը Ռոպէք ընդհանուր նահանջի հրաման տուաւ թոյլ տալով Ջասուած նաւերուն: Այդ միջոցին, Թշնամի ծովային ուժերը զգալի վնասներ կրած էին և գրեթէ խախտած էր դաշնակից նաւատորմին պատերազմական արժէքը:

Մինչ Թշնամի նաւերը նահանջի կը պատրաստուէին, մեր թնդանօթները բուռն կերպով կը շարունակէին ռմբակոծումը, որու հետեւանքով Իրհզիսիյլի և Օճիրցի բախտին արժանացաւ նաև անգլիական Թորփիլանաւ մը:

Կէսօրէն յետոյ ժամը 3ին կը մօտենար առաւուան ժամը 11էն սկսեալ 7 ժամ անընդհատ չարունակուած այս արիւնոտ պատերազմը վերջացած էր օսմանեան զէնքերու փայլուն յաղթանակով:

Այդ իրիկունը, մարը մտնող արեւին հետ խաւարած էին նաև անգլեւֆրանսական հպարտութեան երազները: Բախտին արեւը կը ծագէր Պոլսոյ գեղեցիկ և կոյս հորիզոնին վրայ:

Երբ յայտնի եղաւ որ Թշնամին նահանջի կը պատրաստուի, Ցարս անոս և Ջեվատ Փաշա ամրոց-

երբեն հրամայուեցաւ կարելի եղածին չափ արդելք հանդիսանալ անոնց չարժուձեւերուն, և աչխատիլ առաւելագոյն չաները հասցնել պարտուած մարտանաւերուն:

Թշնամին ծայր աստիճան զարմանքի մատնուեցաւ, տեսնելով որ Տարատանոսի բոլոր թնդանօթները կրկին սկսած են որոտալ: Մինչդեռ, Ծովակալ Տը Ռօպէքի կողմէ Անգլիա ղրկուած առաջին տեղեկագիրները կը յայտնէին թէ կատարելապէս լուսնթեան մատնուած էին Տարատանոսի բոլոր թնդանօթները:

Ճիշտ է, որ այդ ամրոցը միջոց մը լռեց, բայց աւիկա՝ թշնամիին յաջողութեան արդիւնքը չէր: Տարատանոսի ամրոցին հրամանատարը սպանուած ըլլալով, միջոց մը չուաարուեմ տիրոց զինուորներուն մէջ. քիչ յետոյ սակայն, մարտկոցը չարունակեց իր գնահատելի գերը՝ խիստ նեղ կացութեան մատնելով Իրհզիսպիյալ և Օշիրճ մարտանաւերը:

Տարատանոսի ամրոցին նոր գործունէութիւնը բոլորովին յուսահատութեան մատնեց թշնամին, որ սկսաւ խուճապով նահանջել:

Երբ գիշերը վրայ հասաւ, թշնամի մարտանաւերը արդէն իսկ մօտակայ կղզիներ ապաստանած էին և դադրած էր արձագանգը այն դժոխային խուռլ աղմուկին, որ ամբողջ ևօթը ժամ չարունակուեցաւ մահ և աւեր սփռելով ամէն դի:

Ճաղթանակի հուրին, զոլոյ գեղանի և բանաստեղծական դէմքին վրայ ծնած երկօրեայ լուսինը վառած էր՝ Տարատանելի նահատակներուն վրայ՝ Աստուածային կանթեղի մը նման...»:

Գ.

ՄԱՐՏ 18Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԱԿՆՈՑՈՎ

Թրքական աղբիւրները լսելէ յետոյ, անհրաժեշտ է դիմել նաև դաշնակից աղբիւրներուն, որպէս զի կարելի ըլլայ իրական գաղափար մը կազմել Մարտ 18ի պատմական դէպքերուն մասին։

Թեր ոտ դէմ տեսակէտներու տեղեկանալէ յետոյ, շատ աւելի կը դիւրանայ վերլուծումը այդ կարեւոր պատերազմին, որ նոր դարաշրջան մը բացաւ ծովամարտերու տարեգրութեանց մէջ, և միեւնոյն ատեն բոլորովին փոխեց համաշխարհային պատերազմին ընդհանուր բնոյթը։

Ինչպէս տեսանք սակէ առաջ, Տարտանէլի արշաւանքը, գինուորականէ աւելի քաղաքական ձեռնարկ մըն էր, և իր այդ հանգամանքով՝ գերազանցապէս դիւանագիտական նպատակներ կը հետապնդէր։ Այդ պատճառով էր արդէն, որ դաշնակիցները հզօր նաւատորմ մը կեդրոնացուցած էին Նեզուզին առջեւ, յուսալով որ պիտի կարենան չուտով ազատ անցք մը բանալ և Գոլիսը պրաւելէ յետոյ բոլորովին փոխել պատերազմին ընդհանուր դիմագիծը։

Անկախ դիւանագիտական պզտակներէն, որոնց

պիտի անդրադառնանք իրենց. հերթին, զինուորական և ռազմապիտական թերութիւններն ալ ճակատագրական դեր ունեցան Մարտ 18ի պատերազմին մէջ։

Անգլիոյ ծովային նախկին նախարարը Մ. Զրչիլ, որ «Տարտանէլի Արշաւանքին Կնքահայրը» կը կոչուի պաշտօնական տեղեկագիրներու և փաստաթուղթերու յենած՝ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այդ պատմական օրերը.

Մարտ 18ի առտուն, բովանդակ դաշնակից նաւատորմը յարձակումի ձեռնարկեց Տարտանէլի նեղուցին անցքին դէմ։ Պաշտօնական Ծովային Պատմութիւնը վերջը տասերով 12 էջ յատկացուցած է այդ օրը տեղի ունեցած պատերազմներու նկարագրութեան։ Այդ տեղեկագիրը ստակայն, խաթարուած ձեւով կը պատմէ գրեթէ բոլոր դէպքերը, որոնց իրական գոյնը վերջնականապէս յայտնի է այսօր։ Դէպքերու ո՛չ միայն ժամանակագրական ընթացքը նկատի չէ առնուած, այլեւ կարեւորը չէ անջատուած անկարեւորէն և տեղեկագիրը՝ իր ընդհանուր վիճակին մէջ, վերածուած է լափիւրինթոսի մը, ուրկէ չի կրնար դուրս ելլել ամենէն համբերատար ընթերցողն անգամ։

Անկարեւոր մանրամասնութիւնները լայն տեղ գրաւած են տեղեկագրին մէջ, որ գրեթէ չէ անդրադարձած հետեւեալ կենսական խնդիրներուն.

Ա.— Ո՞րքան ռազմամթերք ունէին Թուրքերը և ի՛նչպէս կը նորոգէին իրենց պաշարը։

Բ.— Իրական ի՛նչ պատճառներու արդիւնքն էին Պուվէի, Իրեզիսպիյլի, Օջիրցի և Ինճլէքսիպլի կորուստները։

Այս խիստ կենսական խնդիրներուն մասին, հարկ է անցք տեղեկութիւններ միայն կուտայ պաշտօնա-

կան տեղեկագիրը։

Անոր հեղինակը նախամեծար համարած է անորոշ բացատրութիւններ գործածելով զգուշանալ եղրակացութիւններու յանգելէ։ Պաշտօնական տեղեկագիր կարդացողները այն տպաւորութիւնը կ'ունենան թէ հեղինակը երկընտրանքի մը առջեւ գտնուած է, և չէ կրցած իրականութիւնը երեւան հանել։

Ան, մէկ կողմէ չէ ուզած ծով յին նախարարութիւնը քննադատել՝ յարձակողական ի հրաման տուած ըլլալուն համար, միւս կողմէ չէ ուզած քննադատել ծովակալին կրած ձախողութիւնը։

Ասկէ զատ, վախնալով որ կը նսեմանայ նաւատորմին ցոյց տուած քաջութիւնը, և մտահոգուելով որ կարելի չէ ուրանալ Թուրքերու դիմադրական կարողութիւնը, տեղեկագրին հեղինակը յայտնի չփոթեամի մատնուած է, և չէ կրցած անաչառ եղրակացութեան մը յանգիլ։

Կը հետեւի թէ կարելի չէ վստահիլ այդ տեղեկագրին՝ անոր համաձայն վերլուծելու համար Մարտ 18ի դէպքերը։

Իրականին մէջ, ծովակալ Տը Ռօպէքի նպատակն էր յաջորդաբար լուծեան մատնել նեղուցին անցքը պաշտպանող ամրութիւնները՝ ինչպէս նաև այն մարտակոցները, որոնք կը պաշտպանէին ականներու դաշտը։

Տասը զրահաւորներ պաշտօն ստացան չորեակ ժամ միջոցով փոխարինելու զանոնք։ Անգամ մը որ կարելի ըլլար գոնէ մասնակի կերպով տիրել ամրոցներուն, ֆրանսական տորմիղը պիտի յառաջանար առաջին գծին վրայ գտնուող նաւերը անցնելով՝ 8000 մեդր հեռաւորէն ռմբակոծելու համար Չնաքի դիրքերը։

Ամրոցները լուծեան մատնելէ յետոյ, ականա-

հաւաք նաւերուն հրաման պիտի տրուէր ֆէֆէզ չըր-
ջանին մէջ գտնուող ականներուն դաշտին մէջէն 900
մեթրնոց ճամբայ մը բանալու: Այս գործողութիւնը
պիտի չարունակուէր ամբողջ գիշերը՝ ներկու զրահա-
ւորներուն պաշտպանութեան տակ, մինչ միւս մար-
տանաւերը իրենց տեղերը պիտի վերադառնային: Յա-
ջորդ առաւօտ, երբ ճամբան բացուած ըլլար, նա-
ւատորմը պիտի յառաջանար մինչեւ Սարը Սըզլար,
չատ աւելի մօտէն և ա՛լ աւելի ազդուօրէն ռմբակո-
ծելու համար ամրոցները:

Ականներուն քնաջնջումէն յետոյ, անխուսափելի-
օրէն կարելի պիտի ըլլար լուռութեան մատնել, կամ
անգործածելի վիճակի հասցնել ամրոցները:

Գերերը հետեւեալ ձեւով բաշխուած էին զրահա-
ւորներուն.

Ա. Գին Ֆուին էլիզապէթ, Ակամէմցօճ, Լորտ Նէլսըն,
Ինճլէֆսխիլլ, 12700 մեգր հեռուէն ռմբակո-
ծել Չանաք-Քալէի ամրոցները:

Թրիումֆ Փրինս Ճորճ Ռմբակոծել օժանդակ
պաշտպանողական դիրքերը:

Բ. Գին Սիւֆրէն, Գուվէ, Շարլըմաներ Կոլուա, Աւե-
լի յետոյ ամրոցները ռմբակոծել՝ 7200 մեդր հեռ.
Ֆորմիտապլ Ֆանօֆիւս, գիշեր ատեն ականահաւաքնե-
ները պաշտպանել:

Վինճինես, Իրրեզիսթիլլ, Ալպիրն, Օճիրն,
Սիւիֆթօիւր, Մինոթօրիմ, Գահեատ:

Ծրագրին հիմնական նպատակը այն էր, որ ակա-
ներու ամբողջական քնաջնջումէն յետոյ միայն զրա-
հաւորները պիտի պատերազմէին կամ իրենց շարժուա-

ներուն պիտի սկսէին։ Մարտ 7ին, այն կարծիքը կը տիրեր թէ ականներու դաշտը մաքրուած է ամբողջովին։ Ամէն գիշեր այս գործողութիւնը շարունակուեցաւ և ականահաւաք նաւերը մինչեւ 8000 մեդ-ը մօտեցան ասիական եզերքին։ Հակառակ ասոր, կարելի չեղաւ պէտք եղած ձեւով մաքրագործել Էրէնքէօյի ծոցը։

Միւս կողմէ, դաշնակից նաւատորմի հրամանատարութիւնը ատոյգ գաղափար մը չունէր ականներու վայրին և քանակութեան մասին։ Անբաւականացած էր միայն տեղեկութիւններովը ջրասուսառնականներուն, որոնք ականներու դաշտին վրայ թռիչքներ կատարելով մանակի և թերի տեղեկագիրներ տուած էին։ Արդարեւ, հետագային յայտնի եղաւ թէ ջրասուսառնակներու կողմէ «անվտանգ» ներկայացուած ջուրերուն մէջ անգամ ականներ գոյութիւն ունէին։

Ասկէ զատ, այսօր հաստատուած է նաեւ որ ականահաւաք նաւերու թիւը անբաւական էր գոհացուցիչ արդիւնք մը ձեռք բերելու համար։ Այս պատճառներուն հետեւանքով էր որ Մարտ 18ի պատերազմի ընթացքին այնքան մեծ վնասներ կրեցին մեր մարտանաւերը։

Միւս կողմէ, Մարտ 8ի ցնորուն, մինչ անգլիական թորփիլահալածներէ բաղկացեալ գիշերային պահակախումբը նեղուցներէն դուրս կ'ելլէր, թրքական փոքր ականաձիգ մը՝ Նիւսրէթ Էրէնքէօյի ծոցին մէջ 20 նոր ականներ զետեղած էր ցամաքին պուգահեռականերկու գիծերու վրայ, որոնք 90 140 մէթր հեռու էին իրարմէ։ Այս ականները յատկացուած էին այն մարտանաւերուն, որոնք պիտի փորձէին նոր ռմբակոծում մը կատարել՝ կրկին գրաւելով Մարտ 6ին և 7ին իրենց բռնած դիրքերը։ Իրակ անին մէջ, թուրնամիին այս ակնկալութիւնը արդարացաւ, և այդ

ականները կարևոր դեր խաղացին մեծ պատերազմի պատմութեան մէջ. անգլիական ականահաւաքները Մարտ 16ին անանցմէ երեքը տեսած և վճռաբեկած էին, բայց որովհետեւ ուրիշ ական չէին տեսած, երբեք չէին ենթադրած թէ փճացուած ականները մեզ կը կապմէին ականներու գիծի մը։

Այսպէս, ինչպես 17 ականները իրենց տեղը ձուլեցին մինչեւ մեծ յարձակումի օրը՝ առանց Նաւատորմի Հրամանատարութեան կասկածները հրաւիրելու։ Անոնք հոն էին տակաւին նոյն իսկ Մարտ 18ի առաւօտն, երբ Ծովակալ Տը Ռոպէքի հրամանին տակ գտնուող հակայական նաւատորմը վեհաշուքօրէն յառաջացաւ՝ իր մեծ պարտականութիւնը կատարելու համար։

Ժամը 11,30ին առաւնները, Քուիճ Էլիզապէթ, Ակամիմճօճ, Լորտ Նէլսըն, և Ինճլէֆիլդ 13000 մեդր հեռուէն յաջորդաբար կրակ բացին Զանաք Քալէի նեղուցի ամրոցներուն դէմ։ Քանի մը վայրկեան յետոյ Ա. գիծը ամբողջովին գործունէութեան լծուած էր։ Գրեթէ անմիջապէս թրքական ծանր հրետանիներն ու մարտկոցները նոյնքան ուժգնօրէն ականի պոռթկալ ձեղ։ Բոլոր զրահաւորները բազմաթիւ ռումբեր առացան, բայց չնորհիւ իրենց ամուր զրահներուն, ոեւէ լուրջ վնաս չկրեցին։ Ամրոցներն ալ կը մասնակցէին ռմբակոծումին, բայց անոնց թնդանօթներու հասողութենէն չատ հեռուն կը գտնուէին մեր նաւերը։ Ժամը 11,50ին, պոյթիւն մը տեղի ունեցաւ թիւ 20 ամրոցին մէջ, զոր կը ռմբակոծէր Քուիճ Էլիզապէթը։ Միեւնոյն առեն, Ակամիմճօճ և Լորտ Նէլսըն յաջող կերպով կը ռմբակոծէին 18 և 17 թիւ ամրոցները։

Կէսօրէն քանի մը վայրկեան յետոյ, ֆրանսական տորմիղը անցաւ ռմբակոծման գիծէն և ծովակալ Կէ-

փրաթի հերոսական հրաժանատարութեամբ սկսաւ չատ տեւելի մօտէն ռմբակոծել ամրոցները։ Երկար ամրոցները կատաղօրէն փոխադարձեցին, և երկուստեք սաստկութեան գերազոյն աստիճանին հասաւ ռմբակոծութիւնը։ Առաջին և երկրորդ գիծերը, միաժամանակ կերպով կը ռմբակոծէին մերթ ամրոցները, մերթ չարժուն հրետանիները։ Այդ վայրկեանին ահաւոր չքեղութիւն մը կը պարզէր տեսարանը։

Հակառակ ամրոցանաւերը տեւական կերպով չարժուածներ կ'ընէին և ռումբ կ արձակէին՝ իրենց շուրջը բարձրացող ջուրի սիւներուն մէջէն, իսկ ամրոցները ծածկուած էին ծուխի և փոշիի ամպերու մէջ, որոնք յաճախ կը լուսաւորուէին ռումբերու փայլատակումներով։

Տեւական ռմբակոծումը ահաւոր կերպով կ'արձագանգէր Նեղուցին երկու կողմի բլուրներուն վրայ, մինչ Թորփիլանաւերն ու միւս փոքր նաւերը որոնք տեւական գործունէութեան մէջ էին՝ իրենց վտանգաւոր պաշտօնը կատարելու տիրով։ Եւ այս բոլորը տեղի կ'ունենար փայլուն արեւի մը տակ և կապոյտ ու հանդարտ ջուրի մը վրայ, ինչ որ ապահովութիւն և վեհաշուք բնոյթ մը կուտար տեսարանին։ Այս կացութիւնը չարունակուեցաւ մօտաւորապէս ժամ մը։ Ժամը 13ին մօտ, գօրաւոր պայթիւն մը տեղի ունեցաւ 13 թիւ ամրոցին մէջ, իսկ քառորդ ժամ յետոյ, 8 թիւ ամրոցը դադրեցուց կրակը։ Այդ վայրկեանին, Կօլուա և Շարլըմաններ կանոնաւոր կերպով սկսած էին ռմբակոծել 18 և 16 թիւ ամրոցները։ Ժամը 13,30ին ամրոցներու կրակը սկսաւ զգալապէս, իսկ 18,45ին, դադրեցաւ ամբողջովին։

Նաւատորմի հրամանատարութիւնը կ'ենթադրէր թէ թուրք զինուորները սոսկացած էին լսել իրենց

թնդանօթներն ու ամրոցները, որոնք քանդուած կամ աւերակոյտի վերածուած էին։ Այդ միջոցին էր որ, ականահաւաքները յառաջանալու հրաման ստացան։

Ծրագրուած նաւատորմը, որ ուղղակի բաղխում ունեցած էր, եան կանչուեցաւ, և անոր տեղ դիրք բռնեց պահեստի տորմիղը։ Մինչեւ այդ վայրկեանը, բրիտանական մարտանաւերը ո եւ է վնաս չէին կրած։ Միայն Ինճլեֆսիպլի յառաջախողմի կամրջակը վնասուած և հրդեհ մը պատճառած էր։ Միւս կողմէ, բազմաթիւ ֆրանսական նաւեր լուրջ վնասներ կրած էին։ Հակառակ այս բոլորին, նաւատորմին ամբողջութիւնը նկատի առնելով, ա՛չ մէկ մարտանաւ անդամանելի կամ հիմնական կորուստ կրած էր։ Մանաւանդ չնչին քանակութեան մը կը հասնէր թիւը մարդկային զոհերուն, որովհետեւ բոլոր նաւապետները պաշտպանուած էին թանձր զրահներու տակ։ Ընդամէնը 40 վիրաւորներ և սպաննեալներ ունէինք։

Մինչեւ այդ վայրկեանը, կ'ենթադրուէր թէ ծրագիրը յաջողութեամբ գործադրուած և զոհաբերուիչ արդիւնք տուած էր։ Ընդհանուր կարծիքը այն էր որ եթէ ականի դաշտերը գոյութիւն ունեցած չըլլային, նաւատորմը պիտի յաջողէր Նեղուցէն անցնիլ՝ չարուսնակելով ամրակոծել ամրութիւնները և նուաստացման ենթարկուելով։ Ամէն պարագայի, որոշ է թէ ամբողջները ո եւ է մահաբերութիւն չէին պատճառեր մեզի։ Հակառակ ասոր, տեղի ունեցաւ առաջին պչեղը։

Ժամը 13,54ին, երբ Գուվէ ֆրանսական ցնծավոկով մարտանաւը՝ Սիւֆրէնի հետեւելով՝ դուրս կ'ելլէր Նեղուցէն, պարնուեցաւ Էրճնգէօյի ծոցին մէջ

զեռեղուած ականներէն մէկուն։ Այս բաղխումէ առաջ բերաւ ահաւոր պայթիւն մը, և երկու վայրկեանի ընթացքին Պուվէ անյայտացաւ ծուխի և մուխի ամպի մը մէջ։ Պուվէի նաւաստիներէն և սպաներէն 66 հոգի միայն ազատեցան։ Տակաւին որոշ կերպով յայտնի չէ եղած, թէ Պուվէ ականի՞ մը բաղխած էր, թէ թշնամի ռումբ մը պայթած էր անոր մէջ։ Թուրքերը այն կարծիքը ունին թէ ան ականի մը բաղխեցաւ։

Պուվէի ընկղմումէն յետոյ, պատերազմը նոր թափ մը ստացաւ և դաշնակից նաւատորմը սկսաւ անընդատ ռումբ տեղացնել թշնամի դիրքերուն դէմ։

Ժամը 14ին, ամրոցները կատարելապէս լռած էին Քէուիճ էլիզապէր, ու Լորտնէլսըն միայն կը չարունակէին ռմբակոծել։ Այդ միջոցին էր, որ ականանահաւաք նաւերը յառաջանալու հրաման ստացան և պահեստի տորմիղը դիրք բռնեց Ք. գիծին վրայ՝ աւելի մօտէն կատարելու համար ռմբակոծումը։

Բոլոր ամրոցները վերսկսած էին արագ ռմբակոծութեան, բայց չէին յաջողած մեծ արդիւնքներ ձեռք ձգել, որովհետեւ մանաւանդ բաւական Քուիճ էլիզապէր մեծ նեղութիւն կը պատճառէր անոնց։ Գործողութեանց. այս երկրորդ փուլը չարունակուեցաւ մօտաւորապէս ժամ մը, որու ընթացքին ամրոցները տեսողական կերպով չարունակեցին իրենց ռմբակոծումը, առանց սակայն ո եւ է լուրջ վնաս հասցնելու նաւատորմին։ Կասկած չկայ թէ այդ միջոցին Թուրքերու նչանառութիւնն ու հաղորդակցութիւնը խանգարուած էր։

Իրենց ստացած հրամանին համաձայն, ականահաւաքները սկսան յառաջանալ դէպի Քէֆէզի ծոր, ուր առաւօրէն ականներ զեռեղուած էին։ Ճամբան, անոնք հաւաքեցին երեք ականներ, և պայթեցուցին

ասրիչ երեք ականներ, որոնք նոր գետեղուած էին էրէնքէօյի ծոցը։ Այդ միջոցին էր, որ ծովակալ Տը Ռօպէք հետեւեալ բառերով կը նկարագրէր կացութիւնը.

«Ժամը 17ին, Զանաք Քալէի անցքին ամրոցները իրապէս լուսնեան մատնուած էին, զանոնք պաշտպանող մարտկոցները հապճեպով այլեւս փոխադրուած էին և կացութիւնը ծայր աստիճան նպաստաւոր կը թուէր ականահաւաքման գործին համար։»

Ժամը 16, 11ին, Ինճլէհսիպլ զրահաւորը, որ մինչեւ վերջը անձանօթ ականներու դաշտին մէջ գործած էր, հաղորդեց թէ ականի մը զարնուած էր։ Արդարեւ, ան սկսած էր մէկ կողմին վրայ հակիլ, իսկ երեք վայրկեան յետոյ ալ աւելի ծանրացաւ ան։ Նոր կապուտիւնը։ Ցայտնապէս կը տեսնուէր թէ ան ի վիճակի չէր ո եւ է չարժում կատարելու։ Ժամը 16,50ին, ծովակալ Տը Ռօպէք ստոյգ աղբիւրէ տեղեկացաւ թէ այդ զրահաւորն ալ ականի հանդիպած էր։

Կացութիւնը ծանրակշիռ էր, որովհետեւ Իրեզիս բիյպլի վիրաւորումը կը հաստատէր թէ ականներ գոյութիւն ունէին «անվտանգ» նկատուած չրջաններուն մէջ անգամ։ Նաւատորմի հրամանատարութիւնը երբէք չէր կասկածեր թէ նաւատորմին գտնուած ջուրերուն մէջ ականներու գիծ մը կար։ Այս պարագան ալ ստեղծագործէն յետոյ միայն հասկցանք։

Ինդիր է սակայն թէ ինչպէս գետեղուած էին այդ ականները. արդեօք անոնք գաղտնի կայանի մը կողմէ ծով նետուած թորփիլնե՞ր էին թէ ծխուն ականներ, զորս թուրքերը ափերէն ծով կը նետէին՝ վատահ ըլլալով որ մարտանաւերուն պիտի բ...խին անոնք։

Ցարձակումի առաւօտն, Նեղուցին բերան տես-

նուած էին քանի մը թրքական նաւեր, որոնցմէ մէկը ականներ կը պետեղէր ծովին մէջ։ Անգլիական ծովային իշխանութիւններու ներքոյ, խորհրդաւոր ականները, որոնք այնքան վնաս պատճառեցին դաշնակից նաւատորմին, այդ ձեւով պետեղուած էին անոնց անցքին վրայ։

Ինչ ձեւով որ ալ պետեղուած լլլային անոնք այլեւս որոշ էր թէ մարտանաւերուն գտնուած վայրը ապահով չէր և ամէն վայրկեան աւելի մեծ վնասներու կրնային ենթարկուիլ մեր ռազմանաւերը։

Այս պատճառով, Ծովակալ Տը Ռօպէք ստիպուեցաւ դադրեցնել պատերազմը։ Իր այս որոշումին համար ոեւէ ձեւով կարելի չէ ամբաստանել կամ քննադատել Ծովակալը։ Նման անաւոյշ կացութեան մը մէջ և նման մեծ կորուստներու առջեւ, կարելի չէ ամրոցներուն դէմ պատերազմը չարունակել։

Միեւնոյն պատճառներով կարելի չէր գիշեր ատեն Նեղուցին մէջ ձգել այն երկու շրահաւորները, որոնք ականահաւաք նաւերը պիտի պաշտպանէին։ Ասկէ զատ, 7 և 8 թիւ օժանդակ ամրոցները տակաւին չէին լուած և կը չարունակէին իրենց գործունէութիւնը։ Այս պայմաններուն մէջ, ականահաւաք նաւերն ալ չէին կրնար իրենց պաշտօնը կատարել։ Բոլոր այս պատճառներով, Ծովակալ Տը Ռօպէք հրամայեց դադրեցնել ամէն կարգի գործողութիւնները։

Ժամը 17ին ատենները, Ծովակալը ընդհանուր նահանջի հրաման տուաւ։ Այդ վայրկեանէն սկսեալ բոլոր ուշադրութիւնները կեդրոնացան վնասուած նաւերուն և անոնց նաւաստիներու ազատագրման գործին շուրջ։

Օսիըն գրահաւորը որ Իւթլիսիկլի օգնութեան կը փութար, մտաւ ականներու գաշտին մէջ, և իր

կարգին ականի մը բաղխեցաւ։ Պատմութեան ձնաբեկ մասը չատ դիւրաւ կարելի է աւարտել։ Ինճելիխիսիկ գրահաւորը, որ բաւական չաւր առած էր, ողջ առողջ հասաւ Թէնէտոս կղզին։ Գալով Իրէգլիսքիյլի և Օսիքճ գրահաւորներուն, գիշերուան մութին հետ, անոնք վերչնականապէս հանգչեցան Տարտանէլի նեղուցին խոր չաւրերուն տակ։ Անգլիական Թորփիլահալածները մեծ քաջութեամբ և ճարտարօրէն յաջողեցան ազատել այդ երկու գրահաւորներու նաւազները։

Այսպէս վերջացաւ Մարտ 18ի պատերազմը, կռակին առատութեան և պատերազմին անհաղթութեան բազդատմամբ, երկուսաեք անհաւատալիօրէն չնչին եղան մարդկային կորուստները։ Թուրքերը, իրենց ամրոցներուն մէջ 150էն պակաս զինուորներ կորսնցուցին, իսկ բովանդակ բրիտանական նաւատորմը ընդամէնը ունեցաւ 61 սպանեալ և վիրաւորներ։

Դժբախտաբար Ֆրանսացիները կորսնցուցին Պուվէի նաւաղները, որոնցմէ մօտաւորապէս 600ը կորսուեցան։ Մարտանաւերէն Իրէգլիսքիյլի գրահաւորը վեց չաբթուան համար անգործածելի վիճակի մատնուած էր. Կօլուան ծանր վնասներ կրած էր՝ թնդանօթներու կրակին հետեւանքով. իսկ ընկղմած էին երեք հին գրահաւորներ։ (Ինչպէս դիտել տուած էինք առաջ, անգլիական իշխանութիւնները Տարտանէլ գրկած էին իրենց ամենէն հին գրահաւորները, որոնք աչքէ նլած էին և արդէն իսկ գործօն ծառայութենէ պիտի հանուէին։)

Աւելի յետոյ պիտի տեսնենք թէ ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուէին թշնամիները ու անոնց դիրքերը։

Մ. Զուրչիլ, հետեւեալ կերպով կը չարունակէ իր

չահեկան նկատողութիւնը.— Մարտ 18ին Ծովային Նախարարութեան հատուկ Ծովակալ Տը Քօպէքի պաշտօնական տեղեկագիրները, որոնք հետեւեալ ձեւով կը խտացնէին այդ պատմական օրուան ընթացքին տեղի ունեցած նաւային գործողութիւնները։

ԴԻՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԸ ՔՕՊԷՔԷՆ

ԾՈՎԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

18 Մարտ 1915 (ուղղուած ժամը 8,05ին)

Թիւ 238.

Ջանաք Գալէի անցքը պաշտպանող ամրոցներուն և մարտկոցներուն դէմ յարձակումը սկսաւ ժամը 10.45ին։ Գուին Էլիզապէթ, Ճաքսոն, Սկամանտրոս, Լորտ Նելսըն, ամբակածներին 13, 16, 17, 19, 20 թիւ ամրոցները, իսկ Թրիումֆ և Փրեցս Ճորճ՝ 7, 8, և 8a մարտկոցները։ Դաշնային հրեաններն ու մարտկոցները զօրաւոր կրակ մը բացին նաւերուն վրայ։

Ժամը 12, 22ին Սիւֆրէն, Կոլուա, Շարլըմաներ և Պուվէ Տարտանէլի մէջ յառաջացան և չաք մօտէն կռիւի բռնուեցան ամրոցներուն հետ։ 18, 19, 7 և 8 թիւ ամրոցները բուռն կրակ մը բացին, որոնց վերջ տուին նեղուցներուն ներսի կողմը գտնուող տասը զրահաւորները։ Այդ միջոցին բազմաթիւ ռումբեր հանդիպեցան մարտանաւերուն։ Այն պահուն, երբ ֆրանսական տորմիղը կը պատրաստուէր Նեղուցէն դուրս ելլելու (ժամը 13, 56ին) թանձր և սեւ ծուխ մը բարձրացաւ և գրեթէ անմիջապէս յետոյ ընկղմեցաւ այդ զրահաւորը, որուն կարելի չեղաւ օգնու-

թեան հաւանիլ ու եւ է միջոցով։ Պուլէն երեք վայրկեանի մէջ ընկղմեցաւ իրէնքէօյի հիւսիսակողմը, կ'անթափրուի թէ պայթիւն մը տեղի ունեցաւ անոր ներքի կողմը։

14,25ին, պահեստի տորմիղը փոխարինեց ֆրանսական տորմիղը և 14,36ին պատերազմի բռնուեցաւ ամրոցներուն հետ, որոնք կրկին բուռն կրակ մը բացին։ Ամրոցներուն դէմ յարձակումը կը չարունակուէր և ականահաւաք նաւերը հրաման առացան նեզուելէն ներս մտնելու։

Ժամը 16,1. Իրհզիսբիյալ զրահաւորը մէկ կողմի վրայ հակեցաւ։

16,14.— Ինճլէքսիալ հետացաւ պատերազմական դիծէն, որովհետեւ ականի մը բախած էր։ Ներկայիս ան Թենէտոս կղզին կը գտնուի։ Ժամը 16,30ին, ծայր առաիճան վառանդաւոր բնոյթ առացաւ Իրհզիսբիյալի կացութիւնը։ Վիրը անոր մօտեցաւ, և նաւաղները փոխադրեց Գուիճ էլիզապէթ ժամը 17.30ին, հրշեհը մեծ համեմատութիւն մը առացած էր Իրհզիսբիյալի մէջ, որ սկսած էր ընկղմիլ։ Հետեւանքով յետապողմէն ականի մը բախած էր ան։ 18,5ին, նոյնպէս ականի մը բախեցաւ Օշիքնը, որ օգնութեան փութացած էր Իրհզիսբիյալ ին։ Երկու զրահաւորներն ալ բաւական խոր տեղ մը ընկղմեցան։ Ժամը 17, 16ին, Դեր-Շովհալ Ջէլիրատ հոդորդեց թէ վառանդաւոր ճեղք մը բացուած էր Կօլուաի մէջ որ վառանդաւոր կացութեան մը մատնուած էր այդ պատճառով։ Սահպօնեցանք զալն խրել Ծրէֆանօ կըզբին առջեւ։ Բոլոր այս մարտանաւերը կը գործէին «անվառանդ» նկատուած յրջաններու մէջ։ Ականահաւաքները բազմաթիւ անգամներ այդ յրջանները մաքրտպարծած և յայտարարած էին թէ ոչ եւ է ական չ'ընտացած հոն։ Իսկ զրահաւորները, որոնք բազ

մաքիւ թուխչքներ կատարած էին, երբեք ական չէին նչմարած այդ շրջաններուն մէջ։

Շաւելուածական հեռագիր մը կ'ստանայինք.

Բացի ինսուլած՝ և կորսուած նաւերէն, նաւատորմը պատրաստ է իսկոյն կռիւը շարունակելու։ Միայն թէ կարելի եղածին չափ չուռազ պէտք է քաշանալ յարձակումի ծրագիրը, և մինչեց մը գտնել գլուխ հլլելու համար ականներուն հետ։

Տարտանելլէն ստացուած այս հեռագիրներուն վրայ, կը շարունակէ Մ. Ջերչիլ. խորհրդակցութիւններ ունեցայ Լորա Ֆիշըրի և Սըր Արթըր Ուիլսընի հետ, որոնք երկուքն ալ ի պին ամէն բանի կըռիւը շարունակելու կողմակից էին։

Ծովակալութիւնը լսեցրեց և Փրինս օֆ Ուելզ շրահաւորներուն հրամայեց միանալ Ծովակալ Տը Ռոպէքի նաւատորմին. միւս կողմէ արդէն իսկ պէպի Տարտանել ճամբայ ելած էին Փուլիա և Իմփլէքսիպըլ շրահաւորները։

Ֆրանսայի ծովային նախարարն ալ հեռագրած էր թէ Գուրվիի տեղ Տարտանել վրկած էր Ճանոթ Դ. շրահաւորը։

Ժամը 11ին, Պատերազմական Խորհուրդը նիստ գումարեց կացութիւնը քննելու և նոր որոշումներ տալու համար։

Մարտ 16ի նաւատորմի մասին ստացուած տեղեկութիւններուն քաղաքականութեան ծանօթանալէ յետոյ,

Գաւառապետական Խորհուրդը Ծովային Նախարարութիւնը արտօնեց Ծովակալ Տը Ռօպէքի հաղորդել, թէ կրնար նաւային գործողութիւնները չարունակել ԱՌԱՆՑ ԾԱՐՄԱՆ ԴԱՏԻՐ։

Գաւառապետական Խորհուրդին այս որոշումեն յետոյ հետեւեալը հեռագրեցինք.

ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵՆԷՆ՝

ԾՈՎԱՑԻՆ ՏԸ ՌՕՊԷՔԻ

20 Մարտ 1915

«Կը ցաւինք այն կորուստներուն համար, որոնց ենթարկուեցաք ձեր այնքան վճռական յարձակողականին ընթացքին։ Ձեր բոլոր ստորադասներուն հաղորդեցէք Ն. Վեհափառութեանց չնորհաւորութիւնները՝ այն ռազմական քաջութեան եւ մանաւանդ ձարտարարուեստութեան, որուն չնորհիւ այնքան գնահատելի չարժուձներ կատարեցին Ն. Վ. Մարտանաւերը։

Ցրանսական նաւատորմին յայտնեցէք Ծովակալութեան չնորհակալութիւնը՝ իր ուղղամիտ եւ ազդու օժանդակութեան համար իսկ ցաւակցութիւնը՝ իր կրած կորուստներուն համար։

Գուիճ եւ Իմփլիհիյալ զրահաւորները մօտ ատենէն պիտի մեկնան Ձեզի, իսկ Լացտոնն ու Փրհնս օֆ Ուելզը

այս իրիկուն ճամբայ պիտի ելլեն։

Հաճեցէք հեռագրով մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել ամրոցներուն կրած վնասներուն, ինչպէս կը կարծենք թէ անհրաժեշտ է թշնամիին թոյլ չտալ որ ամրոցները վերանորոգէ։ Ասկէ զատ կարեւոր է նաեւ չ'ձգձգուիլ թշնամին՝ զգուշացնելով անոր թէ գործողութիւնները պիտի դադրին։

15նոց ռուսմբկոյս առաջապահ մը երէկ մտած է Ճեզլի, որպէսզի Քուլին էլիզապէթ կարենայ թերակղզիին վրայէն չարունակել իր անուղղակի ռմբակոծումները։»

Նոյն օրն իսկ, Տարտանէլի Դաշնակից Նաւատորմի Ընդհանուր Հրամանատար-Ծովակալը հետեւեալ հեռագրով կը պատասխաներ.

ԴԵՐ. ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԸ ՌՕԶԷՔՒԷՆ՝

ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

Տարտանէլ, 20 Մարտ 1915

Ականահաւաքման վերակազմութեան ծրագիրը նպաստաւոր արդիւնքներ կոտաց։

Կը յուսամ թէ երեք-չորս օրէն պիտի կարենամ վերսկսիլ գործողութիւնները, բայց քանի մը օրուան դադարի պէտք ունիմ, որովհետեւ նոր թորփիլաներն ու նոր նաւապնները ստիպուած են կարգ մը նախնական, բայց անհրաժեշտ մարզանքներ կատարել։

Ո՛չ մէկ մարտանաւ պիտի մտնէ Տարտանէլ, մինչեւ որ ամէն բան պատրաստուած չըլլայ, վճռական և օժանդակուած յարձակողականի մը համար։

Մինչ այդ, կեղծ ցամաքահանուածներ պիտի ընեմ պանդխտան կէտերու վրայ՝ որպէս զի թշնամին այդ կէտերը փոխադրէ իր դաշտային հրետանիներուն մէկ մասը։

Նաւատորմին մաս կազմող միւս նաւերուն կրականներն անչափ են։ Գրեթէ բոլոր մարտանաւերը անվթար մնացած են, որովհետեւ անոնց ստացած ռումբերը հանդիպած են ծխնելոյզներուն, կամրջակներուն և վերջապէս արտաքին ու անկարեւոր մասերուն։

Ի՞նչպէս այս հեռագիրներէն ալ կը հասկցուի, այդ չրջանին օ՛չ ոք հակառակ էր նաւային գործողութեանց չարունակութեան։ Ընդհակառակը, թէ Անգլիոյ Ծովային Նախարարութիւնը, թէ՛ Պաերազմական Խորհուրդը, թէ՛ Ֆրանսայի Ծովային Նախարարութիւնը, և թէ Տարտանէլի Ֆրանսական Նաւատորմին Հրամանատարը բոլորն ալ համաձայն էին հետեւեալ կէտին շուրջ.— Յարտեւել՝ համաձայն նախապէս տրուած հանդիսաւոր որոշումներուն։

Մարտ 23ին առկայն, բոլորովին տարբեր քնոյթով հեռագիր մը հասաւ Տարտանէլէն։ Դեր Ծովակալ Տը Ռոպէք հետեւեալ վրդովիչ տեղեկութիւնները կուտար իր այդ հեռագրով.

ԴԵՐ. ՅՈՎՀԱԿԱԼ ՏՂ ՌՕՂՔԻՆ՝

ՅՈՎՀԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

23 Մարտ, 1915 (առաւօտուան ժամը 6,30ին)

Թիւ 818.

«Այսօր տեսակցութիւն մը ունեցայ Համիլթըն և Գըրավօտ զօրավարներուն հետ։ Տեսակցութեան ընթացքին զօրավար Համիլթըն ինծի ըսաւ թէ բանակը չէր կրնար գինուորական գործողութեանց ձեռնարկել Ապրիլ 14էն առաջ։ Անհրաժեշտ է նախապէս քանդել նեղուցները պաշտպանող բոլոր թնդանօթները, որպէսզի կարենանք մեր հաղորդակցութիւնները պահպանել՝ երբ Մարմարա մտնէ նաւատորմը։ Այդ կարգի թնդանօթներուն թիւը բաւական մեծ է և չատ քիչերը միայն անգործածելի վիճակի մատնուած են վերջին ռմբակոծութեան ընթացքին։

Թնդանօթները քանդելու նպատակով Փետրուար 26ին ցամաք հանուած մեր գինուորները անակնկալի բերած էին թշնամիները։ Միւս կողմէ Մարտ 4ի մեր փորձառութեան հետեւանքով վատահ ենք թէ թնդանօթներու քանդումը բաւուն և կազմակերպուած ընդհիմութեան պիտի բախի՝ ապագային։ Ձեմ կարծեր թէ կարելի ըլլայ բանականաչափ գինուորը ցամաք հանել Նեղուցին ներսի կողմը՝ այդ գործողութիւնը կատարելու համար։ Զօրավար Համիլթըն այս մասին համակարծիք է ինծի։

Որքան առեն որ թնդանօթները քանդուած չեն, նաւատորմին ձեռք բերած ամէն տեսակ յաջողութիւնները կրնան կորսուիլ, որովհետեւ թշնամիին

համար միշտ հնարաւոր կ'ըլլայ նեղուցները փակել՝ մարտանաւերու մուտքին յետոյ, նաև օրովհետեւ մարտանաւերու խորասոյզ մեծ պիտի ըլլայ, հաւանաբար անհրաժեշտ թիւով արամադրելի ջրահատօրներ պիտի չտեսնենք՝ նեղուցները բաց պահելու համար։

Ականներու վտանգը պիտի չարուներակէ իր գոյութիւնը, մինչեւ որ Մարմարա հասնինք։ Միայն թէ նկատելով որ մինչ այդ ականներու վտանգը նթագրուածէն շատ աւելի մեծ պիտի ըլլայ, անհրաժեշտ է նայրայնզ պզտուքութեամբ եւ խոհեմութեամբ վարուիլ։ Անշուշտ տեսիլ ժամանակի խնդիր է, բայց անգամ մը որ յաջողինք՝ մեծապէս գիւրացած պիտի ըլլայ բանակին գործը՝ երբ ան միջամտելու պատրաստ ըլլայ։

Այս պայմաններուն մէջ, կը թուի թէ լաւագոյն պիտի ըլլար վճռական հիք մը փորձել Ապրիլի կէսուան քան թէ մեծ ջուաններու յանձնառու ըլլալ՝ մասնակի արդիւնքներ միայն ձեռք ձգելու համար»։

Դեր-Ծովակալ Տը Ռոպէքի այս հեռագիրը մեծ իրարանցումի պատճառեց Լոնտոնի պաշտօնական շրջանակներուն, որոնք կը յուսային թէ առաջին ձախողանքէն յետոյ, նոր եւ բուռն փորձի մը չնորհիւ կարելի պիտի ըլլար նեղուցէն անցնիլ։

Մինչդեռ, Ծովակալը անկարելիութենէ կը ձաուեր եւ նոյնիսկ կը զգացներ թէ առանց ցամաքային բանակին գործակցութեան, կարելի պիտի չըլլար վճռական արդիւնք մը ձեռք բերել։

Խնդիր ծ ։ուակայն թէ ի՛նչ պատճառներուս բերումով Ծովակալ Տը Ռոպէք այսպէս անակնկալ կերպով ձարթիք կը փոխեր։ Իրականին մէջ, ան որուշ կերպով յայտնած էր թէ կատարելապէս համակար-

ծիք էր Դեր Ծովակալ կօրաքնի ծրագրին, և այդ պարագան հանդիսաւոր կերպով յայտնած էր Ծովային նախարարութեան:

Աւելի ըլլալով, Դեր-Ծովակալ Տը Ռօպէք միշտ ան կարծիքը ունեցած եր թէ նաւատորմը կրնար իր սեփական միջոցներով նեղուցէն անցնիլ: Իր այս հաստատ համոզումներուն հետեւանքով էր, որ ան ո՛ւ եւ է առեն ցամաքային բանակի գործակցութիւնը պայման չէր դրած յարձակողականի ծրագիրը գործադրելու համար:

Ընդհակառակը, պէտք անգամ չէր զգացած ցամաքային ուժերու ժամանումին սպասելու, և առիթէն օգտուելով զուտ նաւային յարձակումի ձեռնարկած էր Մարտ 18ին:

Այս բոլոր իրողութիւններէն կը հետեւի թէ Դեր Ծովակալին տեսակէտները հիմնական փոփոխութիւն մը կրած էին: Տրուած ըլլալով որ Մարտ 18ի նաւամարտէն յետոյ իր քաշած հեռագիրները ո՛ւ եւ է ակնարկութիւն չէին պարունակեր ցամաքային բանակի գործակցութեան անհրաժեշտութեան մասին, կարելի չէ պնդել թէ Դեր Ծովակալը յանձնառու էր Մարտ 18ի փորձէն, եթէ այդպէս եղած ըլլար, նաւամարտէն երկու օր յետոյ, Մարտ 20 թուակիր իր հեռագրին մէջ չէր ըսեր թէ «կը յանձնառ թէ երեքշաբթի օրէն պիտի կարենամ վերսկսիլ գործողութիւններուն:» Այս խոստովանութիւնը միայն բաւական է հաստատելու թէ պատերազմէն երկու օր յետոյ իսկ, Ծովակալ Տը Ռօպէք կը յանձնառ էր թէ նաւատորմը պիտի յաջողէր իր միջոցներով նեղուցէն անցնիլ:

Կը հետեւի թէ ուրիշ տեղ պէտք է փնտռել առեղծուածին լուծման բանալին: Ցատկանշական է այն պարագան որ Զօր. Համիլթընի Տարտանէլ ժամանումէն առաջ, հոդ գտնուող ծովակալները մէջը ըլ-

լուրվ նաև Ֆրանսացիները, հաստատ համոզում ունեին թե կարելի եր գուտ նաւային գործողութիւններով Տարտանէլէն անցնիլ։

Այս տեսակէտը իր ուժը կը պահէր նոյնիսկ Մարտ 18ի ձախողանքէն յետոյ, երբ անակնկալ կերպով անվատահութեան մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ։ Մասնաւորաբար զօրավար Համիլթընի ժամանումէն կարծես խարտեակած եր ծովային իշխանութիւններու ոտանդը։ Ու արդէն պնդողներ կան թէ Զօր. Համիլթընն Լոյտ Ճիւճըրի կողմէ Տարտանէլ ղրկուած եր ո՛չ թէ արշաւանքի ծրագիրը յաջողցնելու, այլ ապահամոզելու համար չափ պունց խանդավառ ծովակալները։

Այս տեսակէտը վճռաբար չէ հաստատուած թէեւ, բայց Զօր. Համիլթընի գործունէութիւնը պատճառ եղած է որ հիմնաւորնկատուին այդ մասին տարբեր կարծիքներ։ Ամէն պարագայի, փաստ է այսօր, որ Դեր Ծովակալ Տը Ռոպէք իր տեսակէտը փոխած էր՝ Զօր. Համիլթընի հետ երկու օրէն տեսակցելէ յետոյ։

Միւս կողմէ, չէր պատահած ո եւ է նոր գէպք, որ արդարացնէր տեսակէտի այս փոփոխութիւնը։ Ո՛չ ոք դիտողութիւն կամ առարկութիւն պիտի ընէր անշուշտ, եթէ Մարտ 18ի փորձէն անմիջապէս յետոյ Դեր Ծովակալ Տը Ռոպէք զինուորական պատճառներու յանած՝ փոխած ըլլար իր տեսակէտը։ Մինչդեռ, ինչպէս տեսանք, մասնաւորաբար անգլիական նաւատորմը մեծ վնասներ չէր կրած այդ օրը, և ընկղմած երկու ղրահաւորներն ալ աչքէ հանուած մարտանաւեր էին։

Այս առիթով կ՚արժէ յիշատակել նաեւ ծովակալին հետեւեալ հեռագիրը, որ ան ծովակալութեան ղրկած է, Մարտ 20ին, «Մարտ 18ի փորձառութենէն հետե-

ըընելով, կ'ըսէր ան, կը կարծեմ թէ քանի մը օրուան կռիւ չեսայ կարելի պիտի ըլլայ տիրել ամրոցներուն, որովհետեւ այդ ամրակոծութեան ընթացքին ականահաւաքները պիտի կարենան մաքրագործել ծովը։»

Ինչպէս կը տեսնուի, պատերազմէն երկու օր յետոյ անգամ Դեր. Ծովակալը չէր փոխած իր տեսակէտը և կը յայտներ թէ նաւատորմը պիտի յաջողէր տիրել ամրոցներուն։

Ճամբային ուժերու գործակցութեան խնդիրը, որ տեւելի չեսայ առաջ քշուելու, պատճառ չէր որ, նաւային գործողութիւնները յետաձգուէին։

Մանաւանդ որ, ցամաքային բանակները չատ տեւելի մեծ դժուարութեանց կրնային բախիլ կելիպօլուի թերակղզիին վրայ։ Իսկ ձախողութեան պարագային, ցամաքային բանակին կորուստները անբազդատելիօրէն չատ տեւելի մեծ պիտի ըլլային նաւատորմին ենթարկուած կորուստներէն։

Նկատի ունենալով կացութեան ծանրակշիռ բնոյթը, ծովային նախարար Մ. Ջըրչիլ անմիջապէս նիստի հրաւիրեց Ծովակալութեան Պատերազմական կոմիտէն և անոր ներկայացուց հետեւեալ հեռագիրը, պահանջելով որ Ծովակալ Տը Ռոպէք ղրկուի ան։

ԾՈՎԱԿԱԼՈՒԹԵՆԷՆ՝

ԴԵՐ-ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԸ ՌՈՊԷՔԻ

Լոնտոն 23 Մարտ

Ստացանք Ձեր 18 թիւ հեռագիրը.

Նկատելով որ յապաղում մը ընդծովեանները ոչնչացման վտանգին կրնայ ենթարկել մեզ, նկատե-

լով որ, գինուորական գործողութիւն մը տուղի կըրնայ տալ, ինչպէս նաև ձախողիլ կամ մասնակի կերպով միայն յաջողիլ, կը կարծենք թէ պէտք է որ տաւտացիօրէն և վճռաբար գործադրէ նախատեսս ձեղ վրկուած ծրագիրն ու 109 թիւ հեռագրին մէջ մանրամասն կերպով ճշդուած հրահանգները: Հետեւաբար ամէն տնտակ պատրաստութիւն տեսնելու է՝ առաջին նպատակաւոր առիթին իսկ վերսկսելու համար Մարտ 18ի յարձակումը:

Ամէն բանէ առաջ դուք պէտք է տէր դառնաք Նեղուցին անցքին վրայ գտնուող ամրոցներուն, մաքրէք ականներուն դիշտը, մօտէն ռմբակոծէք ամրոցները՝ օգտուելով ձեր ռազմանաւորութեան տակ գտնուած օդանաւերէն և պաշտպանողական ամենավերջին միջոցներէն: Ամրոցներուն գանդումը կրնայ յառաջխաղացումի նոր ճամբայ մը բանալ:

Թրքական փոքր նաւատորմը պարտութեան մատնելու համար բաւական զօրաւոր տորմիղի մը Մարմարա մուտքը վճռական ազդեցութիւն կրնայ գործել պատերազմի ընդհանուր կացութեան վրայ: Հետեւաբար, պատճառ չկայ որ ձեր ապագայ հաղորդակցութեան լանդրին մասին հիմակուընէ մտահոգուիք:

Մենք գիտենք թէ ամրոցները ռազմամթերք չունին, և ականներու մթերքը սահմանափակ քանակութեան մը կը հասնի: Ջենք կարծեր որ Տարտանելլէն անցնելու համար զուտ նաւային գործողութեան մը հրաժարելու ժամանակը եկած ըլլայ ներկայիս:

Մ. Չարջիլմէ, որ այսօր կը մեկնի Լոնտոնէն, այս մասին մանրամասն բացատրութիւններ պիտի

տայ ձեզի։ Մինչ այդ, կը հրաւիրեմ ձեզ, որ չափ-
րտնակէք պատրաստութիւնները՝ յարձակումը վերա-
կըսելու համար։

Ծովային նախարարին կողմէ խմբագրուած այս հեռագիրը բուռն ընդդիմութեան մը հանդիպեցաւ Ծովակալութեան պատերազմական կոմիտէին մէջ։ Մասնաւորաբար Ծովակալութեան Սպայակոյտի պետը հակառակ արտայայտուեցաւ հեռագրին. անոր ուժտուբին Սըր Հէնրի Ճէքսըն և Սըր Արթըր Ուիլսըն, որոնք ներկայ էին նիստին։

Գոլով Լորտ Ֆիշըրի, որ միշտ հակառակ արտայայտուած էր մասնակի գործողութեանց, այս անգամ հաւանութիւն յայտնեց Մ. Չըրչիլի առաջարկին։ Քանի որ Ծովակալ Տը Ռոպէք և Զօր. Համիլթըն համաձայնած են, ի՛նչեր ան, այսուհետեւ մեր պատասխանատուութիւնը պէտք է ըլլայ հետեւիլ անոնց խորհուրդներուն, և ո՛չ թէ հետեւէն հրահանգներ տալ։

Զօր. Համիլթընի և Ծովակալ Տը Ռոպէքի համաձայնութիւնը խանդավառած էր Լորտ Ֆիշըրը, որ ակնկալէն իսկ, պահանջած էր որ կարելի եղածին չափ ընդարձակ քնոյթ մը տրուի Տարտանէլի արշաւանքին։

Այս առիթով բաւական բուռն վիճաբանութիւններ կատարուեցան այդ օրը։ Տեսնելով սակայն, որ Ծովակալութեան պատերազմական կոմիտէի անդամները գրեթէ միաձայնութեամբ հակառակ կ'արտայայտուին ծովային յարձակումի չարունակման, Մ. Չըրչիլ դարձեալ դիմեց վարչապետ Մ. Ասքուիթի՝ պարզելով իր ծրագիրը։ Ինչպէս միշտ, այդ օրն ալ Մ. Ասքուիթ հաւանութիւն յայտնեց իր Ծովային նա-

խարարին՝ ընդունելով որ անհրաժեշտ էր շարունակել նաւային յարձակումը։ Նոյն կարծիքը յայտնեց նաեւ Մ. Պալֆուր, որու դիմած էր Զըրչիլ։

Հակառակ այս բոլորին, կարելի չէր եղած համոզել Պատերազմական Կոմիտէի անդամները, որոնք վճռաբար կը մերժէին Զըրչիլի հեռագիրը Տարտանէլի հրամանատարին ղրկել։

Կացութիւնը հիմնովին կը փոխուէր անշուշտ, եթէ վարչապետ Մ. Ք. քուիթ անձամբ միջամտէր գործին։ Վարչապետը սակայն, երբեք նման կարողի ընթացք մը ցոյց չտուաւ այդ խնդրին մէջ։ Ընդհակառակը, ան մեկ կողմէ իրաւունք կուտար Զըրչիլի տեսակէտներուն, միւս կողմէ ոեւէ գործնական քայլ չէր առներ անոր ծրագիրներու գործադրութիւնը ապահովելու համար։

Այս պայմաններուն մէջ, ծովային նախարարը անգամ մը եւս ստիպուեցաւ նահանջել և հրաժարեցաւ իր խնդրոյ առարկայ ծրագիրը Ծովակալ Տը Ռօպէքի ղրկելէ։ Ասոր փոխարէն, խմբագրուեցաւ հետեւեալ առաձգական հեռագիրը որ պերճախօս կերպով կը պարզէ Լոնտոնի վարիչներուն մտայնութիւնը։

ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐԸՆ՝ ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ

ՏԸ ՌՕՊԷՔԻ

24 Մարտ 1915 ժամը 19,35

Հասկնալի է որ քանակը իսկոյն պէտք է պատ-

բաստուն՝ կարելի եղածին չափ չուտով Քիլիս-Իւլ-Զահրի գէմ յարձակելու։ Ետրա Քիչներ կը կարծէ թէ պիտի կարենայ այդ գործողութեան ձեռնարկել Ապրիլ 14էն առաջ։ Այս խնդիրը կախում ունի ուղղակի Զաեերազմական Նախարարութենէն։ Միւս կողմէ, Ծովային Նախարարութեան կ'ինայ որոշել թէ ժամանակը ակա՞ծ է առանց ցամաքային բանակի գործակցութեան Տարտանէլի գէմ ղուա նաւային գործողութեան մը ծրագրին հրաժարելու։ Կրնայ ըլլալ որ անհրաժեշտ ըլլայ վերջնականապէս ձախողած նկատել Մարտ 18ի փորձը և մեր ուժերն վեր նկատել ծրագրին գործադրութիւնը։ Եթէ այս է ձեր կարծիքը, մի՛ վարանիք զայն յայտնել։ Միայն թէ թեր կամ գէմ գիրք բռնելէ առաջ պետք է լաւ կըշռել, առաջին՝ այն յապաղումները որոնց հետեւանքով կրնանք ընգծովեանները յարձակումներու վտանգին ենթարկուիլ, երկրորդ, այն մեծ կորուստները — մօտաւորապէս 5000 հոգի — որոնց պիտի ենթարկուի բանակը անխուսափելիօրէն։ Երրորդ, նկատի պետք է ունենալ թէ ցամաքային բանակի մը ձախողութիւնները չատ աւելի մեծ պիտի ըլլան քան հին նաւատորմներու կորուստը։ Զորրորդ, նոյնիսկ եթէ կարելի ըլլայ Քիլիս-Իւլ-Զահրի չրջանը գրաւել և լռեցնել հոն գտնուող թնդանօթները, ասիական եղերքի ամրոցները և ականները պիտի չարուձակեն իրենց ըսպառնալիս գոյութիւնը։ Այս բոլորէն կը հետեւի թէ ներկայիս գոյութիւն ունեցող դժուարութիւնները պիտի չարուձակուին՝ նոյնիսկ եթէ բանակը գործակցի նաւատորմին և մեծանակի յաջողութիւններ ձեռք բերէ։

Այս վտանգներուն ուշնե կ'արժէ քննել այն առաւելութիւնները, որ պիտի ներկայացնէ զուտ նաւային յարձակում մը։ Երբեք պետք չէ ակնկալել

նկատել բարոյական այն հակակշիռը, որ պիտի դնէր բրիտանական նաւատորմի մը Մարմարա մուտքը։ Միայն թէ այդ նաւատորմը պետք եղածին չափ ըօրաւոր պէտք է ըլլայ՝ պարտութեան մատնելու համար Թուրքիոյ նաւատորմը։ Կը լիպօլսի Թերակղզին կարելի պիտի ըլլայ ամբռջովին չէզոքացնել եթէ մեր մարտանաւերը դիրք բռնեն Զանակալէի պարանոցին երկու կողմերը։ Այս բոլորէն զատ, նկատի պետք է առնել նաև որ նաւատորմին Զոլիա մուտքը քաղաքական տեսակէտով հրատապ ազգեցութիւն կրնայ ունենալ։

Հակառակ պարագան մտածելով, եթէ նաւատորմին Մարմարա մուտքը նուազագոյն արդիւնքներ միայն տայ, այսինքն, եթէ Կելիպօլուի Թուրք բանակը չարունակէ պատերազմիլ և վերստին դոցել նեղուցը, և սակայն բռլորով եթէ ոչ նաև է յեղափոխութիւն չծագի իսկ Զոլսոյ մէջ, վերջին պահուն հարկաւոր է դարձեալ զինուոր ցամաք հանել Գիլիտ-Իւլ Զահրի չրջանի մէջ և տեսակցօրէն ապահովել նեղուցներուս ազատ անցքը։

Միւս կողմէ թէ՛ նեղուցին բերանը ապատով պահելու հետ նաւերուն, և թէ նգիպտոսին ապատուած մասնաւորուն չնորհիւ կարելի է անհրաժեշտ կերպով օժանդակել զինուորական գործողութիւններուն։ Այս բոլոր փաստերը կը հաստատեն թէ ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է չարունակել նաւային գործողութիւնները, որոնց կրնան հետեւիլ զինուորական գործողութիւնները։ Ամէն պարագայի մէջ, անգամ մը որ նեղուցին անցքը, նեղի ի նպաստ հոսանք մը պիտի առեղծուի՝ անխուսափելիօրէն, որովհետեւ միանգամ ընդմիշտ ապատած պիտի ըլլաք ամրոցներուս և ափան

ներու սպառնալիքին: Ասիկ ըլա, այդ պարտքային երեք պիտի չընդառուին ձեր հաղորդակցութիւններէն:

Մխա կողմէ կը հաճի՞ք բացատրել թէ ինչ տեղի ունեցաւ որ, ամսոյս 21էն յետոյ հրաժարեցաք առաջին ցպասպառուր առիթին ցաւալին յարձակումը ջարդուցանելու ծրագրեն: Գէտ է նկատի ունենալ որ մենք երեք նպատակ չունէինք առժամեայ նաւային գործողութիւն մը կատարելու՝ թշնամի ամրոցներուն առջեւ և ականներու դաշտին մէջ: Ընդհակառակը, Ծովային Նախարարութեան հրահանգներն ու 109 թիւ հեռագիրը որոշ կերպով կը յանձնարարէին յամրբայց խոհեմ և տեւական յառաջխաղացում մը կատարել: Այդ հրահանգները երեք նկատի առած չէին այն պզտիկները, որոնք հակառակ ձեր տրամադրութեան տակ դրուած նոր օդանաւերուն, քոմ ձէզի, արդիլք կը հանդիսանան նաւային գործողութեանց չարունակութեան:

Մենք գիտենք թէ ամրոցները առղամարքի նեղութեան ենթակայ էին: Հաւանական է որ թշնամին ականներու մթերք ալ չունի: Գէտ է որ դուք յառաջանայիք հետզհետէ և միեւնոյն ատեն պօրաւոր ճնշում մը կատարէիք թշնամիին վրայ:

Ջեմ կրնար հասկնալ թէ ի՛նչու համար ձեր խոշոր թնդանօթներով նախ հետուէն, իսկ աւելի յետոյ մօտէն չէք քանդեր 7 և 8 թիւ ամրոցները, մանաւանդ որ հիմա նոր օդանաւեր ունիք ձեր տրամադրութեան տակ:

Մինչեւ որ պաշտօնական պատասխան մը ղրկուի ձեր առաջարկին, նոր մանրամասնութիւններ և լուսաբանութիւններ կը սպասեմ ձեզմէ: Եթէ Ձօրավար Համիլթընի ձեր քովն է, ներկայ հեռագրին մասին կրնաք անոր հետ խորհրդակցիլ և այդ խորհրդակ-

ցաւթանէն յետոյ կատարեալ հեռագիր մը ղրկել ինծի։ Այդ պարագային միայն, Ծովային Նախարարութիւնը պիտի տայ իր վերջնական եւ վճռական որոշումը։

Աւելորդ է ըսել թէ ներկայ հեռագիրը գործադրելի հանգամանք չունի։ Պէտք տեսայ զայն ձեզի ղրկելու, որովհետեւ անհրաժեշտ է որ ներկայ կարեւոր վայրկեաններուն մէջ ո եւ է թիւրիմացութիւն գոյութիւն չունենայ մեր միջեւ։»

Ծովակալութեան Սպայակոյտի նախագահը, որուն դիմած էր Մ. Ջըրչիլ, չէր ուզած վաւերացնել վերի հեռագիրը։ Ճարահատ, Ծովային Նախարարը անձնական քնոյթ վերագրեց անոր եւ ղրկեց զայն Դնր Ծովակալ Տը Ռոպէքի, յուսալով որ վերջին պահուն ան պիտի անդրադառնար իր սխալին։

Ծովակալութեան Սպայակոյտի վճռաբեկ որոշումը, ընդհակառակը անօգուտ կը նկատէր ո եւ է նոր հրահանգ ղրկել Տարտանէլ, ըսելով թէ լաւագոյն էր սպասել որ դէպքերը ծաւալուցնեն իրենց բնականոն ընթացքը։

Մինչդեռ, այս նոր վարանումն ու յապաղումը նոր դժուարութիւններ պիտի պատճառէին հետագայ գործողութեանց ընթացքին։

Այս մասին անդրադառնալէ առաջ, աւելցնենք թէ Ջըրչիլի «անհատական» հեռագիրը ո եւ է ազդեցութիւն չէր գործած Դեր-Ծովակալ Տը Ռոպէքի վրայ, որ հինգշաբթի փոխած էր իր գործունէութեան ծրագիրը։

Դ

ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԸ ՈՕՊԻՔ ԿԸ ՓՈԽԷ ԻՐ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ի՞նչ պատահած էր Տարտանէլի մէջ։ Բանակը արդէն իսկ Տարտանէլի առջեւ պատրաստ կը գտնուէր եւ Ծովային Նախարարութիւնը ձեռք առած էր այն բոլոր միջոցները, որոնք ուզղակի իրմէ կախուած էին եւ ոչ եւ է ձեւով կրնային օժանդակել նաւային գործողութիւններուն։

Ջօրավար Սըր Եան Համիլթըն Մարտ 18ի յարձակումի նախօրեակին Տարտանէլ հասած եւ Ցախթօճի կամրջակէն դիտած էր տեսամին վերջին արարքը։

Ծովային Նախարար Մ. Ջըրչիլ, հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ Ջօրավար Համիլթընի դիրքը.

«Զանազանութեամբ կորուսաը, Իրիզիսթիյալի վիրաւորուած վիճակի մէջ տխուր նահանջը, եւ վերջապէս ծովէն ազատուած նաւապներով խճողուած թուրփիլանաւերը տեսնելով, Ջօր. Համիլթընի ապշեցուցիչ սիրտը ծայր աստիճան յուզուած էր, Ան որոշած էր ոչ եւ է ձեւով օգնութեան հասնիլ իր եղբայրներուն, որոնք կը տեսնէին այնքան դառն ծրագիր։

Հակառակ իր յուզման ակնյայտ, Զօրավար Հայմիլքըն միշտ ներկայ եղաւ ճաշկերոյթին եւ ոչ մէկ փորձ չեր ըրած Մարտ 18ին։ Աւելի յետոյ, երբ այդ մասին իր դէմ քննադատութիւններ կատարուեցան, Զօրավարը պատասխանեց թէ համոզուած էր որ այդ օրը տեղի ունենալիք ցամաքանուժ մը ու եւ է լուրջ եւ անմիջական օժանդակութիւն չէր կրնար ապահովել նաւատորմին։

Իրականութիւն է սակայն որ, Մարտ 18ի յաջորդ օրերուն ալ Զօրավարը այդ ուղղութեամբ տեւէ քայլ չէր առած։ Ատոր փոխարէն, թուրք բանակը ամէն օր, ամէն ժամ կը զօրացնէր իր պաշտպանողական միջոցները եւ պանպան չրջաններէ զինուորական նոր ուժեր կը համախմբէր։

Տասնըվինգ օր առաջ, դաշնակիցները պիտի կարենային 40 հազար հոգի ցամաք հանել առանց մեծ դժուարութեանց բախտելու։ Մինչդեռ, նման նոր փորձի պահուն, անխուսափելի էին թուրն և արեւնաթաթաւ կռիւները։

Պատերազմական Նախարարութեան ներկայացուցիչը՝ Զօրավար Գըրավուա, որ յարձակումի առաջին օրերուն իսկ ներկայ էր գործողութիւններուն, ուժգնօրէն կը պաշտպաներ այս տեսակէտը՝ յայտնելով թէ ցամաքանուժը անհրաժեշտ էր, վճռական յաղթանակ մը ապահովելու համար։

Զօրավար Գըրավուա իր այս տեսակէտը հաղորդած էր Պատերազմական նախարար Լորա Քիչնէրի, որ իր կարգին կարծիքը հաղորդած էր Քնդհանուր Սպայակոյտին։

Այս վերջինը, որ մինչեւ այդ վայրկեանը տեսակ մը կրաւորական գիրք բռնած և նոյնիսկ կարծիք

յայտնելէ զգուշացած էր, այս անգամ վճռական դիրք բռնել և նոր խնդիր մը երեսան հանել։

Ան, Զօրավար Համիլթընի հաղորդեց թէ ծայրայեղ կերպով ամուրամասն պատրաստութիւններ ծնուցեալ չեթոյ միայն կարելի է մեծ ուժ մը ցամաք հանել։»

Այս հրամանը, ինքնին որոշ կերպով կը սահմանափակէր Զօրավարին գործունէութիւնը, և մեծ նոյն ատեն արդելք կը հանդիսանար ցամաքահանութեան։

Միւս կողմէ, այդ նպատակով իրականացնէ մէկ պատրաստութիւն առնուած էր տակաւին։ Ցամաքահանութեան առաւելագոյն կերպով օգտուելու համար ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ էր բաւականաչափ թիւով առաջնակարգ մարզուած զինուորներ ունենալ։ Մինչդեռ Զօրավար Համիլթընի տրամադրութեան տակ նման ուժ մը գոյութիւն չունէր։

Ասատրալիացիները, որքան ալ քաջամարտիկ ըլլային, 29րդ գօրաբաժնին չափ զինուորական մարզանք առած չէին. հետեւաբար կարելի չէր պատերազմական արժէք վերագրել անոնց։ Գալով 29րդ գօրաբաժնին, ան նոր մեկնած էր Անգլիայէն, և հազիւ Ապրիլի առաջին շաբթուն պիտի կարենար Տարտանէլ հասնիլ։ Բայց անկարելի էր անմիջական օգուտ ակնկալել անկէ, որովհետեւ ո՛չ ոք նկատի առած էր թէ Տարտանէլ ժամանումին իսկ պատերազմելու հարկին տակ պիտի գտնուէր ան։

29րդ գօրաբանակի զինուորները ապահովուած էին 22 փոխադրանաւերու մէջ։ Ռազմանիւթերը կը գտնուէին տարբեր չոգենաւերու, իսկ փոխադրական միջոցները տարբեր նաւերու մէջ։ Այնպէս որ կարելի պիտի չըլլար այդ մարզուած զինուորները ցամաք հանել և կրակի գիծը փոխադրել, մինչեւ որ խաղաղ վայր մը համախմբուած չկատարուէր։

Ահա՛ պատ, որ ամիջապէս ցամաքահանութեան ձեռնարկուէր իսկ, այդ պարագային նոր դժուարութիւններ ծայր պիտի տային։ Ամենէն առաջ, ո՛չ մէկ միջոց ձեռք առնուած էր 60000 հոգիի պարենաւորութեամբը կանոնաւոր կերպով ապահովելու համար։ Միւս կողմէ, ո՛չ շրջակայ կողմնակալութեան մէջ բաւականաչափ հիւանդանոցներ կային, ո՛չ ալ զինուորական հիւանդանոցներ պատրաստուած էին։ Այս պայմաններուն մէջ, ընդհանուր քաոս կը տիրէր Լոնտոնէն մինչեւ Յարտանէլ, եւ պատասխանատու վարիչներն անգամ չտարտաքմի մատնուած էին։

Աւելցնենք որ, Զօր. Համիլթընի ապայակոյտի անդամները զանազան ճակատներէ հապճեպով հաւաքուած զինուորականներ էին, որոնք մինչեւ այդ օրը երբեք հաւաքական խորհրդակցութիւն կատարած կամ գործողութեան որեւէ յատակագիծ պատրաստած չէին։

Ամէն բան տեղի ունեցած էր առանց ճշդուած եւ մշակուած ծրագրի. այնպէս որ, հակառակ շատ մը առաւելութիւններու, Զօր. Համիլթընը չէր կրնար վճռական որոշում մը տալ՝ մանաւանդ որ Ընդհանուր Սպայակոյտը վերջին պահուն կը սահմանափակէր իր իրաւասութիւնները։

Զօրավար Սըր Եան Համիլթընը այս դժնդակ կացութիւնը կը նկարագրէ հետեւեալ աչագրաւ տողերով.

... Դարձեալ առանձին ձնացած եմ, ո՛չ ընդհանուր օգնական, ո՛չ սպայակոյտի պետ եւ ո՛չ ալ զինուորական մարմին ունիմ, որոնց հետ խորհրդակցիմ որոշելու համար թէ ո՛ւր պէտք է համախմբենք բանակը։ Ո՛չ ոք կրնայ առաջնորդ հանդիսանալ ինծի

այս խնդրին մէջ, նոյնիսկ՝ Ընդհանուր Սպայակոյտը պետը, որու խելքը չի հասնիր այս տեսակ վարչական գործերուն Մտիպուած, փորձառութեան կ'ապաւինիմ կրկին՝ այս կնճռոտ հարցը լուծելու համար։ Կը տեսնեմ որ, գործնականապէս անկարելի է օգտագործել Լիճքոսը։ Քարտէսին վրայ աչք մը նետել յետոյ, նախապատուութիւն կուտամ Աղեքս-Նդրիոյ։ Բայց իսկապէս անհաւատալի է որ այդքան կարեւոր և վտանգաւոր վարչական խնդիր մը լուծելու աշխատինք՝ առանց Վարչական Սպայակոյտի...

Վստահ եմ որ, չատոնց ցամաք ելած կ'ըլլայինք, եթէ հոս գտնուած ըլլայի ո՛չ թէ հինգ, այլ տասը օր առաջ, որովհետեւ այդ պարագային ժամանակ ունեցած պիտի ըլլայի ո եւ է ծրագիր մշակելու...

Մտիպուած պիտի ապասեմ 29րդ զօրաբաժնին։ Մինչ այդ, կրնամ և արշաւ եմ զօրաւոր յարձակողականի մը յատակագիծը պատրաստել, որպէսզի իմ գինուորներս կարենան առաւելագոյն յաջողութիւնները ձեռք բերել՝ իրենց հետապնդողութիւններու ընթացքին։

Եթէ 29րդ զօրաբաժինը հոս գտնուէր... կամ եթէ գոնէ վստահ ըլլայի թէ յառաջիկայ չաբթօ հոս հասած պիտի ըլլայ ան... եթէ ես ու սպայակոյտս տասը օր առաջ եկած ըլլայինք՝ այն վայրկեանին, երբ նահանջի մեզի պէտք պիտի ուննայինք, պիտի կարենայինք խոշոր յարձակումի ձեռնարկել՝ մեր արշաւը դրութեան տակ գտնուած ուժերուն։

Այն միջոցին, երբ զօրավար Համիլթըն գրեթէ շուարումի մատնուած էր և չէր կրնար վճռական հրամանագրին և տեղեակ պահելու որոշումը։

Ինչ որ ալ ըլլան յապաղումի մը վտանգները, ան նոնք անբաղդատելիօրէն նուազ և չնչին պիտի ըլլան, քան աճապարանքով կամ դէչ պատրաստուած յարձակումի մը վնասները։

Ընդհանուր Սպայակոյտին այս վճռական որոշումը պատճառ եղաւ որ նոր յապաղում մը կրէ արշաւանքի ծրագիրը, որուն գործադրութիւնն ու իրականացումը այնքան մօտալուտ նկատողներ կային դաշնակից երկիրներուն մէջ։

Այսպէս, Զօրավար Համիլթըն որոշեց Լիմնոսի իր բանակին խարիսխը փոխադրել Աղեքսանդրիա՝ եգիպտոսի մէջ պատրաստութիւն համար գինուորական ամբն կարգի կարեւոր գործողութիւններ, որոնց պէտք պիտի ունենար նաւատորմը։

Ուրիշ կողմով, Անգլիոյ պատերազմական նախարարութիւնը անպամ մը եւս անորոշ պայմանաժամով յետաձգեց ցամաքային բանակին գործակցութիւնը, որմէ այնքան մեծ արդիւնքներ կը ապասէին մասնաւորաբար ծովային իշխանութիւնները։

Պատերազմական նախարարութեան և Զօրավար Համիլթընի այս ընթացքին հետեւանքով եր որ, Դեր Ծովակալ Տը Ռոպէք յանկարծ փոխեց իր հիմնական տեսակէտները՝ բոլորովին հակառակ ուղղութիւն մը բռնելով։

Արդարեւ Ծովակալ Տը Ռոպէք Մարտ 18ի յարձակումը դադրեցուցած եր՝ առաջին առիթով պայն վերսկսելու հաստատ մտադրութեամբ։ Բայց Ծովային Նախարարութեան ուղղեալ հեռագիրներէն, որոնք հրատարակեցինք առիթ առաջ, Մարտ 18ի ի-

բիկուռնը, ան հետեւեալը կը հետապրէր Մովսէսեան վէմին, որ Մուսատրոս կը գտնուէր.

Ծիւնն ականներու եւ ցամաքմէն արձակուած թոյլփիլներու պատճառով ազիտատոր օր մը անցուսինք այսօր: Իրիզիսիպիլ եւ Պուվէ ընկղմեցան. Օշինը թեթեւ կը ծփայ տակաւին, բայց վճռաբար կարելի է կոտրուած նկատել գոյն: Ինճիլէսիպիլը ականի մը կողմէ, իսկ Կոլուան ծանրօրէն վնասուեցաւ հրետանիի կրակին հետեւանքով: Միւս մատնաւորը լաւ վիճակի մէջ են, եւ մեր հրետանին պերակչիս դիրք ուներ՝ բազդատմամբ ամրոցներու թնդանօթներուն:

Օր մը յետոյ, Մարտ 19ին, ան հետեւեալը կը գրէր Տարտանէլի ծամաքային ոյժերու Գլխաւոր Հրամանատար Զօրավար Սըր Եան Համիլթընի.

Մեր զինուորները սքանչելի կորով ցոյց տուին, եւ փառք Աստուծոյ, մեր մարդկային կորուստները խիստ սակաւ են: Դէպ խոտաբար սակայն, Պուվէի կորուստը 100 (?600) նաւաստիներու կեանքը արժեց Ծրան սպիներուն:

Չեմ գիտեր թէ ի՛նչպէս եղաւ որ մեր մարտանաւերը ականներու բաղխեցան այնպիսի գօտիի մը մէջ, որ նախորդ գիշերը մաքրագործուած էր ամբողջովին: Միակ հաւանականութիւնը այն է որ, ծփուն ականներ արձակուած են նեղուցին վերի՛ն ջրհաններէն:

Մարտանաւերու կորուստը չատ պէտ ազդեց վըրաս և կը տառապիմ ամէն անգամ որ այդ մասին կը մտածեմ։ Ամէն պարագայի պէտք է հպատակիլ և վտանգներու ենթարկուիլ, այլապէս չենք կրնար շահիլ։

Բոլորս համաձայն ենք և աւելցատ կերպով կը պատրաստուինք նոր յարձակումի մը։ Մեծ ամրոցները լուսաթեան դատապարտուած էին երկար ատենի համար, և ամէն բան նպաստաւոր կ'ընթանար, երբ Նեղուցէն դուրս եկած պահուն ականի մը բաղխեցաւ Պուվէն։ Դժուար է ճշդել այն վէրաները, զորս պատճառեցին թշնամիին, որով է միայն թէ մեծ պայթումներ տեղի ունեցան ամրոցներուն մէջ։

Դեր-Ծովակալ Տը Ռօպէք անգամ մը ևս հանդիսաւորապէս կը խոստովանի թէ nրոշած է շարունակել յարձակումը, որու մասին համաձայնութիւն կը տիրէ բոլորին միջեւ։

Ֆրանսացի Զօրավար Ամատ, որ մասնակցած էր Մարտ 17ին Դեր Ծովակալ Տը Ռօպէքի նախագահութեան տակ գումարուած խորհրդակցական ժողովին, հետեւեալ յատկանշական խոստովանութիւնները կ'ընէ.

Մարտ 17ի խորհրդակցական ժողովէն առաջ երբէք չէի հաւատար թէ նաւատորմը պիտի յաջողէր բռնի անցք մը բանալ։ Բայց կարծիքս փոխեցի՝ տեսնելով Ծովակալ Տը Ռօպէքի վստահութիւնը և յստակատեսութիւնը։ Ցամաքային զինուորի իմ անձեռնհասութիւնս սիրայօժար տեղի տուաւ այդ կարգի վարձապէտի մը մասնագիտական կարծիքին առջեւ։

Զանազան պատասխանատու և ձեռնհաս անձերու խոստովանութիւններէն որոշ կերպով կը հասկցուի թէ իսկապէս «կատարեալ համաձայնութիւն» կը տիրէր յարձակումը չարունակելու առաջիկային չուրջ։

Այս առիթով կ'արժէ մանաւանդ ծանրանալ ուրիշ կէտի մը մասին, որ կը հաստատէ թէ Զօր. Համիլթընի ծանօթ որոշումն անդամ չէր ազդած Ծովակալ Ֆը Ռօպէքի վրայ։ Ընդհակառակը, ցամաքային բանակին Մուննարոսէն Եփիպտոս փոխադրութիւնը պատճառ եղած էր որ Ծովակալը չատ ուշի ուժգնօրէն կառչած մնայ իր հիմնական առաջադրին։ Մարտ 20ի իրիկուընը, իր կազմէ Զօրավար Համիլթընի ղրկուած հետեւեալ նամակը կ'արդարացնէ այս առաջադրը.

ԴԷՊ. ԾՈՎԱԿԱԼ ՖԸ ՌՕՊԷՔԷՆ՝

ՍՐՐ ԵԱՆ ՀԱՄԻԼԹՐՆԻ

Ջինուորական առաջադրով հաւանութիւն կը յայտնեմ որ ձեր բանակատեղին Եգիպտոսի մէջ հաստատեցէք։ Քաղաքական առաջադրով սակայն, կը կարծեմ թէ պինուորները Մուննարոսէն այլուր փոխադրութեան խնդիրը լուրջ քննութեան պէտք է առնել։

Եթէ Գալլիանոյ գեղութիւնները կարծէին թէ այս նահանջը մեր ձախողութեան հետեւանքն է և մեզ արգիլած են լքել Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը, նման կարծիք մը կրնայ ազդակներ հե-

ունեցանք ուրախացանք։ Որպէսզի պինուտրնեռս փոխադրութիւնը տեսնենք մեր աչքով չկարողացանք, ի՛սկայն երբ անոնց մեկնումը յստակեցաւ, միջեւ ոչ երկար յապաղումով Երուսաղէմ վերադարձանք։ Մինչ այդ, կէլիոլուի թերակղզին պանազան մասերուն վրայ կրակ ցամաքահանուելնէ փրկելով թերեւս կարելի ի՛ւլայ պանազէն վայրեր փոխադրել տալ բնակամին հրեաները, որոնք գժուարութեան կը մատնեն մեր ակնահատոյց նաւերը։

Պարզ է թէ մինչեւ Մարտ 20ի իրիկունը, այսպէս յարձակումէն 48 ժամ յետոյ էր, Ծովախոյտ Տը Ռօպէք առիւծին ծալային յարձակումը չարտահայտեցաւ կատարեալ էր, և Զօրավար Համիլթընի որոշումէն անդամ չէր ապրուած։

Մարտ 21ին յետոյ էր օր, յանկարծ ան փոխեց իր տեսակէտն ու կարծիքը։ Մարտ 22ին Գուիճ Էլիզաւպէթ ժէջ տակի սանեցաւ խորհրդաժողովին մը, որուն մասնակցողն՝ Ծովախոյտ Տը Ռօպէք, Ծովախոյտ Վիմիս, Սըր Եան Համիլթըն, Զօրավար Գըրտվուտ, Զօրավար Գրայթաւէյ և Հարիւրապետ Փոլէն։

Անտառին Սըր Եան Համիլթընի յիշատակները այս մասին.

... Երբ նաւերուն, Տը Ռօպէք մեզի ըսաւ որ, ինծի բոլորովին հասկնալի եղաւ իր կրկնած պնդան

չկարենայ նեղուցէն անցնիլ՝ առանց իմ բոլոր պինդ-
ուրնիրուս օժանդակութեանը:

Ծովակի մանելէ առաջ, Գրայմուէյլ, Գըրովուա
և ես համաձայնած էինք որ մինչ, ցամաքայինները —
ինչ որ ալ ըլլային մեր կարծիքները — ծովայինները
ապատ պիտի ձգէինք լուծելու խնդիր մը՝ որ իրենց
կը վերաբերէր և իրենցմէ միայն կախում ունէր:
Համաձայնած էինք նաև թէ կամ դէմ ո՛և է խօսք
չընելու ցամաքային կամ խառն պարծողութեանց մա-
սին՝ մինչև որ ծովայինները մեզի չդառնային և
չյայտնէին թէ ի՛րաժարած են զուտ նաւային պար-
ծողութիւններով նեղուցէն անցնելու փորձի ծրա-
գրէն:

Եւ ծովայինները ըրին այդ քայլը:

Ճեռնաւարտ վիճաբանութիւն տեղի չունեցաւ և
անմիջապէս սկսանք քննել ցամաքային յարձակումի
յատակագիծ-ծրագիրը:

Պորտըսմաւար պէտքերը ուրիշն տեղի ունեցան
Մարտ 21ի կէսօրէն ետքը կամ գիշերը: Կասկած չկայ
թէ ծանրակշիռ ընայք ունէր Ծովակալ Տը Լօպէքի
ընտացքը, որովհետև ան հիմնովին հակառակ էր կա-
ռավարութեան և ծովակալութեան ընդդիմած քա-
ղաքականութեան և ոգիին: Գաղտնիութիւն մը, որուն հաւանութիւնն յայտնած էր ծովակալը
մինչև այդ վայրկեանը և այդ պատճառով յաջորդ
նշանակուած էր Ծովակալ Կօրտըն:

Նոյն մարդը ակայն, մեզի հարուածով ոռնակոխ
կ'ընէր նաւատորմին ծրագիրները, որոնց մասին կա-
տարեալ համաձայնութիւն գոյացած էր ծովակալին և
Ծովային Նախարարութեան միջև: Այս անակնկալ
փոփոխութեան հետեւանքով նաւատորմը քաշուած
էր կռիւէ առպարէզէն և պատասխանատուութիւննե-
րը նաւատորմէն փոխանցուցած էին բանակին, որ

ամենէն անհեթեթ պայմաններու մէջ, բայց ամենայանդգնաբար և կարեւոր ձեռնարկի մը կը լծուէր:

Տրուած նոր որոշումը հիմնովին հակառակ էր Մարտ 18ի պատերազմէն յետոյ ծովակալութեան կողմէ Ծովակալ Ութպէյի ղրկուած հրահանգներուն: Իր այս քայլովը, ծովակալը դրժած կ'ըլլար այն յանձնառութիւնները, զորս առանձնած էր Նաւատորմի քովն. հրամանատարութիւնը ընդունած ատեն:

Որով է այլեւս, թէ Մարտ 22ի ժողովը երկու ծանրակշիռ որոշումներ առած էր.

1.— Նաւային յարձակումը վտխարինել բանակին կողմէ տեղի ունենալիք ընդհանուր յարձակողականով մը:

2.— Բանակը ղրկել Ալճեզիրաս, սակայն պետք համագործակցէր և պատրաստուէր այդ պատերազմին համար, քանի որ առնուազն երեք տաքրուան կը կարօտէր:

Իրականին մէջ, բանակը չատ դէշ համագործակցուած ըլլալով, ի վիճակի չէր անմիջական յարձակումի ձեռնարկելու: Անոր ժամանումը պատճառ եղած էր ան կայն որ նաւատորմը հրաժարի նաւային յարձակումի ծրագրէն: Ափերի պարզ խօսելով գինուորականութիւնները ուղղակի ազդած էին ծովային իշխանութիւններուն վրայ, և տարհամոզած պանդռնք:

Անդիր է թէ ի՛նչ կը մտածէր այդ միջոցին Ծովակալը: Գետնակոն մարդիկն ու գինուորականները չեն գնահատեր նաւատորմը և պատերազմի ընթացքին մեծ օգուտներ չեն տպասեր անկէ: Ասիկա՝ դըժբախտաբար իրականութիւն է պետական և գինուորական վարիչներու մեծամասնութեան համար: Անոնց կարծիքով, նաւատորմը պարզ միջոց մըն է, որմէ կարելի է օգտուիլ կամ ի հարկին զայն պահել՝ գինո-

ատրական և քաղաքական ծրագիրներու յայտնութիւնը ապահովելու համար:

Այս կարգի քաղաքագէտներու և գիտուորական-ներու առաքելութիւն պիտի ըլլար ամէն հերոսի չատ աւելի արժէքաւոր ը՝ քան նահատակի մը կեանքը: Անոնք, հին պրահատարներէ կը նիտանան քնդանօթի առաջքեր, պատրաստ կ'ըլլան մահով հատուցանել՝ լուսապսի ծրագիր մը իրա-կանացնելու համար:

Դաղաքագէտներն ու գիտուորականները, իրենց առաքելութեան բնոյթով, քիչ-ուրոյն չափով արդա-րանալի նկատուին իրենց այս կարծիքին մէջ: Մինչ պէր Ծովակալ Տը Ռօպէքի նման ներուժի ծովային մը համար ամենայատին և ամենադին գրահատարն անհրամ նաւթրական նկատուելու էր: Պատնաւանդ որ, ամէն երկրի մէջ ծովային ներքին մասնաւոր նախան-ձախնդրութիւնն և գաւերգաւերանք կ'ուանենան մարտա-նաւերուն հանդէպ:

Պատնաւորելով Ծովակալ Տը Ռօպէքի մասին, ուրիշ ո՛ւր և ծովային աւելի ան ատիպաւած էր գաւերգաւերանք և սէր տածել Տարտանէլ գրկուած հին մարտանաւերուն հանդէպ, որովհետև այդ բոլոր մարտանաւերը լուսապսի պատերազմական նաւերն էին այն չրջանին, երբ Ծովակալը ատկաւին երիտա-սարդ սպայ մըն էր և նոր մտած էր ծովային ասպա-րէզը: Տը Ռօպէք, այդ նաւերուան մէջ մեծցած, հո՛ն մարդաւած, հո՛ն յառաջդիմած և վերջապէս անոնց մէջ ծառայելով ատրացած էր ծովակալի աստիճանին:

Այս պայմաններուն մէջ, այդ նաւերուան պարտաւ-քիւններն ու կրած վնասները ամենեն աւելի ազդե-ցին ազդել Ծը Ռօպէքի վրայ: Պարելի չէ երեւակայել ծովային մը, այն ալ ներուժի ծովակալ մը, որ ան-ատրքրաւքեամբ հանդիսատես ըլլայ իր նաւերուն

յաւիտենական հորուածին։

Ջգացումի և մտայնութեան խոր տարբերութիւն մը կայ այս մարդին մէջ՝ ծովայիններու և ցամաքայիններու մէջևս։ Մինչ քազաքացի մը կամ գինուոր մը կը հրճուի՝ երբ Մարտ 18ի նման քուռն կաթիլ մը չնչին հորուածներով վերջանայ ծովային մը խորտակէս կը յուզուի և կը վրդովի՝ նոյնիսկ եթէ մեկ մարտանաւ հրանչէ։ Ծովակալ Ռօպէք չէր կըրնար քացատրութիւն կազմել այս խնդրին մէջ, նկատելով որ ան ալ մեծցած, մարզուած, և հասունցած էր նո՛յն աւանդութիւններուն և նոյն մթնոլորտին մէջ։ Արդէն, Մարտ 18ի պատերազմէն յետոյ, Ծովակալը իր խոր վիշտը չէր ծածկած։ Նո՛յն յուզումը կրած էին Ծովային Նախարարութեան քոլոր բարձրաստիճան պաշտօնատարներն ու ծովակալները, որոնք անզգայացած էին մարտանաւերու հորուածեան լուրին։ Մինչ դիւանագէտներն ու զինուորական չքնաղակաները, ինչպէս նաև մամուլը, հրճուանքի մէջ էին և քանդովատութեամբ կը խօսէին ձեռք բերուած արդիւնքներուն մասին, ծովայիններուս դէմքին վրայ որոշ կնրպով կը կարդացուէր ազատար մարդոց յաւաւակ խորհրդաւոր թախիծը։

Խնդրին բարոյական այս կարևոր կէտն ալ յուսատրելի կեանք, չարունակենք դէպքերու նկարագրութիւնը։

Ե

ԼԻՄԱՆ ՓԱՇԱ ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԸՆԴՀ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

Համաձայն Քուին Էլիզապէթի մէջ կատարուած խորհրդակցութեան Ջօրաւար Սըր Հան Համիլթըն Մարտ 24ին Եգիպտոս մեկնեցաւ՝ իր ապագայութեան հետ։

Այն բոլոր փոքրագրանաւերը, որոնք զինուորներով և ռազմանիւթերով բեռնաւորուած Արշիպելագոսի կղզիներուն առջեւ կը սպասէին, կամ ճամբան կը գտնուէին, նոյնպէս հրաման ստացան իրենց ուղղութիւնը փոխելու և Եգիպտոս երթալու։

Այդ օրը, նոյնքան կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային նաև Գալոյ մէջ։ Ինչպէս ակնէ առաջ յանդիմանական կերպով նկարագրեցինք, Տարտանէլի արշաւանքը ծայրայեղ մտահոգութիւն առաջ բերած էր Օսմ. կայսրութեան ըմայրաքաղաքին մէջ, ու դաշնակից նաւատորմին մուտքը օրերու խնդիր միայն կը նկատուէր՝ նոյնիսկ պաշտօնական և պատասխանատու շրջանակներու կողմէ։

Ընդհակառակն դէպքերը ցոյց տուին սակայն թէ անմիջական մտահոգութեան տեղի չկար պաշտպանութեան կողմանէ, քանի որ դաշնակիցներու միջեւ բուռն հակամարտութիւն կար և Լոնտոնի պաշտօնական շրջանակներն ալ տուրջ վարանումի շրջան մը

կ՚ապրեին:

Թուրք իշխանութիւնները, որոնք կը կարծէին թէ լուրը բնոյթ ունի դաշնակիցներու նաւային տարշաւանքը, Մարտ 18ի պատերազմէն յետոյ հաւակցան թէ ոչ եւ է վճռական ծրագիր չունին փոնք: Մասնաւորաբար արտաքին գործոց նախարարութեան յետոյ դաշնակիցներու բռնած վարանոտ քաղաքականութեան ազդեցութիւնը:

Թուրք իշխանութիւնները հնարաւոր կերպով օգտագործելու կացութիւնը եւ անմիջական փոխադարձ միջոցներ ձեռք առին: Երբ անցաւ մտահոգութեան եւ շաբաթուան չրջանը, Պատերազմական Նախարար Էնվէր փաշա, Մարտ 24ին իր մօտ հրաւիրեց Գերմանի Ջինուտրական Առաքելութեան Պետ Զօրավար Լիման Ֆօն Զանտէրս փաշան, որ մինչեւ այդ ատեն գործնապէս հրամանատարական պաշտօն չէր ստանձնած Թուրքիոյ մէջ:

Երբ Լիման փաշա Գալիա հասաւ, Պատերազմական Նախարարը անոր առաջարկեց ստանձնել կէսլիպօլուի թերակղզին պաշտպանող Թուրք ուժերու ընդհանուր հրամանատարութիւնը:

Գերման Զօրավարը ընդունեց այս առաջարկը, եւ երկու օր յետոյ՝ Ապրիլ 26ին, ստանձնեց Տարտանէլի Թուրք Ուժերու Ընդհանուր Հրամանատարութիւնը:

Լիման փաշա, հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ կացութիւնը.

«Տարտանէլի թրքական հին գործարաններու պահեստները տեղի ունեցած էր խիստ աննպատակ պայմաններու մէջ: Այս կացութիւնը, որ չարունակուած

էր մինչեւ Մարտ 26, հիմնական փոփոխութեան մը կը կարօտէր: Մինչեւ այդ թուականը, անոնք ծովեզերքի երկայնքին դիրք բռնած էին, ինչպես կ'ըլլան առհասարակ խորպետութեան շրջանին: Ցամաքահանուամի մը պարագային թշնամին հրնար ամէն տեղ ընդդիմութեան հանդիպիլ, բայց ո՛չ մէկ տեղ պիտի կարենար իր դէմը գտնել պատնեշի ուժգին, որուն պատրաստ էլային անմիջապէս զօրաւոր հակայարձակողականի մը ձեռնարկելու:

Անմիջապէս որ Լիման փաշա Տարտանէլի Օսմանեան ուժերու ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստանձնեց, հիմնովին բարեփոխեց պինաւորական կացութիւնը: Ան, իր հրամաններուն տակ գտնուող բոլոր դիրքերն ալ ամրացնելու համար Տարտանէլ, արդիական ձեւով ամրացնելու համար դիրքերը:

Գերմանացիներու ալ անդուլ գործունէութիւնը նոր յառաջդրութիւն պատճառած էր պետական շրջանակներուն, մասնաւորաբար Գաղրապմական Նախարար Էնվէր փաշան, որ ժամէն կը հետեւէր գերմանացիներու կռիւի ձեռք առնուած միջոցներուն, ամէն ատիթով ալ հրապարակով կը հաւատար թէ դաշնակիցները պիտի չկարենան նեղուցէն անցնիլ:

Հաստատելու համար թէ հիմնաւոր էին իր այս հաւատամքները Էնվէր փաշա Տարտանէլ ատրած էր թալաթ պէյը, որ ամենէն ատեն վրան կը յայտներ նախարարաց Խորհուրդին մէջ: Էնվէր փաշա, էր պաշտօնակիցին ցոյց տուած էր նոր վեհադրուած քար-

դանօթները և նորաչէն ամրոցները, ապահովանալու համար թէ իր գինուորները մինչեւ վերջը կրնային դիմադրել դաշնակից մարտանաւերուս յարձակումներուն։

Նկատելով ծակայն որ այդքանը բաւական չէր Զոլոայ մէջ տիրօղ տագնապը փարատելու համար, ինվեր փաշա, հանճարեղ գաղափար մը յղացաւ և այս անգամ Տարտանէլ տալու Թուրք և օտար բազմաթիւ անձեր, որոնք ատրակոյի մէջ էին։

Ամերիկեան դեսպան Մ. Հէնրի Մօրիքնթաու, որ այդ այցելուներուն մէջ կը գտնուէր, հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ իր ապաւորութիւնները.

« ... Զոլիսէն մինչեւ Ֆիւրիւկ չոգենաւով։ Ինվեր մեզի ընկերացաւ մինչեւ Պանարմա, որ Մարմարա Ծովին վրայ ատիկան քաղաք մըն է։ Մեր խումբին մէջ կային ուրիշ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, Գատական նախ. Խորհիմ պէյ, «Ծէօն Թիւրքերուս յեղափոխութեան առնն Ապահուլ-Համիտը պահընկէս ընող բանակին հրամանատարը՝ զօրավար Հիւսան փաշա, Մարզարէին անուանդէն Արաբ մը՝ ծերակատական Շէրիֆ Ճաֆէր փաշա։ Մանաւանդ պէտ համակրելի ընկեր մը՝ Ծուատ փաշա, ծերունի ֆէլտ մարշալախտ մը, որ արիւծախնդրական ապստրեղ մը ուսնցած էր, հակատակ իր տարիքին, անհուն հակում մը ունէր զուարճութեան, սոսկալի ուտող մը և գիմացկուն խմող մըն էր, և աքսորի, պատերազմի և հրաշապատում փախուստներու ա՛յնչափ չատ պատմութիւններ ունէր, որչափ Օթելլօ։ Իսկոյ այս ան-

ձևերը ինվէրկին չատ տարբեր էին եւ քուրդն ալ չատ աւելի ձշտութեամբ քնաւորութեան չատաւիղներն էին, բայց ինվէրկի հանդէպ վերջին ծայր ակնածանքով կը վարուէին։

Ինվէր առանձնապէս ուրախ կը թուէր կացութեան վրայ խօսելու այդ պատեհութեան էն. Նախաճաշէ անմիջապէս ետքը, պիտ մէկ կողմ քաշեց եւ միասին կամրջակը ելանք։ Արեւուտ պեզէկիկ օր մըն էր եւ Մարմարայի երկինքը պզնցած էր այն մուխ. կապոյտը՝ զոր աչխարհի ոյս մասին մէջ միայն կը գտնենք։ Ինչ որ ամենէն աւելի ապաւորութիւն պործեց իմ վրայ, այդ չաւրերուան մէջ տիրող անսահման խաղաղութիւնը, պրնթէ ամայական անչարժութիւնն էր։ Մեր նաւը պրնթէ առանձին էր, և այդ ցամաքափակ ծովը, որ աշխարհի ամենէն մեծ պոյակներէն մէկին էր, նախնական անապատի մը երեւոյթը կը պատպէր։ Ամբողջ տեսարանը պատկերն էր միայն այն մեծ յաղթանակին՝ զոր գերման դիւանագիտութիւնը չտնած էր Սերճատար Արեւելքի մէջ։ Գրնթէ վեց ամիսէ ի վեր ո՛չ մէկ ռուսական առեւտրական նաւ անցած էր նեղուցէն։ Ռուսաստան և Գաղկարիոյ ամբողջ վաճառականութիւնը, որուն դէպի Եւրոպա քնական ճամբան այս անցքը եղած էր չատանց անհետացած էր։ Եւ այս բովանդակ ամայութեան դիրադրյն պատճառը ան էր որ, Ռուսիա արդիւնափակած և իր դաշնակիցներէն կատարեալ կղզիացուած էր։ Այդ դէպքը սրչափ մեծ նշանակութիւն ունենար վերջին տարիներու աիեղերական պատմութեան մէջ. և հիմա Անգլիա և Ֆրանսա կը չտնային այդ անպատեհութիւնը չնչել, իրենց պինուտրական միջոցները միացնելով իրենց արեւելեան մեծ դաշնակիցին միջոցներուն։ Անոնք կ'ուզէին Տարտանել և Մարմարա վերադարձնել հազարաւոր նաւերը,

ինչ որ Ռուսիոյ գոյութիւնը կը նշանակէր, իբր զինուորական և անտեսական, և նոյն թակ, ինչպէս յաջորդ դէպքերը ցուցուցին, իբր քաղաքական ուժ՝ կը մօտենայինք պատերազմի մեծագոյն մէկ տեսարանին:

Անգլիա և իր դաչնակիցները պիտի յաջողէի՞ն այս ձեռնարկին մէջ: Իրենց մարտանաւերը Տարտանէլի ամրութիւնները պիտի խորտակէի՞ն, պիտի անցնէի՞ն հոնկէ և Ռուսիան կրկին ահեղական ուժ մը պիտի դարձնէի՞ պատերազմին մէջ: Ա՛յս էր դիւքը որուն վրայ ես ու ի՛վէրը իսօեցանք գրեթէ երեք ժամ, մինչ կառքը կամաց կամաց վրայ մեզ ծայրէն միւսը կ'երթեւեկէին: Իվէր կրծին ակնարկեց այն «անմիտ վախ»ին, որով պատրուած էին բոլոր դաշնակորգերը մարտադաշտին մէջ: «Եթէ ցոյց իսկ Պուլկարիա եւ Յունաստան մեզի դէմ դառնան, քաւ, մենք Պոլիսը միևչեւ վերջը պիտի պաշտպանենք: Մենք բազմաթիւ թնդանօթներ և առատ ռազմանիւթ ունինք, որոնք հաստատուն հոգի վրայ կը գտնուին, մինչդեռ անգլիական և ֆրանսական մարտակոցները ծփուն են: Եւ ներքուստին բնական առաւելութիւնները այնքան մեծ են որ՝ մարտանաւերը անոնց դէմ չնչին յաջողութիւն մը միայն կրնան ունենալ: Ես հոգ չեմ ըներ թէ ուրիշ մարդիկ ի՛նչ կը խորհին: Կը գիտես որ այս խնդրին մէջ աւելի՛ իրաւունք ունիմ: Ո՛ՉԱՓ ԱՏԵՆ ՈՐ ՆՍ ՊԱՏՐԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ԵՄ, ԱՆՁՆԱՑՈՒՐ ՊԻՏԻ ՁԸԼԼԱՆՔ ՄՆՔ: Իրա՛ւ որ, չեմ գիտեր թէ այդ անգլիական և ֆրանսական մարտանաւերը ի՛նչ նպատակի կը ձգտին: Ենթադրենք որ՝ անոնք Տարտանէլը անցնին, Մարմարա մտնեն և Պոլիս հասնին: Ի՛նչ օգուտ պիտի քաղեն այդէն: Երկար քաղաքը ռմբակոծել և զայն քանդել, կ'ընդունի՛մ, բայց չեն կրնար զայն գրաւել, քանի որ բամբակ հանելիք քիչ

զօրք ուներ։ Եթէ հակայ բանակ մը չբերէր, անոնք պարզապէս ցանցի մը մէջ պիտի բռնուէին։ Թերեւս երիտասարդը չարաթ կրնար ձգել հոս, մինչեւ որ իրենց աննշդէնը և պարէնը ապառի։ Անկէ առաջ, առիպուած են նաւ գտնել, երկին յարձակում գործել Նեզուբին վրայ, և երկին ուչնանալու վտանգին ենթարկուիլ։ Այդ մէջտեղ մենք ամբողջ խնդիրը վերանորոգած, ներսը զօրք համախմբած կ'ըլլանք, պատրաստ գտնուելով անոնց դիմադրելու։— Անոնց ձեռնարկը չատ յիմարական կը թուի ինծի։»

Քնվէր իրեն մատակարար ըրած էր Նափօլէոնը. հիմա Տարտանելի այս արշաւանքին մէջ, ան յայտնապէս Նափօլէոնական պատկառելի մը կը գտնէր։ Մինչ կամրջակին վրայ կը պաղատկէինք, Քնվէր կանգ առաւ պահ մը, վէմ դիտաց և ըսաւ.

Ես պատմաբանն մէջ պիտի անցնիմ իբր այն մարդը՝ որ ապացուցած է Անդլիոյ և իր նաւատորմին պարտելիութիւնը։ Պիտի ցուցնեմ որ՝ Անդլիոյ նաւատորմը անյաղթելի չէ։ Պատերազմէն քանի մը տարի առաջ Անդլիա կը գտնուէի և Անդլիոյ կացութեան վրայ վիճաբանողաց բազմաթիւ ազդեցիկ անձերուն հետ ինչպէս էսքանիթ, Զըրչիլ, Հէյտէն։ Ըսի ամուսնացիկ իրենց համբաւն ախալ էր, ուրիմբն Զրչիլ յայտարարեց թե Անգլիա կրնար մի՛յն իր նաւատորմովը ինքնապաշտպանուիլ և մեծ բանակի չէր կարօտեր։ Զըրչիլի ըսի թէ ո՛չ մեկ մեծ կայսրութիւն կրնար իր դիրքը պահել, առանց թէ՛ բանակ և թէ՛ նաւատորմիղ ունենալու։ Տեսայ որ Զըրչիլի կարծիքը ընդհանուր էր, Անգլիոյ մէջ։ Միակ մարդը որ հոժարակամ էր ինծի, Լօրտ Ծօպըրպոն էր։ Հիմա, Զըրչիլ իր նաւատորմիղը հոս պրկած է՝ կերթա ինծի ցուցնելու համար որ իր նաւատորմը կրնայ ընել ամէն ինչ որ ինք ըսաւ թէ կրնայ։ Լա՛ւ, պիտի տեսնենք։

Էնվէր փաշա, Զըրչիլի նաւային արշաւանքը նոր կոդմէ իրեն դէմ ուղղուած անձնական մարտահրաւէր մը կը նկատէր։

«Գո՛ւք ալ, պէտք է մեծ քանակ մը ունենաք, բաւ Էնվէր, Միացեալ Նահանգներուն ակնարկելով։ Ես չեմ հաւատար որ, չարունակեց, Անգլիա կը չանայ Տարտանէլը ճեղքել անոր համար որ Ռուսիա իրմէ պահանջած է ատիկա։ Երբ Անգլիա էի, Զըրչիլի հետ խօսեցայ համաշխարհային պատերազմի մը կարելիութեանը վրայ։ Ինծի հարցուց թէ՝ այդ տեսակ պարագայի մը մէջ Թուրքիա ի՞նչ պիտի ընէր. և յայտնեց որ եթէ մենք Գերմանիոյ կոդմը անցնէինք, բրիտանական նաւատորմիղը պիտի անցնէր Տարտանէլէն և Գոլիսը պիտի գրաւէր։ Զըրչիլի նպատակը Ռուսիոյ օգնել չէ. ան Լոնտոնի մէջ ինծի ըրած ապառնալիքը կը գործադրէ»։

Էնվէր կը խօսէր ծայրայեղ վճռակամութիւնով և համոզումով. բաւ թէ արտաքին ամրութիւններու հասցուցած պրկիչ բոլոր ջանքերը գարմանուած էին, և թէ Թուրքերը ունէին պաշտպանողական միջոցներ՝ որոնց գոյութենէն չկրնային տեղեկութիւն անգամ չունէր։ Մեծ զայրոյթ ցուցուց Անգլիացիներուն դէմ զանոնք ամբաստանելով թէ թուրք պաշտօնեաները կաչառել չգիտցած են և նոյնիսկ բաւ թէ՝ Անգլիացիները իր կեանքին դէմ մահափորձեր ծրագրած էին։ Միւս կողմէ, մանաւանդ բարեկամութեան չէր ցուցներ Գերմաններուն հանդէպ։ Վանի կռիւներուն ամբաստանական վարմունքները մեծ դրգռութիւն պատճառած էին իրեն, և Թուրքերը, բաւ, Գերման ազգներուն հետ չատ լաւ հասկացողութեան մէջ չեն։

«Թուրքերը և Գերմանները. ասելուց, պիրար չեն սիրեր։ Մենք անոնց հետ ենք. որովհետեւ մեր շահը անոնց հետ ըլլալ կը պահանջէ. անոնք մեզի հետ են, որովհետեւ անոնց շահը ատա՛նկ կը պահանջէ։ Գերմանիա Թուրքիոյ պիտի օգնէ ա՛յնչափ ատեն՝ որքան Թուրքիա օգնէ Գերմանիոյ. Թուրքիա Գերմանիոյ պիտի օգնէ ա՛յնչափ ատեն՝ որքան Գերմանիա օգնէ Թուրքիոյ։

Ժամը երկուքին մօտ Պանտրմա հասանք։ Հոս Ինվէր և իր ինքնաշարժը ցամաք հանուեցան և մեր խումբը կրկին ճամբայ ելաւ. մեր նաւը իրիկուան դէմ կէլիպօլու հասաւ։ Նաւահանգիստին մէջ խարբասխեցինք և գիշերը նաւին մէջ անցուցինք։ Ամբողջ գիշերը լսեցինք ռմբակոծման ձայները։ Բայց պատերազմի և մահուան այդ յուշարարները ազդեցութիւն չէին գործեր իմ թուրք հիւրընկալներուս միտքին վրայ։ Անոնք կատակաբանութիւններ և պատմութիւններ կ'ընէին, այլանդակ երգեր կ'երգէին, տղայական չարաճճիութիւններ կ'ընէին իրարու։ Գատկաուելի Ֆուատը, հակառակ գրեթէ իր իննըսուն տարիներուն, զուարճասէրի մեծ յատկութիւններ երեւան բերաւ։

Առտուն, դարձեալ ճամբայ ելանք։ Հիմա ա՛լ Տարտանէլ հասած էինք և կէլիպօլուէն մինչեւ Զանաք Բալէ գրեթէ քսանըհինգ մղոց ճամբայ կտրելու էինք։ Նեղուցին այս հատուածը մեծ մասով հետաքրքրական, իսկ գինուորական տեսակէտով անկարեւոր է։ Նեղուցը գրեթէ երկու մղոն լայնք ունի և երկու ափերը ցած ու ծանծաղուտ են. քանի մը ցանցնուած գիւղեր միայն կեանքի նշան ցոյց կուտան։ Ըսին ինծի թէ քանի մը հին ամրոցներ կային, որոնց ժանգոտ թնդանօթները կը ցցուէին Մարմարայի վրայ. այդ ամրոցները չինուած էին տասնըվեցերորդ

դարու առաջին մասին՝ հիւսիսէն մտնող թշնամի նաւերը արգիլելու նպատակով։ Սակայն, այդ ամրութիւնները այնչափ աննշմարելի էին որ զանոնք չկրցայ տեսնել։ Հիւրընկալներս տեղեկացուցին ինծի որ անոնք մարտական ուժ չունէին, և թէ իրաւացնէ՛, Նեղուցին հիւսիսային մասին մէջ, Նազարայի հրուանդանէն մինչեւ Մարմարա ոչինչ կար, որ կարենար դիմադրութիւն ընծայել ո եւ է արդիական նաւատորմի։ Տարտանէլի այս մասին մէջ ինչ որ գլխաւորաբար չանագրգռական գտայ, զուտ պատմական և աւանդական էր։ Հին Լամփսակոս քաղաքը կ'երեւար նոր Լափսաքիին մէջ, ճիշդ Կելիպօլուի դէմը. իսկ Նազարայի հրուանդանը՝ հին Ափիտոսի տեղն է. այդ պիւղէն է որ Լէանար ասվոր էր գիշերները լուսլով անցնիլ Հելլէսպոնտոսը՝ Հերօն գտնելու—քաջագործութիւն՝ որ հարիւր տարի առաջ կրկնուած է Լորտ Պայրընի կողմէ։ Այս տեղէն է որ Քսերքսէս Ասիայէն Յունաստան անցաւ, նաւերէ կազմուած կամուրջներու վրայէն, վարելով այն հռչակաւոր արշաւանքը, որ կը ձգտէր զինքը մարդկութեան տէրը դարձնել։ Անոր քաջագործութեան տեսարանը միտք բերելով, խորհեցայ որ, Քսէրքսէսի ոգին տակաւին կատարելապէս կենդանի է աշխարհի մէջ։

Նազարայի պատմական հրուանդանէն դառնալէ ետքն է որ տափակ ծովափերուն տխուր միօրինակութիւնը տեղի տուաւ աւելի՛ պէսպիսուն գիւղանկարի մը։ Եւրոպական կողին վրայ, նշմարեցի այն բլուրները և լեռնաշղթաները, որոնք ետքէն այնքան ողբերգական խոչընդոտներ դարձան դաշնակից բանակներուն։ Նազարայի հարաւը գտնուող ցամաքին ուրուագիծը, իր բազմաթիւ բլուրներով և կատարներով, բացատրեց թէ՝ ինչո՞ւ զինուորական մասնագէտները Տարտանէլի այդ տարածութիւնը

ընտրած էին, իբր պաշտպանողական յարմարագոյն մասը։ Հիմա մեր նաւը կը մօտենար այն վայրին, որ թերեւս ամենէն իշխող կէտն էր ամբողջ նեղուցին մէջ—Չանաք քալաքը, կամ, իր ժամանակակից եւրոպական անունը տալով, Տարտանէլը։ 16,000 բնակիչներով բարգաւաճ նաւահանգիստ մըն էր, փայտաշէն տուներով եւ կեդրոնն էր բուրդի եւ ուրիշ արտադրութիւններու կարեւոր վաճառականութեան մը, եւ դարերով պինդ ռազմական կարեւոր կայան մը եղած էր։ Հիմա, պինդ ռազմարանները թացատուբիւն համարելով, ան ամայացած էր, որովհետեւ քաղաքային բնակչութեան մեծ մասը Անատոլու փոխադրուած էր։ Լաւ էինք որ բրիտանական նաւատորմը ռմբակոծած էր քաղաքը։

Տարտանէլի ընդհանուր հրամանատար Ճէվատ փաշա գիմաւորեց մեզ եւ մեր խումբին ընկերացաւ դէպի բանակատեղի։ Զարդացած, հաճոյական եւ համակրելի կերպարանքով մարդ մըն էր Ճէվատ։ Սքանչելի գերմաներէն կը խօսէր։ Շատ գգաստացայ այն ակնածանքէն, որով գերման սպաները կը վարուէին անոր հետ։

Առաջին ամրութիւնը ուր այցելեցի, Անատոլուի Համիտիէն էր (այսինքն ասիական Համիտիէ), պահեղուած ջուրին եզրը, Չանաքի ճիշդ դուրսի կողմը։ Գերմանիա գանուելու ապացոյցին պզտիկ ափսէ չին անգամ։ Սպաները գրեթէ բոլորն ալ գերմաններ էին եւ ամէն կողմ գերմանները աւազէ պարիսպով հակատաշտարանողականներ կը չինէին եւ ուրիշ միջոցներով կ'ամրացնէին բնդանօթները։ Հոս, ամէն կողմէ, կը լսուէր գերմաներէնը, ո՛չ թէ թուրքերէնը։ Ծնդապետ վէուէ որ պիտ կ'առաջնորդէր այդ հրետանիներուն չուրջը, չատ մեծ հաճոյք կը զգար ինծի ցուցնելով գերմաներէնը։ Ան ինծի յայտնեց

այն երջանկութիւնը՝ զոր ըզգացած էր իր կեանքին մէջ, երբ Գերմանիա վերջապէս պատերազմի սկսած էր։ Իր ամբողջ կեանքին մէջ, բսաւ, պինուռուպիան պաշտօններու նուիրուած էր, և, չատ մը Գերմաններու պէս, ձանձրացած էր ռազմափորձերէ, կեղծ պատերազմներէ։ Արդէն յիսուն տարեկանին կը ժօտենար, գնդապետ եղած էր և կը վախնար որ իր առպարէզը կը գոցուէր, առանց պինուռթական գործնական ծառայութեան մտնելու, երբ իր երազները պատկուեցան և հիմա կը կռուէր իրական թշնամիի մը դէմ՝ որ Անգլիացին էր, իրական թնդանօթներ և իրական ռումբեր գործածելով վէսլէի վարմունքին մէջ կոչտ բան մը, Գաէնցի զուարթախոհ և կատարելապէս հաճելի ճեմդլմեն մըն էր ան. բայց ամբողջովին թրծուած էր «Der Tag»ի ոգիով։ Իր կեանքը պարզապէս անցուցած էր նման մարդու մը՝ որ առեւտուր մը սորված է և որ հիմա կ'ուրախանար գայն կիրարկելու առիթէն։

Ինքզինքս կատարելապէս գերման հոգի վրայ ըզգալով, հարցուցի գնդապետ վէսլէի թէ՝ նեղուցին այդ եզերքին վրայ ինչո՞ւ այնչափ քիչ թուրքեր կը գտնուէին։ «Այդ հարցումը պիտի չընէք ինծի այս ներկէ-ետքը, բսաւ ժպտելով, երբ անցնիք միւս եզերքը»։

Անատօլու Համիտիէի դիրքը ինծի իտէալ երեւցաւ։ Ան կը գտնուի ծիշդ ծովափին վրայ և ունի — գոնէ ունէր այդ ատեն — տասը թնդանօթներ ամէնքէն ալ Տարտանէլի վրայ հակող։ Անոր եզերքը նայելով, որոշակի կը տեսնէի նեղուցը, մուտքին վրայ Գուամ-Գալէն տասնըհինգ մղոն հեռուէն յստակօրէն կը նշմարուէր։ Ո՛չ մէկ մարտանաւ կրնար մտնել այս

ջուրերուն մէջ, առանց հրետանիներէն անմիջապէս և կատարելապէս տեսանելի ըլլալու։ Բայց ամրոցը ինքնին, ոչ մասնագէտի մը համար, մասնաւորապէս ուշագրաւ բան մը չուներ։ Ամրափակները և չեզոքլուծները պարզ հողաթումբեր էին և կը մնային այն վիճակին մէջ ինչպէս չինուած էին 1837ին, Ֆրանսոցի ճարտարապետներու կողմէ։ Ընդհանուր կարծիք մը կայ, թէ Գերմանները կատարելապէս արդիականացուցած էին Տարտանէլի ամրուխթիւնները, բայց իմ տեսած տեղս ճիշդ չէր այդ տեսակէտը։ Անատոլու Համիտիէի ամրոցը պաշտպանող թնդանօթները երեսուն տարիէ ասկի հնութիւն ունէին. ամէնքն ալ Քրուփի 1885ի տիպարով չինուած էին և անոնց ժանգոտ արտաքինը իրենց տարիքը կը մատնէր։ Իրենց հասողութիւնը ինը մղոնի չափ էր միայն, մինչդեռ յարձակող մարտանաւերուն հասողութիւնը տասը մղոնի մօտ էր և Գուին Էլիզապէթինը տասնըմէկէն պակաս չէր։ Անատոլու Համիտիէի մասին նկարագրութիւններս կատարելապէս կը պատշաճին նաեւ ուրիշ բոլոր գործօն ամրուխթիւններու թնդանօթներուն։ Հետեւաբար, հասողութեան առաւելակշռութեան տեսակէտով՝ դաշնակից նաւատորմը վճռական գերազանցութիւն ունէր և միա՛յն Գուին Էլիզապէթը անոնց բոլորին կ'իշխէր գրապէս։ Ամրուխթիւնները ռազմանաւի մեծ պաշար ալ չունէին։ Այդ միջոցին եւրոպական և ամերիկեան թերթերը տեղեկութիւններ կը հրատարակէին թէ՝ Գերմանիայէն կառախումբեր լեցուն ռումբեր և թնդանօթներ կը հասնէին Տարտանէլ, Ռումանիոյ ճամբով։ Այդ ատեն և ետքէն լսուած իրողութիւններէ համոզուած եմ որ, այդ տեղեկութիւնները պարզ առասպելներ էին։ Փիչ թիւով «կարմիր գլուխ»ներ — այսինքն ղրահ չծակող ռումբեր՝ որոնք ցամաքահանութեան դէմ կռուելու միայն

օգտակար են — բերուած էին Ադրիանուպոլիսէն, և իմ այցելութեանս միջոցին Համիտիէ մթերուած էին, բայց ատոնք քիչ քանակութիւնով էին և մարտանաւերու դէմ կռուելու մէջ արժէք չունէին։ Համիտիէի վրայ կը ծանրանամ, որովհետեւ ան Տարտանէլի ամենէն կարեւոր ամրութիւնն է։ Ռմբակոծութեան ամբողջ ընթացքին՝ դաշնակից կրակը անոր ուղղուեցաւ, քան ուրիշ որ եւ է դիրքի և յարձակող մարտանաւերուն հասցուած մինչ սին հարիւրին 60ը ան է որ գործեց։ Անհատօրէ Համիտիէն էր որ՝ 18 Մարտի մեծ ռմբակոծութեան միջոցին ընկղմեց Ֆրանսական պուվէ մարտանաւը. ան է որ, յարձակումին ամբողջ ընթացքին անկարողութեան մատնեց ուրիշ զանազան միութիւններ։ Անոր բոլոր սպանները Գերմաններ էին՝ հարիւրին 85ը Կեօպէն Պռեսլաուի նաւաստիներ։

Ինքնաչարժը մանելով, սուրացինք Տարտանոս առնող ռազմական ճամբայէն։ Տարտանոսի մարակոցը ա՛յնչափ կատարելապէս Թրքական էր, որչափ Համիտիէն գերմանական։ Տարտանոսի թնդանօթները աստիճան մը աւելի՛ արդիական էին քան Համիտիէնները — անոնք Կրուփի 1905ի տիպարումն էին։ Հոս ալ, կար այն միակ նոր մարտկոցը, զոր Գերմանները հաստատած էին իմ այցելութեանս միջոցին, անոնք կը բաղկանային այն զանազան թնդանօթներէն, զորս առած էին վոսփորի մէջ խարխլած գերմանական և Թրքական մարտանաւերէն։ Մեր քննական այցելութենէն քանի մը օր առաջ, դաշնակից նաւատորմը մտած էր Էրէն-Քէօյի Ծոցը և Տարտանոսը ենթարկած էր զարհուրելի ռմբակոծութեան մը, որուն արդիւնքները տեսայ ամէ՛ն կողմ։ Հողը չուրջ անակէ կէս մղոն տարածութեան վրայ կատարելապէս տակն ու վրայ եղած կ՛երեւար. տարօրինակը

այն է որ, հակառակ այդ բոլոր աւերին, մարտկոցները անեղծ կը ձգային. առաջնորդները ինձի ցոյց թէ՝ միակ թնդանօթ մը իսկ վնասուած չէր:

«Պատերը միչեւ տակը, բայց զօրավար Մառթէնս, հոս գըօսաշրջիկներու ժամադրավայր մը պիտի հաստատենք, պանդոկ մը պիտի չինենք և ձեզի, Ամերիկացիներուս մատուռնիներ պիտի ծախենք: Պէտք պիտի չունենանք պեղումի կատարելու — բրիտանական նահատորմը մեր տեղը այդ աշխատանքը կը կատարէ»:

Կատակի մը կը նմանէր այդ խօսքը, բայց ըսուածը տառապէս ճշմարիտ էր: Ա՛յն տեղը՝ ուր Տարատանոս հաստատուած է, հին աշխարհի ամենէն հռչակաւոր քաղաքներէն մէկը կար: Հռոմէրոսի ժամանակ՝ ան մաս կը կազմէր Փռիամի իշխանապետութեան: Խոյակներու և սիւներու բեկորներ կը տեսնուին դեռ հոն: Եւ դաշնակից նահատորմին ռումբերը հիմա երեսան կը հանէին այն բազմաթիւ նշխարները՝ որոնք հազարաւոր տարիներէ ի վեր թաղուած էին: Բարեկամներէս մէկը գեանէն գտաւ ջուրի սափոր մը՝ որ թերեւս գործածուած էր Տրովադայի ժամանակները: Գժբախտաբար այդ նշխարները անեղծ կերպով չէին եկած հոգին երեսը:

Թուրք Զօրավարները չափազանց հպարտ էին այն կռիւին համար, զոր Տարատանոսի մարտկոցը մղած էր բրիտանական մարտանաւերուն դէմ: Անոնք պիտ կ'աոաջնորդէին այն թնդանօթներուն քով, որոնք մատնաւորապէս լուրջ ծառայութիւն կատարած էին ու պանոնք խանդավառանքով կը զգուէին: Չիս պատաւելու համար, ձեվատ կանչեց տեղական Հատանը, այն թուրք սպան, որ այս դիրքը պաշտպանած էր: Մանրուկ մարդ մըն էր ան, սաթի պէս սև մազերով, սև աչքերով, չափազանց համեստ և երկչոտ՝ այս մեծ

զօրավարներուն ներկայութեանը։ Ճէվատ չոյնց Հաճանի երևանները, մինչդեռ ուրիշ բարձրաստիճան թուրք սպայ մը փայփայեց անոր մազերը։

«Ձեզի պէս մարդերէն է որ մեծ դիւցազներ կ'ելլեն», ըսաւ Ճէվատ։ Ան Հաճանի առաջարկեց նկատառել յարձակումը և կատարուած դիմադրութիւնը։ Շփոթահար տեղապահը հանդարտօրէն բրաւ իր պատմութիւնը, թէեւ գրեթէ լալու չափ յուզուած էր իր յափշտակուած պետերուն գնահատութիւններէն։

«Բանակին մէջ մեծ ապագայ մը վերապահուած է ձեզի», ըսաւ զօրավար Ճէվատ, երբ կը բաժնուէին ջաճանէն։

Ինչո՞ւ Հաճանի «ապագան» հասաւ երկու օր ետքը երբ դաշնակից նահատտարմը իր մեծագոյն յարձակումը կատարեց։ Ուշմքերէն մէկը պարկաւ իր ապաստանատանին, քար ու քանդ ըրաւ զայն և երիտասարդը սպաննուեցաւ։ Բայց մարտկոցին այցելութեանս օրը, իր վարմունքը կը ցուցնէր որ Հաճան իր զօրավարին դրուատիքը գոհացուցիչ վարձատրութիւն մը կը նկատէր, իր կրած կամ դեռ կրելիք բոլոր տառապանքներուն։

Ճատ կը պարմանայի որ դաշնակից նահատտարմը, հակառակ ռազմանիւթի իր առատ վատնումին, կրցած չէր Տարտանոսի դիրքը հարուածել։ Բնականաբար նախ խորհեցայ թէ այդ տեսակ ձախողութիւն մը խեղճ նշանառութիւն մը կը մատնէր. բայց գերմանառաջնորդներս ըսին թէ պատճառը այդ չէր։ Այդ անյաջող նշանառութիւնը, իրաւ է թէ անգամ մըն ալ կը հաստատէր այն ծանօթ պարագան՝ որ արաբերէն չարժուած կատարող մարտանաւ մը՝ մեծապէս աննպատակ պայմաններու մէջ կը գտնուի հաստատուն

ամրութիւն մը ամբակոծած ատեն: Բայց ուրիշ կարեւոր կէտ մը կար. հիւրընկալներս ուշադրութիւնս հրաւիրեցին Տարտանոսի դիրքին վրայ. ան թառած էր բլուրի մը կատարը՝ իշխելով մարտանաւերուն վրայ և կազմելով հորիզոնին մէկ մասը: Տարտանոս պողպատէ հինգ աշտարակներ միայն ունէր իւրաքանչիւրը մէկ թնդանօթով զինուած և չրջապատուած էր ոլորապտոյտ երամով մը:

«Ախթարկի ամենէն դժուար բանն է անոր ռումբ հանդիպեցնել, ըսին: Այնչափ որոշակի տեսանելի է որ՝ դիւրին կը թուի բայց երեւցածը պատրանք մըն է միայն»:

Դիրքի տեսաբանութեան (optics) կատարելապէս տեղեակ չեմ. բայց կ'երեւայ թէ հորիզոնի գիծը կը ստեղծէ տեսակ մը կրկներեւոյթ, այնպէս է պարզապէս անկարելի է այդ կէտին վրայ բանի մը զարնել, բացի դիպուածով եղածէն: Նշանառուն կրնայ տեսնուածին համեմատ ճիշդ նշան առնել, բայց նո՛րէն ռումբը պիտի մոլորի: Տարտանոսի պատմութիւնը առասպելականէն քիչ պակաս բան մը եղած է: Մինչեւ Մարտ 18, մարտանաւերը անոր վրայ արձակած էին 4,000ի մօտ ռումբեր: Աշտարակներէն մէկը հարուած կերած էր պայթուցիկի մը կողմէ, որ նաև ակըռած էր անոր ներկը. ուրիշ աշտարակ մը զարնուած և թեթեւօրէն հակած էր. ուրիշ մը հարուածուած էր խարխափէն ուրկէ մարդու ձեռքի մեծութիւնով կտոր մը փրթած էր: Բայց մէկ թնդանօթ մը անպակ, նոյնիսկ թեթեւօրէն, վնասուած չէր: Ութը մարդիկը ապաննուած էին, որոնց մէջ նաև տեղակալ Հասան, և Քառասունի չափ վիրաւորուած կին: Ա՛յդչափ էր գործուած աւերը:

«Տեսողական պատրանքն էր որ փրկեց Տարտանոսը», դիտել տուաւ Գերմաններէն մէկը:

Ներքեւ ինքնաշարժ մտնելով, ճամբորդները ծովափին կրկայնքէն. հիւրընկալ ուշադրութիւնս հրաւիրեց ականներու դաշտերուն վրայ, որոնք Զանաքի հարաւակողմը կը տարածուէին, շուրջ հօթը մղոն հեռաւորութեամբ։ Այս չրջանակին մէջ, Գերմանները և Թուրքերը ցանած էին գրեթէ 400 ականներ։ Մեծ հաճոյքով ըսին թէ՝ այդ աւերիչ գործիքներուն մեծ մասը հայրայրած էին Ռուսերը։ Ամեն օր ռուսական բոմբիլա ձակներ վոսփորի բերանը՝ Սեւ Ծովի մէջ ականներ կը ցանեին, յուսալով որ անոնք հոսանքն ի վար պիտի հասնէին եւ իրենց յատուկ պատրաստած պիտի կատարէին, Բայց ամեն առտու, բուրֆ եւ գերման ականահաւաքներ հոսանքէն ի վեր կ'երթային, կ'որսային ականները եւ Տարտանէլի մէջ կը գետեղէին զանոնք։

Էրէն Քէօյի հրետանին ալ ծանր ոմբակոծութեան մը ենթակայ եղած էր, բայց քիչ վնաս կրած էր։ Տարտանոսի հակառակը ըլլալով, այդ մարտկոցը բլուրի մը հետեւը հաստատուած էր, կառավարչապետ տեսողութենէ ծածկուած։ Ինձի ըսին թէ՝ այս վայրը ամրացնելու համար Թուրքերը դրապէս պարտաւորուած էին ներքին նեղուցին ամրութիւնները քանդելու.—Նեղուցին այն մասը, որ կը տարածուի Զանաքէն Նաղարայի ծայրը։ Այս էր պատճառը որ, Տարտանէլի այդ մասը ներկայիս ամրացուած չէր պէտք եղածին պէս։ Իբր ամրացում, հոն գետեղուած թնդանօթները Քրուփի 1885ի հին տիպարով հրացէններու նմոյշներ էին։

Էրէն-Քէօյի հարաւը, ճամբան եզերող բլուրներուն վրայ, Գերմանները նորութիւն մը մտցուցած էին։ Գտած էին պուլկարական պատերազմէն լքուած Քրուփի զանազան հրանօթներ, զորս հաստատած էին ձոր լածոյ հիմերու վրայ։ Իւրաքանչիւր մարտկոց

այդ խարիխներէն ոմանք չորս կամ հինգ հատ, այնպէս որ, երբ անոնց մօտեցայ, տեսայ կարեւոր խարիխներ, որոնք բնաւ թնդանօթ չունէին: Ա՛լ աւելի զարմացայ, երբ տեսայ խումբ մը գոմէշներ — կարծեմ գործի լծուած, տանելվեց հատ համբերցի — որոնք այդ հրամաններէն մէկը մէկ խարիխէն մի որ կը փոխադրէին: Կ'երեւայ թէ առկա պաշտպանողական ծրագիրին մէկ մասը կը կազմէր: Անմիջապէս որ նաւատորմին նշանառութիւնը ճշդուէր, հրամանը գոմէշներու միջոցով կը փոխադրուէր ուրիշ խարիխ մը:

— Ահկէ՛ աւելի աղէկ հնարք մըն ալ ունինք, դիտել տուաւ սպաներէն մէկը:

Կանչուեցաւ յիսնապետ մը՝ որ պատմեց իր ըրածները: Այս զինուորը վարիչն էր գործիքի մը, որ հեռուէն կը նմանէր իրական թնդանօթի: Ցայց երբ զայն մօտէն քննեցի, տեսայ որ ան կոյուղիի խողովանի երկայն կտոր մըն էր: Բնութիւնը, նաւատորմէն կատարելապէս անտեսանելի, զինեղուած էր թնդանօթ մը, որու հետ կը գործակցէր այս յիսնապետը: Երկու կողմերը հեռաձայնով կը հաղորդակցէին: Երբ կրակելու հրամանը գար, հրամանը վարող թնդանօթաձիքը ռումբը կ'արձակէր, մինչեւ կոյուղիի խողովակը վարող մարդը կրակ կուտար քիւլներով սեւ վառօթի և կ'արձակէր սեւ ծուխի ուշադրաւ ամպ մը: Բնականաբար մրտանաւերուն մէջ գտնուող Անգլիացիները և Ցրանսացիները կը կարծէին թէ իրենց ուղղութիւնովը սուրացող ռումբերը կուգային այդ տեսանելի ծուխի ամպէն և կը ջանային իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացնել այդ տեղին վրայ: Այս ձիւաղելի թնդանօթին չուրջը գտնուող հողը ռումբի ծակերով նիշուած էր. ինծի ըսին թէ այդ պաշտօնը կատարող յիսնապետը 3005

հարուածներ հրաւիրած էր իր վրայ, մինչդեռ իրա-
կան հրեշտաձիգը դեռ կը մնար անեղծ և անյայտ։

Երէն Ֆէօյճն ու դարձանք զօրավար Ճէվատի բանակատեղը, ուր պիտի նախաճաշէինք։ Ճէվատ վէս դիտարան մը հանեց. հոն աչքիս առջեւ պարզուեցաւ Եդէականի կապոյտ գեղեցիկ տարածութիւնը։ Կը տեսնէի Տարտանէլի մուտքերը Սէտ-իւլ-Պահր և Գում Գալէն, որոնք դուռի մը պահապաններուն պէս կանգնած էին. իրենց միջեւ կը տարածուէին արեւա-չոր վէտվէտուն ջուրերը։ Հեռուն նշմարեցի Անգլիոյ և Ցրանսայի վեհապանծ մարտանաւերը՝ որոնք դէպի մուտքը կ'առաջանային. աւելի հեռուն, նշմարեցի Թենետոս կղզին, որուն ետեւը գիտէինք թէ՝ ա'լ աւելի մեծ նաւատորմ մը պահուըտած էր։ Բնակա-նաբար այս տեսարանը ինծի յիշեցուց պատմական և առասպելական հազարաւոր յիշատակներ։ Թուրք ըն-կերս՝ զօրավար Ճէվատ հեռադիտակը առաւ և ուղղեց անոնց տարածութեան մը վրայ, հաւանօրէն վեց մղոն հեռուն։

— Նայեցէ՛ք այդ տեղին, ըսաւ, ինծի երկաբե-լով հեռադիտակը։ Գիտէ՞ք թէ ի՛նչ է ան։

— Ծառնք Տրովադայի դաշտերն են, ըսաւ։ Եւ այն գետը՝ որ ոլորապտոյտ կը տեսնէք, աւելցուց, մենք Թուրքերս պայն կը կոչենք Մէնտէրէս. Հոմե-րոսի Սքամանտր ըսածն է ան։ Մեր կռնակը, քանի մը մղոն միայն հեռուն, կը գտնուի Ռատա Լեռը։

Ճետոյ հեռադիտակը ուղղեց ծովին, պտըտցուց այն դաշտին վրայ, ուր բրիտանական մարտանաւերը կը կենային և կրկին առաջարկեց ինծի դիտել ցու-ցուցած կէտը։ Ճանկարծ, աչքիս դէմ ցցուեցաւ անգ-լիական չքեղ մարտանաւ մը, կազմա ու պատրաստ պա-

տերտէրի, հանգարտօրէն չրջելով՝ պահակի պաշտօն կատարող մարդու մը պէս։

— Ատիկա Ակամխմցօնն է? ըսաւ զօրավար Ճէվատ։ Ուրեմն մը արձակե՞մ անոր, հարցուց։

— Այո՛, եթէ կը խոստանաք որ ուրեմն չէք հանդիպեցներ, պատասխանեցի։

Ն սխաճաչեցինք բանակատեղը ընկերակցութեամբ ծովակալ Ուզէտոմի, զօրավար Մառթէնսի և Պոլսոյ ամերիկան գինուորական կցորդ զօրավար Փօմիռնքովսքիի, Խօսակցութեան մէջ տիրող կարծիքն էր ապագային համար բացարձակ վատահութիւնը։ Պոլսոյ մէջ դիւանագէտները և քաղաքագէտները ի՛նչ որ ալ խորհէին, այս մարդիկը՝ Թուրք և Գերմանն, չէին յուսար որ դաշնակից մարտանաւերը պիտի անցնէին իրենց գիմադրութեան մէջէն։

— Եթէ միայն կարենայինք հարուածել Գուիճ Էլիզապէթը, ըսաւ խանդոտ Գերման մը, ակնարկելով բրիտանական նաւատորմի ամենէն մեծ մարտանաւին որ այդ միջոցին Նեղուցին բերանը կը կենար։

Անատոլուի եղերքին վրայ, այցելելով բոլոր կարեւոր վայրերը, մեծ նաւակ մը նստանք և անցանք Կէլիպոլուի հրուանդանը։ Հոդ, բոլորովին ապիտակ արկածի մը պիտի ենթարկուէինք, երբ Կէլիպոլուի ափունքին կը մօտենայինք, մեր նաւուղիին հարցուցինք թէ՝ գիտէ՞ր ականներու դաշտին տեղը. և կրնա՞ր չրանցքին մէջ ղեկավարել։ «Այո՛». ըսաւ և ուղղակի դէպի ականները ղեկավարեց? Բարեբախտաբար միւս մարդը ժամանակի՛ն նշմարեց սխալը և այդպէսով անվտանգ հասանք Քիլիա-իւլ-Պահր։ Հոս, մարտկոցները միւս կողմը գտնուածներուն ձեւը ունէին գրեթէ. անոնք նեղուցին պաշտպանութեան գլխաւոր ուժերէն մէկը կը կազմէին։ Հոս, ամէն բան, որչափ որ ոչ գինուորական մը կրնար դատել,

աքսանչելի պայմանի մէջ էր, բացի այն պարագայէն որ՝ մարտկոցներուս թնդանօթները հին ձեւով էին և ռազմանիւթը երբեք առատ չէր։

Մարտկոցները ծանր կերպով ամբակոծուած ըլլալու նշաններ կը ցուցնէին։ Ոչ մէկը աւերուած էր. բայց ռումբի ծակերէ չրջապատուած էին ամրութիւնները։ Թուրք և գերման ընկերներս աւերումի այդ հետքերը կատարեալ լրջութիւնով կը դիտէին և և իրենց հիացումը կ'արտայղեէին դաշնակից կրակին ճշդութեանը համար։

— Ի՞նչպէս կարող կ'ըլլան այսչափ ճիշդ նշան առնելու։ Այս հարցումը կ'ուղղէին իրարու։ Ինչ որ ամբակոծութիւնը այնչափ օձշգրտաւ կը դարձնէր. այն պարագան էր որ՝ անիկա կ'աշղուէր ոչ թէ նեղուցին բերանը գտնուող դաշնակից մարտանաւերէ, այլ՝ կէլիպօլուի հրուանդանին միւս կողմը՝ եգէական ծովին մէջ գտնուող մարտանաւերէ։ Հրետաձիգները երբեք չէին տեսներ իրենց նշանակէտը, այլ պարտաւոր էին՝ բարձր բլուրներ պարզող մօտաւորապէս տասը մղոն հեռաւորութենէ մը կրակել, և սակայն իրենց ռումբերէն չատերը չատ քիչ վրիպած էին Քիլիա իւ-Պահրի մարտկոցներէն»։

Հոս կ'ընդհատեմ ամերիկեան դեսպանին նկարագրութիւնը, որու յաջորդ մասերը ուղղակի կապ չունին մեր նիւթին հետ։

Այս այցելութենէն երկու օր հետք էր որ տեղի ունեցաւ Մարտ 18ի մեծ յարձակողականը, որ վերջացաւ դաշնակիցներուս ձախողանքով։ Թուրք եւ գերման իշխանութիւնները մեծապէս հրճուեցան այս յաղթանակէն։ Մասնաւորաբար Պոլսոյ մէջ, ուրկէ

պարտուեցան բոլոր հանրային, պետական ու մասնաւոր չէնքերը:

Հակառակ այս յաջողութեան, մայրաքաղաքին մէջ մտահոգութիւնը փարատած չէր դեռ բոլորովին և չատեր կ'նթադրէին թէ դաշնակիցները նոր և չատ աւելի զօրաւոր յարձակում մը պիտի փորձէին:

Արդարեւ, ո՛չ գերման դեսպան վանկենհայմ, ո՛չ աւստրիական դեսպան Փ ոլլավիչինի չէին հաւատար թէ Մարտ 18ի ռիւտալի փորձը վերջ պիտի դնէր նաւային յարձակումին: Անոնք օրերով և անձկութեամբ սպասեցին դաշնակից նաւատորմի վերադարձին:

Այս անձկալից սպասողական վիճակը տեւեց մի քանի օրեր և չաբաթներ, բայց հասկնալի մարտանաւերը ո՛ւ և է նոր յարձակում չգործեցին Տարտանէլի թրքական դիրքերուն դէմ:

Թուրք և գերման զինուորական շրջանակներուն մէջ տակաւին այն համոզումը կը տիրէր թէ դաշնակիցները կրկին պիտի վերադառնային: Գաղտնազմականներ նախապէս կնվէր միայն հակառակ կարծիք ուներ, և երբեք հաւանական չէր նկատեր որ դաշնակիցներուն կողմէ նոր ձեռնարկ մը կրնար կատարուիլ:

Ծովեզրյն պարագային իսկ, ան գրեթէ վճռաբար համոզուած էր որ անխուսափելիօրէն ձախողանքի պիտի մատնուէր առանց ուժեղացման ո՛ւ և է նոր ծովային յարձակում:

Ինչպէս ասկէ առաջ ամերիկեան դեսպանին բերնով պատմեցինք, կնվէր փոչա բացէ ի բաց կը յայտարարէր թէ «բաղմաթիւ թնդանօթներ և առատ ռազմանիւթ» ուներ: Այդ միջոցին ստկայն, բոլորովին իրականութեան համապատասխան չէր այդ յայտարարութիւնը:

Բաւական է քարտէսին վրայ աչք մը նետել, հասկնալու համար թէ այդ միջոցին ինչո՞ւ Թուրքիա ռազմանիւթ չէր ստանար Գերմանիայէն և Աւստրիայէն: Իրականին մէջ, այդ չրջանին, Թուրքիան ալ Ռուսիոյ նման կատարելապէս կղզիացուած էր իր դիւանակիցներէն:

Ինչպէս յայտնի է, Պուլխը Գերմանիոյ կապուած է երկու երկաթուղագծերով: Առաջինը կ'անցնի Պուլկարիոյ և Սերպիոյ, իսկ երկրորդը՝ Ռումանիոյ (Պուքրէշ) ճամբով: Այդ, այդ չրջանին Պուլկարիա տակաւին չէր մասնակցած պատերազմին, հետեւաբար. անկարելի էր այդ ճամբան օգտագործել: Մանաւանդ որ եթէ Պուլկարիան աչք գոցէր իսկ, անդին կար Սերպիան, որ արդէն իսկ պատերազմի մէջ էր Թուրքիոյ դիւանակից Աւստրիոյ դէմ. հետեւաբար նիւթապէս անկարելի էր Սոֆիա-Պելկրատ երկաթուղիէն օգտուիլ՝ Գերմանիայէն զէնք և ռազմանիւթ փոխադրելու համար Թուրքիա:

Կը մնար ռումանական ճամբան: Այս գործը Սերպիայէն կախուած չունէր, և եթէ ռումէն կառավարութիւնը հաւանութիւն յայտնէր, ապահով և ուղղակի ճամբայ մը հաստատուած պիտի ըլլար Գերմանիի հզչակաւոր գործարաններէն մինչեւ Տարտանէլի նեղուցը:

Արդէն այդ միջոցին յամառ ջրոյց կը չրջէր թէ Պուքրէշի կառավարութիւնը թոյլ կուտար որ Գերմանիա օգտագործէ Պերլին-Պուքրէշ-Պուլխ երկաթուղին՝ զինուորական փոխադրութիւններ կատարելու համար:

Այն աստիճան տարածուեցան այս ջրոյցները, որ Պուքրէշի դաշնակից դեսպանները պաշտօնական դի-

մուծներ կատարելով բուռն կերպով բողոքեցին Ռումանիոյ այս ընթացքին դէմ, յայտնելով թէ այդ թոլտուսեսթիւնը հակառակ էր չէզոքութեան սկզբունքներուն:

Ռումէն կառավարութիւնը վճռաբար հերքեց իրեն վերագրուած ընթացքը, յայտնելով թէ պարկեշտ չէզոքութիւն կը պահէ ինքը: Գաղերազմէն յետոյ միայն որոշ կերպով յայտնի եղաւ թէ բացարձակապէս ճիշդ էին ռումէն կառավարութեան այս հաւաստիքները:

Այս առիթով հասկցուեցաւ նաև որ, Գերմանացիները նպատակաւոր կերպով հնարած էին այդ առասպելը՝ խաբելու համար դաշնակիցները: Իրենց այդ նպատակին մէջ յաջողեցան Գերմանացիները, քանի որ դաշնակիցները կը կարծէին թէ Գերմանացիները ամէն կերպով զօրացուցած էին Տարտանէլը և անապատ ռազմանիւթ մթերած էին հոն:

Մինչդեռ անվիճելի է այսօր, որ չատ քիչ ռազմանիւթ գոյութիւն ունէր մանաւորապար Տարտանէլի մէջ: Մարտ 18ի յարձակողականի ընթացքին, թրքական ամրութիւնները ապառած էին իրենց գրեթէ ամբողջ մթերքը, այնպէս որ եթէ դաշնակից նաւատորմը յաջորդ առտուն նոր վտրձ մը կատարէր իրեն դէմ պիտի գտնէր թրքական ամրոցներուն... լռութիւնը:

Ամերիկեան Էսօսիէյթըտ Փրես թերթերու Զոլտոյ թղթակիցը Մ. Ճօրճ Շրայնըր, որ մանաւանդ արտօնութեամբ Տարտանէլ գացած և ներկայ գտնուած էր Մարտ 18ի դէպքերուն, ա,ս պարագան հաստատած է իր թերթին ղրկած թղթակցութիւններով:

Մարտ 18ի գիշերը, Ճօրճ Շրայնըր կացութեան մասին տեսակցած էր զօրավար Մէրթէնսի հետ, որ նեղուցին գլխաւոր մանաւանդ պաշտօնատարն էր:

Ջօրավար Մէռթէնս իր յոռետեսութիւնը յայտնած էր հետեւեալ բառերով.

«Կը կարծեմ թէ Անգլիացիները վաղն առտու կաճուխ պիտի վերադառնան, եթէ վերադառնան, հանի մը ժամ միայն կրնաք դիմադրել անոնց։»

Միւս կողմէ, Լիման Ֆօն Զանտէրս փաշա ևս իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ յատկանշական խոստովանութիւնները կ'ընէ.

«Համիտիէ ամրոցը, որ ասիական եզերքի պատպաշտպանողական ամենազօրաւոր դիմադիմ էր, զրահաթափանց ՏԱՆՆԸՕՒԹԸ ունէր միայն ունէր, իսկ Քիլիս իւլ Պահրի ամրոցը, որ եւրոպական եզերքի պատպաշտպանողական գլխաւոր դիրքն էր. ընդամէնը ՏԱՍԸ ՈՒՄԲ ՄԻԱՅՆ ՈՒՆԷՐ։»

Հակառակ այս գրեթէ յուսահատական կացութեան, զինուորական իշխանութիւնները մտադրած էին մինչեւ վերջին ռումբը չարունակել պատերազմը։

Բոլոր ամրութիւններու զինուորները հրամանատարած էին վերջին ռումբը արձակելէ յետոյ միայն լքել ամրոցները։

Աւելորդ է ըսել թէ դաշնակիցները այս կացութեան մասին գաղափար անգամ չունէին և կ'ենթադրէին թէ անպարտելի ուժերու առջեւ կը գըտ-

նուին։

Մինչդեռ ամէն կողմ յուսալքուած կը տիրէր և քաղաքական պայմանները նպաստաւոր էին ճեռնարկին յաջողութեան համար։

Ահա առիթով դարձեալ կը դիմենք ամերիկեան դեսպան Մ. Հէնրի Մօրկընթաուի, որ իր պաշտօնին բերումով մօտէն տեղեակ էր քաղաքական անցուդարձերուն։ Մ. Մօրկընթաու հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ այդ օրերու կացութիւնը.

Անգամ մը որ Ջարտանէլի պաշտպանողական դիրքերը անզօր դառնային, դաշնակից նաւատորմին պործը չատ պարզ պիտի ըլլար։ Իրենց դէմ միակ արգելքը պիտի ըլլար ականներու դաշտը. որ Էրէնքէօյի հիւանիակողմը գրեթէ երկու մղոն հեռու կէտ մը՝ կը տարածուէր մինչեւ Քիլիա-իւլ-Պահր։ Բայց դաշնակից նաւատորմը բազմաթիւ ականահատաք նաւեր ունէր, որոնք քանի մը ժամուան մէջ նեղուցը կրնային մաքրել։ Ջանաքի հիւանիսը, քանի մը թընդանօթներ կային, 1878ի տիպարով որոնք չէին կրնար արդիական զրահապատ նաւերը ծակող ռումբեր արձակել։ Նաղարայի հրուանդանին հիւանիսը, միայն երիու մարտկոցներ կային, երկուքն ալ 1838 թուականէն։ Այնպէս որ, անգամ մը նեղուցին արտաքին ամրոցները լռեցնելէ ետքը, Պոլիսի ճամբուն արգելք ըլլալու ոչինչ կար, բացի գերմանական և թրքական մարտանաւերէն։ Երկու նաւատորմներուն մէջ, կէսպակը միակ ռազմական առաջնակարգ մարտանաւն էր բայց ան երկար ատեն չէր կրնար դիմադրել Գուիճն Էլիզապէթի։

Այսպէս, դաշնակից նաւատորմիղը ամառուն քանի առաուն, Պոլիսի առջեւ պիտի ցցուէր: Ի՞նչ պիտի պատահէր այն առեն: Շատ վիճաբանութիւն կատարուած էր այդ տեսակ պուտ նաւային յարձակումի մը հաւանականութեանը մասին: Ինվէր, ինծի հետ իր տեսակցութեանը մէջ, ուժգնապէս ծանրացած էր Պոլիս նաւատորմիղ մը ղրկելու անհեթեթութեան մասին, առանց պաշտպանութեանը ցամաքահանուած համազօր ուժի. արդէն Տարտանէլի արշաւանքին շուրջ կատարուած քննադատութիւններուն մեծ մասը այդ կէտին վրայ կեդրոնացած են: Սակայն իմ կարծիքս ա՛ն է որ, այդ տարամերժօրէն նաւային յարձակումը պաշտպանելի էր: Ես այս դատաստանը կ'ընեմ այդ առեն Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող քաղաքական կացութիւնը նկատի ունենալով: Սովորական պարագաներու մէջ, այդ տեսակ ձեռնարկ մը հաւանօրէն յիմարական պիտի ըլլար. բայց այդ ժամանակ Պոլիս տիրող քաղաքական պայմանները սովորական չէին: Այդ միջոցին, Թուրքիոյ մէջ ամրապէս հաստատուած կառավարութիւն գոյութիւն չունէր: Քաղաքական խմբակցութիւն մը, որ սահմանափակ թիւով անդամներ միայն ունէր և որուն գլուխը կը գտնուէին Թալէաթ, Ինվէր և Ճեմալ, կը վարէին կեդրոնի կառավարութիւնը · բայց ամբողջ կայսրութեան մէջ իրենց հեղինակութիւնը չափազանց տկար էր: Իրականութեան մէջ, բովանդակ Օսմանեան պետութիւնը, 1915 Մարտ 18ի օրը, երբ դաշնակից նաւատորմիղը լքեց յարձակումը, կազմալուծումի եղրը հասած էր: Թուրքիոյ ամէն կողմը, վատամոլ առաջնորդներ բռնած էին, որոնք ամէն վայրկեան պետութեան անկումին կը սպասէին և որոնք առիթը

կը փնտռէին ժառանգութենէն իրենց բաժինը յափշտակելու, Սուրիոյ մէջ ձեմալ արդէն կազմակերպած էր տեսակ մը անկախ կառավարութիւն։ Իզմիրի մէջ, կառավարիչ Րահմի պէյ յաճախ մայրաքաղաքի իշխանութեան անսասան էր։ Ադրիանուպոլիսի մէջ, Հաճի Ապտիլ, օրուան ամենէն յանդուգն թուրքերէն մէկը, կ'ըսուէր թէ ինքնագլուխ իշխանութիւն մը հիմնել կը ծրագրէր։ Արաբիա արդէն գրեթէ անկախ ազգ եղած էր։ Հպատակ ցեղերուն մէջ, ապստամբութեան ոգին արագօրէն կը տարածուէր։ Տիրող ելմըտական և ճարտարարուեստական պայմանները կը թուէին յեղափոխութիւնը անխուսափելի դարձնել։ Բազմաթիւ հողատէրեր գլուխ վերցուցին. անոնք ցանքի հունտ չունէին և չէին ուզեր կառավարութենէն իբր ձրի նուէր ընդունիլ զայն, որովհետեւ, կ'ըսէին թէ՝ հունձքը համբարուելուն պէս՝ քանակը անմիջապէս պիտի գրաւէր։ Գալով Գալաթայ, հոն՝ ժողովուրդը և թուրքերու լաւագոյն տարրերը, հեռու՛ դաշնակից նահատումիղին գալուն հակառակելէ, հաճոյքով պիտի ողջունէին զայն։ Նոյնիսկ թուրքերը կ'ատօթէին որ Անգլիացիները և Ֆրանսացիները գըրաւէին իրենց քաղաքը, որովհետեւ ատիկա պիտի փրկէր զիրենք իշխող խմբակէն, պիտի ազատագրէր ատելի Գերմաններէն, խաղաղութիւն պիտի բերէր և վերջ պիտի դնէր իրենց տառապանքներուն։

Ո՛չ մէկը ա՛նչափ լաւ կ'ըմբռնէր այս բանը, քան Թալէաթ։ Յարմար չէր նկատեր յանկարծակի նահանջ մը կատարել, այն պարագային, երբ դաշնակից նահատումիղը քաղաքին առջեւ երեւար։ Ամիրաներէ ի վեր թուրք վարիչները նախանձոտ ակնարկներ կ'ուղղէին Մինէրվա ինքնաշարժի մը, որ թուրքիոյ պատերազմ յայտարարելէն ի վեր կը հանգչէր պելճիքական դեսպանատունը, վերջապէս թա-

լաթ մխրճուած ցանկացուած աւարին: Տեղէ մը ձեռք անցուցած էր նաեւ ուրիշ ինքնաշարժ մը, զոր բեռնաւորած էր անիւի բացուելիք գօտիներով, պեճզիճով եւ ուրիշ բոլոր անհրաժեշտ պիտոյքներով երկարատեւ ճամբորդութեան մը համար: Վստահաբար, անոր պաշտօնն էր ընկերանալ յանդուգն մեքենային՝ իբրեւ տեսակ մը «Մայր Նաւ»ը թալէաթ այս ինքնաշարժերը կը սպասցնէր քաղաքին ահեական կողմը, մի՛չեւ կազմ ու պատրաստ չորժավարներով: Ան ամէն բան պատրաստած էր, ի հարկին անմիջապէս Անատոլու անցնելու համար:

Այդ ճգնաժամային չրջանին էր, որ անակնկալ կերպով Գերմանիէն Պոլիս կը հասնէր նոր եւ ուժեղ դէմք մը — Ֆօն Տէր Կոլց փաշա:

Հռչակաւոր գերման զօրավարը նոր կը վերադառնար Պելճիքայէն, ուր զինուորական կառավարիչի պաշտօն վարած էր: Անոր մասին զրնազան անդադար զրոյցներ կը չրջէին: Մասնաւորաբար կ'ըսուէր թէ ան պատրաստած էր Պելճիգացիները Գերմանիա տարագրելու ծրագիրը: Արտաքին երեւոյթով հնազանդ եւ համակրելի այդ զինուորականը իրականին մէջ ծայր աստիճան անգութ եւ միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնող անձ մըն էր:

Հակառակ իր հօթանասունչորս տարիներուն, հազիւ վաթսուն տարեկան կ'երեւար ան: Զօրավար Ֆօն տէր Կոլցի այցելութեան մասին «պաշտօնապէս» կը յայտարարուէր թէ ան Պոլիս եկած էր Քայզէրին կողմէ պատուանշան մը յանձնելու Սուլթանին: Կ'ըսէին նաեւ որ Սուլթանը փոխադարձաբար Ֆօն տէր Կոլցի միջոցով մեծարանքի նման նշան մը կը ղրկէր վիլհելմ կայսեր:

Ինչ որ ալ ըլլար Ֆօն տէր Կոլց փաշայի այցելու-

թեան մասին տրուած պաշտօնական բացատրութիւնը, այլեւս որոշ էր թէ Գերմանացիները մանաւանդ մտահոգութիւն ցոյց կուտային Տարտանէլի դէպքերուն, և իրենց ամենէն կարող դիւանագէտները կը ղրկէին Թուրքիա, կացութիւնը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու և միջոցներ ձեռք առնելու համար։

Գերմանի դեսպան Վանկենհայմ, որ ամբողջ դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ, ամերիկեան դեսպանին յայտնած է թէ Անգլիա պարզապես ցոյց մը կը կատարէ Տարտանէլի առջեւ, եւ թէ ան երբեք պիտի չուզէ ճեղքել անցնիլ եւ Պոլիսը գրաւել։ Վանկենհայմ իր այս տեսակէտը պաշտպանած է ապացնելով թէ Անգլիոյ շահը կը պահանջէ չգրաւել Պոլիսը, որովհետեւ եթէ գայն գրաւէ, ստիպուած պիտի ըլլայ Ռուսիոյ յանձնել՝ համաձայն դաշնակիցներու միջեւ կնքուած գաղտնի դաշինքին։

Եւ որպէս զի, ըստ է գերմանի դեսպանը, Անգլիա ինքզինքը արդարացնէ Ռուսիոյ առջեւ, Տարտանէլի դէմ ռազմափորձեր կը կատարէ, ցոյց տալու համար թէ հակառակ կատարուած մեծ զոհողութիւններուն՝ կարելի չէ եղած ճեղքել անցնիլ։

Բացի Վանկենհայմէն, զօրավար Ֆօն տէր Գոլց եւ ուրիշ գերմանի բարձրաստիճան պաշտօնատարներ եւս նոյն տեսակէտը կը պաշտպանէին և կ՚ըսէին թէ իր զոհողութիւններուն իրականութեան մասին գաղափար տալու համար էր որ Անգլիա պաշտօնապէս կը ծանուցանէր Տարտանէլի մէջ ընկղմած և վնասուած նաւերուն անուններն ու քանակութիւնը։

Չ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

ԴԱՐՁԵԱԼ ՍԵՂԱՆԻ ՎՐԱՅ

Մինչ Թուրքիոյ մէջ այս դէպքերը տեղի կ'ունենային, դաշնակիցները կը չարունակէին նոր քանակցութիւններ կատարել Թուրքիոյ բաժանման մասին:

Մանաւորապար Ռուսիա, Գալոյ գրաւումը մօտալուտ նկատելով, կ'ուզէր նոր հաւաստիքներ ստանալ՝ նեղուցներուն և Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքին մասին:

Պատասխանելով Ռուսիոյ դիմումներուն, Ֆրանսական կառավարութիւնը հետեւեալ պատասխանը տուած էր արտաքին նախարար Սազանօֆին.

ՓԵՏՐՈԿՐԱՏԻ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ ԾԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ՝ ՌՈՒՍԻՈՑ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Մ. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀՆՈՒԱԳԻՐ

Թիւ 29 21 Մարտ, 1915

Իր կառավարութեան հրահանգով եւ մասնաւորելով այն պահանջները, որ կայսերական կառավարութիւնը ձեւակերպած էր 4 Մարտ 1915 թուակիր յիշատակագրով, Ֆրանսական դեսպանը պատիւ ունի յայտնելու Նորին Վսեմութիւն Պ. Սազանօֆին, որ կայսերական կառավարութիւնը լիովին կրնայ յոյս դնել հանրապետական կառավարութեան բարեացակամ վերաբերումին՝ ի մասին Պոլսոյ եւ նեղուցներու հարցը Ռուսիոյ տնտեսական շահերուն համաձայն լուծելու խնդրին։

Այս հարցը, ինչպես նաեւ այն խնդիրները, որոնց մասին տեղեկագրուած են Ֆրանսան ու Անգլիան՝ Արեւելքի եւ ուրիշ շրջաններու մէջ, իրենց վերջնական լուծումը կը ստանան հաշտութեան դաշնագրի մէջ, զոր 4 Սեպտեմբեր 1914 թուակիր յայտարարութեան համաձայն պէտք է հնարաւոր միասին եւ միաժամանակ ստորագրեն երեք դաշնակից պետութիւնները։

Միեւնոյն կողմէ, Անգլիական կառավարութիւնն ալ հետեւեալ յիշատակագրով պատասխանած էր Ռուսիոյ։

ՓԵԹՐՈԿՐԱՏԻ ԱՆԴԼԻԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ՝

ՍՐՏԱՒՔՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 1150 — 18 Մարտ, 1915

Այն պարագային երբ պատերազմը հասնի իր յաջող վախճանին և երբ իրականանան Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսայի ցանկութիւնները՝ ինչպէս Օսմանեան կայսրութեան, նոյնպէս ուրիշ վայրերու մէջ, Ն. Վ. կառավարութիւնը կատարեալ համաձայնութիւն կը յայտնէ Պուլսոյ և նեղուցներու մասին կայսերական (ռուսական) կառավարութեան տուած յիշատակագրին, որուն բնագիրը մեզի յանձնուած էր Մարտ 4ին, Մ. Սազանօֆին կողմէ։

Այս առիթով Ն. Վ. կառավարութիւնը անհրաժեշտ կը նկատէ իսլամական քաղաքական կեդրոնի մը մէջ ստեղծել անկախ իսլամական իշխանութիւն մը՝ երբ թուրքերը հեռանան Պոլսէն։ Անհրաժեշտ է նաև որ նման իշխանութիւն մը անպայման ըլլայ իսլամական, բայց ո՛չ թրքական։ Խնդիրը այն է ու կայն թէ Փոքր Ասիոյ ո՞ւր է մասը պէ՞տք է մնայ այդ կազմին մէջ, և եթէ այո, ո՛ր մասերը

պէտք է ըլլան անոնք։

Ն. Վ. կառավարութիւնը անժամանակ կը նկատէ Միջագետքի, Սուրիոյ և Պաղեստինի չրջակայ մարզերու բաժանման խնդրին քննութիւնը։

Այս վաւերաթուղթերէն որոշ կերպով կը հասկցուի թէ Ռուսիա կենսական կարեւորութիւն կուտար Պոլսոյ և նեղուցներու գրաւման խնդրին և տեսականօրէն ձեռնարկներ կը կատարէր պայմանակիցներուն մօտ՝ նոր և վճռական հաւաստիքներ առնելու համար անոնցմէ։

Ասոր փոխարէն, ան կը հաւանէր Սուրիոյ և Միջագետքի բաժանումին՝ համաձայն անգլիական և ֆրանսական բաղձանքներուն։

Այսպէսով, Ռուսիա կ'ուզէր ապրաշահել իր դաշնակիցները, որպէս զի անոնք ալ կատարէին իրենց խոստումը և իրեն յանձնէին Պոլիսն ու նեղուցները։

Մանաւանդ անգլիական կառավարութիւնը տակաւին, երեւութապէս միայն հաւանութիւն կը յայտնէր ռուսական պահանջներուն, և կը խուսափէր Միջագետքի և՝ Սուրիոյ խնդիրները յարուցանել, որպէս զի Ռուսիա իրաւունք չունենայ փոխադարձաբար պահանջելու։

Այսպէսով, անգամ մըն ալ կը հաստատուի այն տեսակէտը թէ Անգլիա չէր ուզեր, աւելի ճիշդ, Անգլիոյ չահերուն համապատասխան չէր Պոլսոյ անմիջական գրաւումը։

Փոխանակ այս պարագան բացէ ի բաց խոստովանելու, Անգլիա կողմնակի միջոցներու կը դիմէր՝ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու համար իր մեծ պաշնակիցը։

Ուրիշ կերպով կարելի չէ բացատրել այն յարափոփոխ ընթացքը, զոր անգլիական իշխանութիւնները բռնեցին Տարտանէլի արշաւանքին հանդէպ։

Արդարեւ, ինչպէս ամէն առաջ տեսանք, հակառակ Ջըրչիլի յամառ պնդումներուն, Անգլիոյ Պատերազմական Նախարարութիւնը եւ ամեան ուրաքար դեր-Ծովակալ ը Ռօպէք վերջին պահ ան ջուրը ճղած էին ամիաններու խորհրդակցութեան հետեւանքով պատրաստուած Տարտանէլի ծրագիրը։

Ծովային նախարար Մ. Ջըրչիլ, Մարտ 18ին պաշտօնապէս Նախարարաց Խորհուրդին տեղեկացուց թէ Դեր-Ծովակալ Ը Ռօպէք կը մերժէր նաւային յարձակումը չարունակել։ Ջըրչիլ աւելցուց թէ իր կարծիքով գոնէ առայժմ պէտք էր հրաժարիլ Տարտանէլի արշաւանքի ծրագրէն։

Ծովային նախարարը բուռն վէճ մը ունեցաւ Լորտ Ֆիշըրի հետ, որ կատարելապէս կ'արդարացնէր Ծովակալ Ը Ռօպէքի եւ Զօրավար Համիլթընի ընթացքը։ Տեսնելով որ Պատերազմական Նախարարը կը յամառի իր տեսակէտին վրայ, Ջըրչիլ առաջարկեց պաշտօնական որոշում մը տալ՝ վերջնականապէս հրաժարելու համար Տարտանէլի ծրագրէն։

Լորտ Ֆիշըր ուժգնօրէն հակառակեցաւ այս առաջարկին եւ յայտնեց թէ անձնապէս չերմօրէն կողմակից է Տարտանէլի արշաւանքին, եւ անհրաժեշտ կը նկատէ ըլամաքային բանակին գործակցութիւնը։ Միայն թէ քաւ ան, ինչուորական տեսակէտով բացարձակապէս անհրաժեշտ է զօրաւոր բանակ մը ցամաք հանել եւ իրական ջրտուման տակ առնել Գէլիպօլուի թերակղզին։

Իսկ սաոր համար՝ Լորտ Ֆիշըր կը կարծէր թէ

մէկ չաքաթը բաւական էր, որպէսզի Զօրավար Համիլթըն կարենար աւարտել իր պատրաստութիւնները՝ ամբիջապէս գործողութեան ձեռնարկելու համար:

Հորա Քիչներ առաջարկեց որ, մինչ այդ, Ծովակալ Տը Ռօպէքը չարուներ ճնշել Թուրքերը՝ որպէս զի ժամանակ չունենան իրենց դիրքերը զօրացընելու: Այս առիթով ան իր ձեռքով խմբագրեց հետեւեալ հեռագիրը, առաջարկելով Տեր-Ծովակալ Տը Ռօպէքի ղրկել զայն.

Կասկած չկայ թէ պէտք է ճանդել լուրեաց մատնուած բնդաւօրներ: Կրնամ զինուորական իշխանութիւններուն դիմել՝ ամեն անգամ որ անհրաժեշտ նկատէ զինուորական ուժեր ցամաք հանել: Մինչ այդ, անհրաժեշտ է շարունակել ռմբակոծումն եւ նոր փորձեր կատարել՝ նաւերուն համար ճեղուցեն անցք մը բանալու նպատակով: Անգամ մը որ նաւերը անցնեն, կէլիպօլուի զինուրական դիրքը պիտի կորսնցնէ իր կարեւորութիւնը:

Մինչ կողմէ, Նախարարաց Խորհուրդի նիստի ընթացքին իսկ, լորտ Քիչներ հետեւեալ հեռագիրը ուղղեց զօրավար Համիլթընի.

Լոնտոն, 23 Մարտ

Կը տեղեկանամ թէ մտադիր էք գինուորական գործողութեանց ձեռնարկելու Ապրիլ 14ին եթէ միջնէ այդ ատեն նաւատորմը եամբայ մը բացած չըլլայ նեղուցին մէջ։ Կը փութամ Ձեզի հաղորդել թէ շատ երկար կը գտնեմ այդ պայմանաժամը եւ ն'ուզեմ ճշդտօրեն գիտնալ թէ ե՞րբ յամառային գործողութեանց պիտի ձեռնարկէք։

Զօրավար Համիլթըն նոյն օրն իսկ հեռագրեալ պատասխանը տուաւ այս հեռագրին.

ՍՐՐ ՆԱՆ ՀԱՄԻԼԹՐՆԷՆ ԼՈՐԴ ՔԻՉՆԷՐԻ

Տակաւին վճռական բան մը չեմ ճշդած, որովհետեւ ատիկա կախում ունի Ձեր զօրաբաժնի ժամանումէն։ Մանաւանդ որ այդ մասին վճռական հրամանները տուած էք ինծի ասկէ առաջ։ Հիմա որ տեղւոյն վրայ կը գտնուիմ եւ մօտէն կը հետեւիմ դէպքերուն, կատարելապէս կը գնահատեմ Ձեր հրահանգները բանալուս բնոյթը։

Ինչպէս կը տեսնուի, հակառակ այս երեսեւթական փուքիկուսեթեան, իրականին մէջ ո՛չ ոք վըճռական քայլ կ՚առնէր, և ըլլոր չահագրգռուող անձերը ձգձգումի քաղաքականութիւնը կը չարուձակէին։ Այս պատճառով էր որ, հակառակ ծովային նախարար Ջըրչիլի յամառ պնդումներուն, լորտ Քիչներ խուսափողական պատասխաններ կուտար, իսկ զօրավար Համիլթըն ամենէն ճգնաժամային վայրկեանին Տարտանէլէն Եգիպտոս կը փոխադրէր իր բանակատեղին։

Կասկած չկայ թէ Անգլիոյ պետական վարիչները այդ ընթացքը պիտի չունենային եթէ ճշգրիտ գաղափար մը ունեցած ըլլային Թուրքիոյ ընդհանուր կացութեան մասին։

Է

ՕՏԱՐ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԾԻՔԸ

Ինչպէս ասկէ առաջ նկատեցինք, Գոլսոյ մէջ ընդհանուր յուզումի կը տիրէր այդ միջոցին և ընդհանուր կարծիքը այն էր թէ դաշնակից նաւատորմը նոր փորձ մը պիտի կատարէր նեղուցներուն դէմ։

Թուրք պաշտօնատարներու և ժողովրդեան մեծամասնութեան կարծիքն՝ այդ կարծիքը կը բաժնէին նաեւ օտար դիւանագէտները։ Մասնաւորաբար ռուսական գեսպան Փալաւիչինին մեծ մտահոգութեան մէջ էր, որովհետեւ այդ չրջանին գործերը շատ ձա-

Խորդ կ'երթային Աւստրիացիներուն համար, և Ռուսները յաղթական յառաջխաղացումներ կ'ունենային։ Փոքր Սերպիան անգամ յաջողած էր ուժմանին միւս կողմը նետել հակայական Աւստրհունգարիան, և Բոսպորեան մամուլը արդէն իսկ Աւստրհունգար կայսրութեան քայքայումը կը նախատեսէր։

Այս պատճառներով, ծայրայեղ յուզումի և մտահոգութեան մատնուած էր Պոլսոյ աւստրիական դեսպանը։

Զգայուն և հպարտ մարդ մըն էր ան. հպարտ իր կայսրին համար և հպարտ՝ աւստր և հունգար կայսրութեան պատկանելուն համար։ Իսկ հիմա, կը թուէր ընկճուած ըլլալ այն վախով որ՝ այդ հզօր պուրկեան հսկայ չէնքը, որ ա՛յնչափ դարերու յարձակումներուն դիմադրաւած էր, տրագօրէն քայքայուելով՝ կը փլչէր։ Ինչպէս մարդկային շատ եակներ, փալլուիչէնի համակրանքի կը կարօտէր. ո՛չ մէկ հաճոյակրանք կրնար գտնել վանկէնհայմէն, որ պինդ մտերիմ չէր նկատուր ազգի մը՝ որ դատապարտուած էր Գերմանիոյ գերիշխանութեանը հպատակիլ։ Եւ հիմա Տարտանէլը ռմբակոծուելով՝ իր վիշտերուն լրումը եղաւ։ Այդ միջոցին, կեդրոնի Տէրութիւնները կը հաւատային թէ Ռուսիան ամրափակ, Տարտանէլը խցած ին, և թէ Ռուսիա պիտի չկրնար ո՛չ իր ցորենը արտածել, ո՛չ ալ պատերազմը շարունակելու համար անհրաժեշտ ռազմանիւթը ներածել։ Գերմանիա և Աւստրիա այսպէս խեղդիչ աջքան մը դրած էին իրենց հսկայ թշնամիին կոկորդին, և, եթէ այս վիճակը կարենար պահպանուիլ անհունօրէն, Ռուսիոյ քայքայումը անխուսափելի պիտի ըլլար։ Ճիշդ է որ այդ միջոցին Զարին ուժերը յաղթական պայքար մը

կը մղէին և ասիկա ինքնին բաւականաչափ վրդովիչ էր Աւստրիոյ համար, բայց իրենց ներկայ ռազմանիւթի մթերքը եաքէն պիտի սպառէր և ան ատեն իրենց գինուորի թիւի գերակշռութիւնը ոչինչի պիտի ծառայէր և իրենք անխուսափելիօրէն պիտի քայքայուէին։ Բայց եթէ Ռուսիա Պոլսոյ տիրանար, իշխելով Տարտանէլի և Վոսփորի, պատերազմը չարուցնակելու համար անհրաժեշտ ամբողջ ռազմանիւթը պիտի կրնար առանց մեծագոյն չափով, և կեդրոնի Տէրութիւններու պարտութիւնը կրնար անմիջապէս յաջորդել. և Փալլավիչինի կ'ըմբռներ թէ՛ այդ տեսակ պարտութիւն մը աւելի՛ ծանրակշիռ պիտի ըլլար Աւստրիոյ, քան Գերմանիոյ։ Վանկենհայմ մտերմաբար յայտնած էր թէ՝ աւստրահունգարական կայսրութեան քաժանումի պարագային, Գերմանիոյ ծրագիրն էր՝ առնել 12,000,000 Գերմանները կցել Հոհենցօլերնեան երկրամասին, և Փալլավիչինի. անշուշտ, ծանօթ էր այս վտանգին։ Այսպէս, Տարտանէլի վրայ գաչնակիցներու յարձակումը Փալլավիչինի համար կը նշանակէր իր երկրին խաւարումը, որովհետեւ եթէ ուզենք որոշապէս հասկնալ իր միտքի վիճակը, պէտք է յիշենք որ հաստատապէս կը հաւատար թէ այդ յարձակումը պիտի կրկնուէր։

Նոյնքան մտահոգ էր նաև գերման դեսպանը։ Վանկենհայմի կեանքն ալ այս նոյն հալածող համոզումէն խռովուած էր։ Ինչպէս ասկէ առաջ տեսանք, Ռուսիոյ ամրափակումը գրեթէ տարամերժօրէն գերման Դեսպանին գործն էր։ Ան Պոլիս բերած էր կայսրը և Պրեսլաուն և այդ պարճուածքով Թուրքիան մղած էր պատերազմի։ Նեղուցը ճեղքելը մեծ նշանակութիւն պիտի ունենար։ Տարտանէլի բացումը պիտի նշանակէր, ինչ որ Վանկենհայմի համար երբե՛ք անկարեւոր նկատումմ մը չէր իր անձնական մեծ ձեռ-

նարկին չլատուեմը։ Սակայն, Վանկէնհայմ իր վախը Փալլավիչինիէն բոլորովին տարբեր կերպով մը կ'արտայայտէր։ Իբր ճշմարիտ Գերմանացի, կը դիմէր ապառնալիքներու և մեծամտութեան։ Վհատութեան արտաքին նշաններ ցոյց չէր տար, բայց իր ամբողջ մարմինը կատաղութենէ կը դողար։ Իր ճակատագիրը չէ՛ր ողբար, այլ միջոցներ կը փնտռէր վրէժ լուծելու։ Այն բանը, որ մասնաւորաբար կը ճնշէր Վանկէնհայմի միտքը, Գերման Գեսպանատունին աչքառու դիրքն էր։ Ան բլուրի մը վրայ կանգնած էր և քաղաքին ամենէն աչքի զարնող չէնքերէն մէկն էր, կատարեալ նշանակէտ մը անգլիացի յանդուգն ծովակալի մը համար։ Բրիտանական նաւատորմիղը նաւահանգիստ մտնելուն պէս, գրեթէ առաջին առարկան որ տեսանելի պիտի ըլլար, Հօյէնձօլէրններուն այդ դեղին չէնքն էր և զայն ռմբակոծելու փորձութիւնը անդիմադրելի պիտի դառնար։

Տեսնեմ ի՛նչպէս պիտի համարձակին քանդել Գեսպանատունս, կ'ըսէր Վանկէնհայմ։ Անոնց ընելիքս գիտեմ։ Երէք ժիակ ռումբ մը արձակեն անոր վրայ, Ֆրանսական և անգլիական Գեսպանատուններէն օդը պիտի հանեն։ Գացէք ծովակալին ըսէք որ հոգը պիտի չընէ՞ր. ըսէ՛ք անոր նաև թէ՝ առ հասարակ մեր ուժանակը արդէ՛ն պատրաստ է։

Վանկէնհայմ նաև մեծ ապտնապ կը ցուցնէր Կառավարութեան էսկի-Շէհիր փոխադրուելու մասին։ Յունվարի սկիզբը, երբ ամէն մարդ համաձայնական նաւատորմին ժամանումին կը սպասէր, պատրաստուած էին կառավարութիւնը փոխադրել Ասիա։ Եւ հիմա, երբ բրիտանական և Ֆրանսական թնդանօթներու առաջին որոտումին, ժ անուր կառախումբերը անգամ մըն ալ պատրաստուած էին, Վանկէնհայմ և Փալլավիչինի երկուքն

ալ չէին ուզեր Սուլթանին և կառավարութեան քննկերանալ դէպի Փոքր Ասիա։ Եթէ դաշնակիցները գրաւէին Գալիսը, Կոստրոնի Տէրութիւններուն Փեսպանները իրենց մայրաքաղաքէն անջատուած և կատարեալապէս Թուրքերուն ձեռքը մնացած պիտի ըլլային։ «Այն ատեն, Թուրքերը կրնան մեզ իբր պատանդ վար գնել», կ'ըսէր Վանկէնհայմ։ Անոնք դերադեցին թաղեցիը՝ որ պաղթական կառավարութիւնը Ադրիանուպոլիս հաստատէ, ուրկէ կրնային Գալիս երթեւեկել, և մայրաքաղաքին գրաւուելու պարագային հայրենիք փախչիլ։

Միւս կողմէ սակայն, Թուրքերը մերժեցին անսալ այդ թելադրութեան, որովհետեւ պուլկարական յարձակումէ մը կը վախնային։ Վանկէնհայմ և Փալեվիչինի երկու կրակի մէջ կը գտնուէին։ Եթէ Գալիս ձեռքին, կրնային գերի իյնալ Անգլիացիներուն և Ֆրանսացիներուն, իսկ եթէ էսկի-Շէհիր երթային անհաւանական չէր որ Թուրքերուն գերի դառնային։

Ամերիկեան դեսպան Մր. Հէնրի Մօրկընթաու, օտար դեսպաններու կարծիքը կը պատկերացնէ հետեւեալ բառերով.

... Կը յիշեմ ոչեւար վիճաբանութիւն մը, որ տեղի ունեցաւ ամերիկեան Դեսպանատունը, ցերեկէն ետքը։ Ցկն. Մօրկընթաուի չաբաթական ընդունելութեան առիթով էր — հաւաքոյթներ, որոնք դրեթէ միակ պատեհութիւնը կ'ընծայէին, այդ օրերուն մէջ դիւանագէտներու համախմբուելուն. — այդ ցերեկէն ետքը դրեթէ բոլորն ալ ներկայ էին։ Տարտանէլի առաջին մեծ ռմբակոծութիւնը տեղի ունեցած էր հինգ օր առաջ, ինչ որ պարզապէս Նեղուցին բերանը գտնուող ամրութիւնները քանդած էր։ Բնականաբար վիճաբանութեան միակ նիւթ մը կար.— դաշնակից մարտանաւերը ներս պիտի մտնէի՞ն։ Ի՞նչ պիտի

պատահէր, եթէ մտնէին։ Ամէն մարդ կարծիք մը յայտնեց. Վանկէնհայմ, Փալլավիչինի, իտալական դեսպան Կառօնի, չուէտական դեսպան տ'Անքէրսվէտ պաւլկարական դեսպան՝ Ռօլուչէֆ, Ռիւլման և գերմանի դեսպանատան առաջին քարտուղար՝ Շառֆէնպէրկ ամենուն կարծիքը այն էր թէ Գաշնակիցները պիտի յաջողէին։ Մանաւանդ կը յիշեմ Ռիւլմանի աքսայայտութիւնը։ Պոլսոյ դրաւումին վրայ գրեթէ կը խօսէր ա՛յնպէս՝ իբր թե արդէն կատարուած բան մը ըլլար։ Պարսկական դեսպանը մեծ անձկութիւն կը ցուցնէր. իր դեսպանատունը Բ. Դրան մօտ կը գըտնուէր. ինծի ըսաւ թէ՝ կը վախնար որ այս վերջին չէնքը ռմբակոծուէր և թէ քանի մը մոլորած ռումբեր կրնային դիւրին կերպով հրկիզել իր պաշտօնատունը. ու հարցուց որ կրնա՞ր իր դիւանաթուղթերը ամերիկեան դեսպանատուն փոխադրել։ Ամենասոսկալի զրոյցներ կը չրջէին. կը հաւաստուէր որ Սթանտարտ Օյլի գործակատարը Ճարտանէլի մէջ համրած էր տասնըեօթը փոխադրանաւեր՝ ջինուորներով բեռնաւորուած. թէ մարտանաւերը արդէն 800 ռումբ արձակած էին և բոլոր բլուրները հարթած. թէ Թալաթի անձնապահը զարնուած էր, ինչ որ ծածուկ լեզուով կը նշանակէր որ գինդակը իր նպատակէն վրիպած էր։

Եւ այս բոլոր երդուութեան մէջ միակ յուսահատ դէմք մը կար. Թալաթն էր ան։ Երբ ջինքը այդ ապագալի օրերուն մէջ տեսայ, ան վհատութեան և հպարտութեան պատկերը կը ներկայացնէր։ Վատահօրէն՝ նեղութեան մէջ թնդանօթներու որոտումը Թալաթին վերջին դատաստանը կարդաց։ Ներէ՛ն խոստովանեցաւ ինծի իր ակնկալութիւնը թէ՛ Անգլիացիները պիտի դրաւեին մայրաքաղաքը և անդա՛մ

մըն ալ յայտնեց թէ կը ցաւէր որ Թուրքիա պատերազմի մտած էր։ Թալաթ լաւ գիտէր թէ դաշնակից նաւատորմը Մարմարա մտնելուն պէս ի՛նչ պիտի պատահէր։ Ինծմըր Ճանճնախուռմբի տեղեկագրին համաձայն, Լորտ Քիչնէր նաւային արշաւանքին հաւանութիւն յայտնած առեն ապաւինած էր յեղափոխութեան մը՝ արշաւանքը յաջողցնելու համար։ Տարտանէլի յարձակումին համար լորտ Քիչնէր չատ քննադատուած է։ Բայց իր յիշատակին իբր յարգանք պէտք է ըսեմ թէ՝ այս կէտին մէջ բացարձակապէս իրաւունք ունէր։ Անգամ մը որ դաշնակից մարտանաւերը Նեղուցին պաշտպանութեան գիծերը անցնէին, ժէօն Թուրքերու վարչութիւնը արիւնալի վախճանի մը պիտի հասնէր։ Թնդանօթներուն կրակը հազիւ սկսած էր, երբ ձողերու վրայ ազդեր երեւցան, որոնք կը դատապարտէին Թալաթը և իր ընկերակիցները՝ իբր պատասխանատու այն բոլոր աղէտներուն որոնք Թուրքիոյ գլխուն եկած էին։ Ոսաիկանապետ Պէտրին նուիրուած էր հաւաքելու բոլոր անգործ երիտասարդները և զանոնք քաղաքէն դուրս հանելու։ Իր նպատակն էր Պոլիսը փրկել բոլոր անոնցմէ՝ որոնք կրնային ժէօն Թուրքերու դէմ յեղափոխութիւն մը յարուցանել։ Հանրածանօթ էր թէ Պէտրի այդ յեղափոխութենէն աւելի՛ կը վախնար,, քան անգլիական նաւատորմիղէն։ Եւ այս նո՛յն նեմեսիս էր որ, ամէն վայրկեան կը հալածէր Թալաթը։

Միակ դրուագ մը կը պատկերացնէ այն ջղային յուզումը՝ որ կը տիրէր։ «Պերլիներ Թակէպլաթ»ի Թղթակիցը Տօքթ. Լիտըրըր, կարճ ժամանակութիւն մը կատարեց Տարտանէլ, եւ դարձին, դիւանագիտական շրջանակի տիկիններէ ոմանց տեղեկացուց որ գերման սպաները իրենց յայտնած էին թէ պատճիճ եր կրկին, որովհետեւ մեկ վայրկեանին մէջ քաղ-

ւելու կը սպասկին։ Այս խօսքերը կայծակի արագութիւնով տարածուեցան քաղաքին մէջ և Յօքթ. Լիտըրըրի ներքակալութեան սպառնալիք եղաւ, այդ պրոյեքը հանելուն համար։ Իմ օդնութեանս դիմեց. պինքը տարի վանկէնհայմին, որ մերժեց անոր հետ ո՛եւէ գործ ունենալ։ Լիտըրըր, ըսաւ, աւազտրիական հպատակ մըն է, թէեւ գերման թերթի մը ներկայացուցիչը ըլլայ։ Լիտըրըրի դէմ չփսսանց գայթակղը կը պարտաւորեցայ այդ անգաղտնապահութեան համար։ Վերջապէս յաջողեցայ այդ անժողովրդական լրագրողը աւստրիական դեսպանատունը ընդունիլ տալ ուր գիշերեց։ Քանի մը օր ետքը Լիտըրըր ստիպուեցաւ մեկնիլ քաղաքէն։

Այս բոլոր յուզումներուն մէջ մէկ անձ միայն կար որ վրդովուած չէր երեւար։ Թէեւ դեսպանները, զօրավարները և քաղաքագէտները կը կանխատեսէին յոռետես աղէտները. բայց Լ՛վէրի խօսքը արտապընդիչ և խաղաղ էր։ Երբեք լաւագոյն առիթ մը չէր եղած՝ մարդուն պատարիւնութեան և իրապէս քաջասիրտ ոգիին փայլելուն։ Վերջին Դեկտեմբերին և Յունվարին, երբ քաղաքը ամբակոծութեան առաջին պարհուրանքը ունեցած էր, Լ՛վէր կռվկասի մէջ Ռուսերուն դէմ կը կռուէր։ Այդ կռիւին մէջ իր քաղած արդիւնքները, ինչպէս արդէն նկարագրուեցաւ, չատհեռու եղած էին փառաւոր ըլլալէ։ Լ՛վէր Պոլիսէն մեկնած էր Նոյեմբերին, միանալու իր բանակին իբր ապագայ յաղթական. բայց Յունվարի վերջերը դարձաւ, իբր հրամանատարը ամբողջովին պարտուած և բարոյալքուած ուժի մը։ Այդ տեսակ աղիտալի վախճան մը գրեթէ բոլորովին պիտի կործաներ ուրիշ ո՛եւէ քինոտորական պետ, և Լ՛վէրի՝ իր ձախողութի ներ զգալը որոշապէս ակներեւ էր այն վարմունքէն՝ որով հասարակութենէն իր երեսը պահեց։ Իր

պարձէն եաքը, գինքը առաջին անգամ տեսայ կար-
միր Մահիկի նպաստին տրուած հանդէսի մը մէջ։ Հոդ,
Ինվէր նստած էր հեռուները պահող օթեակի մը
մէջ, կարծես ուզած ըլլար կարելի եղածին չափ աչ-
քէ հեռու ձգել. կատարելապէս յայտնի էր որ՝ կաս-
կած ոանէր հանրութեան սրտագին ընդունելութեանը։

Զուլիան բոլոր ակնառուր անձնաւորութիւննե-
րը, պահաժառանգ Իչխանը, Թահլիճին անդամները և դես
պանները ներկայ էին այդ հաւաքոյթին, և սովորու-
թեան համաձայն, պահաժառանգ Իչխանը, այդ բարձ-
րաստիճան անձերը յաջորդաբար կանչեց, բարեւի և
չնորհաւորութեան քանի մը խօսք ուղղելու առնոց։
Ասկէ եաքը, օթեակէ օթեակ այցելութիւնը սովորա-
կան դարձաւ։ Պահաժառանգը միւսներուն ըրածին
պէս, Ինվէրն ալ հրաւիրեց. այս մեծարանքը անչուշտ
նոր քաջալերանք մը տուաւ անոր, որովհետեւ ան
սկսաւ դիւանագէտներուն մէջ մտնել, որոնք նոյն-
պէս իրեն հետ վարուեցան ծայրայեղ մտերմութիւնով
և մեծարանքով։

Ինվէր այդ նպաստաւոր վերաբերումէն վստահո-
րէն իր դիրքը ամրապնդուած նկատեց և անգա՛մ
մըն ալ առաջնորդող դեր ստանձնեց տիրող տագնապին
մէջ։ Քանի մը օր ետքը՝ կացութեան վրայ քննի հետ
տեսակցութիւն մը ունեցաւ։ Ըսաւ թէ չատ զարմա-
ցած էր ամէն կողմ տիրող վախին մասին և տհաճու-
թիւն զգացած էր՝ մայրաքաղաքը պարզապէս Անգ-
լիացիներուն իբր աւար լքելով՝ Սուլթանը և կառա-
վարութիւնը փոխադրելու համար կատարուած պատ-
րաստութիւններէն։ Ջէր հաւատար որ պաշնակիս
մարտանաւերը կրնային անցնիլ Ցարտանէլէն։
Վերջերս այցելած էր բոլոր ամրութիւնները և կա-
տարեալ վստահութիւն ունէր անոնց յաջողապէս դի-
մադրելու ուժին վրայ։ Կը պնդէր որ՝ եթէ մինչեւ

անգամ մարտանաւերը մտնէին, Պոլիսը պէտք էր պաշտպանուէր մինչեւ վերջին մարդը։

Բայց Ինվէրի վատահեցումը չի գոհացուց իր ընկերակիցները։ Անոնք ամէն պատրաստութիւն տեսան՝ բրիտանական նաւատորմին մուտքին պատահականութեան դէմ։ Եթէ հակառակ բոլոր... դիւցազնական դիմադրութեան՝ զոր թուրք բանակները կրնային կատարել, պատահէր որ՝ Դաշնակիցներուն քաղաքը գրաւելը հաւանական ըլլար, կառավարական իշխանութիւնները պատրաստած էին իրենց վճռական ծրագիրները։ Անոնք որոշած էին այս մեծ մայրաքաղաքին ընել այն՝ ինչ որ Ռուսերը ըրած էին Մոսկուայի, երբ Նափոլէոն երեւցաւ անոր առջեւ։

«Քաղաք մը չէ՛ որ պիտի գրաւեն, ըսին ինծի, այլ մոխիրներու դէզ մը»։ Ճիշդը ըսելու համար, ասիկա չոր սպառնալիք մը չէր։ Տեղեկացած էի թէ՝ թիթեղներով զարհուրած մթերուած էր արդէն բոլոր պահականոցներու եւ ուրիշ վայրերու մէջ, պատրաստ՝ քաղաքը կրակելու, նշան որուած վայրկեանին։ Որովհետեւ Պոլիս մեծ մասով փայտաշէն է, շատ դժուար գործ պիտի չըլլար ատիկա։ Բայց որոշած էին այդ նոր չէնքերէն շատ աւելին աւերել. մտադրած էին ջնջել այն ճարտարապետական յշատակարանները որոնք թուրք տիրապետութենէն առաջ կառուցուած էին։ Մասնաւորաբար մտադրած էին Այա-Սոֆիայի մզկիթը օդը հանել։ Բնականաբար այդ տեսակ արարքի մը մտածումը մեզ ամէնքս զայրացուց եւ ես թաղթէն պահանջեցի որ Այա-Սոֆիան խնայուի։ Թեթեւօրէն վերաբերուեցաւ եւ պատասխանեց.

«Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն Կոմիտէին՝ մէջ վեց մարդ չկայ որ մտահոգ ըլլայ հնութեան մը հա-

մար։ Մենք ամէնքս նոյ բան կը սիրենք»։

Այդ խնդիրին մասին, այդ ատեն ինձի տրուած պոհացումը ադ եղաւ միայն»։

Թալեթ փաշայի և օտար դեսպաններու մտահոգութիւնը առանց պատճառի չէր, որովհետեւ զինուորական ձեռնհաս անձնաւորութիւնները վերահաս ու անխուսափելի կը նկատէին վտանգը։

Ծովակալ Զուբսօն օրինակ, Կեօպենի հռչակաւոր հրամանատարը, այն կարծիքը կը յայտնէր թէ դաշնակիցները պիտի յաջողին Տարտանէլէն անցնիլ։ Անոր սպայակոյտի պետը, որ թուրք սպայ մըն էր, համակարծիք չէր, բայց կ'ըսէր.

«Եթէ Անգլիացիները յաջ ղէին Տարտանէլը աւցնիլ եւ Պոլսոյ առջեւ գալ, Թուրերը պիտի փորձէին հաւտուրիւն կնիել։ Մանաւանդ որ երբ դաւճակից ճաւատորմը ճեղուցը անցներ՝ անխուսափելիօրէն յեղափոխուրիւն մը պիտի ծագեր Եվվիր փաշայի դէմ։

Գերմանի հարիւրապետ Պաղդէր, որ ծովային նախարարի խորհրդականի պաշտօնը կը կատարէր, պատերազմէն յետոյ հետեւեալը գրած է.

«Պերլինի մէջ այն համոզումը կը տիրէր թէ բրիտանական նաւատորմը պիտի կարենար անցնիլ

Տարտանէլէն։ Մանաւանդ որ Մարտ 18էն առաջ, սպառած էր Թուրքերուն ռազմանիւթի մթերքը։

Գերմանացիները փորձեցին ռազմանիւթի գործարան մը բանալ Պոլսոյ մէջ, սակայն գործիքներուն անբաւականութեան հետեւանքով գործարանին արտադրութիւնը բոլորովին անգոհացուցիչ եղաւ։

Միւս կողմէ, ծփուն ականներն ալ ապահով ղէնք մը չէին, որովհետեւ ամրոցները լռութեան մատնելէ յետոյ չատ դիւրին էր ծփուն ականները հաւաքել։

Այս պայմաններուն մէջ, անգամ մը որ դաշնակից նաւատորմը Պոլսոյ առջեւ հասնէր, անխուսափելիօրէն պիտի ըմբռնուեր ժողովուրդը»։

Առանց փոխարէն սակայն Տարտանէլի ցամաքային բանակներուն հրամանատար Ճէվատ փաշան այն կարծիքը կը յայտնէր թէ դաշնակից նաւատորմին Մարմարա մուտքը ո եւ է վճռական արդիւնք չէր կրնար ունենալ։

Անոր կարծիքով, վճռական արդիւնք կարելի էր ձեռք բերել այն պարագային միայն, երբ Մարտ 18ի փորձը կրկնուէր եւ միեւնոյն ատեն զօրաւոր բանակ մը ցամաք հանուէր։

«Այդ միջոցին, յայտարարած է Ճէվատ փաշա, ընդամէնը երկու զօրաբանակ միայն ունէի Կէլիպօլուի թերակղզին պաշտպանելու համար։ Մարտ 18էն յետոյ յարձակումը չկրկնուեցաւ։ Ասոր վրայ, աստիճանաբար պաշտպանողական միջոցներ ձեռք առնուեցան՝ կացութիւնը բարւոքելու համար»։

Գալով Ճէվատ փաշայի ապայակոյտի պետ գնդապետ Սալահէտտին պէյի, ան համոզուած էր թէ որքան ատեն որ ծփուն ականները գոյութիւն ունենային, դաշնակից մարտանաւերը չէին կրնար նեղու-

ցէն անցնիլ։

Թէր ոչ դէմ յայտնուած այս բոլոր կարծիքներէն որոշ կերպով կը տեսնուի թէ գրեթէ բոլոր պատասխանատու շրջանակները անխուսափելի կը նկատէին դաշնակիցներու յաջողութիւնը։

Միայն իւրաքանչիւր դաշնակիցներն էին որ չէին կըրցած գնահատել կացութիւնը։ Աւելի ճիշդ, քաղաքական պէտքերն նկատումներէ առաջնորդուած՝ չէին ուզած վճռական քնոյթ մը տալ իրենց ծրագրին։

Ընդհակառակը, ամբողջ Մարտ ամիսը ակադեմական վիճաբանութիւններով անցուցին։ Իսկ Ապրիլ ամիսը նոյնքան աննպաստ և ապարդիւն անցաւ։

Զօրավար Սըր Եան Համիլթընի բանակը իր պատրաստութիւնները առաջ կը տանէր և փոխադրանաւերու վրայ կը զետեղէր իր ռազմամթերքը։ Միւս կողմէ ծովակալ Տը Ռօպէք իր ամբողջ ուշադրութիւնը նուիրած էր ցամաքահանումին։

Նոյնքան տենդոտ պատրաստութիւններ կը տեսնէին նաև Թուրքերը։ Իտալիա և Պալքանները տակաւին վարանոտ ընթացքի մը մէջ էին, իսկ Ամերիկայի դիրքը դեռ ճշդուած չէր վերջնական կերպով։ Քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը ամէն առնէ աւելի ձգտուած վիճակ մը ունէր։

Ասկէ զատ, ռազմանիւթի տագնապն ալ սուր քնոյթ մը կը ստանար հետզհետէ։ Կացութիւնը քննելու և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու նպատակով կազմուեցաւ յանձնաժողով մը, որու կ'անդամակցէին Մ. Մ. Լոյտ Ճօրճ, Պալֆուր և Լորտ Քիչընըր։ Այդ շրջանին, անգլիական բանակը զօրացընելու և զօրաբանակներուն թիւը 70ի կամ 100ի բարձրացնելու քննդիրը օրակարգի վրայ կը գտնուէր։ Միւս կողմէ ռակայն հրամանատարներու, մանաւանդ բարձր թնդանօթաձիգ ուժերու հրամանատարի պա-

կասը պիտի էր ամէն առեն աւելի։ Իսկ ամէնէն մտահոգիչը, ռումբերու նուաղութիւնն էր, որովհետեւ զօրածրաններու արտադրութիւնը անհամապատասխան էր սպառումի քանակին։

Ռազմանիւթի այս տագնապին հետեւանքով, Լորա Բիչնըր կը վարանէր նոյնիսկ ֆրանսական ճակատ ղրկել տասնեակ հազարներով պինուորները, որոնք մարզանք առեալ և կազմ ու պատրաստ էին։ Լորան կը վախնար որ անոնց ճակատ մեկնումը ա՛լ աւելի սուր քնոյթ մը պիտի տար գայքարին։

Պատերազմական նախարարին այս մտավախութիւնը արդարանալի էր, որովհետեւ անգլիական ցամաքային բանակը, նախապատերազմեան շրջանին բանակին բաղդատմամբ 10-15 անգամ մնծցած էր։ Հակառակ սակայն, բանակին անմիջական անհրաժեշտութիւնները (զէնք, հագուստ, ռազմանիւթ, փոխադրական միջոցներ եւլն.) կը պահէին իրենց նախկին համեմատութիւնը։

Այս ճգնաժամային շրջանին էր, որ Սըր Եան Համիլթըն իր պատրաստութիւնները լրացնելով կը վերադառնար Տարտանէլ՝ ցամաք հանելու համար իր տրամադրութեան տակ գտնուած բանակը։

Այսպէս, Ապրիլ 25ի առաւօտն, Սըր Եան Համիլթընի զինուորները ցամաք կ'ելլէին, և այդ թուականէն սկսեալ նոր փուլի մը մէջ կը մտնէր Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը։

Ուրիշ խօսքով, վերջ կը գտնէր Տարտանէլի ծրագրին առաջին մասը, և կը սկսէր երկրորդը՝ որ չատ աւելի կարեւոր դրուագները պարզեց և որու ըն-

Թացքին տեղի ունեցած դէպքերը կարեւոր դրոշմ մը դրին ընդհանուր պատերազմի պատմութեան, ինչպէս նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի և հայկական խընդիրներուն վրայ։

ՎԵՐՋ

6000

ՎԱՂՈՒԸՆԷ ՍԿՍԵԱԼ

ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՆՔ ՄԵՐ ՆՈՐ ԹԵՐԹՕՆԸ ԾՈՎԵՐՈՒ ԹԱԳԱՒՈՐԸ

ՍԻՒՐՔՈՒՖ

Հեղինակ՝ ԱՐԹԻՒՐ ՊԵՐՃԷՏ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ, ՍԻՐԱՑԻՆ
ԵՒ ԱՆՑԱՔՐՔՐԱԿԱՆ ՎԷՊ